Kalush Memorial Book

Ḳalush

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

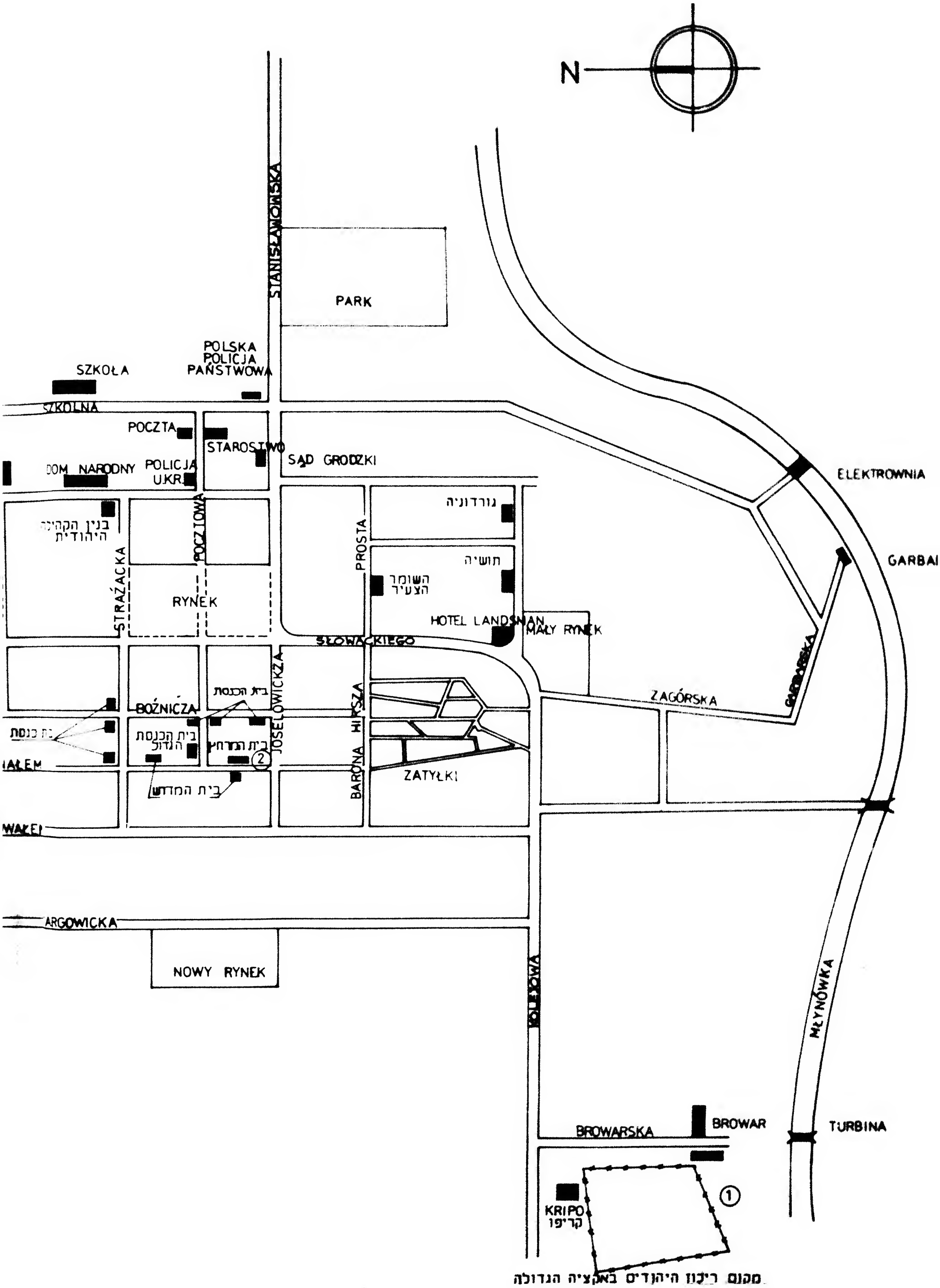
•

Original publication data

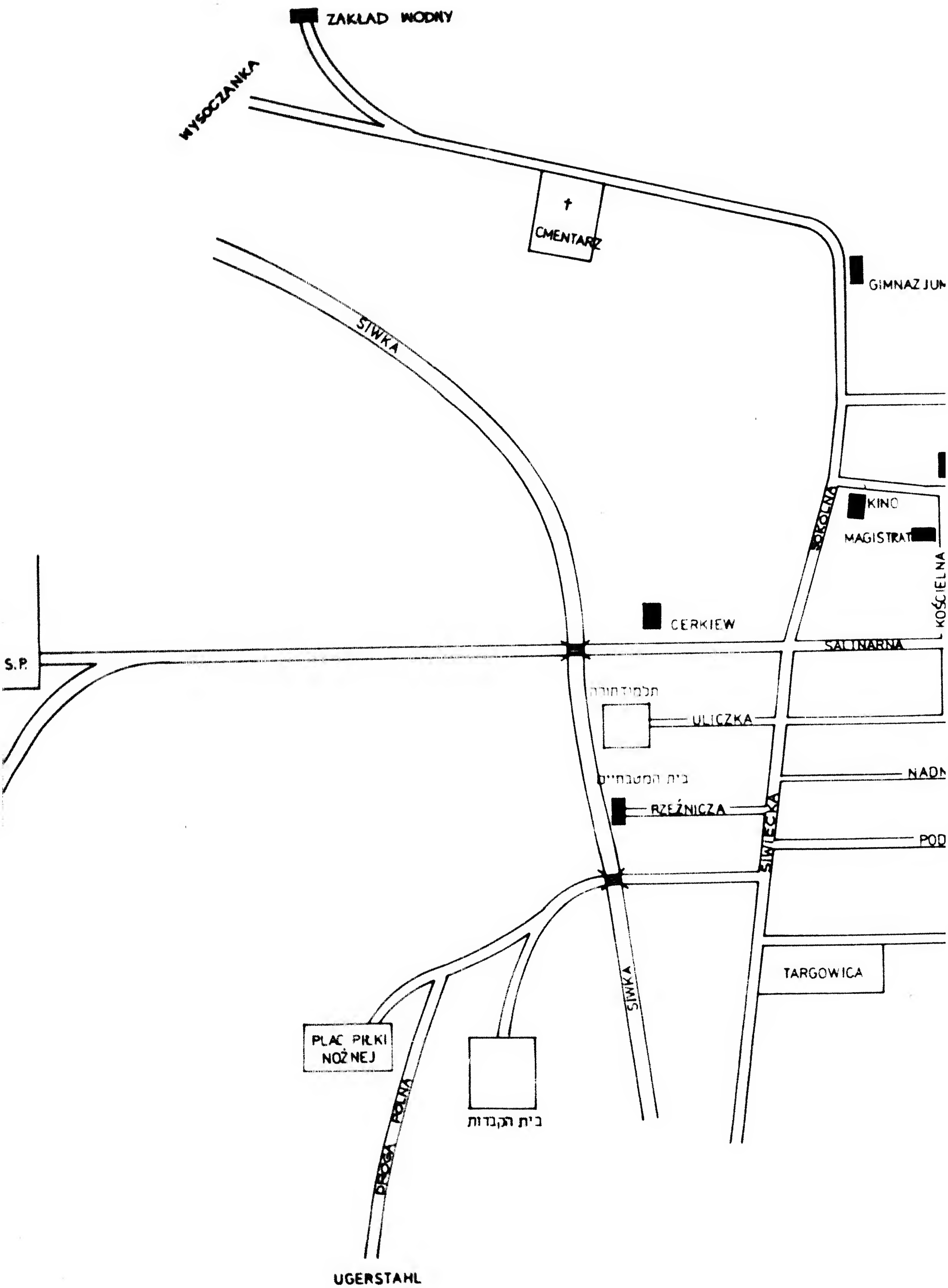
TITLE	Kalush : hayeha ve-hurbanah shel ha-kehilah / 'arakh Shabtai Unger.
IMPRINT	880-02 Yerushalayim : lrgun yots'e Kalush be-Yiśra'el, 1980.
DESCRIPT	576 p. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Kalush -- History. Kalush (Ukraine) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Kalush.
ADD'L NAME	Unger, Shabtai. Ettinger, Moishe, 1908-
ADD'L TITLE	Kalusher yizkor bukh = Memorial book of Kalush

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

מקום ריכוז היהודים באקציה הגדולה.

ZAKŁAD WODNY
WYSOCZANKA
CMENTARZ
GIMNAZJUM
SIWKA
KINO
MAGISTRAT
SOKOLNA
KOŚCIELNA
CERKIEW
SALINARNA
S.P.
תלמוד תורה
ULICZKA
בית המטבחיים
NADN
RZEŹNICZA
ŚWIECKA
POD
TARGOWICA
SIWKA
PLAC PIłKI NOŻNEJ
DROGA POLNA
בית הקברות
UGERSTAHL

קאלוש

חייה וחורבנה של הקהילה

ערך שבתי אונגר

הוצא לאור ע"י ארגון יוצאי קאלוש בישראל
תש"ם — 1980

הועד להוצאת ספר קאלוש בישראל

מרים רוזנברג־הרשברג — יו״ר
ליאון רוזנמן — סגן יו״ר
בלומה פראנקפורטר־רייטמן — מזכירה
ד״ר יהושע קולברג — גזבר
אברהם בריל ז״ל
נעמי הלפרן/בר־ניסן
הלה ביקל־הורוביץ

ועדת המערכת
בלומה רייטמן
לוי טאובר
נעמי הלפרן/בר־ניסן

הועד להוצאת ספר קאלוש (צולם בקיץ 1978)
עומדים מימין לשמאל: ד״ר י. קולברג, נ. בר־ניסן, מ. הרשברג, ב. רייטמן, ל. רוזנמן

הספר נדפס בעזרתה האדיבה של ר.ק.ע. (ראשוני קפת עם)
הודפס במגמה לאומנויות הדפוס קרית נוער ירושלים

התוכן

אישים ודמויות

במלחמה ובשואה

אינהאלט פון אידישן טייל

בפתח הספר

36 שנים עברו מן היום שבו שוחררה העיר קאלוש מידי קלגסי היטלר. היה זה ב־1 לאוגוסט 1944. לעיני קומץ היהודים מבני העיר והסביבה, אנשים שבורים ונפחדים, אשר יצאו ממחבואיהם ובאו לראות את מה שנותר מקהילתם נתגלתה לראשונה עצמת החורבן. העיר עמדה על תלה, אולם מעדת היהודים שהתגוררו בה עד לכיבוש הנאצי נותרו רק מתי מעט. 3 שנים שלטו הצוררים הגרמנים בקאלוש ו־15 חודש בלבד הספיקו להם כדי להשמיד באכזריות חייתית את מרבית תושביה היהו־דים ולמחוק מעל פני השטח כל דבר שחותם יהודי טבוע בו. עיר ואם בישראל אשר יסודותיה הונחו לפני למעלה מ־400 שנה, קהילת קודש אשר בה חיו ופעלו במשך דורות אלפי יהודים, סוחרים ובעלי מלאכה, חסידים ואנשי מעשה, רבנים ותלמידי חכמים — לא נותר ממנה אלא בית קברות ישן, אשר למרבה הכאב נהרס גם הוא כמעט כליל בשנים שלאחר מכן.

למן היום שבו הגיעו שרידי הפליטה מקהילת קאלוש לחוף מבטחים — רובם עלו לישראל — קננה בלבם השאיפה להקים מצבת זכרון לקהילתם וציון לאלפי בני עירם שניספו בימי השואה האיומה. פעמים מספר יזם ועד יוצאי קאלוש בישראל הוצאת ספר זכרון, אך מדי פעם נדחה הדבר מסיבות שונות. בינתיים חלפו שנים, מספר יוצאי קאלוש הלך והצטמצם וכבר נדמה היה כי הקיץ הקץ על רעיון הספר. אולם הרגשת החובה כלפי הקדושים וכלפי הקהילה שנחרבה לא נתנה מנות. אף כי מעטים נותרנו, ובעצם דוקא משום כך, נטלנו על עצמנו בראשית שנת 1978 שוב את המשימה. התחלנו באיסוף חומר בין יוצאי עירנו בישראל ויחד עם אחינו בארה״ב הכינונו תוך זמן קצר את הספר המוגש עתה לקורא.

יודעים אנו כי אין מפעלנו מושלם וכי אין הוא עונה לכל הדרישות והציפיות. הדברים המובאים בספר הם אמנם על אחריות מחבריהם, אף על פי כן השתדלו העורכים לאמת במידת האפשר את תוכנם ולתאם ביניהם. למרות זאת אין הספר נקי לגמרי מכפילויות, אי־דיוקים ואף

מסתירות קטנות פה ושם. ליקויים אלה ואחרים נובעים ראשית כל מאופיו של הספר שנכתב בידי רבים, ואשר עטם בדרך כלל אינו עט סופרים. השנים הרבות שעברו מאז חורבן קאלוש ושאיפתנו להשלים את המפעל בזמן קצר, לא הקלו עלינו אף הן את המלאכה. ועם כל זאת רבה אמונתנו כי בהוציאנו את הספר **הצבנו יד ושם לקהילתנו החרבה והדלקנו נר תמיד לזכר קדושינו.** תקוותנו היא כי הספר ישמש לצאצאיהם של יהודי קאלוש, מקור נאמן להכרת צור מחצבתם.

הספר מורכב מ־2 חלקים, עברי ויידי, וכן מתוספת צנועה בשפה האנג־לית. החומר לחלק העברי נלקט ונערך בישראל, החלק היידי נערך ע״י בן עירנו מר משה אטינגר בארה״ב.

יבואו נא על התודה והברכה כל אלה שסייעו לנו במפעלנו, אם ע״י שתרמו לספר מפרי עטם, ספרו מזכרונותיהם, מסרו עדויות ותצלומים, ואם ע״י שתרמו תרומה כספית להדפסת הספר.

תודה מיוחדת נתונה למר שבתי אונגר, שטרח רבות בעריכת החלק העברי של הספר, מדאגה לרמתו הנאותה.

ניסן תש״ם, אפריל 1980 **הועד להוצאת ספר קאלוש בישראל**

קהילת קאלוש עד סוף
מלחמת העולם הראשונה (1918)

שבתי אונגר

לתולדות יהודי קאלוש

אין המחבר מתיימר להביא בדפים הבאים את ההיסטוריה של קהילת קאלוש. הזמן המצומצם שעמד לרשותו, ובעיקר הגישה המוגבלת למקורות — יש להניח כי חומר תעודי רב נמצא בפולין ובברית המועצות — מנעו ממנו להכין חיבור מקיף בנושא. משום כך יש לראות במאמר המובא להלן לא יותר מאשר נסיון להעלות על פי המקורות, שהיו בהישג ידו של המחבר, את עברם של יהודי קאלוש עד תקומתה של פולין בשנת 1918.

א. בימי השלטון הפולני עד החלוקה הראשונה בשנת 1772.

העיר קאלוש שוכנת באוקראינה המערבית למרגלות הרי הקארפאטים, 100 ק"מ דרומית־מזרחית ללבוב ו־32 ק"מ מערבית לסטאניסלאבוב (היום איבאנובו־פראנקובסק).
באמצע המאה ה־14 סיפח המלך הפולני קאזימיר הגדול את רוסיה האדומה ובתוכה גם את אוקראינה המערבית מידי נסיכות רוסיה הקייבית לפולין. באותה עת היתה האוכלוסיה באוקראינה המערבית דלילה מאוד ומספר הערים בה אפסי. מלכי פולין, בעזרת האצולה הפולנית, פיתחו את הארץ בהדרגה, ייסדו בה כפרים וערים ואיפשרו למתיישבים פולנים ממערבה של המדינה ולבני עמים אחרים להיאחז בהם. בדרך זו הוקמה גם קאלוש. ע"פ מקורות היסטוריים מהימנים ניתן לקבוע כי בשנות הששים של המאה ה־15 התקיים כבר ישוב כפרי בקאלוש. המלך הפולני קאזימיר היאגילוני מסר אז לבית התפילה הרומי־קתולי, שנוסד בסיועו בקאלוש, את זכות השימוש באחד ממתקני הזיקוק של מלח מהמכרות שבמקום[1]. ככל הנראה היה הישוב בקאלוש מראשיתו קשור במרבצי המלח, מלח אשלג ומלח בישול, המצוי במקום זה ובסביבתו בכמויות ניכרות. הפקת המלח נעשתה בימים ההם בדרכים פרימיטיביות, אך במרוצת הזמן השתכללו שיטות הכריה והזיקוק. עד ימינו מתבססת פרנסת תושבי קאלוש וסביבתה על האשלגן ותעשיה כימית משוכללת הקשורה במחצבים אחרים המופקים באיזור.

באמצע המאה ה־16 הופך הכפר קאלוש לעיר. בשנת 1549 ייפה המלך זיגמונט אוגוסט את מיקולאי שיניאווסקי, הוויוודה של בלז, שהיה גם ממונה (סטארוסטה) על פלך האליץ׳, לייסד בתחום הסטארוסטוו שלו את העיר קאלושה (KAŁUSZE). לצד חובותיהם כלפי המלך ונציגיו יכלו מאז תושבי המקום ליהנות מחירויות וזכויות השמורות לאזרחים של ערי מלכות, וזאת ע״פ החוק הגרמני (המאגדבורגי), אשר שימש בימי הביניים מופת למייסדי ערים בפולין. על מנת למשוך מתיישבים לעיר שוחררו תושבים חדשים מתשלום מסים במשך תקופה מסויימת. מייסד העיר שיניאווסקי קיבל עבור שרותיו הטובים למלך, הוא ובניו אחריו, את זכות ההנאה מאדמות המלך וכל הנמצא בהן בתחום קאלוש[2].
בשנת 1565, אם כן קרוב לזמן ייסודה של העיר קאלוש, חכר בה יהודי אלמוני את טחנת הקמח ובית־מבשל יי״ש, ככל הנראה מידי הסטארוסטה שיניאווסקי בעצמו[3]. מי היה אותו יהודי, מניין בא, האם היה יחיד או שמא היו אתו בקאלוש עוד יהודים אין אנו יודעים. מכל מקום לפנינו סימן ראשון לדריסת רגל יהודית בקאלוש. יש לציין כי באותו זמן ישבו כבר יהודים במספר ערים בפלך האליץ׳, שאליו השתיכה אז קאלוש[4].
בשנת 1595, בעת פלישת התורכים לחלקים הדרום־מזרחיים של פולין, נשרפה קאלוש ונבוזה[5]. אין לדעת אם היו בה יהודים באותה עת, אך ברור הוא כי מאורע מעין זה לא סייע להתפתחות ישוב יהודי במקום.
רק משנות ה־30 של המאה ה־17 יש לנו שוב מספר ידיעות המעידות על המצאות יהודים בעיר, או על קשרים כלכליים של יהודים איתה[6]. על אף ההתנגדות בקרב חוגים מסויימים של האצולה הפולנית והמעמד העירוני חדרו יהודים, החל במחצית השניה של המאה ה־16, לעסקי מלח, חכרו מכרות, וסחרו במלח בקנה מידה גדול. מלח הפיקו בימים ההם במקומות רבים באוקראינה המערבית ולא רק בקאלוש. בשנים 1630־31 חכר את מכרה המלח בקאלוש היהודי ישעיהו יעקושביץ[7].
יהודי אחר, בשם יעקב קופל מקאלוש, יחד עם היהודי העשיר ופרנס קהילת לבוב, יעקב גומבריכט, הלוו בשנת 1634 20.000 זהובים למארצין דרוז׳יצקי, ואת החוב התחייב הלווה להחזיר במלח, שאותו יביא ליריד הקרוב ביארוסלאב[8]. שנים מספר קודם לכן יוצאת מועצת העיר לבוב במחאה נגד מכירת מלח בשוק של לבוב ע״י יהודים, חוכרי מכרות המלח מבוליחוב, וקאלוש[9].
אולם גם במאה ה־17 לא היו תמיד עסקי המלח בקאלוש בידי יהודים.

יאן סובייסקי, מי שעתיד בסוף המאה ה־17 להיות מלכה של פולין, החזיק בידיו בשנות הששים של המאה, בין השאר, את הסטארוסטוו של קאלוש. בדרך כלל היה זה מקור הכנסה חשוב לבעל המשרה. והנה מתלונן סובייסקי, באחד ממכתביו המענינים לאשתו האהובה מארישינקה, על צרות קאלוש. חוכרי הנכסים בקאלוש, בעיקר אנשי עסקים מסקוט־לאנד, שחכרו את מכרות המלח, ניהלו את משק החכירות בצורה כל־כך פגומה ולא אחראית עד שערך החכירה ירד פלאים, ואין מי שירצה ליטול אותה, ולשלם כמקדמה 20.000 זהוב, סכום שבה זקוק לו סוב־ייסקי להוצאות אשתו. הוא מתכונן — כך הוא כותב — לשאת ולתת עם יהודים ולהציע להם דרכים להשגת הסכום, על מנת שיוכלו לקבל לידיהם את ה״ארנדה״ (החכירה). אם לא יעלה הדבר בידו לא תשאר לו ברירה אלא להוביל בעצמו מלח בספינות לים הבאלטי ולמכור אותו לחו״ל[10]. יש להניח כי סובייסקי הצליח לשכנע אנשי עסק יהודיים ליטול לידיהם את עסקי קאלוש, ולהושיע את הסטארוסטה במצוקתו.

בין כך ובין כך, ידוע כי בימי מלכותו של סובייסקי, ברבע האחרון של המאה ה־17, היתה כבר בקאלוש קהילה יהודית מבוססת היטב. הדבר מסתבר מהעובדה שהמלך אישר בשנת 1676 את הפריווילגיה, שניתנה ליהודי קאלוש ע״י 2 קודמיו על כיסא המלכות בפולין, יאן קאזימיר ומיכאל קוריבוט ווישניוויצקי. יאן קאזימיר עצמו, שבימיו נוסחה הפ־ריווילגיה, ציין כי בתתו כתב זכויות ליהודי העיר קאלוש, על פי בקשת ראשי הקהל, אין הוא אלא מחזק את תוקפן של החירויות והזכויות, שניתנו ליהודי קאלוש ע״י המלכים הפולניים, שקדמו לו[11]. יש להניח כי בכך התכוון לפריווילגיות, שלהן זכתה קהילת יהודי קאלוש בימי המלכים מבית וואזה, במחצית הראשונה של המאה ה־17.

בכתב הפריווילגיה שלו משנת 1669 מאשר יאן קאזימיר זכותם של יהודים להתיישב בקאלוש על האדמות השייכות ליהודים ואשר הוקצו להם מזמן, אולם לא לפני שיודיעו על כך לנציגי השלטון המקומי ולראשי הקהל. מותר להם לעסוק בכל סוג של מסחר, וכן לייצר שיכר (בירה) ויי״ש, ולמכור את המשקאות ללא הגבלה. על אף ישיבתם בעיר קאלוש אין תושביה היהודיים של העיר כפופים למרות העיריה. הסמכות השיפוטית והמנהלית עליהם היא של נציגי המלך, הסטארוסטה וסגנו, וכן של שופטי המלך האחרים, אשר ישפיי ע״פ חוק המלוכה. היהודים פטורים מתשלומים וחובות, המוטלים על שבי העיר הלא־יהודיים, כמו הש־

תתפות בעבודות ציבוריות ותפקידי שמירה, וזאת תמורת תשלום שנתי קבוע לעיריה — "אבן" שעווה ו־2 "אבני" עופרת[12]. עם זאת חלים עליהם מיסי עיריה שונים, הנובעים בחלקם מעיסוקם במסחר ומזיגת משקאות. בבעלות הקהל בית־כנסת ועוד 3 בתים, וכן בית־קברות מחוץ לעיר, שבו הם רשאים לקבור את מתיהם.

חלקה בבית הקברות היהודי בקאלוש (צולם בשנת 1970 ע"י בנימין ז'ארניצקי)
בית התפוצות ע"ש נחום גולדמן

אם ניקח בחשבון את מעמדם החוקי הכללי של היהודים בפולין במאות ה־17־18 יכולה הפריווילגיה הנ"ל, אשר ניתנה כאמור ע"י יאן קאזימיר, ואושרה מדי פעם מחדש ע"י מלכי פולין, ליחשב כנוחה מאד. במיוחד ראויה לציון הפקעת יהודי קאלוש מסמכותם של המוסדות העירוניים, אשר בד"כ לא הצטיינו ביחס אוהד כלפי היהודים. לצערנו לא הגיעו אלינו עובדות מתולדותיהם של יהודי קאלוש, לא מהיחסים ביניהם לבין הלא־יהודים, ולא מהיחסים הפנימיים בתוך הקהילה, עד אמצע המאה ה־18.

במאה ה־17 התרחשו באוקראינה, שבה שוכנת קאלוש, מאורעות חשו־בים, אשר השפיעו על גורל קהילות ישראל באיזור. בשנת 1648 מרדו הקוזאקים בראשותו של בוהדאן חמיילניצקי במלכות פולין, ומרד זה

המיט שואה על קהילות ישראל באוקראינה (גזירות ת״ח—ת״ט). צבאות חמיילניצקי הגיעו במסעם עד לבוב, ומשם פנו צפונה, אך האיזור מדרום ללבוב נשאר מחוץ לתחום פעולתם. יש להניח, כי יהודים פליטי הפרעות הגיעו גם לקאלוש, ומצאו בה מחסה. מכל מקום ידוע, כי בתקופה ההיא חכרו יהודים טחנות קמח ופונדקים ב־13 כפרים שבס־ביבת קאלוש[13].

בשנות ה־70 של המאה ה־17 היה איזור קאלוש פעמים מספר לשדה קרב בין הפולנים והטאטארים. באחת הפעמים, בשנת 1672, הוכו הטאטארים קשות ע״י יאן סובייסקי, שפעל אז עדיין כהטמאן עליון (מצביא) של צבא פולין. כן היכה את הטאטארים ליד קאלוש בשנת 1675 המצביא הפולני פוטוצקי[14]. ידוע, כי בעת פלישות הטאטארים לחלקים הדרום־מזרחיים של פולין באותה תקופה, השתתפו גם יהודים בהגנה על הערים, אולם באשר ליהודי קאלוש אין לנו ידיעות על כך[15].

מסוף המאה ה־17, ובמיוחד במחצית הראשונה של המאה ה־18, הור־גשה בקהילות שבדרום־מזרח פולין תסיסה, אשר נגרמה ע״י הופעת משיח־השקר שבתאי צבי וספיחי השבתאות, שצמחו לאחר כשלון הת־נועה הקשורה בשמו. התסיסה הגיעה לשיאה בימי פעולתו של יעקב פראנק והויכוחים בין הפראנקיסטים והרבנים. למספר קהילות שבפלך האליץ׳ כמו רוהאטין, טיסמייניץ, פודהייצה, בוצ׳אץ׳ וכן לנאדבורנה והורודנקה יצא שם של קהילות שבתאיות. אולם קאלוש לא נמנתה איתן[16]. סביר להניח כי בקאלוש חזקה השפעת הרבנים, מתנגדי השב־תאות, ומשום כך נמנעה חדירת היסודות השבתאיים לעיר.

ידועים לנו שמותיהם של כמה חכמי־תורה, שישבו בקאלוש בתקופת הויכוחים עם הפראנקיסטים. אחד מהם הוא ר׳ בנימין ראפאפורט, אחיו הגדול של ר׳ חיים הכהן ראפאפורט, רבה של לבוב, אשר נודע בחיבוריו בהלכה ובעיקר כראש המשתתפים בויכוח עם הפראנקיסטים, שנערך בלבוב בשנת 1759. ר׳ בנימין שימש בקאלוש באותו זמן כ״מגיד מיש־רים״[17]. כמו כן ישב בימים ההם בקאלוש הרב ר׳ יוסף הכהן הלר, אביהם של הגאון ר׳ אריה לייב הכהן, בעל ״קצות החושן״, והגאון ר׳ יהודה הכהן, רבה של קהילת סיגט שבהונגריה ומחבר הספר ״תרומת הכר״י״[18]. על 2 רבנים נוספים, שישבו על כס הרבנות בקאלוש בשנות ה־50 של המאה ה־18, ידוע מזכרונותיו של בער בוליחובר. האחד הוא נכדו של הרב בלבוב, ר׳ חיים הכהן ראפאפורט הנ״ל, והשני הוא ר׳

צבי הירש, שהיה אחר־כך רבה של בוליחוב, ובסוף ימיו כיהן כרב בלבוב[19].

באמצע המאה ה־18 משופעת היתה קאלוש לא רק ברבנים וגדולי תורה. היתה בה קהילה יהודית גדולה, אחת הגדולות בגליל רוסיא (רייסין). עוד בשנת 1717 כאשר הוטל על כל יהודי הגליל לשלם 33857 זהובים כמס גולגולת לקופת המלכות, היתה המכסה שנקבעה לקהילת קאלוש 1350.15 זה׳. היה זה סכום נכבד למדי, גבוה יותר משהוטל על קהילות מבוססות כמו סטרי ודרוהוביץ׳, והדבר מוכיח בעקיפין את גודלה וחוסנה של קהילת קאלוש באותו זמן[20].

בשנת 1765 עם פירוק "ועד ארבע הארצות", המוסד העליון של יהודי פולין, נערך ברחבי פולין מפקד האוכלוסיה היהודית, שמטרתו היתה לקבוע את המספר המדוייק של היהודים בכל מקום ומקום, על מנת שניתן יהיה לגבות מהם מס גולגולת ללא יכולת להשתמט ממנו. בכל קהילה נקבע אחראי, שהתחייב בשבועה ובחרמות למסור לפוקדים נתוני אמת. בקאלוש היה זה הרשקו יוסיוביץ׳[21]. כיון שבד"כ נקבע לענין הרב המקומי ייתכן והכוונה היא לר׳ צבי הירש, שכיהן באותה עת, כאמור לעיל, כרבה של קאלוש. בעיר קאלוש נמנו אז 1087 יהודים ועוד 60 תינוקות למטה מגיל שנה (אלה היו פטורים מתשלום מס), ובכפרים שבסביבת קאלוש 575 יהודים ו־26 תינוקות, יחד 1662 נפש (ועוד 86 תינוקות)[22]. אין לנו מספרים על האוכלוסיה הלא יהודית בקאלוש באותו זמן, אולם בדיקה ממשלתית (לוסטראציה), שנערכה בקאלוש בשנת 1765, היא השנה שבה נערך המפקד היהודי, מגלה כי בידי התושבים הנוצריים היו אז 64 בתים גדולים ו־174 קטנים, ואילו בידי היהודים 62 בתים גדולים ו־73 קטנים[23]. ע"פ הנתונים הללו אפשר לקבוע, כי היהודים היוו כ־35% מכלל האוכלוסיה בקאלוש, ללא ספק שיעור ניכר.

ראוי להבלטה הוא גם המספר המוחלט של יהודי קאלוש באותו זמן. בכל פלך האליץ׳ שבו נימנו 20 קהילות, ביניהן סטאניסלאבוב, בוצ׳אץ׳ ופודהייצה, לא היתה אף אחת שמספר יהודיה הגיע למספר יהודי קאלוש (בסטאניסלאבוב 925 נפשות יהודיות כולל ילדים, ובבוצ׳אץ׳ 1055[24].) יש לזכור כי מתוך 823 ערים ועיירות בכל ה"כתר" הפולני היו רק 44 ישובים, שבהם, לפי המפקד, הגיעה האוכלוסיה היהודית למעלה מ־1000 נפשות. חישוב, שנעשה ע"י החוקר ד"ר י. שיפר, ממקם את

קהילת קאלוש במקום ה־30 בין למעלה מ־800 הישובים, שבכל מלכות פולין[25].

לא רק קאלוש העיר היתה "עיר יהודית". לאף אחת מערי פלך האליץ' לא היתה סביבה כפרית עשירה כל כך ביהודים כמו לקאלוש. בכמה עשרות מכפרי הסביבה ישבו משפחות יהודיות, בד"כ בין משפחה אחת עד ארבע בכל ישוב. רק בהולין היתה אוכלוסיה יהודית גדולה יותר (103 מבוגרים ו־5 תינוקות למטה מגיל שנה). אדמותיו של כפר גדול זה היו מחולקות ל־9 אחוזות, ומכאן משתמע שיהודי הולין היו תלויים ב־9 אדונים ("פריצים") שונים[26].

לשאלה בדבר פרנסות היהודים בקאלוש אין תשובה במפקד. רק בקשר לכמה בתי אב בכפרים נמסר, כי הם של מנהלי עבודה (SZAFARZ) במכ־רות המלח, ובמקרה אחד צויין "פונדק במכרה העירונית"[27]. קרוב לודאי כי רוב היהודים בכפרים התפרנסו מעסקי חכירות למיניהן, מזיגת יי"ש, פונדקאות וכיו"ב, כפי שנהגו היהודים הכפריים בחלקים המזרחיים של פולין באותו זמן. אשר לעיסוקיהם של תושבי העיר ניתן אולי למצוא תשובה לשאלה בנאמר בפריווילגיה של יהודי קאלוש, אשר אושרה באוגוסט 1765 מחדש ע"י סטאניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי, אחרון מלכי פולין, בלי לשנות בה אפילו מלה אחת: "מותר להם לעסוק בכל סוג של מסחר וכן לייצר שיכר ויי"ש, ולמכור את המשקאות ללא הגב־לה"[28]. אפשר להניח, שבקהילה הגדולה היו לצידם של עוסקים במסחר זעיר גם סוחרים גדולים, שמכרו את תוצרת המקום לחו"ל, בעיקר להונגריה, וכן סיטונאי מלח. לפי מה שמספר בער בוליחובר בזכרונותיו, היה גם הרב צבי הירש מעורב בעסקים, ויחד עם קבוצה מיהודי קאלוש חכר אצל הרוזנת קוסובסקי מסטאניסלאבוב את מכרה המלח בלישוויץ שע"י דולינה[29].

כתב הזכויות ליהודי קאלוש חתום ע"י מלך פולין נועד לאפשר להם קיום בשלווה, אך לא היה בכוחו להגן עליהם מפני פגיעות ואסונות. בשנת 1770 היתה בקאלוש דליקה גדולה והיא כילתה חלק ניכר מבתי העיר. בעקבות השריפה פרצה בעיר מגיפה, ורבים מאד מאנשי העיר, יהודים ולא יהודים, נפגעו ב־2 האסונות[30]. בזכרון יהודי קאלוש נח־רתה שנת תקל"א כשנת ה"עיפוש" הגדול. אחד מקרבנותיו היה ר' בנימין ראפאפורט, שהוזכר לעיל, ולפי המסופר במשך 100 שנים מיום פטירתו לא קברו בתוך ד' אמות מסביב לקברו ואף לא השתטחו עליו,

מצבה טיפוסית בבית הקברות בקאלוש משנת תקנ"ה 1795)

מצבת איש ואשתו בבית הקברות בקאלוש מהמאה ה־18
(צולם ע"י בנימין ז'ארניצקי) בית התפוצות ע"ש נחום גולדמן

כי היתה קבלה בידי ה״חברה קדישא״, שכן ציוה ה״מגיד״ לפני מותו, גם ר׳ יוסף הכהן הלר, שהוזכר לעיל, ועוד אחד, ר׳ שמעון מאנשי השם שבעיר, מתו בימי ״העיפוש הגדול״. זקני קאלוש היו מספרים כי מיד לאחר פטירתו של ר׳ בנימין נעצרה המגיפה[13].
ספירה שנערכה בקאלוש בשנת 1771, לאחר השריפה והמגיפה, העלתה כי בשוק, ב־4 רחובות העיר, על הסוללה וליד המבצר נותרו 39 בתים גדולים, 72 קטנים ו־22 ריקים. בפרבר העיר, מעבר לשער לבוב, 2 בתי אכסניה, 78 בתים ו־21 ריקים, ומעבר לשער האליץ׳ 34 בתים ועוד 9 בתים ריקים[32]. מהשוואת מספרי הבתים בשנת 1765 ושנת 1771 מתגלה גודל החורבן, שפקד את העיר ב־2 האסונות. אף כי אין במספרים משנת 1771 הבחנה בין בתים יהודיים ונוצריים, אין ספק שהקהילה היהודית בקאלוש נפגעה קשות.

ב. בימי אוסטריה

1. 1772—1867

מפנה מכריע בחייהם של תושבי קאלוש, וכל האזורים הדרומיים של פולין, חל בשנת 1772, שנה אחת לאחר האסונות הגדולים, עם חלוקת פולין הראשונה. מאז ועד שנת 1918, במשך 150 שנה בערך, היתה גאליציה כולה כפופה לשלטון האוסטרי.
קיסרית אוסטריה מאריה תירזא, שבימיה סופחה גאליציה לאוסטריה, המשיכה להכיר באוטונומיה של יהודי הפרובינציה האוסטרית החדשה, אמנם במתכונת שונה ומצומצמת יותר מאשר בפולין שלפני החלוקה, אולם יחד עם זאת הטילה על יהודי גאליציה גזירות, אשר יהודי פולין לא ידעו כמותן מעולם. כדי לצמצם את ריבויים הטבעי של היהודים נאסר עליהם לבוא בברית נישואין בלי רשות מיוחדת של השלטונות וזו ניתנה תמורת תשלום גבוה, ורק לאחר שהמועמד לנישואים הוכיח כי יש לו מקור פרנסה. כדי להשתמט מהגזירה הקשה נהגו רבים לקיים חופות בלתי ליגאליות, אף על פי שהממשלה איימה על ראשי הקהילות והרבנים בעונשים חמורים. גזירה אחרת, לא פחות קשה מגזירת הנישואים ואף קשורה בה במידה מסויימת, היתה הגזירה על היהודים־הקבצנים. לא רק פושטי יד, אלא גם יהודים עניים, שפיגרו בתשלום מס הגולגולת היהודי במשך 3 שנים, נועדו לגירוש אל מעבר לגבולות גאליציה. אמנם

ניסו הקהילות בתחבולות שונות לחפות על המועמדים לגירוש, אך לא תמיד בהצלחה. נוסף לכך הוטלו חוקים להגבלת פרנסתם של בעלי מלאכה יהודיים, והונהג מונופול ממלכתי על המסחר במוצרים שונים, ביניהם על המסחר במלח. ואם כל זה עוד מעט הרי העלה בשיעור ניכר מס הגולגולת היהודי, ששמו הוסב ל"מס חסות", וכן חויבו יהודי גאליציה לשלם מסים חדשים אחרים. ברור כי החוקים החדשים, שהביא איתו השלטון האוסטרי, גרמו להתרוששות האוכלוסיה היהודית בגא־ליציה, ובתוכה גם של יהודי קאלוש[33].

הרעה נוספת במצבם של יהודי גאליציה חלה בימיו של הקיסר יוסף ה־2, שירש את כס השלטון מאמו בשנת 1780. על אף המעטה ההומאני, שלבשה מדיניותו של קיסר זה, ולמרות "כתב הסובלנות" ליהודי גא־ליציה, שפירסם בשנת 1789, נגרם סבל רב ליהודים בגאליציה בעטיים של חוקי יוסף ה־2. בעיקר קשה היתה פגיעתם של החוקים, שנישלו את היהודים מעסקי החכירות השונות, והביאו לידי כך, שנשבר מטה לחמם של פונדקאים ומוזגי יי"ש. הנפגעים היו ראשית כל יהודי הכפרים, שמרביתם התפרנסו מעסקי החכירות הללו, אולם גם רבים מתושבי העיירות קיפחו את פרנסתם. כדי להקל במקצת על אלפי היהודים, שהתרוששו כתוצאה מגזירותיו, החליט יוסף ה־2 לייסד למענם בגא־ליציה מושבות חקלאיות. באותו זמן יזם הקיסר גם תכנית התיישבות גרמנית בגאליציה, בערים ובכפרים, מתוך מגמה להעלות את רמת הכלכלה של הפרובינציה הנחשלת, וכדי לחזק בגאליציה את היסוד הגרמני, שעליו יוכל השלטון האוסטרי להשען. אחת ממטרותיה של ההתיישבות הגרמנית בערים היתה לדחוק את רגליהם של יהודים מ־המסחר והמלאכה, דבר שעלול היה להעמיק עוד יותר את מצוקת היהודים. תכנית הקולוניזאציה הגרמנית הצליחה הרבה יותר מתכנית המושבות היהודיות[34]. הכפרים הגרמניים, שמסביב לקאלוש, כמו אוגר־סטטאהל, לאנדסטרוי וקאלוש החדשה, הם ככל הנראה פרי יזמתו של יוסף ה־2.

יזמת הממשלה האוסטרית, להקים מושבות יהודיות חקלאיות ליהודים, עוררה תקוות רבות בקרב יהודי גאליציה. יהודי הכפרים וגם תושבי העיירות, על אף שלא עסקו בחקלאות ממש, היו קרובים לעבודת האד־מה, וחלק מהם עשוי היה להבנות מתכנית הממשלה. בשנת 1786 קמה המושבה היהודית הראשונה בכפר דומברובקה, שליד העיר נובי סונץ'

בגאליציה המערבית, ונקראה בשם "ירושלים החדשה". זמן קצר לאחר מכן נוסדה ליד בוליחוב, שבמחוז סטרי, המושבה "בבל החדשה", ובה נכללו גם 3 משפחות מקאלוש. אולם תכנית ההתיישבות היהודית על הקרקע לא עלתה יפה, במיוחד בשל רשלנותם של הגופים הממשלתיים, שטיפלו במפעל. בשנת 1822 נפקדו בכל גאליציה ס"ה 840 משפחות יהודיות, שהתיישבו על הקרקע בימי יוסף ה־2[35].

כשלון נוסף נחלה הממשלה האוסטרית במדיניותה כלפי יהודי גאליציה בסוף המאה ה־18, אולם לכשלון השני גרמו בעיקר היהודים עצמם. מתוך כוונה להביא לידי גרמאניזאציה מירבית של מדינתו, וכדי להפיץ השכלה אירופית בקרב יהודי גאליציה, הטיל יוסף ה־2 חובה על כל קהילה וקהילה לייסד בית־ספר גרמני בתחומה. לשם כפיית החוק נאסר ללמד תלמוד את מי שלא סיים את בית הספר, ולא ניתנה רשות הנישואין למי שלא למד בבית הספר. במחוז סטרי, שאליו השתיכה קהילת קאלוש, נוסדו בתי הספר הראשונים בסטרי ובדולינה כבר בשנת 1788. בשנת 1792 היו קיימים בתי ספר לילדים יהודיים בעוד מספר מקומות במחוז, ביניהם בקאלוש. את ביה"ס בקאלוש ניהל מאנלה זוננש־טיין, ומשכורתו השנתית, ששולמה ממס החסות היהודי, היתה 150 פלורין. משכורת זו היתה ב־50 פלורין נמוכה ממשוכרתם של המורים ביתר הקהילות שבמחוז, והדבר מעיד אולי על מצבה החומרי הקשה של הקהילה[36]. מכל מקום אין להניח כי הדבר נבע ממיעוט היהודים בעיר. מספר היהודים בקהילת קאלוש היה אז גדול למדי. בשנת 1786 נפקדו בה 227 משפחות יהודיות וגם אם נכללים בהן יהודי הכפרים שבסביבה הרי מראה המספר, כי בקאלוש היה שוב אחד הריכוזים היהודיים הגדולים במזרח גאליציה[37]. מלבד תשלום המשכורת למורה היה על הקהילה לדאוג גם לבניין בית הספר והחזקתו, ולתשלום שכר דירת המורה. מי היה המורה זוננשטיין ומה היה טיבו אין אנו יודעים. לרוב הובאו המורים לבתי הספר היהודיים מצ'כיה וגרמניה. בדרך כלל היו המורים ובתי הספר שנואים על יהודי גאליציה, כיון שראו בהם סכנה לקיום הדת והמסורת היהודית. רוב היהודים עשו כל מה שביכול־תם כדי למנוע מילדיהם את ה"השכלה מטעם" ועל אף העונשים והק־נסות, שהוטלו על המשתמטים מחינוך החובה, מעטים היו יחסית הנערים בגיל החינוך, שלמדו בבית הספר. בשנת 1806 נסגרו מוסדות החינוך היהודיים הגרמניים בגאליציה. אך היה זה לא כל כך בשל יחסם העויין

של ההורים היהודיים כלפי בתי הספר, כמו בשל החשש של השלטונות מפני החדרת רוח של כפירה בדת בקרב הילדים ע״י מורים חופשיים בדעתם, וכן בעטייו של ההסכם בין הקיסר והאפיפיור, שמסר שוב את הפיקוח על בתי הספר במדינה לידי הכמורה[38]. גזירת בתי הספר, שעל אירגונם היה ממונה משנת 1787 היהודי הגרמני הרץ הומברג, היתה רק אפיזודה חולפת בתולדותיהם של יהודי גאליציה, וקאלוש בתוכם. עד שתחדור באופן ממשי רוח ההשכלה לתוך קהילות ישראל בגאליציה תעבורנה עוד שנים רבות.

בבטלה את חובת החינוך בבתי הספר הגרמניים לא ויתרה הממשלה האוסטרית על אמצעים אחרים לגרמאניזאציה של יהודי גאליציה. כך לדוגמא במקום הביקור בבתי ספר גרמניים חויבו המועמדים לנישואין להבחן בידיעת תוכנו של ספר המוסר והדת היהודית בשפה הגרמנית שמחברו היה הרץ הומברג. הסוחרים היהודיים חויבו לנהל את פנקסיהם בשפה הגרמנית, ואת ידיעת השפה הגרמנית חייבים היו להוכיח כתנאי לאישורם לתפקיד, הרבנים ופרנסי הקהילה[39].

כתב הסובלנות, שנתן יוסף ה־2 ליהודי גאליציה בשנת 1789, ביטל מצד אחד הגבלות שונות, שחלו על משלוחי היד של יהודים, ועל זכות ישיבתם במקומותיהם, אך מצד שני כלל שורה של סעיפים מכבידים. האוטונומיה של הקהילה צומצמה לעניני דת וצדקה בלבד. בראש כל קהילה העמדו 3 ראשי קהל, שנבחרו ע״י השלטונות מבין המועמדים, שהוצעו ע״י בעלי הבתים בקהילה. משרת הרבנים הותרה רק בערי המחוז, כמו סטרי, והקהילות האחרות נאלצו להסתפק במורה הוראה RELIGIONSWEISER, משכורת הרב ומורה ההוראה, ששולמה ע״י בעלי הבתים בקהילה, בהתאם למידת עושרם, לא היתה אחידה בכל הקהילות. בקאלוש וברוז׳ניאטוב קיבל מורה ההוראה רק משכורת חלקית מיהודי הקהילה, ואת הכנסתו הזעומה הוא השלים בעיסוק במסחר קמעוני[40]. יש להניח, שה״סוחרת״ היתה אשתו של הרב, והוא עצמו הקדיש זמנו הפנוי ללימוד תורה.

אין אנו יודעים מי היו ראשי קהילת קאלוש בראשית המאה ה־19, אך באשר לרב הקהילה יש בידינו ידיעות מהימנות ממקורות שונים[41]. עוד לפני סוף השלטון הפולני הוציאה קהילת קאלוש מתוכה למדנים גדולים, כמו ר׳ אריה לייב הכהן הלר ואחיו ר׳ יהודה, אך אלה הלכו לכהן כרבנים לקהילות האחרות. הראשון, מגדולי אנשי ההלכה של

פולין, אשר נודע כבעל "קצות החושן" על שם ספרו המפורסם, היה לרב ברוז'ניאטוב, ובסוף ימיו בסטרי, והשני היה לרבה של סיגט, קהילה חשובה בהונגריה. כנגד זה זכתה קהילת קאלוש בראשית המאה ה־19 לקבל למשרת הרבנות בקהילה את אחד מגדולי הדור בתחום ההלכה, את ר' יעקב לורברבאום, אשר נודע יותר בכינויו "הרב מליסא", או כבעל "חוות הדעת", ספר ידוע בהלכה. ר' יעקב היה בעל יחוס, מבני בניו של החכם צבי, ונודע כלמדן גדול עוד לפני הגיעו לקאלוש בשנת 1801 לכהן בה כרבה של הקהילה. אולם במשך 8 שנות ישיבתו בקאלוש לא זכה לרוות הרבה נחת מיהודי הקהילה. בקאלוש היו אז יהודים למדנים גדולים, ואלה לא תמיד השלימו עם מה שקבע הרב. במיוחד הצטיין בהתנגדותו לרב אחד מבעלי הבתים, ר' איציקל בוליחובר שמו, אשר ירד ממש לחייו של ר' יעקב. הגיעו הדברים לידי כך שעמדו לפטר את הרב ממשרתו. אולם בטרם נעשה הדבר החליט ר' יעקב בעצמו לעזוב את קאלוש, ולהיענות להזמנתם של ראשי קהילת ליסא LESZNO, אחת הקהילות הגדולות והוותיקות בפולין, אז בחבל פרוסיה, לשמש כרב בקהילתם. ר' יעקב החליף קהילה עניה, שבקושי התפרנס בה, בקהילה עשירה ומכובדת. מצד שני הפסידו יהודי קאלוש את רבם הגדול, אך שם קהילתם יצא לתהילה כמקום חכמים בתורה ובעלי שם.

לאחר שעזב ר' יעקב את קאלוש לא נתקבל רב אחר במקומו ואת תפקידו מילא ראש בית הדין בשם ר' וולף מרדכי. בתקופה זאת גדל מספר יהודי קאלוש ובמקום 277 משפחות, שמנתה הקהילה ב־1785 הגיע מספרן בשנת 1812 ל־363, שהן 1496 נפשות (761 גברים ו־735 נשים). כבשנים הקודמות היתה קהילת קאלוש אחת הגדולות ביותר באיזור, ורק בעיר המחוז סטרי היה שיעור היהודים רב יותר (516 משפחות, 2066 נפשות)[42]. יש להניח, כי גם מצבם החומרי של יהודי קאלוש השתפר אז בהרבה, ועל כן משכה העיר יהודים להתיישב בה. ברם, שיגשוגה של הקהילה לא נמשך זמן רב, בשנת 1814 הופרעה שוב שלוותם של יהודי קאלוש, כאשר שריפת ענק, אחת מני רבות שידעה העיר בתולדותיה, כילתה חלק ניכר מבתי העיר[43].

בעקבות הדליקה, שבה נשרפו 162 מבתי היהודים, פנו יהודי קאלוש אל השלטונות וביקשו להתיר להם לקנות בתים ומגרשים מחוץ לעיר, כדי שיוכלו לבנות מחדש את חייהם בעיר. השלטונות בלבוב ניאותו לבקשת יהודי קאלוש והתירו להם להקים את בתיהם מחוץ לעיר, אך רק בתנאי

שיעבירו את מגרשיהם בתוך העיר לבעלות נוצרית, כדי שהעניין לא ישא אופי של רכישת נכסים נוספים, אלא של חליפין בלבד. מעניין לציין כי השלטון המחוזי בסטרי, שהודות להמלצתו אושרה בקשת יהודי קאלוש, נימק את תמיכתו בה לא רק בטעמים הומאניטאריים, אלא גם בכך שאם לא ישוקמו פרנסותיהם של היהודים בקאלוש לא יוכלו לשלם את מסיהם לקופת המדינה"[44]. מכל מקום נתנה השריפה של שנת 1814, ככל הנראה, את היסוד לחלוקה הגיאוגראפית החדשה של האוכלוסיה בקאלוש, שהתקיימה בעיקרה עד ימי השואה.

בשנת 1821, שנים מספר לאחר השריפה הגדולה, כאשר קהילת קאלוש החלה להבנות מחדש, חזר אליה במפתיע הרב ר' יעקב לורברבאום. הוא עזב משרה חשובה בקהילה, שבה זכה לשם ותהילה ולפרנסה בשפע, כדי להיות שוב רבה של קאלוש. בשאלת המניעים להחלטתו של הרב לעזוב את ליסא קיימות סברות שונות. המתקבלת ביותר על הדעת היא זו הקובעת שהרב החליט לעקור מליסא לאחר שנוכח לדעת כי לא יוכל לעמוד מול תנועת הרפורמה, שהחלה להתפשט בקהילות גרמניה, ואשר עלולה היתה להשפיע גם על נכדיו. לא הועילו הפצרותיהם של נכבדי קהילת ליסא, ר' יעקב חזר באביב 1821 לקאלוש, שבה נשאר חלק ממשפחתו גם לאחר שהוא ואחרים מבני ביתו עברו לליסא. יהודי קאלוש קיבלו את הרב, אשר שמו יצא בינתיים לתהילה, בסבר פנים יפות מתוך רצון לתקן את אשר עיוותו שנים אחדות קודם לכן, כאשר גרמו לו לעזוב את עירם. הרב הביא אתו לקאלוש לא רק שם וכבוד, אלא גם סכום כסף נכבד, שאותו הצליח לחסוך בימי שבתו על כסא הרבנות בליסא. חלק ניכר מהכסף הושקע בבניין בית הכנסת הגדול בקאלוש, שהושלם רק לאחר פטירתו. הבניין המפואר נשאר על תלו עד ימי השואה ונודע בקאלוש כ"מקדש מעט". בכותל המערבי של בית הכנסת חרותה היתה הכתובת: "זכר עולם הוא ליעקב הוא כבוד רבנו הרב בעל "חוות הדעת" ו"נתיבות המשפט" ושאר ספרים". אין אנו יודעים אם תרם הרב מליסא את כספו להקמת ה"מקדש מעט" כמתנה, או שמא העמיד את הסכום לקהילה כהלוואה בלבד. בכל אופן ידוע, כי הרב הלוה מכספו לבעלי בתים שונים בעיר. על רקע זה פרץ סיכסוך בינו ובין אחד הלווים, ר' טעוויל שמו, שהיה גם שכנו של הרב. הגיעו הדברים לידי כך שר' טעוויל הלשין בפני השלטונות, כי הרב לורברבאום הדפיס ספרים בלי רשיון ועבר בכך על חוקי הצנזורה. כתוצאה מהמח-

לוקת, ומיראת הערכאות, החליט שוב הרב לעזוב את קאלוש. לפי סברה אחת היתה כוונתו, לא כמו בפעם הקודמת, לעלות לא"י, אולם לפי דיעה אחרת עמד לעבור לקהילת סיגט בהונגריה. בעת ההכנות למסע זה שכנעוהו נכבדי קהילת סטרי להתיישב בעירם ולשמש בה כרבם. ר' יעקב נענה להצעתם ועשה את שארית ימיו בסטרי, שבה שימש כרב הקהילה והמחוז כאחד, עד לפטירתו בשנת תקצ"ב (1831).

כמו לאחר עזיבתו הראשונה של קאלוש כן גם לאחר עזיבתו השניה והסופית לא הושיבו פרנסי קהילת קאלוש רב אחר במקומו של ר' יעקב, וההנהגה הרוחנית של הקהילה נשארה בידי ראש בית־הדין, כשלצדו 2—3 דיינים. ראש בית־הדין שאחרי הרב מליסא היה ר' יוסף שווארץ[45]. לדייני קאלוש בימיו של הרב מליסא יצאו מוניטין של חכמים גדולים בתורה, אולם גם אלה שאחריו לא נפלו מהם בהרבה. הם היו מטפלים לא רק בדיני ממונות ובהוראות איסור והיתר, אלא גם מלמדים את בחורי קאלוש ומטפחים בקרב יהודי העיר את ידיעת התורה. ראש בית הדין היה גם דואג לצרכי הקהילה, ולפעמים מנהל את עסקיה. מקור הכנסה חשוב לקהילה היתה חכירת זכות המזיגה של משקאות חריפים מידי הממשלה, או העיריה. את הזכות הזאת (פרופינאציה) היתה הק־הילה מחכירה במחיר מתאים ליהודי העיר.

בשליש הראשון של המאה ה־19 התפשטה מאד בקרב יהודי גאליציה התנועה החסידית. אמנם מייסדה של החסידות, ר' ישראל בעל שם טוב, חי ופעל באיזור הקארפאטים, שבדרום מזרחה של גאליציה, עוד באמצע המאה ה־18, אך רעיון החסידות זכה להכות שורשים עמוקים ולתפוצה רחבה בגאליציה רק למעלה מיובל שנים לאחר פטירתו של הבעש"ט, בשנת 1760. גם לקאלוש חדרה החסידות, וכמו ביתר המקומות באיזור היו לכמה צדיקים מהלכים בקרב יהודי העיר. רבה של קאלוש, הרב מליסא, היה ממתנגדי החסידות בעיקר בשל הסתיגותו מלימוד הקבלה, שהיה נפוץ אצל החסידים, וכן בשל זלזולם בלימוד גפ"ת, אך התנגדותו לחסידים לא היה בכוחה למנוע בעד יהודי קאלוש, במיוחד מבין דלת העם, לדבוק בחסידות.

חיבה יתירה רחשו יהודי קאלוש בראשית המאה ה־19 לר' אהרון לייב, בנו של ר' מאיר "הגדול" מפרמישלאן ואביו של הצדיק העממי המפורסם ר' מאיר'ל מפרמישלאן. ר' אהרון לייב היה מבקר אצל חסידיו בקאלוש לעתים קרובות ואחרי פטירתו קבע בנו יצחק, אחיו של ר' מאיר'ל,

את מקום מושבו בקאלוש. ר׳ איציקל מקאלוש לא היה מפורסם כאחיו ר׳ מאיר, אך עמדה לו כנראה זכות אבותיו ואחיו, ועל כן היה גם לו חוג חסידים בקאלוש ובסביבה. בניו של ר׳ איציקל מאשתו הראשונה היו גם הם צדיקים ושניים מהם, ר׳ שלמה ור׳ ישראלצ׳י, ישבו תקופה מסויימת בקאלוש. לעומתם היו בניו של ר׳ איציקל מאשתו השניה יהודים מתקדמים יותר ולא הלכו בדרך אביהם. הבכור שביניהם, ר׳ אהרון לייב מאיר (מאייר — שם המשפחה), היה אדם עשיר, חוכר אחוזות ונוהג מנהג אצילים. אחד מצאצאיו היה המזרחן אריה ליאו מאייר ששימש בשנים 1943—1945 כרקטור האוניברסיטה העברית בירושלים[46]

גם לאחר השתרשותה בקרב יהודי גאליציה היה על החסידות עד אמצע המאה ה־19 לעמוד מול כוחות עוינים מצדדים שונים. לא ידוע על פעולה מצד הרב מליסא נגד בן זמנו ר׳ איציקל מקאלוש, אך לעומת זאת נודע על מקרים של הלשנה עליו מצד יהודים משכילים, ועל פעולת השלטונות להצרת רגליהם של החסידים ורבם. במקרה אחד הלשין יהודי משכיל מקאלוש, בריש טהורן שמו, כי ידו של ר׳ איציקל היתה בדליקה גדולה שפרצה ברחוב הגויים, וזאת מאחר שהצדיק ידע לנבא את השריפה יום לפני שפרצה. בעקבות תזכיר, שהגיש המשכיל ר׳ יוסף פרל מטארנופול בשנת 1838 נגד כת החסידים, דאג ראש המחוז בסטרי לסגור את בתי המדרש בקאלוש באמתלא, כי אין הם ממלאים את התפקיד שנועד להם — לשמש מקום לתפילה ולימוד, אלא מהוים קנים לפעולת החסידים. קאלוש היתה אחת מ־3 הערים בגאליציה, שבהן נסגרו באותה עת בתי המדרש[47]. אולם הברית בין המשכילים ופקידי המלכות לא הרתיעה את החסידים מקיום פעולתם, במיוחד כאשר גם השלטונות האוסטריים ויתרו במשך הזמן על כוונתם לתרבת בכוח את יהודי גאליציה. במחצית הראשונה של המאה ה־19 היו בקאלוש חסידים של המגיד מנאדבורנה, הצדיק ר׳ מנדיל מקוסוב, הצדיק ר׳ צ״ה מז׳ידצ׳וב, ולפני כן של דודו, ר׳ יצחק אייזיק מז׳ידצ׳וב. על אף ההבדלים בין עדות החסידים השונים שרר שלום ביניהם והם התפללו בבית מדרש אחד, אשר נודע זמן רב בשם ״בית המדרש הקטן״. מאוחר יותר, כאשר גדל מחנה החסידים וחלק מהם עשו חייל בעסקיהם, קמו בקאלוש עוד בתי תפילה של חסידים, שנקראו ״קלויזין״, לרוב על שם עדת החסידים של צדיק זה או אחר, כמו למשל ה״קלויז דסטרטין״[48].

גם כשהתפשטה החסידות בגאליציה לא הצטרפו כל יהודי קאלוש אליה. תלמידיו ותומכיו של ר׳ יעקב מליסא המשיכו בהתנגדותם לדרך החסי־דים גם לאחר פטירתו, ובבית הכנסת שנבנה בממונו נהגו להתפלל בנוסח אשכנז עד ימי חורבנה של קאלוש היהודית. לפי הסברה היה זה בהתאם לתנאי שהתנה הרב הדגול עם ראשי הקהל בקאלוש. גם בבית המדרש התפללו בנוסח אשכנז, שלא כמו בבתי התפילה של החסידים, שבהם נהוג היה נוסח ספרד[49]. עם זאת יש לציין, כי היריבות בין החסידים והמתנגדים לא נשאה בקאלוש אופי חריף, ויהודים מ־2 המחנות חיו בד״כ בשלום ביניהם.

במחצית הראשונה של המאה ה־19 ניכרו בעריה של גאליציה המזרחית סימני השפעתם של רעיונות ההשכלה, שחדרו לגאליציה מהמערב. אולם בקאלוש היו סימנים אלה, ככל הנראה, חלשים מאד. לא נמצאו עדיין יהודים בקאלוש, אשר העזו למזג את נאמנותם למסורת היהודית עם רעיונות הקידמה. ההתחדשות התבטאה לכל היותר בכך, שאחדים מבני קאלוש היהודים החלו ללמוד את שפת המלכות, היא השפה הגרמנית. ביניהם היו כאלה שידיעת השפה הגרמנית היתה להם למקור פרנסה, הם היו לבלרים וכותבי בקשות לערכאות השונים.

בשנים 1848—1849 חלו בבירת אוסטריה, וינה, וברחבי הממלכה ההאבס־בורגית מאורעות חשובים, ששינו את פני הממלכה, והטביעו את חותמם גם על מצב היהודים[50]. בהתקוממות לשינוי המשטר האבסולוטי בקיסרות, שפרצה בווינה במרץ 1848, השתתפו גם יהודים, ובגאליציה הצטרפו יהודים לתנועה להשגת תיקונים, ביניהם גם שיווי זכויות ליהודים. מק־הילות רבות בגאליציה נשלחו עצומות אל הציר היהודי של הרייכסטאג המכונן בוינה, הרב מאנהיימר, ובו תיאור המצב העגום של היהודים עם בקשה לפעול למען הענקת זכויות ליהודים. במיוחד חשובה היתה התביעה לבטל את המסים היהודיים המיוחדים, מס הסובלנות המחפיר, וכן ״מס הבשר״ ו״מס הנרות״, שרבצו כנטל כבד על האוכלוסיה היהו־דית. אין לדעת אם בין מגישי העצומות היתה גם קהילת קאלוש, אף כי אחת היוזמות של תנועת התיקונים היתה ה״אגודה להפצת הקידמה המדינית והתרבותית בקרב היהודים״, שפעלה בעיר סטאניסלאבוב, אשר איתה היו ליהודי קאלוש קשרים. הפעילים בתנועה לאמאנאיפאציה של היהודים באו משכבת האנטליגנציה, וכזאת לא היתה אז עדיין בקאלוש. אולם יהודי קאלוש היו יחד עם כל יהודי גאליציה בין הנהנים

מביטול המסים היהודיים, שעליו הוחלט באוקטובר 1848 ברייכסטאג הוינאי, לא במעט הודות לנאומיו המצויינים של הרב מאנהיימר.
בסוף שנת 1848 נאלץ קיסר אוסטריה פרדינאנד להתפטר, ובמקומו בא בן דודו פראנץ יוזף, אשר עתיד היה לשבת על כס הקיסרות עד אמצע מלחמת העולם ה־1. במרץ 1849 נאלץ הקיסר הצעיר לתת לאוסטריה חוקה ליבראלית, שכללה גם סעיף בדבר שיווי זכויות ליהודים. אולם ימי החופש והשויון לא נמשכו זמן רב. עוד בסוף שנת 1851 נתבטלה החוקה המתקדמת ועניין האמאנציפאציה המלאה של היהודים הוקפא. באוקטובר 1853 חידשה הממשלה את האיסור הישן, שלפיו אסור ליהודים לרכוש נכסים דלא ניידי, אמנם לזמן מוגבל. בין התקנות שנקבעו ע״י השלטונות בימי החירות ונתבטלו בתקופת הריאקציה, שהחלה בשנת 1852, היתה גם אחת הנוגעת להרכב מועצת העיר קאלוש, שאמורה היתה לכלול גם את נציגי האוכלוסיה היהודית בעיר.
בניגוד לתקופה שלפני שנת 1848, שבה נטתה הממשלה האוסטרית לצד אנשי ההשכלה היהודיים, ואף סייעה להם במאבקם נגד החסידים, תמכו השלטונות בתקופת הריאקציה בחוגים האורתודוקסיים, שנחשבו נאמנים לקיסרות ומדיניותה. ביטוי מעניין ליחס יהודי קאלוש לכתר האוסטרי באותו זמן אפשר למצוא בכתב העת בשפה העברית בשם ״המבשר״, שיצא אז בלבוב. בכתבה מקאלוש, אחת הראשונות הנוגעות ליהודי קאלוש, שראתה אור אי־פעם, נמסר על פעולת עזרה שאירגנו ראשי קהילת קאלוש למען פצועי המלחמה, שניהלה אוסטריה בשנת 1866 נגד פרוסיה ואיטליה. וכך נאמר בכתבה זו: ״בשבוע שעבר נאספו כל בני עירנו אל תוך בית האלהים זקן ונער ונשיאי העדה... וקהל נוגנים שרו שירות ותשבחות לשלום אדוננו הקיסר ירום הודו בבוא אלינו הבשורה הטובה כי צבאות ארץ מולדתנו עשו חיל על אדמת איטליא לקראת אויבינו הקמים עלינו. ואם אמנם עירנו היא עיר קטנה, אנשיה מעט, בכל זאת כפי מיסת ידינו (לפי יכולתנו — ש׳ א׳) נצא לישע הפצועים בעד חופש ארץ מולדתנו, לקנות להם רפואות... וראשי העדה מו״ה ליפמאן ליטמאן, מו״ה פישל שטיין ומו״ה מרדכי פאלק נ״י ילכו מבית לבית ויקראו באזניהם את קול הקורא לעזרת הגבורים ויעוררו לבותם לתת איש איש מתנת ידו. ותודה לאל דבריהם עשו פרי, וכבר שלחו כסף התרומה לעיר הבירה לעמבערג, ועוד ידם נטויה לעשות״[51].

נדיבות לבם של אנשי קאלוש סייעה ללא ספק לפצועים מצבא הקיסר, אך ברכותיהם לא סייעו לאוסטריה לנצח את אויביה, פרוסיה ואיטליה היו המנצחות. ובכל זאת יצא מתוק מעז ואחרי התבוסה שנחלה אוסטריה במלחמה חלו שנויים לטובה במדיניותה הפנימית. עוד בשנת 1859 לאחר שנוצחה אוסטריה במלחמה קודמת נגד האיטלקים, בוטלו הגב־לות שונות על הנתינים היהודיים, ובפברואר 1860 הותר ליהודים שוב לרכוש נכסים דלא ניידי. בשנת 1861 ניתנה ליהודים זכות בחירה לסיים (לאנדטאג) בגאליציה. אולם רק בעקבות התבוסה של שנת 1866 החליטו השלטונות האוסטריים לערוך בדק בית יסודי במדינתם, הונהגה אז השיטה לפיה הממלכה ההאבסבורגית הפכה לאוסטרו־הונגאריה, ניתנה למדינה חוקה חדשה, ובחוקה זו הובטח שויון זכויות מלא ליהודים[52].

כפי שהוזכר לעיל פורסמה בשנת 1850 תקנה בדבר הרכב המועצה העי־רונית בקאלוש. התקנה קבעה, כי במועצה ישבו 12 נבחרים, 7 נוצרים ו־5 יהודים. אולם התקנה לא בוצעה כלשונה במשך תקופה ארוכה, ככל הנראה בשל המדיניות הריאקציונית של השלטונות, שהחלה באותו זמן, ובשל התנגדות האוכלוסיה הנוצרית בעיר. הענין הגיע לערכאות ובקיץ של שנת 1866 פסק בית המשפט המחוזי, כי יש לנהוג בהתאם לתקנה משנת 1850. סירובם של נציגי הנוצרים לצרף למועצה נבחרים יהודיים נדחה ע״י ראש המחוז, וביולי של שנת 1866 בחרו יהודי קאלוש, כנראה בפעם הראשונה בתולדות העיר, את נציגי העדה היהודית למו־עצת העיר[53]. קרוב לוודאי, כי יהודי קאלוש היוו כבר בשנת 1866 את הרוב באוכלוסיית קאלוש, ועל כן לא הלם מספר הנציגים היהודיים את כוחם הממשי בעיר. אף על פי כן לא השלימו ראשי הנוצרים עם צירוף הנציגים היהודיים למועצה, ועמדו לערער על הבחירה[54]. אין לדעת אם היו אלה רותנים (אוקראינים), אם פולנים, או שמא גם אלה וגם אלה. מכל מקום גילו אזרחי העיר הנוצרים כלפי שכניהם היהודים יחס שונה בתכלית מהיחס שגילה כלפיהם בן קאלוש, פראנצי־שק סמולקה, ממנהיגי הליבראלים הפולנים בגאליציה[55]. בסיים הגאלי־צאי היה סמולקה, סגן יו״ר הסיים, מהלוחמים האמיצים ביותר למען זכויות היהודים, ונאומיו בעת הדיון בשאלת אישור האמנסיפאציה של יהודי גאליציה בשנת 1867 היו למופת ועשאוהו לאחד מחסידי אומות העולם הבולטים בין האישים הפולנים בגאליציה[56].

אין אנו יודעים מי היו הנציגים היהודיים הראשונים במועצת העיר קאלוש, אך קרוב לודאי, שביניהם היו פרנסי הקהל של אותו זמן, אשר שמותיהם הוזכרו בכתבה בעיתון "המבשר", שהובאה לעיל. ראשון בהם היה ר' פישל שטיין. מתיאור דיוקנו, שנמסר ע"י ר' מיכאל הכהן בראוור בזכרונותיו מימי שבתו בקאלוש, נודע כי ר' פישל שטיין, ראש הקהל, היה אדם תקיף בדעתו ותכונה זו הועילה לו לאחוז ברסן העדה ולהנ־היגה כרצונו במשך שנים רבות. "כיון שהיו לו מהלכים אצל אנשי השררה במקום ובידו היה להרע או להיטיב התייחסו אליו בקאלוש ובעיקר בני דלת העם ביראת כבוד. ר' פישל לא היה מעשירי העיר וגם לא משכיל במיוחד אך ידע לרכוש לו עמדה חזקה בעדת יהודי קאלוש. בביתו המרוחק במקצת ממרכז העיר הקים לו גם בית תפילה (מניין) והיחסים בינו ובין קהל המתפללים היו כמו בין רבי לחסידיו". 2 הפרנסים האחרים לצדו של ר' פישל שטיין, אשר גם הם, למרות בחירתם הפורמאלית ע"י עשירי היהודים בעיר, מונו למעשה לתפקידם ע"י ראש המחוז, לא הגיעו ככל הנראה לדרגת תקיפותו של ר' פישל שטיין, אך גם הם השתיכו ודאי לשכבה הדקה של בעלי בתים, ששמרו על אורח חיים מסורתי, ועם זה הריחו במקצת מריח ההשכלה. מלבו־שיהם, כפי שמתאר אותם בעל הזכרונות הנ"ל, היו נוסח אירופה למחצה ואת בניהם שלחו אל בית־הספר העממי שבעיר. להם עצמם היתה ידיעה מסויימת בלשון המדינה, והיו ביניהם שאף קראו עיתון בלשון זו. "הם היו אבותיהם של המתבוללים בדור הראשון או השני של־אחריהם".

2. המצב הכלכלי — סוציאלי בשליש האחרון של המאה ה־19[57]

כשנות ה־70 של המאה ה־19 טרם ידעה קאלוש אנשי אינטליגנציה יהודיים, בעלי מקצועות חופשיים, שקבלו את הכשרתם המקצועית בבית ספר גבוה. דומה, כי גם בקרב האוכלוסיה הלא־יהודית לא היה המצב שונה, ופרט לשופט אחד או שניים בבית משפט המקומי, לא היה בכל קאלוש אדם אחד, שלמד באוניברסיטה. גם הרופאים ועורכי הדין, אפילו אלה שנחשבו מדופלמים, לא היו אקדמאים. בתור עורכי דין שימשו מספר יהודים, שרכשו את השכלתם בלימוד עצמי, והשיגו מהממשל רשיונות לעסוק במקצועם. מלאכתם העיקרית היתה כתיבת בקשות וערעורים על פסקי דין של הערכאות. ברור, כי לצד ידיעותיהם המק־

צועיות, רכשו לעצמם גם מידה מסויימת של השכלה אירופית. מלבדם היו גם לבלרים אחדים, שהתפרנסו מכתיבת בקשות וכדומה, אך לאלה לא היו רשיונות. בדרך כלל היו כל העוסקים במלאכת הכתיבה גם סוכנים של חברות ביטוח מאש. הבולט ביותר בין כל "עורכי הדין" היה לייב גלר, שהיה מהיהודים הראשונים בקאלוש, אשר נהגו אורח חיים אירופי, ואף "זכה" לגירוש מבית המדרש. גלר היה בעל ידע משפטי רב ובערוב ימיו עשה קאריירה משפטית באוסטריה. בימי שבתו בקאלוש רכש לו יחס של כבוד מצד גויים ויהודים כאחד, היה חבר במועצת העיר, ותקופה מסויימת כיהן גם כסגן ראש העיר. מורהו של גלר במשפטים היה יצחק פאליק "בעל בית הגון שרכש לו במידת מה השכלה אירופית ובקיאות בעניני ערכאות". שלא כתלמידו גלר היה יצחק פאליק בקי גם בחכמת היהדות ונהג באורח חיים מסורתי, אם כי לא בדיוק לפי טעמם של היהודים החרדים בקאלוש. פאליק היה מהמשכילים הראשונים בעיר, שהיתה להם גם זיקה כלשהי לעתונות העברית של אותו זמן. בין האינטליגנטים של שנות ה־70 בקאלוש ראוי עוד לציון מנשה פרוכטרמאן, שרכש לו השכלה משפטית וכללית בדרך של לימוד עצמי, ואף עמד בהצלחה בבחינות לנוטאריון, אך לא זכה אף פעם למינוי למשרה כלשהי. פרוכטרמאן שהיה בר־הכי בלימודי היהדות, וגם בעל השכלה כללית, היה דורש בימי חגים ממלכ־תיים בלשון הגרמנית לפני הקהל היהודי בבית הכנסת הגדול בנוכחות פקידים בכירים מהעיר.

בשנת 1875 הושלמה הנחת מסילת הברזל מסטרי לסטאניסלאבוב, והעיר קאלוש זכתה לקשר מהיר ונוח עם 2 הערים הגדולות באיזור. בעיקר חשוב היה הקשר עם סטאניסלאבוב, שהלכה והתפתחה באותו זמן למרכז כלכלי חשוב. ברור, שהקרבה לרכבת נתנה גם דחיפה להתפת־חותה של קאלוש, אך אופייה של העיר לא נשתנה בשל כך. היא היתה מרכז אדמיניסטראטיבי לנפה (POWIAT) ומלבד מינהלת הנפה היו בה שלוחות של משרד האוצר, החינוך (משותף לנפות קאלוש ודולינה), רשות היערות, מינהלת מכרות המלח ושירותי דואר. בשנת 1880 היו בה 2 בתי ספר ממלכתיים, אחד לבנות ובו 2 כיתות, ואחד לבנים עם 4 כיתות. השירות הרפואי היה בידי 2 רופאים ו־3 "כירורגים" (פלצ׳־רים), וכן היה במקום בית מרקחת. מלבד היותה מרכז אדמיניסטראטיבי, שימשה קאלוש גם מרכז מסחרי לנפה, שבה האוכלוסיה היתה בעיקרה

אוקראינית. מספר כפרים היו מאוכלסים ע"י גרמנים (שוואבים בפי העם), וכמעט בכל אחד מהכפרים ישבו גם משפחות יהודיות. גם העיירה ווינילוב נמנתה אז עם הישובים שבנפת קאלוש. לפי מפקד האוכלוסיה, שנערך בשנת 1880[58], מנתה העיר קאלוש 7210 תושבים, מהם 4266 יהודים שהיוו 59.1% מכלל תושבי המקום. כ־900 תושבים נמנו אז עם בני הדת הרומית־קאתולית, היינו פולנים, ו־2000 עם בני הדת היונית־קאתולית, היינו רותנים (אוקראינים). מספר היהודים לא נשתנה כמעט עד פרוץ מלחמת העולם ה־1, אך שיעורם בקרב תושבי העיר ירד בהתמדה — 56.4% בשנת 1890, 55.2% בשנת 1900 ו־50.4% בשנת 1910. היתה זאת מצד אחד תוצאה של נהירת אנשי הכפרים לעיר (בשנת 1910 מנתה היא כבר 8653 תושבים), ומצד שני של נדודי היהודים, שהלכו וגברו באותה עת, חלקם לערים הגדולות בממלכה ההאבסבורגית, ועיקרם לארצות שמעבר לים.

שונים מהמצב הדמוגראפי בעיר קאלוש הם פני הדברים כשמדובר באוכלוסיה היהודית בכפרים שבנפת קאלוש. בכל הנפה, שהשתרעה על פני 1146 ק"מ² וגבלה בדרום עם הונגריה (לאחר מלחמת העולם ה־1 עם צ'כוסלובקיה), ובה 68 אלף תושבים, ישבו בשנת 1880 2762 יהודים. לא היה כפר אחד בין 67 הכפרים בנפה, שבו לא שכנה לפחות משפחה יהודית אחת. בשנת 1900 היו 7 כפרים, שבכל אחד מהם למעלה מ־100 נפשות יהודיות. היהודים הכפריים היוו בשנת 1880 34.5% מכלל האוכלוסיה היהודית בכל נפת קאלוש, ובמשך 20 שנה עלה מספרם מ־2762 ל־3347, שהיוו 38.1% מכלל היהודים שבנפה. פירושו של דבר הוא, כי בשנת 1900 4 מתוך כל 10 יהודים, שהתגוררו בנפת קאלוש, היו יהודי כפר. דומה, כי לא היה למצב זה אח ורע לא רק בגאליציה כולה, אלא בכל אירופה. ואולם יטעה מי שיחשוב כי בכפרים שבסביבת קאלוש עסקו יהודים בחקלאות. היתה זאת לכל היותר פרנסתם הצדדית והחלקית. את מחייתם הוציאו היהודים בעיקר ממסחר זעיר, ייצור יי"ש ומזיגה (פונדקאות), טחנות קמח ומשק היערות. רמת החיים של יהודי הכפרים לא היתה גבוהה, אך פרנסתם מצויה. בקרב האוכלוסיה, שפרט למספר הכפרים הגרמניים היתה ברובה המכריע אוקראינית, וכמעט כולה אנאלפאביתית, היוו היהודים את השכבה המשכילה. היהודים שבריכוזים הגדולים יותר שכרו מלמדים לילדיהם ואליהם צורפו גם ילדים מכפרים סמוכים. מן הראוי לציין כאן, כי מהכפרים שבסביבת

קאלוש יצאו ברבות הימים כמה סופרים יהודיים, כמו בר הורוביץ (יליד מאידאן), והאחים רייס (ילידי קרופיבניק).
העיר קאלוש היתה כאמור מרכז מסחרי לנפה. המסחר היה ברובו, אם לא כולו, בידי היהודים והם סחרו, כפי שנמסר בתיאור משנת 1883, בתבואה, בדים עבים מתוצרת בית, פרוות־כבשים ובגדים עממיים של אנשי ההר, וכן בעצים ובמלח[59]. חלק מהסחורות הללו וכן אחרות, כמו מוצרי קדרות, היו סוחרי קאלוש קונים אצל האוכלוסיה הכפרית, שהיתה פוקדת את העיר ביום השוק, אשר היה מתקיים מדי יום ב׳ בשבוע. נוסף לכך, בערך פעם בחודש, בתאריכים קב׳עים, היו מתקימים ירידים גדולים יותר ובהם היו נעשות עסקות רציניות יותר, במיוחד נמכרו אז צאן, בקר וסוסים. אצל החנוונים היהודיים בעיר היו באי השוק מצטיידים בדברי סידקית למיניהם ובמוצרים מסויימים, שרק העיר היתה מספקת אותם, כמו סיד, צבעים, מוצרי ברזל וכיו״ב. היו כפריים, שקנו אצל החנוונים היהודיים גם תבואה וקמח, שכן האיזור לא היה עשיר דיו בדגנים. בין סוחרי העיר היו גם סיטונאים, שהביאו את סחורתם מהערים הגדולות, לעתים אף מלבוב ומצ׳רנוביץ.
ענף מסחרי חשוב, שהיה כולו בידי היהודים, היו בתי המרזח, נמכרו בהם יי״ש ושיכר. מימים ימימה היתה זכות הייצור והמכירה של משקאות חריפים שמורה לבעלי האחוזות, ה״פריצים״, בתחומי אחוזותיהם, ול־הנהלות הערים והעיירות, כולל ערים מלכותיות כדוגמת קאלוש, בת־חומיהן. בעלי האחוזות והרשויות המקומיות נהגו להחכיר את זכיונות ה״פרופינאציה״ (זכות המזיגה) למרבים במחיר ולמעשה ל״בעלי החז־קה״, שהיו ברובם המכריע יהודים. בקאלוש שמורה היתה, כאמור לעיל, זכות הפרופינאציה במשך שנים רבות לקהל, והוא היה מוסר אותה למשפחה יהודית מסויימת תמורת רווח מתאים, שהיה קודש לצרכי ציבור. אולם עוד לפני שנות ה־80 נעשתה פירצה בנוהג הישן, וכמה יהודים מתושבי קאלוש, ביניהם ר׳ יצחק בראוור, סבו של ר׳ מיכאל בעל הזכרונות, שהיה סוחר תבואה, בעל טחנת קמח חדישה ואיש ציבור חשוב בקאלוש, הוציאו את זכות הפרופינאציה מידי הקהל ע״י כך שהבטיחו לראש העיר סכום גבוה יותר משהיה נותן הקהל. אמנם פיצו החוכרים החדשים את הקהל על הפסדו הכספי, אך המעשה שלהם היה מעשה של השגת גבול מובהק. כשתמה תקופת החכירה, הוציאו מידיהם של ״משיגי הגבול״ את הזכות מתחרים אחרים, שהוסיפו על המחיר

בלי שיתנו פיצוי לקהל. כך גרמו אם כן ר׳ יצחק בראוור ושותפיו, כפי שמודים בגילוי לב נכדו ר׳ מיכאל ונינו ר׳ אברהם יצחק, עוול לחוכר המשנה, בעל החזקה, וגם לקהל. ״הקהל — כותב ר׳ אברהם יצחק — הכריז עוד בימי ר׳ יצחק חרם בבית הכנסת על קניית יי״ש אצל משיגי הגבול, אבל היתה זו גזירה שהציבור לא יכול לעמוד בה ולא נתקיימה״. בני משפחת בראוור נשארו בעלי בתים מכובדים בקאלוש והיו ביניהם שזכו גם להיות פרנסי הקהל ולהבחר למועצת העיר. העברת הפרופי־נאציה מיד ליד לא מנעה במשך שנים מיהודים מספר לקיים, כפי שהוז־כר כבר לעיל, בתי מרזח בקאלוש, שבהם נמכרו משקאות חריפים. אלה ניקנו בפרופינאציה, יהיה אשר יהיה המחזיק בה. בשנת 1911 החליט הסיים הגאליצאי על צמצום מספרם של הרשיונות לסחר במש־קאות חריפים ע״י כך שהפך את המוזגות לענף קונצסיוני. מאז חייבים היו המוזגים בעיירות ובכפרים לקבל זכיון מאת הממשל המחוזי, שנקט מדיניות אנטי־יהודית. יהודים רבים נושלו מפרנסותיהם, וביניהם כמובן גם יהודים בקאלוש וסביבתה.

בסוף המאה ה־19 התקיימו בנפת קאלוש מלבד כמה משרפות יי״ש, 2 טחנות קמח, 3—2 מלבנות פרימיטיביות, מספר קטן של מנסרות זעי־רות מונעות בכוח המים, ומנסרת קיטור גדולה יותר (בכפר זאבוי שליד קאלוש). בקאלוש עצמה היו באותו זמן 2 מפעלי תעשיה ראויים לשמם. האחד, מבוסס היה על מרבצי המלח שבתחומי העיר. בשפולי העיר עמד בית מבשל המלח ותפוקתו השנתית היתה כ־4000 טון. הפקת המלח ומכירתו הסיטונית היו מונופולין ממשלתי, ובכל שלבי ההפקה והייצור עסקו בדרך כלל לא־יהודים. מספר יהודים בעיר היו קונים כמויות של מלח במפעל ומשווקים אותו, מי בעגלת יד ומי בעזרת סבלים ועגלונים, שכירי יום, לחנויות המכולת. היו בעיר עגלונים, אשר הובילו מלח לערים אחרות, והיו גם סוחרי־מלח, שבאו ממקומות מרו־חקים לקנות מלח בקאלוש. אלה היו מתאכסנים באכסניות מיוחדות, שבהן היה גם מקום לקרונות הגדולים, ואורוות לסוסים של הבאים לקנות את המלח. אפשר אם כן להגיד, כי פרנסתם של חלק מיהודי קאלוש היתה על המלח.

מפעל תעשיתי, ״יהודי״ יותר מבית מבשל המלח, היה בקאלוש בית מבשל הבירה. גם עסק זה היה שייך תחילה לממשלה והיהודים החזיקוהו רק בחכירה, אך לאחר מכן קנוהו מהממשלה, הרחיבו אותו, והפכוהו

לאחד ממפעלי הבירה הנודעים ביותר בגאליציה. שלשת השותפים של המפעל היו בני המשפחות מילשטיין, שפינדל ווייסמאן. לפי ר' מיכאל בראוור היו חוכרי בית תעשיית-הבירה "3 יהודים ששיחקה להם השעה במסחר עצים, ברפסודות שהיו מורידים מגאליציה לרוסיה בנהר דנייס-טר והרויחו פעם סכום הגון, ומאז נעשו שותפים לחכירת בית התעשיה הנ"ל ולשאר עסקים, וההצלחה האירה להם פנים ונעשו מן העשירים החשובים שבעיר ובסביבתה ושמם יצא לתהילה בארץ. העשירים האלה בנו אח"כ גם בית תעשייה למשקאות חריפים מתוקים וליין שרוף מזוקק שהיה מופת לכל הסביבה". בית החרושת לבירה של מילשטיין ושות' נשאר בבעלות 3 המשפחות עד כניסת השלטון הסובייטי לקאלוש בספטמבר 1939, ונתן עד אז פרנסה לא רק לבעליו, אלא גם לכמה עשרות משפחות יהודיות בקאלוש, שראשיהן או בניהן עבדו במפעל, או שהיו קשורים בו בדרך זו או אחרת.

מלבד 2 מפעלי התעשיה הגדולים היו בקאלוש בסוף המאה ה-19 עוד כמה בתי חרושת פרימיטיביים, לנרות, סבון וחומץ. אלה היו עסקים קטנים ועבדו בהם, בדרך כלל, היצרן ובני משפחתו, ולקוחותיהם היו מבני המקום והסביבה הקרובה.

את אוכלוסיית העיר, היהודית והלא יהודית, שירתו במקצועות מספר בעלי מלאכה יהודיים. במיוחד ראויים לציון החייטים היהודיים, שמס-פרם בעיר היה ניכר. הם תפרו בגדים, בד"כ בהזמנה — בגדי קונפקציה טרם נודעו באיזור — לגברים ולנשים, והיו ביניהם שהתמחו בתפירה אופנתית בשביל בעלי המקצועות החופשיים והפקידים הממשלתיים והאחרים שבעיר וה"פריצים" שבסביבה. אחדים מהחייטים הללו, על אף שמלאכתם נחשבה עדיין פרנסה לא מכובדת ביותר, עשו חייל גם במובן החומרי וגם במובן החברתי. פחותים במעמדם החברתי ובמ-צבם החומרי מהחייטים היו הסנדלרים, הרצענים והנגרים, אם כי הדבר היה תלוי במידה רבה באישיותו של בעל המלאכה, ובנוהגו עם הבריות ועם... אלהים. הגלבים, אף הם נמנו עם בעלי המלאכה, למרות שחלקם כונו "רופאים" כיון שעסקו גם בריפוי, הם ידעו להקיז דם ולהעמיד עלוקות וכוסות-רוח לחולה, וכן לעקור שניים. כפי שמספר ר' מיכאל בראוור, היה אחד מה"רופאים", וולולי שמו, מקובל מאד כמומחה במקצועו, והיה בן תחרות רציני לדוקטורים שבעיר.

בשליש האחרון של המאה ה-19, בעקבות שיווי הזכויות שניתן ליהודי

גאליציה בשנת 1867, והשנויים הכלכליים והחברתיים שהולידה האמאנציפאציה, הורגשה בחוגים מסויימים של יהודי גאליציה הנטייה להתקרבות אל חברת העם השולט ותרבותו. תחילה ניכרה השאיפה הגרמנופילית, ומשנת 1879 בערך גברה המגמה של התקרבות לפולנים ולתרבות הפולנית. כיון שהיה זה לא רק עניין חברתי ותרבותי, אלא קשור היה גם לאוריינטאציה פוליטית, אין פלא שאף חוגים חרדים בציבור היהודי בגאליציה גילו נטייה לצד הפולני, ובבחירות לפרלמנט האוסטרי בשנת 1879 הצטרפו לפולנים.

באשר ליהודי קאלוש אין לנו ידיעות על כך אם הם גילו אי פעם זיקה של ממש לתרבות הגרמנית. בשנות ה־60 וה־70, כאשר היהודים המתבוללים בגאליציה נטו בעיקר לכיוון הצנטראליסטי־גרמני, לא היו, כפי שצויין לעיל, אנשים יהודים בקאלוש, אשר יכלו להשתלב בזרם זה. רוב רובם של יהודי קאלוש נהגו אז אורח חיים שמרני קפדני, ורחוקים היו ממגע עם הנוצרים מעבר לנדרש. במצב זה חל שנוי לקראת סוף המאה, כאשר גם בקאלוש הופיעו אנשי אינטליגנציה יהודים, אמנם כולם מהחוץ, וגם בקאלוש עצמה נמצאו יהודים, ששלחו את ילדיהם ללמוד בגימנסיות שבערים הגדולות.

3. מתבוללים וציונים

עוד בשנות ה־70 של המאה ה־19 קם בגאליציה ביזמתו של ברנארד גולדמאן, יהודי מווארשה, אשר ברח לגאליציה לאחר כשלון המרד הפולני של שנת 1863, שבו השתתף באופן פעיל, אירגון בשם "אגודת אחים". האירגון ריכז בשורותיו מתבוללים יהודיים, פולנים בני דת משה. אף בקאלוש נוסד סניף של "אגודת אחים", אולם היה זה רק בשנת 1889[60] כאשר האירגון עמד כבר לפני פשיטת רגל אידיאולוגית. מי היו מייסדי "אגודת אחים" בקאלוש, מי היו החברים בה ומה היתה פעולתה של האגודה בקאלוש עד מלחמת העולם ה־1 — על כך אין לנו ידיעות בטוחות. ניתן רק לשער, שהצטרפו אל האירגון בקאלוש אנשי האינטליגנציה המעטים, פקידים ממשלתיים ואחרים, וכמה בעלי בתים "נאורים". דרכם של המתבוללים מ"אגודת אחים" בגאליציה לא היתה סוגה בשושנים. בשנת 1892 נאלץ עתונה "אויצ׳יזנה" להודות בקשיים שמערימים על דרך המתבוללים הן הפולנים־הנוצרים והן הציונים. אין להניח, כי המתבוללים בקאלוש נתקלו במכשולים מצד הפולנים, אך קרוב לודאי

כי התקשו במשך הזמן לעמוד מול אחיהם לדת ש״נתפסו״ לציונות. לא ברור אם היהודים המתבוללים בקאלוש המשיכו להעזר ב״אגודת אחים״ לפעולתם הפאטריוטית-הפולנית הרבה זמן, אך קיומה של קבוצת מתבוללים חזקה למדי של ״פולנים בני דת משה״ עד פרוץ מלחמת העולם ה־1, ובעצם גם בימי פולין המשוחררת, אינו מוטל בספק.

גם בקאלוש נשמעה בשורת הציונות עוד לפני הרצל. בקשר לועידת ציוני גאליציה, שהתקימה בלבוב באפריל 1893, הוזכר שמו של ד״ר פוהל מקאלוש[61], אך לא נשארו פרטים כלשהם על פעילות ציונית בקאלוש לפני שנת 1898.

הקונגרס הציוני ה־1, שהתכנס בבאזל בשנת 1897, עורר הד חזק כמעט בכל מקום שבו ישבו יהודים. השמועה על התכנית להקמת מדינה יהודית בא״י, ועל אבי הרעיון ד״ר בנימין-זאב הרצל, הציתה אש בלבות המוני היהודים בגאליציה, ורבים מאלה שהיו עד אז אדישים לנושא, או אף התנגדו לרעיון הציוני, הגיבו בהתלהבות, וחלקם הצטרפו לשורות הציונים. היו שהחליטו כי יש לגשת לפעולה מיד, ומי שיכול חייב לעלות בלי שהיות לארץ ישראל. בשם קבוצת יהודים מקאלוש הודיע הדיין מ. צ. אשכנזי במכתב ששלח להרצל, כי ״בקאלוש מוכנות כ־50 משפחות חסונות בגיל 40, בעלי הון בסך 500—1000 פלורין, לקנות בא״י אחוזה ב־100.000 פלורין ולתת מיד 30—50 אלף כמקדמה. באפשרותם של השואפים לעלות לחסל את עסקיהם בקאלוש תוך 4 חודשים. עלייתם תביא תועלת גדולה לציונות בגאליציה כולה״. עם זאת ביקשו המועמדים לעליה להשיג ביטול האיסור על הכניסה לא״י[62]. יש לציין כי בין מאות המכתבים, שנשלחו בשנת 1898 להרצל, היה מכתבם של ציוני קאלוש יוצא דופן בתוכנו, שכן מדובר היה בו לא על הזדהות עם הרעיון הציוני בלבד, אלא על נכונות להגשמה אישית ומיידית של האידיאו-לוגיה הציונית. אין אנו יודעים מי היו 50 הנחשונים מקאלוש, אולם ברור כי יזמתם לא יצאה לפועל. מן הראוי להעיר, כי מלבד הקשיים העצומים למיניהם, התנגד הרצל באותו זמן לעליה לא״י, ודעתו היתה כי בטרם יוחל בה יש להשיג זכיון (צ׳ארטר) להקמת הבית הלאומי היהודי בא״י מידי השלטון העותומאני.

רעיון העליה מקאלוש בשנת 1898 לא יצא לפועל, אולם ההתעוררות הלאומית בקרב יהודי קאלוש הביאה לייסוד אגודה ציונית ראשונה

בשם "ציון", סניף לאגודה בשם זה, שהיתה קיימת מאז שנת 1890 בלבוב. על ייסודה של האגודה בקאלוש, אחת מתוך 109 אגודות ציוניות, שהתקימו באותה עת בגאליציה, נמסר בכל העתונים הציוניים, שנקראו אז באוסטריה. לשם הדגמה נביא את הכתבה שראתה אור בעתון הציוני בלשון הפולנית בשם "פשישלושץ'" מפני שהיא שופכת במידה מסויימת אור על היחסים, ששררו בקרב יהודי קאלוש בסוף המאה הקודמת.

"מכל קצווי תבל הגיעונו ידיעות על עבודה קדחתנית לשיפור מצב היהודים, שהחלו בה בני עמנו, ורק עירנו, אשר בה 4000 אזרחים (יהודים — ש' א') נתונה בתרדמה. היהודים בקאלוש נהגו לעסוק בכל מיני עניינים ולא עלה על דעתו של אף אחד מהם לחפש דרכים להוציא את אחינו ממצב השאננות. הסיבות לכך — אדישות ו"פולניות" מופרזת של ה"אינטליגנציה כביכול" אשר חששה שמא יבגדו באחיהם הפולנים אם יתנו דעתם לעניינים יהודיים. המצב נמשך זמן רב עד שבאו בני הנוער מסטאניסלאבוב אשר עשו כאן בחופשת הקיץ. הם קיימו אסיפות ובהן דיברו על הצורך בהתעוררות לאומית ובסולידאריות יהודית. הודות להם יש לנו עתה סניף של "ציון" בלבוב. האינטליגנציה המקומית, מלבד הרופא ד"ר נאדל המסייע לנו בעצותיו המועילות, עדיין רחוקה מאתנו. על אף ההפרעות וההלשנות מצדדים שונים מאורגנים ב"ציון" קרוב ל־150 חברים. בבחירות האחרונות נבחרו לעמוד בראש הסניף: משה מילשטיין — יו"ר, משה לאקס ודוד שפינדל — גזברים, יעקב רייסברג — מזכיר 1, י' אשכנזי — מזכיר עברי. יתר חברי הועד הם: פישל זילבר, פישל שכטר ויוסף מלר. יש לקוות כי הועד יפעל בהצלחה, יארגן הרצאות ושעורים בעלי תוכן יהודי, וע"י כך ימשוך לאגודה חברים רבים, המוכנים לפעול למען העם היהודי המסכן..."[63].

ואמנם פעל ככל הנראה הועד ה־1 של "ציון" בקאלוש רבות להחדרת הרעיון הציוני בקרב יהודי המקום. הוא הצליח להפיץ את השקל הציוני בין חבריו במספר ניכר, וכן הביא להחתמה על 76 מניות של הבאנק הקולוניאלי הציוני. האגודה שכרה דירה ובה הקימה אולם קריאה לעתונות בעברית, גרמנית ופולנית. מלבד הפעולות הפנימיות קיימה "ציון" אספות פומביות בנוכחות קהל יהודי מגוון מבני העיר. האגודה נעזרה במרצים מהחוץ, אך גם ד"ר נאדל שלא היה אמנם בועד, היה פעיל מאד בתחום ההסברה. עוד בהיותו סטודנט בווינה השתתף ד"ר נאדל

בפעולת האגודה הציונית "קדימה" ועל כן ידע להשיב למערערים על הדרך הציונית, ביניהם גם למי שהופיעו כסוציאליסטים יהודיים לאומיים, וטענו כי במקום לחלום על ציון, יש לפעול לתיקון מצב היהודים במקום[64]. גולת הכותרת של פעולת האגודה "ציון" היה נשף המכבים שנערך לכבוד חג חנוכה. נשף המכבים הראשון בקאלוש, בינואר 1899, שימש לחברי "ציון" אתגר במאבקם עם המתבוללים, כיון שהללו לגלגו על "לובשי החאלאטים" (כך כונו בפיהם חברי "ציון") וטענו, שארגון הנשף לא יצליח בידם. בניגוד לצפיותיהם של המתבוללים עבר הנשף, שבו הופיעו אמנים ומרצים מסטאניסלאבוב ולבוב, בהצלחה יתרה[65].

ברם, ההתלהבות והמרץ שאיפיינו את פעולתם של אנשי "ציון" בקאלוש בשנה הראשונה לקיום האגודה, לא נשמרו זמן רב. הדבר נבע, כך יש להניח, לא מתנאי המקום אלא מהמצב הכללי שנוצר בהסתדרות הציונית לאחר שהתברר כי תורכיה אינה מוכנה להעניק להרצל את הצ'ארטר, וגם עשירי היהודים הגדולים לא נענו לפניותיו של ראש ההסתדרות הציונית, ולא העמידו לרשותה אמצעים להגשמת תכניתו. בגאליציה נוסף לסיבות המשבר הפולמוס בין הציונים המעשיים והמדיניים, שלא תרם לחוסן התנועה. מספר האגודות הצטמצם וכן גם מספר החברים. האגודה בקאלוש לא התחסלה, אך הרוח שציינה אותה בראשית ימיה פגה. יש לציין, כי פרט למתבוללים לא היו לציונים בקאלוש מתנגדים של ממש בקרב יהודי העיר. לא כמו במקומות אחרים בגאליציה, שבהם קשה היתה מלחמתם של החסידים והאדמו"רים בציונים, גדולה היתה במחוז סטאניסלאבוב השפעתו של אב בית-הדין לקהילת בוהורודצ'אני, הרב פייביש שרייאר, אשר הצטרף אל המחנה הציוני עוד לפני הרצל, והיה יו"ר הכבוד של חברת "אהבת ציון" על עשרות סניפיה בכל רחבי גאליציה. הרב מבוהורודצ'אני נפטר בסוף שנת 1898, אך תמיכתו בציונות השאירה אותותיה בגאליציה המזרחית גם אחרי פטירתו. אב בית הדין בקאלוש באותו זמן היה ר' יצחק באב"ד הישיש (נפטר בשנת 1901 בגיל 90 לאחר שישב על כס הרבנות בקאלוש 40 שנה) וגם הוא לא היה מתנגד לציונים[66]. כראש קהילת קאלוש כיהן באותם ימים ר' אבא מילשטיין, ואם גם הוא עצמו לא הצטרף אל הציונים, הרי נכדו משה שימש כיו"ר האגודה הציונית. קרוב משפחה אחר של ראש הקהל, הסטודנט למשפטים דוד שפינדל, היה הרוח החיה באגודה הציונית בעיר, ולמרות גילו הצעיר היה מחשובי הפעילים בה.

בכתבה מקאלוש, שראתה אור בעתון הציוני "ווסכוד" בסוף שנת 1903, נאמר בין השאר: "...וגם קאלוש שלנו חייה... קומץ אנשים צעירים בעלי כוונות טובות, ההוגים ברוח יהודית, משתדל בכל כוחותיו להוציא את העיירה מהתרדמה הנצחית שבה היא שקועה לדאבון הלב. ביזמתם מתקיימות לעתים הרצאות בעלות אופי יהודי־לאומי. יש להעלות על נס את הרצאתו של ד' שפינדל על השאלה היהודית בכלל והציונות בפרט, על יחס הציונות לסוציאליזם, חסידות והתבוללות"[67]. בהמשך מוזכרות הרצאותיו של מר וינקלר על האינקויזיציה בספרד ושל מר ב' פלדמאן על יחס חמילניצקי ליהודים. אולם כמוקד הפעולה הציונית, לא רק בקאלוש, המשיך לשמש נשף המכבים. הנשפים הללו, אשר נערכו בקאלוש באולם מלון לאנדסמאן, מילאו באותם הימים תפקיד חברתי ויחד עם זה היו אמצעי לתעמולה ציונית. את הפעולה הציונית בעיר ניהלה אז האגודה "ציון", שבראשה עמד הסטודנט למשפטים בנימין פלדמן. יתר חברי הועד היו: ליאון וינקלר, סטודנט למשפטים אף הוא, וכן לייב זמאן, אליעזר נאגלברג ויוסף מלר.

בקיץ של שנת 1904, כאשר בקרב התנועה הציונית בגאליציה הורגשה התאוששות ניכרת למרות הפולמוס בשאלת אוגאנדה, שהתנהל אז בהסתדרות הציונית, נודע פתאום על מותו של ד"ר ב' ז' הרצל. הידיעה על מותו של מנהיג התנועה הכתה בתדהמה לא רק ציונים, אלא גם יהודים שהיו רחוקים מהרעיון הציוני. כמו בכל ישוב יהודי אחר הורגש האבל על מות המנהיג היהודי הדגול גם בקאלוש. על פי בקשת הוועד של "ציון" נסגרו בשעה שעברה ההלוויה של הרצל בחוצות וינה כל החנויות היהודיות בקאלוש, ודגלים שחורים הורדו מעל בתים רבים. במוצ"ש התקימה אסיפת־אבל בבית הכנסת הגדול בנוכחות קהל רב, החזן אמר פרקי תהלים וקרא תפילות מתאימות. כמו כן נישאו נאומים, בשם הסוחרים והאינטליגנציה הלא מתבוללת נאם חיים וינקלר ובשם הנוער דוד שפינדל, שדיבר על חייו ופעלו של הרצל למען תחיית העם[68].

מותו של הרצל לא גרם לרפיון בתנועה הציונית כפי שציפו המתבוללים. האגודות הציוניות בגאליציה מצאו להן תחומי פעולה שונים ובין השאר הושקע מאמץ ניכר בטיפוח החינוך היהודי הלאומי והפצת הידיעה של הלשון העברית. בחלק מערי גאליציה היו קיימים בתי ספר עבריים מאז שנות ה־90 של המאה ה־19, והאחרים קמו במרוצת הזמן. ערב

מלחמת העולם ה־1 פעלו קרוב ל־60 בתי ספר עבריים בגאליציה, ובהם 6500 תלמידים ותלמידות. חלק ניכר מהמורים היו יוצאי רוסיה, שבה היתה רווחת השפה העברית המדוברת לפני שנפוצה בגאליציה.

בקאלוש הוקם בית הספר העברי הראשון בשם "שפה ברורה" בסוף שנת 1905. בין מקימיו היו פעילי האגודה "ציון" עם משה מילשטיין בראש. מלבד מילשטיין ששימש גם כיו"ר הועד של בית הספר היו בועד: ישראל שפינדל — מזכיר, משה נוימאן — גזבר, וכן יוסף מלר ולייב זמאן שנקראו מפקחים[69]. בכתבה על בית הספר בקאלוש שפורסמה בעתון העברי "המצפה", אשר הופיע באותו זמן בקראקוב, נאמר כי "בית הספר "שפה ברורה" בקאלוש שנוסד ע"פ השיטה הטבעית "עב־רית בעברית" רכש לו את לבבות כל אנשי העיר, כאדוק כנאור — שולחים את בניהם לבית הספר והם שבעים רצון וכלם מתפלאים על התקדמות התלמידים והתלמידות בלימוד השפה. מספרם הוא כ־100 ובכל יום הם הולכים ומתרבים..."[70]. בידיעה מאוחרת יותר נמסר כי בתום שנת הלימודים, ביוני 1906, נערכה בחינה ראשונה לתלמידים ו"כל חשובי העיר באו אל הבחינה ויתפלאו מאד על מפעלי המורה המומחה, המנהל של ביה"ס, מר יעקב פרוסט. הנערים והנערות ממהרים לדבר עברית צחה להפליא". מן הראוי לציין כי הנהגת הקהילה בקאלוש התחייבה לתמוך בביה"ס "לאות הכרת טובה" בסכום של 200 קרון לשנה"[71].

כמו האגודה הציונית בקאלוש כן גם בית הספר העברי ידע בימי קיומו זמנים שונים, ימים של גיאות וימים של שפל. אין אנו יודעים בדיוק מה הן הסיבות שגרמו לכך, אולם עובדה היא כי בית־הספר העברי שהחל את דרכו בקאלוש בהצלחה רבה ירד במשך הזמן, ואולי אף נסגר כליל למשך תקופה מסויימת. אחד הקשיים, שעליהם חייבת היתה התנועה הציונית בגאליציה ואיתה יחד גם החינוך העברי להתגבר, נבע מהמלחמה שניהל נגד הציונות מחנה היהודים המתבוללים.

המאבק בין הציונים ומתנגדיהם המתבוללים, התלקח ביתר שאת בשנת 1905 בעקבות ההתעוררות הפוליטית שפקדה אז את אוסטריה בקשר לתביעה לשנות את חוק הבחירות לפארלאמנט האוסטרי (רייכסראט). בדצמבר 1905 הוחלט בלחץ ההמונים לבטל את שיטת הבחירות הקו־ריאלית ולתת זכות הצבעה כללית ושווה לכל האזרחים, בלי להתחשב במצבם החברתי. הציונים בגאליציה החליטו לנצל את שיטת הבחירות

החדשה למאבק למען נציגות יהודית לאומית בבית הנבחרים הוינאי, וע״י כך העמד בסכנה מעמדם של הנכבדים היהודים ממחנה המתבוללים, אשר עד אז היו בעלי החזקה על ייצוג היהודים בפארלאמנט. לאחר שהציונים החריפו את מלחמתם נגד המתבוללים החליט אחד ממנהיגיהם, ד״ר א׳ ביק, לנקום בהם. הוא הלשין בפני השלטונות על פעולה בלתי חוקית כביכול, שמנהלים הציונים באגודותיהם, והביא בפברואר 1906 לידי סגירתם של ארגונים ציוניים ובתי ספר עבריים במקומות שונים. גם על האגודה הציונית בקאלוש הוטל צוו סגירה. אולם המעשה של ד״ר ביק לא מנע את המשך הפעולה הציונית. צירי הפארלאמנט היהודי, ד״ר שטראוכר מצ׳רנוביץ, המקורב לציונים, וד״ר א׳ ברייטר, פולני ליבראלי, פנו בשאילתא אל המיניסטר לעניני פנים ונתמכו בעניין זה גם ע״י צירים מתקדמים אחרים. התערבותם הביאה לידי פתיחתם של הארגונים הציוניים הסגורים[72].

חודשים מספר לאחר מכן היו יהודי קאלוש שותפים למערכה נוספת בין המתבוללים והציונים. אנו קוראים על כך בכתבה מקאלוש בעתון ״המצפה״: ״מלחמה כבדה מתנהלת מזה שבועות בין הציונים והחברה הגולדמאנית (כלומר המתבוללים, חסידי האסכולה של ב׳ גולדמאן — ש׳ א׳). אשר כל האינטליגנציה הפולנית, ממטאטא רחובות עד שר המחוז, נסחפו אליה ובכוחות מאוחדים הם מתאמצים להניא את הרעיון הציוני ולנטוע רוח ההתבוללות... לאחר שנאם מתבולל בבית הכנסת הגדול למען ההתבוללות (היהודים חלק מהפולנים), נגע הדבר על לב כל יהודי. הציונים התאפקו והחליטו להתאסף אך כל האספות נאסרו. בשבוע שעבר היתה אספה בהוטל לנדסמן ע״פ כרטיסים אבל הממשלה פיזרה האספה בתואנה כלשהי, הזמינה את האקדמאי מר שפינדל ואת עו״ד ד״ר פלדמן לדין והענישה את הראשון לי״ד יום (מאסר — ש׳ א׳) והשני לעונש 100 קרון כסף. העונש לא החרידם... הם מצאו לנכון לכנס אספה בבית המדרש לתפילת אשכבה לחללי ביאליסטוק (הכוונה לקרבנות הפוגרום בביאליסטוק בשנת 1905 — ש׳ א׳). הבית היה מלא מפה לפה והדובר המצויין מר שפינדל דיבר כשעתיים. בדברים יוצאים מן הלב תיאר מצב אחינו ברוסיה ובאוסטריה והגיע למסקנה כי היות ואנו נרדפים אין תרופה אלא בהרחבת הציונות. גם בפוליטיקה הגליצאית נגע אבל לא כל היהודים מסכימים לערב פוליטיקה בציונות כי זה יכול להיות לרועץ ליהודים. כידוע אין היהודים

חיים באופן נורמלי וחטאים על יהודים יימצאו על כל שעל מבלי לבקש הרבה... גם זה צדק. אבל האם להחשות ולתת לחיינו למכים וגוונו למורטים מבלי להשאיר בקרבנו שום רגש אנושי? מה שבכחנו לעשות נעשה וה׳ יהיה בעזרנו״[73].

הבאנו את הכתבה כמעט בשלמותה כיון שהיא מאירה לא רק מה שהתרחש, אלא משקפת גם את הדעות, שהתהלכו אז בקרב הציבור היהודי. כמו ביתר המקומות בגאליציה היו גם בקאלוש ציונים, אשר סברו כי תפקידה של הציונות היא לפעול למען א״י, ואין לערב בפעולה הציונית פוליטיקה ארצית. בהתאם לדעה זו הוחלט להפריד בין 2 התחומים, ובועידה, שהתקיימה בקראקוב בחודש יולי 1906, נוסדה מפלגה יהודית לאומית, שתפקידה היה לעסוק בעניני המדיניות הארצית ולהשתתף בבחירות לפארלאמנט, שנועדו לשנת 1907.

ב־23 מחוזות בחירה בגאליציה הציגה המפלגה הלאומית (קרי — הציונית) את מועמדיה. במחוז העירוני קאלוש־סטרי היה המועמד הלאומי ד״ר אברהם זאלץ מטארנוב, מנהיג ותיק של ציוני גאליציה. יריבו בבחירות היה המתבולל ד״ר ט׳ אשכנזי מלבוב. כמו כן השתתף בבחירות, תוך שאיפה לזכות בקולות היהודים, מועמד מטעם הפפס״ד (המפלגה הסוציאל־דמוקראטית הפולנית) בשם מוראצ׳בסקי. המועמדים הופיעו באסיפות בחירות, וד״ר זאלץ זכה לפופולאריות רבה; הקריאות ״הוך זאלץ״ (יחי זאלץ) נשמעו בחוצות קאלוש וסטרי במשך כל התקופה שקדמה ליום הבחירות. מהסיבוב הראשון יצא ד״ר זאלץ בנצחון, הוא השיג מספר קולות גדול בהרבה מיריבו העיקרי ד״ר אשכנזי. אולם על ד״ר זאלץ היה לעמוד עוד לבחירות משנה נגד מוראצ׳בסקי, שקבל אף הוא מספר רב של קולות בבחירות הראשונות. ההתמודדות המכרעת, שהתקיימה כשבוע לאחר הבחירות הראשונות הסתימה בנצחונו של איש הפפס״ד, שנתמך הפעם גם ע״י המתבוללים[74]. הציונים בגאליציה ובוקובינה, שציפו למאנדאטים רבים, חייבים היו להסתפק ב־4 מקומות בפארלאמנט בלבד. 4 הנבחרים הקימו ברייכסראט של וינה את הקלוב הפארלאמנטרי הציוני הראשון באוסטריה.

בשנת 1910 העמדו יהודי גאליציה, ובתוכם גם יהודי קאלוש, בפני מבחן פוליטי חדש. בסוף אותה שנה עמד להתקיים באוסטריה כולה מפקד אוכלוסין ואחת השאלות, שעליהן חייבים היו הנפקדים לענות, נגעה ללשון שבה הם משתמשים. הציונים קראו להצהיר על השפה

האידית כשפה המדוברת, כיון שע״י כך ניתן יהיה להפגין את קיומה של אומה יהודית, אשר השלטונות האוסטריים סירבו להכיר בה. המתבוללים יצאו למלחמה נגד ציון האידית כשפה מדוברת ונתמכו בכך ע״י השלטונות. גם האדמו״ר מבלז שלח שליחים לקהילות להשפיע על יהודים חרדים, שירשמו את השפה הפולנית כשפתם. אנשי הממשל איימו על המצהירים על האידית בעונשים, בתואנה ששפה זו אינה מופיעה ברשימת השפות המוכרות, ועל כן מי שמצהיר על אידיש כשפתו דינו כמוסר פרטים כוזבים. הסטארוסטה (ראש הנפה) בקאלוש, בראותו כי לא יוכל להניא את יהודי העיר מכוונתם להצהיר על השפה האידית, ניסה להשפיע עליהם, שימסרו במקום אידית את השפה הגרמנית כשפתם. אולם פעולתו לא הועילה, על אף הטירור הקשה שהופעל, הצהירו רובם של יהודי קאלוש על אידיש כשפתם[75].

ב־30.3.1911 פוזר במפתיע הפארלאמנט האוסטרי והמדינה העמדה לפני מערכת בחירות חדשה. המתבוללים נכנסו שוב לפעולה, כדי להחזיר לעצמם את כחם שאבד בבחירות 1907, והציונים, שזכו לעידוד רב מהתנהגות הציבור היהודי בעת מיפקד האוכלוסין, קיוו להגביר את נציגותם בפארלאמנט. במחוז סטרי־קאלוש, שוב כמו בבחירות שנת 1907, עמד להתחרות תחילה על המנדאט היהודי ד״ר זאלץ, אולם מאוחר יותר הוצגה במקומו מועמדותו של ד״ר ליאון רייך מלבוב. המועמד הנגדי מטעם המתבוללים היה ד״ר אליהו גולדהאמר מטארנוב, וכמו בבחירות הקודמות התחרה על המאנדאט של המחוז גם הסוציאליסט הפולני מוראצ׳בסקי. המתבוללים היהודים, שנסתיעו באנשי השלטון, היו בטוחים בנצחונם, אך שוב נתנו יהודי קאלוש וסטרי את רוב קולותיהם למועמד הלאומי, וד״ר רייך הגיע לבחירה מצומצמת עם איש הפפס״ד מוראצ׳בסקי. הפעם הבטיחו המתבוללים לתמוך בסיבוב השני בד״ר רייך ״ולא מאהבה לציוני אלא כנגד הסוציאליסט״. אך הסכם הפשרה עם המתבוללים לא קויים, ובבחירות המשנה נתנו רבים מאלה, שהצביעו בסיבוב הראשון עבור גולדהאמר, את קולם למוראצ׳בסקי. שוב נבחר איש הפפס״ד כנציגן של סטרי וקאלוש בפארלאמנט האוסטרי[76]. בבחירות 1911 קיבלו הציונים מספר קולות שווה כמעט למספר שקיבלו בשנת 1907, אך לא השיגו בגאליציה אפילו מאנדאט אחד. הציר הלאומי היחיד שהמשיך לשבת בפארלאמנט היה ד״ר שטראוכר מצ׳רנוביץ. הבחירות בשנת 1911 התקיימו באוירה של טירור בלתי רגיל

ובדרוהוביץ׳ לא נרתעו השלטונות להיעזר בצבא, שירה בהמון ליד אחד הקלפיות בעיר, ומיריות החיילים נהרגו 24 יהודים.

המתיחות בין בעלי ההכרה הלאומית לבין המתבוללים ועמיתיהם החרדים, שסברו כי יהיה זה לטובת עם ישראל אם יתמכו היהודים בפולנים, לא חרגה מתחום עניני הפוליטיקה. בחיי היום יום, ואף בקשר לנושאים ציבוריים שונים, היה מגע בין יהודים בעלי השקפות שונות, ולהבדלים חברתיים היה ללא ספק משקל רב יותר מאשר לחילוקי דיעות פוליטיים. לאחר שנפטר הרב יצחק באב״ד לא מינו בקאלוש רב אחר במקומו ואת תפקיד אב בית־הדין מילא ר׳ אלקנה רוט, בנו של ר׳ אייזיק, שהיה אף הוא דיין דמתא. בקיץ 1909 נפטר ר׳ אלקנה (בפי יהודי קאלוש ר׳ קוניע ר׳ אייזיקל׳ס) והוא חשוך בנים. פטירתו של ר׳ אלקנה שהיה ״אהוב לבריות ורצוי לכל המפלגות״ עוררה צער רב בכל חוגי היהודים בקאלוש[77]. כעבור שנה הוזמן לכסא הרבנות בעיר הרב יוסף באב״ד, נכדו של ר׳ יצחק באב״ד. ר׳ יוסף שימש כרב הקהילה במשך 20 שנה, עד שנת 1930, כאשר נקרא לשמש רב בקהילת וינה. בשנות שבתו בקאלוש זכה ליחס של כבוד והערצה מצד כל יהודי העיר[78].

עד סמוך למלחמת העולם הראשונה המשיך לכהן כראש קהילת קאלוש ר׳ אבא מילשטיין. ללא ספק עמדה לו לר׳ אבא זכותו כגביר העיר, וכמספק פרנסה לחלק מיהודי קאלוש, אולם גם התנהגותו חסרת הפניות, לצד זה או אחר, הקנתה לו את אהדת רוב הציבור היהודי בעיר. באותו זמן עמד בראש העיר קאלוש עורך הדין ד״ר יונה וויזנברג. הוא היה מראשי המתבוללים, אך גם בעיני מתנגדיו נחשב לאדם הגון. בשנת 1913, כאשר משבר כלכלי קשה פקד את אוסטריה, היתה בין פושטי הרגל גם ״קופת החסכון״ בקאלוש, כעין בנק הסוחרים בעיר, שד״ר וויזנברג עמד בראשו. הוא האשם בכשלונו של הבנק ונכלא בשל כך לתקופה מסוימת[79].

אחד המפעלים, שייסד ד״ר וויזנברג בהיותו ראש עיר, היתה הגימנסיה העירונית. הגימנסיה נוסדה בשנת 1908, ומאז יכלו אזרחי קאלוש להקנות לילדיהם השכלה תיכונית בתוך עירם, במקום לשלוח אותם לערים אחרות. כפי שמסופר בזכרונותיהם של תלמידי הגימנסיה המתפרסמים בספר זה הרחיבה הגימנסיה את חוג רוכשי ההשכלה בקאלוש מקרב 3 העמים שאיכלסו את העיר.

בשנת 1911 קם מחדש ביזמתם של הציונים, ובמיוחד של המשכילים בהם, שהתרכזו בחברת "תושיה", בית הספר העברי בקאלוש. בית ספר "תושיה", כך נקרא מאז, היה שונה מבית הספר העברי הראשון "שפה ברורה". רק חלק מהתלמידים למדו בו עברית בלבד כהשלמה להשכלה הכללית שקיבלו בבית הספר הממלכתי, לאחרים הקנתה "תושיה" השכלה עברית וכללית כאחד. המורה לעברית בשנת 1911 היה תחילה ש' חלימר ואחריו ח' ד' קורן מסטרי. בשנת 1912 הוזמן להורות בבית הספר מר האן־ברוך (ראה זכרונותיו בספר זה), שעתיד היה להעמיד בקאלוש יודעי עברית רבים. בראש החברה "תושיה" עמדו בשנת 1911: לייב זעמאן — יו"ר, יוסף מלר — סגן יו"ר, אהרון זילבר, מ' זושא ליקוורניק, מאיר שטקל ואברהם קורץ[80].

בטיפוח החינוך העברי בקרב הנוער מכל הגילים התמקדה בעיקר הפעולה הציונית בקאלוש בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם הראשונה. לא ידוע על אירגון נוער ציוני בקאלוש בשנים הללו, אולם כמו בשנים קודמות מושקע מדי חורף מאמץ רב באירגון נשפי מכבים לרגל חג החנוכה. כמו כן היו הציונים בקאלוש, ובהשפעתם גם יהודים שלא היו ציונים מוצהרים, תורמים בעין יפה לקרנות הציוניות כמו הקק"ל ו"חברת הכשרת הישוב". לאחר שביקרה בקאלוש בשנת 1909, במסגרת מסע תעמולה למען בי"ס "בצלאל" בירושלים, גב' פבזנר, והלהיבה את הקהל בתאורי החיים בא"י המתחדשת, הצטרפו אל אגודת התומכים ב"בצלאל" כחברים ד"ר שמואל גולדשלאג, ד"ר ב' פלדמאן, ק' פלדמאן, הירש קלינגר, יעקב רוזנמאן, פישל פוקס, יונה קורץ, חנה הורוביץ, משה נוימאן, יעקב ליקוורניק, דויד האבר, הסטודנט למשפטים הרמאן מאנדל, משה שפינדל, ד"ר שרה שפינדל וממשפחת מילשטיין משה, נעכע, זעליג, בלומה ודויד. מלבדם תרמו ל"בצלאל": אבא מילשטיין, קלארה שפינדל, ד"ר הרמאן קיצ'אלס, ד"ר ב' ויטלין, ד"ר מ' פינקלשטיין, לייב ודיאנה זעמאן, אליהו ויינטרויב, הירש גילדנר, יצחק שטרנר, מנדל שלוסברג, יוסף מילר, משה ורוזה באקנרוט, נחמן רוזנברג וכן רוזליה מרגלית, סאבינה מאייר, שרה האבר, שרה לודן, רגינה וייסמאן, שרה מאייר, בלימה מלר, שרלוטה שטרומואסר, מאני הירש־האוט, רוזה מלר, פאני זינגוואלד, ריגנה וינקלר, דורה שטיין אדלה נאגלברג, פפי נאגלברג ובן יהודה(?)[81].

ג. במלחמת העולם הראשונה ובימי הרפובליקה האוקראינית

מלחמת העולם ה־1, שפרצה בראשית אוגוסט 1914, באה על יהודי קאלוש כהפתעה. מתיחות הורגשה אמנם מאז רצח הארכידוכס האוסט־רי, אך איש לא ציפה כי המתיחות תעבור למלחמה שתמשך 4 שנים ויותר, ותביא לקצה את הקיסרות האוסטרית ותשנה סדרי עולם. תוך חודש מאז החלה המלחמה כבשו הרוסים את גאליציה המזרחית, וב־תוכה גם את קאלוש. קודם לכניסת הרוסים לעיר הגיעו אליה פליטים יהודיים מהמקומות הקרובים לגבול הרוסי, ויהודי קאלוש הגישו להם עזרה. אולם תוך זמן קצר הצטרף אל זרם הפליטים גם חלק מיהודי קאלוש. הם נמלטו להונגריה, לצ׳כיה ואוסטריה המערבית, ובעיקר לוינה. רוב התושבים, ביניהם כאלה שלא הצליחו להתרחק יותר מאשר לערים הסמוכות לקאלוש, נשארו בכל זאת בעירם, בתקוה שיוכלו לקיים בה את חייהם עד יעבור זעם המלחמה.

הימים הראשונים לאחר כניסת הרוסים היו קשים מאד, רבו מקרים של גזל ושוד, ויהודים מספר אף נרצחו באופן אכזרי ע״י חיילים קו־זאקים. רק כעבור זמן הושב הסדר על כנו וקאלוש החלה להתאים את עצמה לתנאים שנכפו ע״י שלטון הכיבוש. המוסדות העירוניים והקהי־לתיים פעלו פחות או יותר כסדרם, אולם קשה היתה המצוקה החומרית. יחסית לא היתה תקופת הכיבוש הרוסי בקאלוש בשנים 1914־15 קשה ביותר, ובהשואה למקומות אחרים בגאליציה, שבהם נערכו פרעות ק־שות ביהודים, גירושים לתוך רוסיה וכדומה, לא ידעו יהודי קאלוש באותו זמן סבל רב כל כך. קשים יותר היו הימים לאחר שחזר צבא אוסטריה לשלוט בקאלוש בעקבות התבוסה, שהנחילו האוסטרים בסיוע צבא גרמניה לרוסים במאי 1915. מגיפת חולירע איומה פשטה בעיר ובסביבתה וכילתה רבים מתושבי המקום בכל הגילים. לאחר שוך המ־גיפה עזב מספר ניכר של יהודי קאלוש את העיר ופנה מערבה, להונגריה ולבירת המדינה — וינה.

את התקופה הקשה ביותר בימי מלחמת העולם ה־1, ואולי בכל תולדותיה עד ימי השואה, ידעה קאלוש היהודית בקיץ של שנת 1917. היה זה לאחר מהפיכת מרץ ברוסיה, שבה הופל משטר העריצות של הצאר, וכאשר השלטון במדינה היה בידי הממשלה הזמנית המתקדמת עם הסוציאליסט קרנסקי בראש. צבא קרנסקי עבר למתקפה חדשה נגד

אוסטריה והצליח לכבוש שוב חלקים מגאליציה המזרחית. אולם היה זה רק לזמן קצר מאד. בלחץ הצבא האוסטרי נאלצו הגייסות הרוסיים לסגת. לפני שעזבו את גאליציה ערכו החיילים הרוסיים פוגרום איום; הם שדדו, רצחו, אנסו ולא חסו על זקנים, נשים וטף. את התנהגותם האכזרית נימקו בכך שהיהודים נאמנים לאוסטרים ולגרמנים, מרגלים לטובתם ועוזרים להם להכות ברוסים. למעשה נתנו הקוזאקים של קרנס־קי דרור לשנאת ישראל הטבועה בהם ורק תירצו אותה בנימוקים מדי־ניים כביכול. 4 ימים השתוללו הקוזאקים בקאלוש ובסוף העלו את מרכז העיר באש ולא התירו לכבותה עד אשר כילתה את רובו של המרכז[82]. סימני החורבן ניכרו בעיר עוד שנים רבות לאחר תום המלחמה. גם לאחר שעזב הצבא הרוסי את קאלוש, והשלטון באיזור חזר לידי צבא אוסטריה, עזבו יהודים מספר את העיר ועברו למקומות אחרים, מערבה מקאלוש, מתוך חשש כי הנסיגה הרוסית אינה אלא זמנית ובשוב הרוסים יעשו שמות בעיר. רק כאשר הוכחה חולשת הצבא הרוסי, והת־ברר כי רוסיה כולה עומדת על סף מלחמת אזרחים, החלו הפליטים לחזור לקאלוש. עוד לפני סוף המלחמה נראו בעיר גם ראשוני החוזרים מווינה, אולם הממלכה האוסטרית שרוב יהודי קאלוש רצו את טובתה והתפללו לשלומה, הגיעה לקץ דרכה. הקיסר קארל, אחרון השליטים מבית האבסבורג בקיסרות האוסטרו־הונגרית, ניסה להציל את האימ־פריה רבת־הלאומים, בין השאר ע״י הענקת אוטונומיה רחבה ללאומים. המנשר של קארל, אשר פורסם באוקטובר 1918, עורר תקוות גם אצל בני העם היהודי בגאליציה, על אף המצב המורכב והעדין, במיוחד בגא־ליציה המזרחית, בשל השאיפות הסותרות של הפולנים והאוקראינים. לאחר שהועידה הציונית אשר התכנסה בלבוב באוגוסט 1918 העלתה שורה של דרישות בדבר האוטונומיה הלאומית היהודית התקימו בערי גאליציה אסיפות, שבהן הובעה התמיכה בהחלטות הועידה. בקאלוש התקימה אסיפת־עם גדולה ב־20 לאוקטובר ובה, כדברי העתון ״טאג־בלאט״ מלבוב, השתתפו ״פני העיר היהודים, בעלי מלאכה ופועלים״ ונאמו ד״ר שיינפלד ושטיינמץ. מלבד התמיכה בהחלטות ועידת לבוב הוחלט לדרוש זכות ייצוג ליהודים בועידת השלום הקרובה. כן מחתה האסיפה נגד ראשי המתבוללים הממשיכים לראות את עצמם אפוט־רופסים ליהודי גאליציה[83].

אם תלו יהודי קאלוש, כמו במקומות אחרים בגאליציה, תקוות באוטו־

נומיה יהודית לאומית במסגרת המדינה האוסטרית, הרי טפחו המאו־רעות, שבאו מספר ימים לאחר האסיפה הנ״ל, על פניהם. בסוף אוק־טובר 1918 נחתם הסכם שביתת נשק בין אוסטריה ומדינות הברית ומיד אחרי כן החלה התפוררות המונארכיה ההאבסבורגית. את השלטון בגאליציה המערבית והמרכזית תפסו הפולנים, ובגאליציה המזרחית הכ־ריזו האוקראינים על הקמת הרפובליקה האוקראינית המערבית העצ־מאית. בחלקים, שבהם החזיקו הפולנים, הכירו היהודים בלשטונם, וכן גם נהגו ביחס לאוקראינים במזרח גאליציה, אולם בשטח שעליו ניטשה מלחמה בין הפולנים והאוקראינים, במחוזות פשמישל ולבוב, הכריזו נציגי היהודים על ניטראליות. לאחר שהפולנים הצליחו בנובמבר 1918 לכבוש את מחוזות המריבה נערך ביהודי לבוב פוגרום איום ובו נהרגו 72 איש ולמעלה מ־400 נפצעו[84].

מצבם של היהודים בשטח האוקראיני היה לאין ערוך טוב יותר מאשר באזור לבוב. דומה היה, כי כאן נוצרים יסודות לאוטונומיה יהודית מודרנית. בכל הערים הוקמו במקום הקהילות הישנות מועצות יהודיות לאומיות, שתחום שיפוטן השתרע גם על הישובים הסמוכים[85]. בראש המועצה הלאומית, ה״נאציאנאל־ראט״, בקאלוש עמד ד״ר מאקס סוקאל ולצדו פעלו י׳ פוקס, ד״ר נאדל, דויד האבר, פישל שכטר, מרדכי שווארץ כנציג הפועלים, ועוד אחרים. כמו ביתר הישובים נוסדה גם בקאלוש מיליציה יהודית להגנה על חייהם ורכושם של תושבי העיר היהודים; התגייסו אליה בעיקר חיילים וקצינים יהודיים שהשתחררו מצבא אוסט־ריה. היחסים בין האוכלוסיה היהודית והעיריה באותו פרק זמן היו תקינים. המצב החומרי היה קשה, אך לעומת זאת התנהלה פעולה תר־בותית וחברתית אינטנסיבית מאד. קם לתחיה ביה״ס העברי, התארגן קן של ״השומר הצעיר״, וכן קמה אגודת ״אור״ שבה התרכזו בעיקר סטודנטים, אשר היו אז פנויים מלימודיהם בשל הניתוק מאוניברסיטת לבוב.

תקופת השלטון האוקראיני נמשכה עד חודשי הקיץ של שנת 1919, כאשר צבאות פולין הצליחו לכבוש את שטחי אוקראינה המערבית ולספחם למדינתם. הכיבוש הפולני של גאליציה המזרחית, שבו השתתפו גייסות הגנראל האלר, פגע קשות באוכלוסיה היהודית. אף בקאלוש היו מקרים של התעללות ביהודים, אולם יחסית למקומות אחרים סבלו יהודי קאלוש פחות. גם בימי מלחמת פולין־ברית המועצות בשנת 1920

נחסך מתושביה היהודים של קאלוש הגורל שפקד יהודים במקומות אחרים. חיילי המנהיג האוקראיני פטליורה, שנסוגו מהמזרח ועברו במ־נוסתם דרך שטחי גאליציה, מצאו שעת כושר לפרוע באוכלוסיה היהודית באזור. סבל רב נגרם ליהודי ווינילוב הסמוכה לקאלוש, אך קאלוש עצמה לא נפגעה.

בחוזה השלום בין פולין וברית המועצות, שנחתם בריגה במרץ 1921, נקבעו סופית גבולותיה המזרחיים של פולין, ובכך נסתימה תקופת אי־היציבות שלאחר מלחמת העולם הראשונה. גאליציה המזרחית, וקאלוש בתוכה, היו מאז ועד ספטמבר 1939 תחת שלטון פולין.

הערות וביבליוגראפיה:

1. SŁOWNIK GEOGRAFICZNY KRÓLESTWA POLSKIEGO i innych krajów słowianskich, wyd. pod redakcyą Sulimierskiego, Tom III, Warszawa 1882, p. 721

2. שם, ע' 722

3. Maurycy Horn, Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI w. i pierwszej polowie XVII w., P.W.N., Warszawa 1975, p. 85—86.

4. שם, פרטים בכל הספר

5. Slownik, p. 722

6. Ignacy Schipper. Dzieje handlu żyd. na ziemiach polskich, W-wa, 1937, p. 102—104.

7. M. Horn, Żydzi na Rusi p.

8. M. Bałaban, Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku, Lwów 1906 p. 457.

9. שם.

10. Jan Sobieski, Listy do Marysieńki, opracował Leszek Kukulski, Warszawa 1973, p. 153.

11. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Księga Kanclerska No 28, p. 321—318.

(מיקרופילם בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים).

12. אבן — 13 ק״ג בערך.

13. הכפרים הם: יאשין, זאגוז׳ה, פודמיכאילה, פוילו, מושציסקה, נייבילוב, קראסנה, אוהרינוב, אוהרינוב סטארי, סלובודה, קאמין, וויסטובה, שליבקי. ראה:
Elżbieta Horn, Żydzi na ziemi Halickiej na przełomie XVI iXVII w., Biuleyn Żyd. Inst. Hist. 1961, pazdz. — qrudzień, No 40.

14. Slownik p. 722—723.

15. M. Horn, Obrona miast jako umocnionych punktów w XVI i XVII w., Biuletyn Żyd. Inst. Hist. w Polsce, pazdz. — grudzień 1976, No 4 (100) p. 33.

16. מ' בלבן, לתולדות התנועה הפראנקית, א—ב, תרצ"ד־ח.
17. ר' מיכאל ברור, זכרונות אב ובנו, ירושלים 1966, ע' 9.
18. שם.
19. זכרונות ר' דוב מבולידוב (תפ"ג—תקס"ח), ברלין 1922, ע' 33—37, 62
20. אוסף גלבר, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי. P83/F2
21 Spis Żydow i Karaitów ziemi Halickiej i powiatów trembowelskiego i kołomyjskiego w. r. 1765, Wydał dr. Mayer Bałaban, Kraków 1909, p. 4—5.
22. שם.
23. Słownik p.723.
24. Spis Żydów, ראה הערה 21.
25. I. Schipper, Dzieje p. 259.
26. ראה הערה 21, Spis Żydow
27. שם.
28. ראה הערה 11.
29. זכרונות בוליחובר, ע' 42.
30. Słownik p. 723.
31. ברור, ע' 9.
32. Słownik p. 723.
33. ראה: רפאל מאהלר, דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, ספר שלישי, 1955, ע' 22—33.
34. שם, ע' 28.
35. שם, ע' 32—33.
36. Mayer Bałaban, Herz Homberg i szkoły jozefińskie dla Żydow w Galicyi (1787—1806),, Lwów 1906, p.
37. אוסף גלבר, Rp 83/E 19.
38. ראה: מאהלר, ע' 44—45.
39. שם
40. M. Stoeger, Darstellung der gesetzlichen Verfassung der galizischen Judenschaft Lemberg 1833 I, c.1, p. 85.
41. ראה: ברור, ע' 9—27.
42. דר' נ' מ' גלבר, תולדות יהודי סטרי, ספר סטרי 1962, ע' 31.
43. אוסף גלבר, RP 83/E12
44. שם.
45. ברור, ע' 23—27.
46. שם, 15—18.
47. מאהלר, ספר ששי, 1976, ע' 128.
48. ברור, ע' 81—96.
49. שם.

50. M. Bałaban Dzieje Zydow w Galicyi, Lwow 1914.

51. "המבשר" 27.7.1866,29,6.

52. ראה הערה 50.

53. "המבשר" 17.8,1866,32,6.

54. שם.

55. Franciszek Smolka נולד בקאלוש בשנת 1810. בהיותו סטודנט למשפטים בלבוב הצטרף לתנועת השחרור הפולנית בגאליציה ותוך זמן קצר היה לאחד מראשיה. הוא עמד בראש האגף הליבראלי של התנועה ודגל במאבק פארלאמנטארי. בשנת "אביב העמים", 1848, נבחר תחילה לסגן יו"ר ואח"כ ליו"ר הפארלאמנט האוסטרי. בשנות ה־60־90 היה חבר הסיים הפולני בלבוב והפארלאמנט האוסטרי בווינה. בשנים 1881—1893 שימש כיו"ר הפארלאמנט האוסטרי ושאף להפיכת הקיסרות האוסטרית לפדראציה של ארצות בעלות שלטון עצמי.

56. לאחר מותו של סמולקה בשנת 1899 פירסם ועד הקהילה היהודית בלבוב את נאומיו בשאלה היהודית:

Mowy posła Fr. Smolki wygłoszone na posiedzeniach sejmu dnia 30 września i 8 pazdziernika 1868 w kwestyi żydowskiej.

גם בשנת 1910, שנת ה־100 להולדתו של סמולקה העלו העיתונים היהודיים בגאליציה על נס את חלקו במאבק לאמאנציפאציה של יהודי גאליציה.

57. חלק ניכר מפרק זה מבוסס על זכרונותיו של ר' מיכאל ברור בספרו "זכרונות אב ובנו".

58. הנתונים הסטאטיסטיים כאן ובהמשך ע"פ

Bohdan Wasiutynski, Ludnosc zydowska w Polsce w wiekach XIX i XX, Warszawa 1930.

59. Słownik, p. 712.

60. ראה כתבה מקאלוש ב"די וואך" (סטאניסלאבוב) גל' 18.12.36,121.

61. ראה: 50 Jat Sjonizmu 1884—1934, Tarnow 1935, p.83.

62. נ' מ' גלבר, תולדות התנועה הציונית בגליציה, ירושלים 1958, ע' 363.

63. Przyszłosc, 20. XI 1898, ראה גם כתבות מקאלוש ב- Die Welt 42, 21. X. 1898 וב"המגיד" מיום 8.12.1898.

64. Die Welt 51, 23. XLL. 1898

65. Przyszłosc 5.lll. 1899

66. ראה: "המגיד", 26.12.1901.

67. Wschód, 18.VI 1903

68. Wschód, 13.VII. 1904.

69. Wschód, 18.VI 1903

70. "המצפה", 1.12.1905.

71. "המצפה", 8.6.1906.

72. גלבר, תולדות התנועה הציונית, ע׳ 518.
73. ״המצפה״, 31.8.1906.
74. על הבחירות לפארלאמנט האוסטרי בשנת 1907 ראה כתבות מקאלוש וסטרי ב־ Wschód ו״המצפה״.
75. Wschód כתבה מקאלוש ב־3.2.1911.
76. ראה כתבות ב־ Wschod גליונות מאי־יתי 1911.
77. ״המצפה״, 2.7.1909.
78. ראה דברי הערכה בספר.
79. ״המצפה״, 29.8.1913.
80. ״המצפה״, 15.12.11.
81. ע״פ רשימה ב״דער יודישער ארבייטער״, לעמבערג, 10.4.1909,14.
82. מלבד זכרונות בני קאלוש בספר זה ראה: ד״ר יוסף טענענבוים, גאליציע — מיין אלטע היים, בוענאס איירעס 1952, ע׳ 191.
83. טאגבלאט, לעמבערג, 27.10.1918.
84. ראה: א׳ רייס, די יידן אין מזרח־גאליציע ביים ווידער געבוררען פון פוילען, יארבוך ג׳, ע׳ 44—46.
85. ראה: ראבן פאהן, געשיכטע פון דער יודישער נאציאנאל־אויטאנאמיע אינ׳ם פעריאד פון דער מערב־אוקראינישער רעפובליק, לעמבערג 1933.

ש' אחי־ירוחם

דיני תורה של יהודי קאלוש

מעטים הם המקורות לתולדות יהודי קאלוש. אמנם ידוע כי החל במאה ה־16 ועד ימי השואה, במשך 400 שנה, ישבו יהודים בעיר זו, אולם פרקים שלמים בתולדות קהילת קאלוש לוטים בערפל. על כן נודעת חשיבות רבה לכל פרט, לכל רמז הנוגע לעברם של יהודי קאלוש, ביחוד לאותן העובדות בתולדותיהם שיש בכוחן ללמדנו על מצבם וגורלם של בני קהילת קאלוש בזמנים קדומים.

הסופר דב־בר בירקנטאל, הידוע יותר כר׳בר מבוליחוב, אשר חי במאה ה־18, מספר בזכרונותיו על פרשה משפטית מעניינת, שבה היו מעורבים יהודים מקאלוש, ואשר גם לו עצמו היה חלק בה. ע"י פרשה זו ניתנת לנו האפשרות לגלות טפח מחייהם של יהודי קאלוש והאזור לפני 225 שנה, זמן קצר קודם סיפוחה של גאליציה לקיסרות האוסטרית.

בשנת תקי"ג (1753) מת בעיירה קומארנו עשיר יהודי גדול והניח עזבונו לבניו. חתנו של המנוח, ר׳ שמואל בן ר׳ יעקב שחי בקאלוש, הציג לפני גיסיו שטר חוב חתום ע"י חותנו העשיר בסך 40.000 זהובים, סכום ניכר באותם הימים, ודרש שישלמו לו את החוב מהעזבון של אביהם. אולם הגיסים דחו את התביעה בטענה שאביהם לא חתם מעולם על שטר גדול כל כך ואין ספק כי השטר מזוייף. הענין הובא לפני ראש בית הדין בלבוב, הרב ר׳ חיים הכהן ראפאפורט. לאחר בדיקה מדוקדקת ושמיעת עדים רבים, פסק הרב כי על היורשים לפרוע את החוב לר׳ שמואל מקאלוש, אולם רק לאחר שהלה יישבע שבועה דאורייתא בבית הכנסת כי תביעתו תביעת אמת היא. גם אשתו חייבת להיות נוכחת בבית הכנסת בעת השבועה ולענות אמן אחרי בעלה. אולם האשה סרבה לעשות כן, כיון שלא רצתה לפעול נגד אחיה.

הענין הובא מחדש לדיון, הפעם בפני בית דין של בוררים, שבו ישב שוב הרב מלבוב כיו"ר. הבוררים הגיעו לידי פשרה שלפיה ישלמו היור־שים לר׳ שמואל 10.000 זהוב ולא ידרשו ממנו שבועה. הפשרה לא מצאה, כמובן, חן בעיני ר׳ שמואל והוא נתן לכך ביטוי במכתב לאביו,

ר׳ יעקב ב״ר פישל, שישב בקאלוש. הוא התלונן על הרב מלבוב שקיבל ממנו, לדבריו, 40 ״אדומים״ בעד פסק הדין הראשון ו־10 ״אדומים״ בעד פסק הבוררות.
ההפסד של 30.000 זהובים חרה מאוד לר׳ יעקב וכשבא לקאלוש שליחו של הדוכס אוגוסט צ׳ארטוריסקי, מושל גליל לבוב (וויוודה), שהיה ב־תוקף תפקידו ממונה על שיפוט היהודים בגליל, התלונן לפניו על הרב מלבוב, ר׳ חיים ראפאפורט. הוא קבל לפני שליחו של הוויוודה, הקו־מיסאר צ׳שקובסקי, כי הרב קיבל פעמיים ״שוחד״ מבנו, ובסופו של דבר הוציא פסק דין המקפח אותו קשות.
באותו זמן כיהן נכדו של הרב מלבוב כאב בית־דין בקאלוש[2]. הקומיסאר צ׳שקובסקי קרא לרב הצעיר והשמיע באזניו דברים קשים על אביו זקנו. הוא מכירו היטב, ואף על פי שלא פעם אחת קיבל תלונות עליו ועל יושרו, תמיד נחשב בעיניו אדם הגון. עתה — כך אמר — נתגלה קלונו, לא נשמע כדבר הזה ששופט יוציא 2 פסקי־דין שונים בענין אחד. עצה נתן הקומיסאר לרב של קאלוש לכתוב לאביו זקנו שיסתלק מלבוב מהר ככל האפשר, בטרם יוטל עליו עונש כבד.
באותה עת שהה בקאלוש יהודי מהעיירה סקולה, אשר בא לבקש פסק בעניינו מהקומיסאר צ׳שקובסקי. כשנוכח לדעת כי הקומיסאר מלא חימה על הרב מלבוב הציע לנכדו המבוהל, הרב מקאלוש, לשלוח באמצעותו איגרת לסבו ולמסור לו על הסכנה הצפויה לו. הודות ליהודי מסקולה הועברה הידיעה על כעסו של הקומיסאר תוך זמן קצר לרב בלבוב. ברור כי הידיעה גרמה לרב הישיש צער רב, אך הוא לא חשב כלל וכלל לעזוב את לבוב ואת משרתו. הוא החליט לכתוב לקומיסאר ולהבהיר לו את הענין. השאלה היתה רק מי ינסח את המכתב מפני שיכולתו של הרב בכתיבת מכתבים בשפה הפולנית לא היתה רבה. גם בענין זה היה היהודי מסקולה לעזור לרב ראפאפורט. לפי עצתו פנה הרב אל ר׳בר, סוחר יינות בעיר בוליחוב, אשר נודע גם בבקיאותו הרבה בשפה הפולנית, בקיאות אשר הקנתה לו הערכה מצד הפריצים הפולניים. ר׳ בר ניאות לחבר את המכתב של הרב לקומיסאר לאחר שהומצאו לו ההעתקים של 2 פסקי הדין.
כפי שמספר ר׳ בר בזכרונותיו התרשם הקומיסאר מצדקת טיעוניו של הרב מלבוב. הוא נוכח לדעת כי ההבדל בין 2 פסקי הדין נובע מכך שהראשון דרש מהתובע שבועה והשני היה פרי פשרה בין בוררי 2

הצדדים ולא היה קשור בשבועה. על אף שאין ר' בר בוליחובר אומר זאת בפירוש יש להניח שבכך נגמר הענין לשביעות רצונם של כל ה־נוגעים בדבר.

אם מצא הקורא שמץ של דופי בהתנהגותם של 2 היהודים מקאלוש, ר' יעקב ובנו ר' שמואל, הרי המעשה המובא להלן מביא רק כבוד לקהילת קאלוש, שבה נמצאו יהודים יראי שמים, כמו גיבורו של הסיפור. הסיפור השני נסב אף הוא על דין תורה, שעליו אנו קוראים בזכרונותיו של איש קאלוש, ר' מיכאל הכהן בראוור.

בימי הרב מליסא, כלומר בראשית המאה ה־19, נסעו 2 סוחרים שותפים מקאלוש ליריד בלייפציג שבגרמניה. בדרכם נזדמנו למלון ולנו יחד בחדר אחד שאת דלתו סגרו. בבוקר גילה אחד משני השותפים, העשיר שביניהם, כי כל כספו, סכום של כמה מאות אדומים, שאותו שם בצרור לפני שכבו לישון, נגנב. כיון שאיש מלבד ה־2 לא היה בחדרם כל הלילה היה ברור כי השותף גנב את הכסף. בשובו לקאלוש תבע את החשוד בגניבה לדין, והרב פסק כי על הנאשם להשבע שלא שלח ידו בכסף, אם לאו עליו להחזיר את הסכום לשותפו. הנתבע סירב להשבע, ואף על פי שהיה עני נטל על עצמו לשלם את הסכום שאבד לשותפו, טפין טפין. כל אנשי קאלוש היו בטוחים כי אכן גנב האיש את הכסף, אחרת לא היה נמנע משבועה, ולא היה נוטל על עצמו להחזיר את הסכום, אפילו לא בתשלומים קטנים.

עברה שנה והנה נזדמן שוב היהודי העשיר לאותו מלון שבו אבד כספו. מה גדולה היתה הפתעתו כאשר באשנב קטן שמעל דלת בית־השימוש, שאליו נכנס לעשות צרכיו, מצא את צרורו ובו כל הכסף שנגנב ממנו, כביכול. הוא נזכר אז כי לפני שנה, כאשר נכנס לאותו בית שימוש, הניח את הצרור באשנב מעל הדלת, מתוך חשש שיפול לתוך הבור, ובצאתו משם שכח על הדבר, וכך קרה מה שקרה.

כשחזר בעל האבדה לקאלוש, ולבו מר עליו על שחשד בכשרים, סיפר לרב את אשר קרה. החליט הרב לקרוא ליהודי העיר לבית הכנסת הגדול להשמיע לפניהם דרשה. לקהל הנאספים בבית הכנסת, בתוכם גם 2 השותפים, מסר הרב על מה שנודע לו ואמר כי "המלבין פני חברו ברבים צריך לפייסו ברבים". היהודי שחשד בכשרים מוכן עתה — כך אמר הרב — לבקש מחילה וכפרה משותפו לשעבר על שהאשימו בחטא

שלא חטא. ואמנם ניגש בעל האבדה אל שותפו וביקש ממנו בפומבי סליחה.

זמן רב זכרה קאלוש היהודית את יושר לבו של בן עירם, שמוכן היה לספוג עלבונות והפסד כסף, ובלבד שלא יישבע, אפילו על דבר אמת.

1. זכרונות ר' דוב מבוליחוב (מבוא ועיבוד ע"י ד"ר מ' וישניצר), ברלין 1922, ע' 33—37.
2. ד"ר מ' וישניצר (ראה הערה קודמת) מעלה סברה כי המדובר הוא בר' דב בעריש ראפאפורט, לימים רב במדזיבוז' באוקראינה (עירו של הבעש"ט).
3. ר' מיכאל הכהן ברור (ובנו ד"ר אברהם יעקב ברור), זכרונות אב ובנו, ירושלים 1966, ע' 13—14.

אברהם י' ברור

סבי ר' משה, ביתו ועירו בסוף המאה ה־19*

סבי ר' משה וסביבתו עדיין נ־צבים נוכח עיני בבהירות של ראיה ממש. תורה ותפלה היו עיקר חייו, ועבודת הפרנסה טפלה. יומו התחיל בקיץ ובחורף בשעה 2.30 או 3.00 אחרי חצות, היה קם, נוטל את ידיו וכ' ויושב לערוך סדר חצות, מנורת נפט קטנה ללא צנצנת היתה לו, ואותה עם נייר תחתיה היה מניח על הספר שקרא בו. לפני התפשטות הנפט בסוף שנות ה־60 למאה הי"ט בודאי השתמש בנר חלב. בידי כרכי הזוהר שלמד בהם עשרות בשנים והם נקיים, ללא סימן של חלב או נפט. דייקן־קפדן היה בנקיון הגוף, הלבוש, הכלים, הספרים, הבית והחצר. אחרי סדר חצות קרא פרקי היום בתהלים, שהיה מסיים בכל שבוע, מנהג־רבים בימים ההם, אחר כך למד פרק מפרשת השבוע בזוהר, ולבסוף בא תורו של "החוק", מעין אנתולוגיה תורנית לכל יום בשנה. אחרי שלש שעות של עבודת הבורא התעורר בו בעל־הבית, היה יורד למרתף ומביא מים לרחיצה מבאר שהיתה לו שם. מי־שתיה ובישול היו שואבי־מים מביאים בעגלות מרחוק, כי מי העיר, שבה מכרות מלח ואשלגן, מלוחים מיד. אחר כך היה מביא או מתקין קיסמים להצתת אש לבישול ולחימום הבית. כירה "אנגלית" עם לוחות ברזל לשפות עליהם קדרות לא היתה בבית הסבא, על אש פתוחה היו מבשלים תחת ארובת תנור האפייה. את ניקוי הנעלים לא מסר לעוזרת, שמא תחתוך את העור, בגרדה את הבוץ; בעצמו היה מצחצח הנעלים בקיץ ומורח אותם בשומן בחורף. בעל־הבית שומר על לבושו ומכבדו, והבגד מכבד את לובשו. לפני הפסח בשנים כתיקונם, היה הסב קונה עור ומוסרו לסנדלר להתקין נעלים לבני הבית, לא סמך על הסנדלר, מפני שהוא קונה את הזול,

* פרק מתוך הספר "זכרונות אב ובנו" מאת ר' מיכאל הכהן ברור ובנו דר' אברהם יעקב ברור, הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים 1966, שבו מספר המחבר על בית סבו, ר' משה ברור, איש קאלוש. בפרק המובא כאן בהשמטות קלות נמסרת תמונה חייה מההווי של יהודי קאלוש בסוף המאה ה־19.

בעל־בית הגון אינו להוט אחרי הזול — כך נוהגים נחותי דרגה — הוא מבקש את הטוב. הזול עולה ביוקר — זהו כלל בעל־ביתי עד היום. ובעוד הזקן עוסק בצרכי הבית החומריים כבר קמה הסבתא והכינה משקה חם, קפה עם חלב לבני הבית ולסב על פי רוב קאקאו עם חלב, כי כל ימיו השתעל וכחוש היה, ועורו כקלף שקוף מעל לגידיו ועצמותיו. ה"קפה" בימים ההם היה למעשה מעט קפה והרבה "ציקוריה" עשויה מעולשין, והוא הרבה יותר זול מקפה. קפה וקאקאו לא היו קונים קלויים וטחונים כבימינו, אלא גרעינים חיים ובבית היו קולים אותם, בערך פעם בשבוע, וטוחנים או דוכים אותה במדוך לפני הבישול. גרעיני קאקאו לא ראיתי בחיי רק בבית הסבתא ובמוזיאונים. המשקה המוכן סמוך לטחינת הגר־עינים טעים יותר. עבודות הבית וההכנות לתפלה ארכו כשעה, והגיע הזמן ללכת ל"קלויז". קאלוש היתה בימים ההם על פי רוב מלאה בוץ וגללי בהמה, אבל הסב היה אמן ממש בהצבת צעדיו, נקי הגיע לבית התפלה ונקי חזר. לאבי ולי היה לועג באמרו: הבוץ עולה עליכם — די בלוטה קריכט אויף אייך ארויף. הסבתא היתה מנחמת אותנו, שגב לאביה היה צעד כבד כזה, ובטבע תלוי הדבר. כשמת הזקן ובגדי השבת שלו הובאו לביתנו היו שלמים ונקיים כביום חתונתו לפני חמשים וכמו שנים. העש אכלם בעליתנו, כי אמא לא הרשתה להכניסם לארונותיה, מפני שמשפחת הריאות מת הזקן. וכבגדיו היה גם כתבו נקי ונאה, כל אות בפני עצמה כפנינה במחרוזתה, נפשו השתקפה בכתבו. בבית הכנסת היה מן המקדימים לבוא ומאחרים לצאת. מלבד התפלה היו לו גם שם שעורים, פרק משניות וכדומה. אחרי ארוחת בוקר, שמנתה הראשונה היתה כוסית יי"ש קטנה, עיקרה לחם וחמאה וסופה כוס חלב, בשעה 9 בערך פנה לעסקי פרנסתו. במשך היום לא ישב לסעוד, פרט לעוגה, פירות וכוס תה. ארוחת היום העיקרית היתה בערב אחרי תפלת ערבית. במשך היום, אם לא היתה עבודה מרובה היה סבא נח כחצי שעה, ובערב עלה על משכבו לא מאוחר משעה 9, כדי לקום בשעה 2.30.

במסחרו של הסב היה משהו מן המודרניות, כנראה מסורת בית אביו. מלבד קמח ודגן היה מוכר גם זרעוני־זרע לפשתן ולמספוא וקמח־עצמות לזבל השדות. קמח המאכל היה בא מטחנה מקומית, לקניית חטה, שיפון ותירס היה נוסע לפעמים לצ'רנוביץ, את הזרעונים והזבל המלאכותי היה מזמין מבודאפסט, לפעמים היו סוכנים־נוסעים באים להציע לו סחורה. סוכן־נוסע, כמובן יהודי, היה בימים ההם אורח מכובד לא בעיירה

בקאלוש, אלא אף בקולומיה, כי הלא גרמנית דיבר ומכרכי המערב בא. חנותו של סבא היתה חדר מאורך לא גדול ובדלתה קבוע פעמון — כמובן לא חשמלי. נכנס אדם צלצל הפעמון והסב או הסבתא יצאו מדירתם הסמוכה לקבל את פני הלקוח. בימי השוק ישבו כל היום בח־נות. עיקר הפרנסה בא מלקוחות קבועים. כפרים שלמים היו לקוחותיהם של בעלי בתים מסוימים, מעין חזקה היתה לסוחר על לקוחותיו, וסוחר הגון לא משך לקוחות מהרחוב בהתחרות בזויה, הכפריים נתנו אימון ביהודי "שלהם". מקובל היה בפיהם שכל היהודים רמאים, רק המושקו או הרשקו שלהם הוא "ז׳יד" (יהודי) ישר. בחורף היה יריד שנמשך יומים, ואז היו הלקוחות לנים על הרצפה בחדר הסבא והוא הוכרח לערוך חצות וסדר תפלותיו ותורתו במטבח. איני זוכר אלא את שמו של כפר אחד נוביצה, שהיה "שייך" לסבא, תושביו היו גרמנים שהושיב יוסף השני בגליציה. כשמת סבא ואבא ישב אבל־שבעה בביתו, באו לקוחות מהכפרים אליו והבטיחו לו שישמרו אמונים כמו למושקו המנוח. לולי חלו תמורות ומהפכות בעולם, כי אז ישבתי בבית, שהקים סבו של אבי בקאלוש, ונוביצה וכמה כפרים של אוקראינים היו "שייכים" לי מכח החזקה. נשתנה העולם. אבי עזב את עיר אבותיו, הבית נמכר ובני בניהם של לקוחות אבותי למדו את מלאכת המסחר והקואופרציה ונשלו את היהודים מפרנסותיהם, ובבוא הגרמנים התחרו בהם בהשמדת בני בניהם של המושקים וההרשקים, שהיו מוחזקים בשעתם כז׳ידים כשרים, הנוש־אים ונותנים באמונה. דרכם של האכרים היתה לקנות בהקפה בעונת הזרע ולפרוע את חובותיהם בכלות הקציר והדייש. מאז יצא חוק אשר הגביל את אחוז הרבית, קיים הסב חוק זה ולא הערים עליו. הלקוחות היו על פי רוב משלמים את חובותיהם בזמנם. אם עבר הזמן ונמצאו מפגרים, היה סבא שוכר עגלה ונוסע לבקר בבתי לקוחותיו. פעם לקחני אתו למסע כזה. בדלית ברירה קונה היה כמה גליונות נייר גדולים וכותב תביעות בסגנון הרשמי המקובל. מדביק בול כחוק ומגיש תביעה למשפט. רק לעתים רחוקות הגיעו הדברים עד עיקול רכוש הנתבע. גם לכך לא השתמש סבא בעורך־דין, ואף לא ב"סופר קרנות", וינקל־שרייבר בגרמנית. "סופרי קרנות" היו אנשים בקיאים בדיני תביעות אזרחיות ובהגשת תביעות מנומקות לבית המשפט. מלפנים — איני יודע עד איזו שנה — יכלו להופיע כטוענים מיופי כח מטעם הצדדים, אחר כך כשנתרבו עורכי־הדין בעלי דיפלומות מהאוניברסיטאות, ניטלה

זכות זו מסופרי־קרנות, אבל הם המשיכו לכתוב קובלנות ולהדריך את הפונים אליהם, מה עליהם לתבוע וכיצד ינמקו את דרישותיהם. עסקי סבא פשוטים היו ולא הזדקק לעורכי דין, ואף לא לסופרי־קרנות. רק פעם בחייו הוכרח להשתמש בערמה משפטית. אכר גרמני, שהיה חייב לו כסף, עמד לצאת לרוסיה לאחת המושבות החקלאיות הגרמניות. הד־בר נודע לסבא והצליח להשיג פקודת עיקול על בהמותיו. ידע באיזה שוק יבא הנתבע למכור את בהמותיו ונסע שמה, אבל עד שבא שליח בית הדין לשוק, כבר נמכרו הבהמות והכסף היה בכיסו של הנתבע, ולעיקול מהכיס היתה דרושה פקודה מיוחדת, ובינתים יברח הגרמני עם כספו. נמצא שם פקח אחד שהציל את הכסף לנושה. הוא צעק בקולי־קולות שתיק הכסף נגנב מכיסו, ובין החשודים ציין את אותו גרמני. החרימה המשטרה את כספם של החשודים לבדיקה בבית הדין. ובעוד צרור כספו של הגרמני מונח בבית הדין, בא שליח בית הדין והטיל עליו עיקול. לכך לא היתה דרושה פקודה לעקול מהכיס. אותו היהודי הצועק נעלם, הכסף הוחזר ל״החשודים״, רק לא לנוכל הגרמני, שחפץ להמלט עם כספי זרים. משקיהם של המתישבים הגרמנים בגליציה היו טובים בהרבה מאלה של האכרים האוקראינים, אבל למרות שהגר־מנים ידעו קרוא וכתוב נחשבו לטפשים יותר מהאכרים המקומיים.

מנוחת השבת החלה אצל סבי כשעה קודם שהסוחרים האחרים נעלו חנויותיהם. אם נזדמן יום שוק בערב שבת היה סוגר את חנותו בעוד היום גדול. אם נמצאו בה לקוחות גרשם: לכו לכם, לכו. לא הועילו צעקות סבתא, שהוא מקפח במו ידיו את פרנסתו, ובעוד יהודים וערלים נושאים ונותנים בשוק צועד זקן צנום גבוה כעמוד פנסים, לבוש הדר בגדי משי ושטריימל חבוש לראשו, נדחק בין העגלות לעבר השני של המגרש לבית התפלה. שם היה ראשון ואני אתו. השמש מתקין את הנרות שנשים צדקניות הרבו להביא לפני הדלקת הנרות בבתיהן, וסבא ואני מנעימים זמר בשיר השירים אשר לשלמה. ברם נמצא בקאלוש צדיק נסתר, שבייש את ר׳ משה ברור בהקדימו קדושת השבת עוד לפניו. צדיק זה היה סנדלרו של סבא. פעם אחרי הצהרים בערב שבת ביום קיץ ארוך מצא סבא שנעלי השבת שלו זקוקים לתיקון קטן. נטלם והלך לסנדלר, והנה בפתחו את הדלת מצא את הסנדלר ועוזריו סמוכים לשלחן מכוסה מפה לבנה נקייה ועוסקים בלימוד פרשת השבוע. שבתו של אותו סנדלר החלה משעת הצהרים. נדהם ר׳ משה ונסוג אחור,

תפלתו של סבא בשבת ובמועדים, וביחוד בימים הנוראים היתה אש לוהטת — סטרליסקית ממש, ובכל זאת נדהמתי לשמוע, שאף עבודת יוה"כ לא דחקה לגמרי את בעל הבית שבחסור נלהב זה. חשבתי שביום הכפורים הוא כולו בשמים, והנה סיפר על יד השלחן שהרהר בעוול שעשה לו שכנו. ומעשה שהיה כך היה: שכן הסיג את גבולו בהכניסו גדר עץ שנפלה אמה או אמתים בתחום־סבא, היה זה סמוך ליום הכיפורים, וביום הקדוש בערה חמתו של סבי וחשב, שאך יסיר את הקיטל (חלוק לבן שלובשים ביוה"כ) יוציא את הגדר ויחזירנה למקומה הראשון. נער בן תשע וחצי הייתי אז ובכל זאת הרגשתי בסתירה שבין התפלה בל־הבות אש קודש ובין המחשבה על תריסר או שני תריסרים אמות מרו־בעות שנגזלו ממנו. ברם את אשר חשב לא הוציא לפועל.

שכנו מהצד השני היה בעל־בית שקט. שער הפרוזדור בביתו היה תמיד סגור, ואולי גם נעול, מדרגות הכניסה היו תמיד נקיות. מהבית לא נשמע מעולם קול רם. כמובן בימים ההם היה גם בעל בית זה משכים ומעריב לבית הכנסת. בכל זאת לא דיברו בני בית סבא ובית השכן מעולם זה עם זה, אף לא ברכו זה את זה. סיבת הרוגז אינה ידועה לי. לפי הדין צריכים היו להתפייס בעשרת ימי התשובה, למחול איש לרעהו על כל עלבון, ובכל זאת עברו שנים והשכנים ברוגזם עמדו. השכן צעיר היה בכמה שנים מסבי ולא שקד על התורה והתפלה כמוהו. שנאת־אחים חנם היא מחלת־נפש נושנת בישראל מימות אחי יוסף עד ימינו. עשרות שנים של השכמה לעריכת חצות לא ריפאו את סבי מאותה מחלה של שנאת חנם, שבגללה חרב בית שני לפי דברי חז"ל — ועל חורבן זה קונן בעל סדר־החצות.

פטירתו מן העולם התאימה לאורח חייו. אחרי ששכב חולה חדשים מספר, צוה באחד הימים להכניס מנין אנשים, קרא לפניהם את הוידוי כדת וכדין, הפנה את פניו אל הקיר, וכששמע את בנות ביתו בוכות ביקש שלא תבכינה, ואחרי שעה קלה החזיר את נפשו אל על. לדרכו האחרונה זו התכונן כל ימי חייו. חיי העולם הזה היו לאבותינו פרוזדור לעולם הבא ככתוב בפרקי אבות (ד' כ"א).

בית־סבא, בית טיפוסי למעמד שאליו השתייך, ראוי לתארו, כי נשתנו סדרי הבתים והדירות. שלש דירות היו בבית, ומהן שתים עם חנות. הכניסה לשתי דירות רצופות זו לזו היתה דרך מסדרון צר וארוך שיצא

לחצר גדולה מוקפת גדר־עץ משלש רוחות. לחצר היה שער לעגלות והיתה מושכרת לקדרים ושמשה להם שוק. הלקוחות היו באים דרך המסדרון. הקדרים יהודים היו, אבל היוצרים היו בודאי נוצרים בעיירות סמוכות ווינילוב, רוז׳ניאטוב ועוד, מלאכת היוצרים לא היתה בידי יהו־דים בגליציה המזרחית. בקולומיה היה בית ספר מקצועי ליוצרי כלי חרס משובחים ואמנותיים־למחצה; יהודים לא ביקרו במוסד זה. יהודי, ששלח את בניו ל״שקולס״ והפקירם להיות ״גויים גמורים״, חפץ שיהיו רופאים, עורכי־דין, או מהנדסים. לסבי היה הנוטריון (פקידות חפשית בלתי קשורה בעריכת דין כבבריטניה וישראל) מעין אידיאל. כשבא להוכיחני על מאסי בלימודים היה אומר לי: אינך חושק בתורה, גוי תהיה, לכל הפחות תהיה נוטאריון ולא גוי (אכר) פשוט. על אף היותה שוק לקדרים היתה החצר נקיה וגם בתי השמוש שבחצר נקיים היו, על כך הקפיד בעל־הבית. ביוב לא היה כמובן, את עביט השופכין היו מוציאים למגרש השוק העירוני שבחזית הבית. שם דאגו חזירים, שנהרו מפרברי הערלים למרכז העיר, שהיה כלו יהודי, לנקיון...

בשנת 1893 הופיעה מגפת החולירע בכמה מערי גליציה. בקאלוש לא פגע החולירע — אולי בזכות החזירים שניקו את העירה מזוהמתה.

בדירת סבא היו שני חדרים גדולים. האחד לחזית על יד החנות, השני חשוך גדול מהראשון והיה מחולק במחיצת עץ לשנים, למטבח גדול ולחדר שינה. בחדר הראשי עמד באמצע שלחן גדול, שניתן להארכה בהזדמן אורחים. מימינו ארון הספרים ובו ש״ס גדול דפוס מנקס בלבוב בכריכת עור יפה וש״ס קטן (כל עמוד בשני עמודים קטנים), כנראה אחד מורשת אבות, השני קנין סבא בימי חיי אביו. מלבד זה חומשים, משנ־יות, מדרשים, ספר הזוהר, עץ החיים וספרי חסידות, מחזורים, סליחות, קינות וכו׳. במות סבא עברו הספרים ברובם לידי אבא, ובימי מלחמת העולם הראשונה הסיקו בהם חיילים רוסים את התנור בחורף. שנים רבות התאבלתי על אבדה זו. משמאל עמד ארגז ארוך על גלגלי ברזל עם מכסה מקומר, חשוקי ברזל חזקו את הארגז ואת מכסהו, ושנים או שלשה מנעולים סגרוהו. לא בנקל אפשר היה לפרוץ ארגז זה, ובפרוץ דלקה — תופעה שכיחה בעיירות גליציה שהיו בנויות ברובן עץ — היו מסיעים אותו חוצה על גלגליו. ארגז כזה, אחד או שנים ניתנו לכל זוג צעיר מידי הוריו, ולא ריק, כי אם מלא בגדים ותכשיטים. הורי התחתנו בראשית שנת תרמ״ב, עברו עליהם טלטולים רבים, וגם בדלי־

קות נתנסו, והארגזים המבוצרים שנקראו באידיש קופרטס (KOFFER בגרמנית), היו בידיהם עד סוף תרע"ד, עד המלטם מחרב הרוסים. סבא החזיק בארגזו זה לא רק את בגדיו ובגדי בני ביתו, ואת חשבונותיו המסחריים, אלא גם כמה ניירות וחפצים יקרים של אלמנה זקנה שחששה להחזיקם בביתה. אשה זו היתה באה לפרקים לבדוק את מטמוניה, אם שלמים הם. בחזית עמד ארון־מגרות בגובה של מטר ורבע בערך. במג־רות החזיקו את הלבנים, ועל הארון עמדו כלי זכוכית ששמשו בעיקר לנוי, ארון כזה שנקרא קומוד באידיש (מלה צרפתית שמובנה נוחיות) היה מצוי גם בבתים בוינה עוד בראשית המאה ה־20. רהיט, שנעלם מעיני כיובל שנים, היה ספסל־מטה או מטת־ספסל, צורת הרהיט היה דומה לספה עם משענות משלש רוחות ללא ריפוד, את לוח הישיבה הרחב אפשר היה לסלק ואז נתגלתה המטה שבפנים, מטה זו אפשר היה להרחיבה על ידי הוצאת מגרה שנשענה על רגל אחת בחוץ ובחלקה נשארה בפנים. מזרון לא היה במטה זו אלא קש מכוסה בסדין. הקש בארצות גשומות בקיץ ארוך מטר וחצי ואף יותר. זקנים ומפונקים היו שמים מצע של כרי־נוצות מעל לקש, את הכרים והכסתות היו מביאים ממטה רגילה, שהכילה בתוכה את כלי המטה לכל בני הבית ובגבהה התקרבה בחדרים נמוכים עד קרוב לשמי־תקרה. במטת־הספסל היה סבא ישן רוב ימיו, וממנה היה קם בהשכמה מבלי להעיר את יתר בני הבית. מיתר כלי החדר הראשי יש להזכיר את השעון, מעין זה שתיארו שלום עליכם. סבא קנהו לפני שנים רבות אצל איזה "פריץ" והוא מילא את תפקידו בשלמות, מצלצל כל שעה וחצי שעה להודיע את הזמן. שעון־כיס לא היה לסבא, זה היה בימיו תכשיט לאברכים מאורשים, אשר התהדרו בשרשרת הזהב שריתקה את השעון לחזיה, בל יפול ובל יגנב. בחורים עניים הסתפקו בחיקוי לזהב. מעל לשולחן היתה תלויה נברשת־נחושת, שבה היו מדליקים נרות לשבת ולמועד, 8 או 12 נרות נוספים על הנרות שבמנורות שעל השלחן ושעל הקיר. על הקירות היו תלויים קישוטי רקמה פשוטה במסגרות עם זכוכית, מעשה ידי דודותי, שנתפסו כבר במקצת ל"מודרניות". בפנות על יד ארון הספרים עמדו כמעט תמיד שני בקבוקים צרים וגבוהים מזכוכית אדומה או ירוקה, אחד לייש ואחד ליין. גפנים אין בגליציה, והיין, הבא מהונגריה או מרומניה, ביוקר ואין בעלי בתים מדרגתו של סבא מביאים אותו לביתם אלא לפסח ושמחת־מצוה. לשבתות ולמועדים אחרים הכינו יין מצימוקים.

בקיץ ביום ד׳ ובחורף ביום ג׳ היה סבא ״מעמיד״ את היין, כלומר פוצע הצימוקים ומכניסם למים, הכל במדה ובמשקל לפי נסיון של שנים רבות. עד ערב שבת הפכו המים ל״יין״, סננו את היין וסחטו את הצימוקים בידים והמשקה המתוק נעם לחיכנו. בצימוקים סחוטים היה סבא מכבד אותנו הנכדים, כמובן רק בכמות מועטה, כי גם דבש רב לא טוב, ועל אחת כמה וכמה צימוקים שמתקם נסחט מתוכם.

פארו של המטבח היו כלי נחושת מצוחצחים שעל הקיר. השתמשו בכלים הללו רק מעט, כי קשה לנקותם מבחוץ, והכירים הרי העלו עשן ופיח, אבל על כלים נאים במטבח היתה גאותה של בעלת בית אשת־חיל. עוד בשנות ה־30, ואולי אף ה־40, ראיתי בירושלים מטבח עם כלי נחושת מבריקים.

תפריט המזון והמשקה לא היה מגוון. חלת־חטה ולחם־שיפון היו אופים בבית פעם בשבוע בליל עש״ק. בכל בית היה תנור גדול לאפיה, שתפס 3—4 מטר מרובע במטבח. אותו תנור היו מסיקים שנית בערב שבת אחה״צ לטמינת חמין לשבת. את פי התנור היו סוגרים בלוח עץ טוח בטיט סביבותיו. מלבד הלחם לכל השבוע היו אופים ליום הששי לחם מתפוחי אדמה, שנגרדו חיים ועורבו בקמח חטים. להם זה היה טעים בהיותו חם וביום אפייתו. בקאלוש ובסטריי קראו לו בולבובניק, כי לתפוחי אדמה קראו בולבה (פקעת). בקולומיה ובכל פוקוצ׳יה קראו לו מאנדבורצ׳ניק, כי תפוח אדמה נקרא מאנדבורקה, שיבוש מברנדנבורג (ארץ בגרמניה המזרחית), כי משם הובאו תפוחי האדמה לפולין. בקו־לומיה הרבו לאפות לחם תירס, כי דגן זה גדל בסביבה זו לרוב, וקראו ללחם זה מאלאי. דייסה מקמח תירס היו קוראים בקאלוש ובסטריי קולשה, בקולומיה מאמאליגה. בהיות עוד להבה בתנור היו אופים למאכל תיכף ומיד עוגת־להבה, פלאמ־פלאץ. פלאמ־פלאץ היה כינוי־לעג לאנשי קאלוש בפי הערים והעיירות השכנות, כי אמרו שהם מתלה־בים ונחפזים. ויש שהיו מבארים את השם קאלוש בעברית קל־אש. לחם שיפון היה עיקר מאכלם של יהודי גליציה, ערב ובוקר וצהרים. עשירים אכלו לחם מרוח בחמאה. ללפת את הפת הסתפקו העניים בגבינה או בבצל ושום עם מלח. משכילי הגויים היו לועגים ליהודים, באמרם כי ריח של שום נודף מהם תמיד. האמהות היהודיות היו אומרות ששום מגרש את התולעים מהקיבה. מנהג היה לתת לילדים בכל ערב ראש־חודש מין ״עשב תולעים״ וקראו לו וורמקרויט. תרופה זו היתה נמכרת

בחנויות ולא בבתי מרקחת. קפה — קרי ציקוריה — עם פרוסות חלת חיטה היו ארוחת הילדים הראשונה בבוקר. ל״חדר״ היו לוקחים אתם לחם מרוח בחמאה או גבינה בקיץ, בשעה שהחלב מצוי לרוב, ובחורף מרוח במרקחת של שזיפים, שנקראה פווידל. בעלות־בית היו מכינות בקיץ מרקחות מפירות שונים רקוחים בסוכר ומיץ פטל־יער, שהיו מכבדים בו אורחים. בסוף הקיץ היו מבשלים בדודים גדולים את הפווידל. השזיפים לא ניכרו בתמריח זה. המזוות של נשי חייל היו מלאים בסתיו בקבוקי־מיצים, צנצנות עם כל מיני מרקחות וסירי־חרס גדולים עם פווידל. אחר כך החל להופיע בשוק פווידל, אבל רק אביונים קנוהו. לחם־אופים לא בא על שלחנם של בעלי־בתים, ואין צריך לאמור של עשירים, נגידים, גבירים. בני שלוש הדרגות של עושר שמניתי יכלו להרשות לעצמם לאפות פעמים או שלש פעמים בשבוע, כדי לאכול לחם טרי.

תפריט המזונות של שבת היה כמעט אחיד בכל בית, שלא סבל חרפת רעב. בליל שבת: דגים (דג מלוח לכל הפחות), אחריהם טיפת יי״ש, מרק בשר (לעשירים בשר עוף) עם אטריות, בשר וחזרת (כרין) חריפה, ולבסוף לפתן משזיפים מיובשים או מפירות לחים, לפי העונה. לסעודה שניה אחרי התפלה בבוקר: קידוש על יי״ש (אצל עשירים ליקר), עוגת דבש או עוגת סוכר וקנמון. אחרי נטילת ידים ובציעת הפת בצל קצוץ עם כבד או עם ביצה, מקפא מרגל בהמה עם פרוסות חלה יבשות, מרוחות בשום, מרק בשר עם גריסי כוסמת (קשה באידיש), בשר מהמרק, ״קוגל״ מתוק או מלוח מאטריות או ממיני גריסין חם ורווי שומן, לבסוף לפתן פירות. הכנת ה״קוגל״ מבחן היתה לבעלת־הבית. אם ״בריה״ היא, כלומר בקיאה וזריזה, או שלימזלית, בעלת מזל רע, שלא תצלח לתפקידה. זקנות מומחיות בתעשיית ה״קוגל״ שרדו בישראל בקרב הישוב הישן. מקודם היה החתן נבדק בדרשה שהכין לסעודת חופתו, והכלה בקוגל לשבת הראשונה לנשואיה. בילדותי קראתי בסיפור באידיש דבר לעג לבנות האמונות עלי ספרי־לעז, שמושג אין להן מ״בעלי ביתיות״, כלה מודרנית כזו נכשלה והכינה את הקוגל בשמן קיק במקום שמן־מאכל.

האטריות למרק ולקוגל הוכנו ברוב הבתים כבר ביום ד׳ עם הרבה ביצים, כל אשה כפי יכלתה, אטריות מבית חרושת הן ״המצאה״ חדשה, מאז חורבן בעל־הביתיות וכניסת הנשים לעבודות הפרנסה.

תבשילי ימות החול היו פשוטים וחד־גוניים. בעלי בתים אכלו בשר יום־יום, בקיץ בשר בהמה גסה, בחורף לעתים קרובות בשר אווזים, המתפטמים ומעלים שומן בימות הקור. יהודים מהכפרים ומהעיירות היו מביאים אווזים חיים ושחוטים מרוטים, בגליציה לא התירו חכמים להלעיט את האווזים, לא רק מפני צער בעלי חיים אלא גם מפני חשש שמא ינקב הוושט; תפוחי־אדמה היו עולים כמעט בכל יום חול על השלחן, פחות מזה כרוב, סלק וגזר. בצל ובצל ירוק בעונתם היו הירקות היחידים שנאכלו חיים. התפוח היה הפרי היחיד שהשתמר חי בחורף ונמכר על ידי יהודיות בשוק. "יהודיות התפוחים", אפל־יודנס, קראו להן. עלובות אלה היו עומדות בשוק הפתוח בחורף בקור של כמה מעלות מתחת לאפס. את ידיהן הקפואות היו מחממות בסיר־חרס ממו־לא גחלים ורמץ, ולפעמים היו שמות את הסיר מתחת לשמלותיהן בשבתן על יד דוכנן. נשים רחמניות כסבתתי היו מספקות להן גחלים מהבית, ולפעמים כוס חמים. משקה מבוקש על ידי עניות אלה היה "מרק אטר־יות". השם מטעה כי הכוונה איננה למרק בשר עם אטריות אלא למים שבהם נתבשלו האטריות קודם שהכניסון למרק הבשר. היות והאטריות הכילו בתוכן לא רק קמח אלא גם ביצים היו מי־האטריות עם מעט מלח משקה חם "מחיה נפשות", ושבע ברכות שפכו "יהודיות התפוחים" על ראשי מטיביהן. ל"יהודיות התפוחים" היה מלון גדוש קללות וחרופים בריבן זו עם זו, ביחוד אלה שבלבוב רבתי במגרש קרוב לבית הכנסת הגדול, והלצות מהלצות שונות היו בטלנים־משכילים מספרים על המצ־אותיהן הבלשניות. היו בתוכן גם נשים צנועות ולא רק בגופן אלא גם בלשונן.

יום הכביסה היה יום פקודה לבית כולו. לפני הכביסה בסבון היו מכניסים את הלבנים לגיגית או חבית פתוחה, שמים ביניהם שקיק עם אפר נקי מפחם ויוצקים עליהם רותחים ומניחים לילה או יום ולילה. אפר מכיל בתוכו כידוע אשלג, ובזה חסכו סודה. לשטיפה אחרונה הובאו הלבנים בקיץ ובחורף לנהר, הרחוק מהעיר קאלוש כשני ק"מ, כי בעיר המים מלוחים. עבודה קשה זו היתה בידי נכריות. יבוש הלבנים בעלית הגג נמשך בקיץ 2—3 ימים, בחורף כשבועיים. המים קופאים בלבנים הלחים, ומתנדפים לאט־לאט. את הלבנים היבשים היו שמים על גבי גליל ומגלגלים אותם במכשיר כבד. בבתי בעלי בתים ותיקים היה מכשיר גלגול הלבנים, שתפס שטח די רחב בפרוזדור. בעלי דירות קטנות היו

שולחים את הלבנים לגלגלם בשכר. היה זה במקום גיהוץ שבימינו. מגהצים נמצאו אמנם בבתים, אבל בעיקר לבגדים, וביחוד בגדי נשים. בסוף המאה הי"ט התפשטו בקרב המשכילים הצוארונים הקשים, אשר כביסתם וגיהוצם נמסרו לכובסות מנוסות בכך.

לפני עזבי את עיר קברות אבות-אבי, עלי לטייל עוד ברחובותיה, להכנס לבתי כנסיותיה, להסתכל בבריותיה, שהתהלכו בה בסוף המאה שעברה. בפעם האחרונה שהיתי יומיים בעיר בקיץ תרס"ד. מרכז העיר הוא מגרש השוק המרובע, וממנו יוצאים רחובות ראשיים לארבע רוחות העולם. זוהי תכנית משותפת כמעט לכל הערים והעיירות של פולין מלפני 1772. רינק נקרא מגרש זה, מגרמנית רינג (טבעת). גרי הרינק היו בקאלוש כמעט כולם יהודים, פרט ל"קאסינו", מועדון הפקידים הממשלתיים, שלא היה בהם אז יהודי, פרט ללבלרים-קאנצליסטים, אחד או שנים. לתוך בנין זה לא הצצתי מעולם; ידעתי ששם משחקים "פריצים" בקלפים ומשתכרים. בחזית המזרח שבה היה בית הסבא היו רק בתי קומה אחת וחנויות ומחסנים של קמח ודגן. בחזית המערב היו חנויות מכולת ובדים וסרטים צבעוניים זולים, בגדים ונעלים ומגפים לאכרים. סדקית היו מוכרים רוכלים, שהיו להם ארונות בקירות בין דלתות החנויות ולפני הארונות שלחן מתקפל קטן. בצלע המערבית של המגרש, לאורך הדרך היו צריפים למוכרי לחם. בקצה השורה בפינה הצפונית-מערבית היה ביתן למי-סודה, אשר לקוחותיו היו כמעט רק כפריים, שחבבו את המים המתוקים התוססים בשלל גוונים, אדום, צהוב, ירוק, כחול ועוד. בדרום היו חנויות בדים ל"פריצים" וליהודים, כלי זכוכית ועוד. דרך מן הפנה הדרומית-מערבית יורדת לתחנת מסילת הברזל, שמנהלה בראשית שנות ה-90 היה יהודי, שלא קיים קשר עם הקהלה היהודית. לא לפי כבודו של אדון כזה היה בימים ההם להתחבר ליהודים. מאחורי החזית המערבית של המגרש נמצאו בית הכנסת הגדול, בית המדרש, כמה "קלויזים" ובית המרחץ.

רחובות היהודים וגם לבושם היו בדרך כלל פחות נקיים משל נוצרים משכילים, אבל בגופם היו נקיים יותר אפילו מהאינטליגנציה של הקאסינו, ביחוד בימות החורף. לאלה לא היה בית מרחץ בעיירה, וגם לא האפשרות לרחוץ הגוף כולו בבית. מגפות פגעו ביהודים פחות מאשר בנוצרים, על אף עניים והלכלוך שברחובותיהם. מלבד נקיון הגוף השפיעה על כך גם נדירות השיכרות בקרב היהודים, בשעה שהנוצרים,

עניים ועשירים, בורים ומשכילים, ובכללם אף רופאים, היו משתכרים כמעט יום־יום. הבדל בין המעמדות היה סוג המשקה, העניים שתו סתם יי״ש, וודקה בסלאוית, אמידים יותר רום, שריחו פחות חריף משל וודקה, פקידי ממשלה, שיכלו לסחוט שוחד מיהודים, שתו קוניאק, יין וליקרים יקרים.

בית הכנסת הגדול היה בנין לבנים בגובה של שתי קומות. כפי שסיפרו הביא אתו הרב ר׳ יעקב בעל ״חוות דעת״ כסף בשובו לקאלוש, אחרי ששימש כמה שנים ברבנות בליסא (בחבל פוזנן), וכסף זה הלוה לקהלה להקמת בית הכנסת, ותנאי התנה שיתפללו בו רק בנוסח אשכנז ולא בנוסח החסידים. תנאי זה קויים, אף על פי שלא היו בקאלוש מתנגדים לחסידות. גם בבית המדרש לא שינו מהמנהג הישן שלפני החסידות, רק ב״קלויזים״ שקמו אחרי התפשטות החסידות הנהיגו נוסח ספרד.

אחת העבודות המחפירות בעיירות ובערים של אחב״י היתה ההתעללות בחולי־רוח, לא היתה עיר ללא משוגע שלה שהסתובב ברחובות ועשה מעשים משונים. הנערים התעללו בו כדי להרגיזו וירדוף אחריהם ויצרח בקולו המשונה, ואברכים ויושבי קרנות היו נהנים מהלצותיו ומושכים אותו לשיחה ל״שיטתו״, כדי לשמוע מפיו שהוא שר המחוז או גנרל או משיח בעצמו. בעלי בתים ותלמידי חכמים כאבו את כאב צלם אלקים המתבזה באומלל זה, נשים צדקניות היו נותנות מזון ולבוש ל״משוגע העיר״ עד שהתנוון ומת, ״מלונו״ היה על פי רוב בית המרחץ. שם היה ישן על אחת המדרגות, בבוא אנשים בבוקר לטבול במקוה יש ומצאוהו שם.

פעם בשנה או בשנתיים הופיעה במגרש השוק ״קומדיה״, לקומדיה זו לא היה שום דמיון עם חבוריו של מולייר וקומדיות אחרות; בשם זה כינו יהודי גאליציה, ואולי רק בחלק מגאליציה המזרחית, הצגת פסלי שעוה בגודל טבעי של אדם ותמונות צבעוניות גסות. על התמונות הס־תכלו המבקרים בזכוכיות מגדילות קבועות בקיר של אוהל־צריף, קראו להצגה כזו בקולומיה באידיש פאנאראנה — שיבוש מפאנאראמה, שם שהשתמשו בו המשכילים הפולניים, ה״קומדיה״ היתה מלווה ״מוסיקה״ במכשיר שנעלם מן העולם עם התפשטות הגראמופון. היתה זו ״תיבה מנגנת״ על ידי סיבוב גלגל שבצדה בידים. בגאליציה היו קוראים למכ־שיר כזה ״קאטארינקה״, בעלי קאטארינקה היו סובבים ברחובות ונכנסים לחצרות, כדי לגרום ״הנאה״ לציבור, בצריחותיו של המכשיר. ב״קומדיה״

היתה "קאטארינקה" גדולה ועזר כנגדה תוף גדול שבו הכתה גברת ("פריצה") משעוה, שעמדה בדלת לראווה, כדי למשוך מבקרים בשכר פנימה. הקונה כרטיס זכה בצאתו ב"פרס" לפי מספר שמשך בגורל או לפי מספר כרטיסו, פרסים אלה הוצגו לראווה. היו שם דברי "חפץ" למועמדים לביקור: מפוחית, מנורת שלחן יפה עם גולה, תמונות של הקיסר יר"ה, אולרים ועוד חמודות כאלה. בשער עמד מכריז, שפירט לא רק כל מה שיש לראות מאחורי המסך, אלא גם הפרסים הצפויים לבר־מזל, וכל זה בעד אגורת כסף למבוגרים ולקטנים הנחה. ובכן, פנימה, גדולים עם קטנים, גברות וגברים.

ה"קומדיה" רחוקה היתה רק צעדים מספר מבית סבי, ובמשך שבועיים ויותר "התענגו" מהבוקר עד עשר בלילה על המוסיקה שלה. לבי חשק לראות את הקיסרים והמלכים והגנראלים והמרצחים המפורסמים כרי־נאלדו רינאלדיני חיים ממש כאותה ריבה משעוה שבחוץ, אבל דמי הכניסה לא ניתנו לי מידי סבא וסבתא, לא מתוך קמצנות חלילה, אלא מפני שאין זה ענין לבחור הלומד גמרא כמוני. שטויות, הבל הבלים. מבקרי הקומדיה היו אכרים ונשיהם שבאו לשוק ובורים אחרים כמותם. הפרסים שזכו בהם אחר למעשה היו אצבעון, טבעת מזוהבת, אולר מתקפל, שידו עץ צבוע אדום, לא אלה שהבריקו מרחוק וידם צדף. ביום יריד זכה מישהו במפוחית, ששויה כמה זהובים, פי חמישים ממחיר כרטיס הכניסה, אבל אותו "מישהו" היה מצות ה"קומדיה", שהובא כמבקר, כאחד מן השוק, כדי לזרז את ההמון הצובא על יד השער ומפקפק, אם להכנס ולהוציא אגורה על המחזה או טוב יותר לשתות שתי כוסות יי"ש או יי"ש ומי־סודה. ה"זכיה" הגדולה הכריעה בודאי אצל רבים כמו הפירסום על הזוכים בפייס בימינו.

בידור מקרי אחר היתה הופעת רץ, שסיבב את מגרש השוק תריסר פעמים. במחזה "מענין" זה חזה סבא בעצמו דקות מספר וכששיים ה"אמן המפורסם" ופשט את כובעו לקבץ נדבת ידם של המסתכלים הנכבדים זרק לו גם הוא פרוטה. פקחים בקיאים בספורט הריצה היו מספרים, שלרץ חותכים את "הבשר העב" שבשוק התחתון, לכן הוא כל כך קל ברגליו, על פעולת השרירים לא שמעו חכמי קאלוש.

חדשות היום לא שאבו אז אנשי קאלוש מעתונים חדשים. חדשות היום של העיירה היו כרגיל ענינים פעוטים. במשך זמן־מה היו שרים על זוג נאהבים שבעיירה, מעין דו־שיח בינו ובינה, החרוז החוזר

עדיין תקוע בזכרוני — שטות אינה נשכחת, היו אומרים בימים ההם. הכרזות העיריה לא נעשו בעתון או במודעה. מאקאליונדרה השוטר היה נוטל תוף, עומד במגרש השוק על יד הביתן למי־סודה, מכה בתוף עד שהתאספו מסביבו נערים ויושבי קדנות רבים, ואחר כך הכריז בפולנית נלעגת — אוקראיני היה — שלפריץ פלוני אבד כלב שצורתו וצבעו כך וכך, ומי שיחזירהו לבעליו יקבל פרס. יהודי קאלוש היו ממל־אים שחוק פיהם על "כלב" שאבד לו כלב וימצא כלב שימצא את הכלב וכו׳. פעם אחרת אבדה מחרוזת של קוראלים ל"פריצה" אחת וכדומה. אותו מאקאליונדרה היה כינוי גנאי לבריון וגנב. כנראה עשו את הגנב דמתא לשוטר וממזיק הפך לשומר על הבטחון.

נושא לשיחה לחובבי דברים בטלים היו שני ה"גבירים" שבעיירה, אבא מיהלשטיין ולייבצ׳י שפינדל. שותפים היו בחכירת בית בישול הבירה שבקצה העיר ולא התערבו בעניני העיר וקהלתה, אבל בטלנים התענינו בהם וידעו כביכול את עסקיהם ורוב עשרם. אבא פוזל היה. מעשה ב־שדכן שהציע שידוך לנערה, שאלו האב: אומרים שהחתן פוזל. ענה השדכן: כן, זהו מבטו של אבא מיהלשטיין, כלומר מעלה ולא חסרון.

ד״ר אליעזר קולברג

קאלוש בראשית המאה

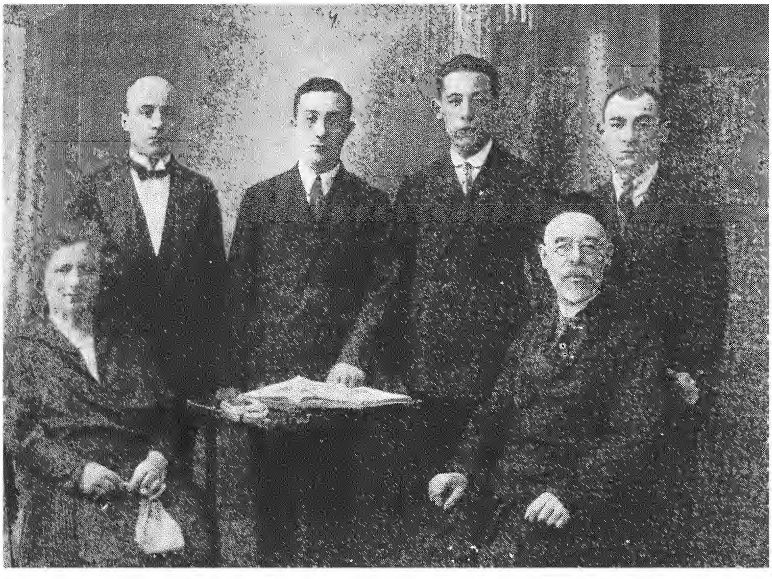
זכרונות

רק שליש מימי חיי בגולה ורק חלק חמישי מימי חלדי עברו עלי בקאלוש. אף על פי כן מרגיש אני את עצמי כאיש קאלוש בכל נימי נפשי. מראה העיירה, שבה נולדתי לפני 80 שנה, ואשר בה גדלתי והתחנכתי, מלווה אותי כל ימי, ובשנים האחרונות נעשה בעיני כה ברור עד שלעתים נדמה לי כי רק אתמול עזבתיה. כמה חבל שלא ניחנתי בכשרון ספרותי מספיק כדי שאוכל לתאר את קאלוש על יהודיה וגוייה כפי שהיא היתה בראשית המאה, בעוד תמונתו של פראנץ יוזף, הקיסר הישיש, מפארת כל מקום ציבורי, וצלילי ההמנון האוסטרי נשמעים בכל אירוע ממלכתי. אסתפק בהבאת כמה פרטים מימי נעורי בקאלוש על רקע חיי העיירה, בתקוה שהקורא יקבל מושג כלשהו על הווי הימים ההם בעיירתנו.

כאמור קשור אני לקאלוש קשר נפשי עמוק, אך למעשה רק מצד אמא ז״ל קאלושאי מלא הנני. איני יודע כמה דורות ישבו אבות אמי בקאלוש, אך בטוח אני כי אביה, ר׳ שלמה רייג, נולד בקאלוש. כמו אביו, כן גם הוא התפרנס מהובלת מלח מהמכרות בקאלוש וסביבתה לשוקי גאליציה השונים, בעיקר ללבוב. פרנסה זו, אשר בשנים עברו היתה רווחת בקרב יהודי קאלוש, הלכה והצטמצמה במשך הזמן, ואינו יכול להעלות בזכ־רוני עוד יהודי בקאלוש שעסק בה לפני מלחמת העולם הראשונה. סבתא מתה בעודני ילד קטן ממחלת השחפת. היא זכתה לראות עוד נכדים ונכדות אצל רוב ילדיה ורק צעיר בניה, שהיגר לבלגיה ומשם עבר לווינה, מת שם בהיותו רווק עדיין. בת אחת נישאה ליהודי מכפר סמוך לקאלוש, ואחת לבן עיירה. אמי ואחיה הבכור נשארו לגור בקאלוש וירשו את בית הוריהם ברחוב סלובצקיגו.

הסבא ר׳ שלמה היה יהודי אדוק, מקפיד במצווה קלה כבחמורה, אבל לא תלמיד חכם. כנגד זה דאג שחתניו יהיו אנשי תורה ומשכילים. כש־הגיעה אמי ז״ל לפרקה מצאו לה הוריה חתן כלבבם. אב ז״ל, יליד

העיירה פרהינסקו, התייתם מאמו בגיל צעיר, עזב את הבית והלך ללמוד תורה אצל הרבי הזקן ממונקאץ׳ ושם ״קנו״ אותו הורי אמי לבתם. לא פעם סיפרה אמא כי בטרם נישאה לאבא שלח אותו סבא להבחן אצל הרב באב״ד הזקן וזה, לאחר ששוחח איתו קצת, אמר כי אין הוא רוצה להמשיך בבחינה כיון שהבחור יודע תורה יותר ממנו.
בשנת 1908, כשהייתי בן 9, עלה הסבא ר׳ שלמה לא״י. היתה זו תקופה של העליה השניה אולם סבא לא עלה כחלוץ. בעלותו היה כבר קרוב לשמונים וכוונתו היתה לעשות את שארית ימיו בארץ הקודש ולהקבר בה. הוא נפטר בשנת 1915 ונטמן בבית הקברות שבהר הזיתים. מן הראוי לציין כי עלייתו של סבא לא״י לא היתה מעשה חריג, ידוע לי על קרובי משפחה אחרים שעלו גם הם לא״י מטעם ״כולל גאליציה״, ואחת הדודות אף נקברה לא רחוק ממקום קברו של סבא.

משפחת קולברג בשנות העשרים. יושבים: יצחק קולברג ואשתו חנה.
עומדים מימין לשמאל הבנים: זכריה, הי״ד; יהושע, אליעזר ותיאודור הי״ד.

עד עלותו לא״י התפלל סבא בבית הכנסת הגדול, לאחר עלייתו עבר מקומו בבית הכנסת לבנו הבכור. אבא ז״ל היה מתפלל כל ימי שבתו בקאלוש בבית הכנסת הקטן (שטיבל) של ראש ביה״ד ר׳ קוניה ר׳

אייזיקל׳ס. כאמור היה אבא בר־אוריין, הוא היה שומר מצוות ובשבתות וחגים חבש שטריימל כמנהג גאליציה, אבל זקנו היה מטופח. לאחר החתונה נסע לצ׳רנוביץ ללמוד הנהלת חשבונות ובמקצוע זה עסק כמעט עד מותו. בימי מגורינו בקאלוש עבד בבוליחוב ובבית הזיקוק של נפט בקרחוביצה שע״י רוז׳ניאטוב. כל השבוע היה מחוץ לבית ובדרך כלל ראינו אותו רק בשבתות. לפרנסת הבית סייעה אמא שניהלה בביתנו מעין מזנון אשר לקוחותיו היו בעיקר גויים מהסביבה, שבאו לקאלוש ביום היריד. אמא היתה ״אשת חייל״ אמיתית וילדה 8 בנים, אולם 4 מהם מתו בילדותם, אחרוני הילדים שמתו היו תאומים. מקובל היה בבית כי אלמלא צמה אמא ביום הכפורים שלפני הלידה היו התאומים נשארים בחיים.

אני הייתי הילד הבכור. בגיל 3 נשלחתי לראשונה לחדר, אל מלמד הדרדקים ר׳ חיים לייבוש ״דער בלינדער״. מדי בוקר היה בא אל ביתנו עוזרו, ה״בעלפער״, רוחץ את פני, מושיט לי את הטלית קטן עם הציציות לנשיקה, אומר אתי את תפילת ״מודה אני״ ונושא אותי על גבו לחדר אשר מול בית המדרש. המלמד היה יהודי קפדן, מרביץ מכות ביד וב״קאנצ׳וג״ על כל עבירה קטנה. אין פלא שלא חיבבתי ביותר את מלמדי הראשון ואת חדרו. פיצוי מה מצאתי במשחקים ששיחקתי בעת ההפסקות בלימודים בכיכר הקטנה שליד בית המדרש.

עוד בטרם נכנסתי לבית הספר עברתי מחדר הדרדקים לחדרו של ר׳ אברהם ביילה־טויבעס. מלמד זה היה נחשב תלמיד חכם ואצלו למדתי גמרא. גם משה מילשטיין, בנו של גביר העיר למד אצלו, אך הוא היה מקבל את שיעוריו באופן פרטי בבית הוריו. רק שנה אחת למדתי אצל ר׳ אברהם, ממנו עברתי לחדרו של אברהם יצחק פופיהאטש. באותו זמן הייתי כבר תלמיד בבית הספר היסודי. היה זה בית הספר הישן שליד מלון לאנדסמאן, רק 4 כיתות היו בו ולמדו בו רק בנים. שפת ההוראה היתה פולנית, אבל למדנו גם את השפה הרותנית (אוק־ראינית). עם תלמידי ביה״ס נמנו בעיקר יהודים ואוקראינים, ורק מעט מאוד ילדי פולנים. בין המורים היו פולנים, אך רובם היו אוקראינים, וגם המנהל היה אוקראיני. מורה הדת לילדים היהודיים היה משה דוד מילשטיין (בלי כל קשר למשפחת הגבירים), בעל זקן, אך ללא כיפה על ראשו. עד כמה שזכור לי לא שבע נחת מתלמידיו, הם נהגו להציק לו.

בעת ובעונה אחת עם לימודי בחדר ובביה"ס היסודי הייתי תקופה קצרה גם תלמיד בביה"ס העברי, שאבי ז"ל היה בין מקימיו. כשהת־פשטה הציונות בגאליציה והתנועה הגיעה גם לקאלוש היה אבא מראשוני המצטרפים אליה. אני זוכר היטב את אבלה של העיר לאחר פטירת ד"ר הרצל בשנת 1904. תמונת אבא נכנס הביתה, צועק "הרצל, הרצל", מדליק נר נשמה, משתטח על הריצפה עומדת עדיין מול עיני.

ביה"ס העברי בקאלוש נוסד בערך שנה אחת לאחר פטירת הרצל. הוא שכן בבית הפרופינאציה, בניין פרטי ליד כיכר השוק. המורה הראשון, ועד כמה שאני זוכר היחיד במשך זמן רב, היה מר פרוסט. הוא לימד עברית בהברה אשכנזית אבל בשיטה מודרנית ע"פ הכלל "עברית בעב־רית". קשה להגיד כי למדתי ברצון, יש לזכור כי באותו זמן הייתי תלמיד בעוד 2 מוסדות לימוד, מכל מקום את יסודות העברית המודרנית רכשתי מפי מר פרוסט.

בשנת 1909 סיימתי את לימודי בביה"ס היסודי בן 4 הכיתות. למזלי נוסדה באותו זמן הגימנסיה בקאלוש. מספר אזרחים מתושבי קאלוש החליטו אז כי הגיע הזמן שילדי קאלוש יפסיקו לנסוע לערים הגדולות לקבל בהן השכלה תיכונית, יש לאפשר להם את הלימוד בגימנסיה בקאלוש עצמה. יוזמי הרעיון היו בעיקר יהודים, אבל גם קצת אוקראינים ופולנים השתתפו בייסוד הגימנסיה הפרטית, שגם אני זכיתי להיות תל־מיד בה. שכר הלימוד היה גבוה למדי, ורק בני אמידים יכלו ללמוד במוסד הפרטי. התלמידים היהודיים, רובם המכריע בנים, היו ממשפחות האינטליגנציה, בני פקידים, אך היו גם שבאו מבתי סוחרים וכיו"ב. מבין חברי בכיתה זכורים לי משה פרס, היום ד"ר פרס באמריקה, הרש זילבר, דוד צוקר — היושב היום בעין חרוד ועוד.

המנהל הראשון של הגימנסיה היה פולני בשם פילאר ואחריו בא מומר בשם פראנצישק הרציג, פאטריוט פולני קנאי. הוא היה מנהל קפדן ופדאגוג מצויין וידע להחזיק את הגימנסיה ברמה נאותה. עם חבר המורים נמנו בירקפלנר, גרמני מבני המקום, מוזיקאש ואחרים, אולם את שמות האחרים איני זוכר. אנו, ילדי היהודים, המשכנו תחילה לקבל שיעורי דת ממר מילשטיין, אבל כשיום אחד גילה המנהל הרציג כי אף אחד מאתנו אינו יודע להתפלל בשפה הפולנית, פיטר את מילשטיין ממשרתו, ואת מקומו כמורה דת תפס מר אבנר קאמפלמאכר. המורה החדש שלימד גם נגינה בכינור ידע להשתלט יפה על הכיתה.

התלמידים היהודים למדו גם בשבתות, אך הותר להם לא לכתוב בשבת. רובם היו מבתים שומרי מצוות והם נהנו מזכות זו בלי הגבלה. עד כמה שזכור לי התייחסו יהודי קאלוש, גם החרדים שביניהם, אל הלומדים בגימנסיה בסובלנות ובהבנה. רק האדוקים ביותר ראו את הלימוד של ילדים יהודיים בגימנסיה בצער, אולם גם אלה הגיבו על כך יותר בליגלוג מאשר באיבה.

היחסים בין התלמידים היהודיים והלא־יהודיים בגימנסיה היו בד״כ קורקטיים, אולם לא חרגו מעבר לזמן שבו שהו בין כתלי ביה״ס. לפעמים היו קטטות בין יהודים ונוצרים. אני עצמי התנסיתי בכך פעם אחת בצורה חמורה, ואחד מזכרונותי העזים ביותר מימי נעורי קשור לקטטה כזאת. היה זה ביום הושענה רבה. לתלמידים היהודיים מבני הכפרים הסמוכים לקאלוש הותר לרגל החג ללכת הביתה בשעה 12, אנו ילדי העיר נשארנו עם כל הכיתה ל־2 שעות נוספות ועסקנו בציור. כאשר נסיתי להתיישב במקומו של תלמיד יהודי שהלך הביתה סילק אותי תלמיד אוקראיני, בנו של דוור בשם אולאן, ממקומי, וקרא לי ״יהודי מזוהם״. אמנם חזרתי למקומי הראשון, אך לא לפני שסטרתי על לחיו. לאחר הלימודים תפס אותי אולאן בחצר הגימנסיה והרביץ בי מכות קשות. הגבתי בזריקת אבן לעברו, הנער נפצע ודם רב זרם מראשו. התקרית עוררה סערה בגימנסיה ומסביב לה, חששתי מאד לתוצאות העתידות לבוא. אך 2 ימי החג שלאחר המאורע הפיגו את הפחד. כאשר חזרתי לאחר החג לגימנסיה נערך בירור אצל המנהל, שנינו הוכרזו כאשמים, ועל שנינו הוטל עונש זהה — ישיבה ב״קארצר״ 16 שעות; מדי יום א׳ במשך 4 שבועות היה עלינו לבלות בביה״ס. לאחר המעשה והעונש השלמנו בינינו והיינו ביחסים טובים. כפי שנודע לי לאחר מלחמת העולם ה־1, נפל אולאן במערכה באיטליה.

התקרית עם בן כיתתי האוקראיני היתה, כאמור, ביום הושענה רבה. המאורע מתקשר בזכרוני עם מאורע אחר לגמרי שקרה ביום שלאחר מכן, הוא יום שמחת תורה. באותו יום בעת ההקפות בבית הכנסת, כשספר התורה בידו, קרס תחתיו באורח פתאומי הדיין ר׳ משה אשכנזי. פטירתו של הדיין, ונוסף לזה בנסיבות מיוחדות כל כך, עוררה צער רב בכל העיר, הלוויה המונית כפי שנערכה לדיין לא זכורה לי בקאלוש. ר׳ משה אשכנזי היה אחד מ־3 הדיינים שהיוו את בית הדין של קהילת קאלוש. ראש בית הדין היה ר׳ אלקנה רוט שהיה ידוע יותר בקאלוש

כר׳ קוניה ר׳ אייזיקל׳ס, את שמו של הדיין השלישי איני זוכר. כשוחטים שימשו אז בעיר — ר׳ יחיאל, אשר שמו יצא לתהילה כחזן מְחוּנָן למרות גילו הצעיר יחסית, ור׳ לייזר יעקב. האחרון לא היה חזן, אך בעל הדרת כבוד. 2 השוחטים היו חסידי סטרטין והתפללו בקלויז של סטרטין. בראש הקהילה עמד באותן שנים ר׳ אבא מילשטיין, בעל בית מבשל הבירה שבו היו שותפים ר׳ לייבצ׳ה שפינדל ומשה׳לה וייסמאן. ר׳ אבא מילשטיין היה עשיר מופלג ועם זאת תלמיד חכם, מראהו אצילי, זקן לבן וארוך העטיר את פניו. למרות מגעיו עם גויים, אנשי שררה, נהג אורח חיים דתי ובשבתות וחגים חבש שטריימל. מזכיר הקהל היה מר שטיין, בנו פישל שטיין היה חברי בגימנסיה, אך גורש ממנו, כשובב. משרד הקהילה שכן במלון לאנדסמאן, לשם היו מביאים חפציהם של יהודים, שהוחרמו בעזרת המשטרה אצל משתמטים מתשלום מסים ותשלומים אחרים לועד הקהל.

בשנת 1910 נבחר לשמש כרב בקאלוש הרב ר׳ יוסף באב״ד. לפני שנבחר נשא דרשה בבית הכנסת הגדול וזכור לי כי דרשה זאת עשתה רושם חזק על קהל השומעים וזמן רב דיברו עליה בעיר. הייתי נער צעיר באותם הימים ואף על פי כן נשאר בזכרוני יחס הכבוד שרחשו לרב יהודי קאלוש. כראש עיר כיהן בשנים ההן היהודי המתבולל ד״ר יונה ויזנברג, עו״ד במקצועו. הוא היה פאטריוט פולני ומפעילי האגודה ״סוקול״. עם זאת שמר אמונים לדתו, ובימים נוראים היה מתפלל בבית הכנסת הגדול. בשנת 1913, סמוך למלחמת העולם הראשונה, הסתבך הבאנק היהודי שהוא עמד בראשו, בעקבות המשבר הכלכלי שפקד אז את אוסטריה כולה. ד״ר וויזנברג נקלע למצב לא נעים, ואם זכרוני אינו מטעה אותי, הוא הודח אז ממשרתו כראש העיר.

המלחמה שפרצה בקיץ 1914, תפסה את משפחתנו בעת היותנו בנאות קיץ בכפר מרוחק מקאלוש מרחק 30 ק״מ בערך. היו אתנו שם עוד יהודים מעירנו. האוקראינים שבסביבה הרימו ראש וניסו לפגוע בנו, אך לא נפגענו באופן רציני. חזרנו לקאלוש לזמן קצר ומשם עברה המשפחה לפרהניסקו, מקום מגורי סבא מצד אבא. העיירה שכנה בצדי הדרכים המרכזיות ועל כן פסחה עליה המלחמה במידת מה. בשבתנו בפרהינסקו נודע לנו על מותם של 2 יהודים צעירים מקאלוש, אחד טרייטלר, תלמיד בכתה העליונה של הגימנסיה בסטרי והשני מבוגר ממנו, יענקלה וייסמאן. כאשר נודע ל־2 הצעירים כי קוזאקים עומדים לפגוע ביהודי

הכפר הולין, כנקמה על הריגת פאטרול קוזאקי ע״י אנשי הז׳אנדארמריה האוסטרית בסמוך לכפר, יצאו להזהיר את יהודי הולין, אך בדרך תפסום הקוזאקים ורצחו אותם באופן אכזרי. היתה זו המהלומה הרצינית הרא־שונה שניחתה במלחמת העולם ה־1 על יהודי קאלוש.
יחסית היתה שנת הכיבוש הרוסי בקאלוש שנה שקטה, רק חיל מצב קטן ישב בעיר. פרנסי העיר היו נותנים למפקד הצבא הרוסי מדי פעם דמי ״לא יחרץ״, שנקראו קונטריבוציה, וכך קנו לעיר את השקט. ועד הקהילה המשיך לתפקד והחיים היהודיים התנהלו כמעט כבימים כתי־קונם. אך המוסדות, כמו הגימנסיה ובית המשפט, לא פעלו כסדרם, גם הפרנסה היתה דחוקה, אם כי חרפת רעב לא סבלה העיר. הצעירים היהודיים ששבתו מלימודים מילאו את החסר ע״י קריאה ולימוד עצמי. בביתנו היו נאספים אחדים מהם, ואבא היה קורא לפנינו את הקלאס־קונים הגרמניים.
צרה גדולה פקדה את קאלוש דוקא לאחר שחזר אליה הצבא האוסטרי בקיץ 1915. בעיר פשטה מגיפת החולירע, ומדי יום מתו כ־20—30 איש. בנפגעים טיפל במסירות הרופא קורובייץ ובמידת מה גם הרופאים היהודיים קיצ׳אלס ונאדל. הרופאים יכלו להקל במקצת על החולים, אך הם לא הצליחו לחסל כליל את המחלה. בעלי אמצעים שלא נפגעו במגיפה עזבו את העיר ועברו למערבה של הקיסרות, לרוב לווינה. בין אלה שעזבו את קאלוש באותה עת היו משפחות מילשטיין, שפינדל והורוביץ עם בנם יעקב, לימים הסופר והמבקר שפעל בא״י שנים רבות — ד״ר יעקב הורוביץ. בינתיים השתוללה המגיפה ללא רחם, ותושבי העיר היו אובדי עצות. בצר להם החלו יהודי קאלוש להתפס לאמונות הבל ולתרופות מאגיות. היו שסימנו את בתיהם בפחם כסגולה נגד המחלה. זכור לי שנזרק מנעול לאחד מקברי המתים כאות לסגירת המגיפה. כדי לא לתת למגיפה להתפשט התירו הרבנים לקבור את המתים בארונות עץ. אולם האמצעי המרשים ביותר היתה החתונה שנערכה לזוג מסכנים מעניי העיר בבית הקברות. תהלוכת החתונה עברה ברחובות העיר ובראשה תזמורת של כלי זמר. איני בטוח אם החתונה בבית הקברות הושיעה את קאלוש מצרתה, אך זוכר אני כי אחרי גשם שוטף אחד נעצרה המגיפה והמוות פסק. באותו זמן עקרה גם משפחתנו מקאלוש לדרוהוביץ׳, כדי שיוכלו הילדים — היינו אז 4 בנים — ללמוד בעיר גדולה, שאליה היה קשור אבא בעבודתו, לימודים סדירים.

אידה דאנקנר־סברדלוב

בת ראשונה בגימנסיה

עד סוף המאה הקודמת לא היו בני קאלוש היהודים לומדים בבתי ספר תיכוניים. רק בודדים, עשירים ומתקדמים, היו שולחים את ילדיהם ללמוד בגימנסיה של סטרי. מחזור הלימודים היה נגמר אצל הבנים בסוף הכיתה הששית של בית הספר העממי, ואצל הבנות עוד לפני כן. רבים היו היהודים שנמנעו לשלוח את ילדיהם לבית הספר בכלל, והיו מסתפקים בחדר המסורתי. אולם במשך הזמן נשתנה המצב, וגם יהודים חרדים הבינו שאי אפשר לשלול מהילדים השכלה כללית.

נתמזל מזלי ובשנה שסיימתי את הכיתה הרביעית של בית הספר העממי נפתחה בקאלוש גימנסיה פרטית. לפתיחתה פעלו יהודים ונוצרים כאחד, וביניהם גם אחי החורג בנימין שהיה מבוגר ממני בכמה שנים טובות. הוא לא למד יותר מאשר בבית ספר יסודי, אבל רכש לו השכלה בכוחות עצמו. באותו זמן שימש כפקיד בלשכת עו״ד יונה ויזנברג, שהיה גם ראש העיר.

אבי ר׳ לייב דאנקנר היה יהודי שומר מצוות והתפלל בקלויז של חסידי צ׳ורטקוב, אבל בהיותו פקיד, אמנם זוטר, במשרד האוצר, לא התנגד שאמשיך בלימודי בגימנסיה, על אף שהדבר היה כרוך גם בחילול שבת. הייתי מהבנות היהודיות הראשונות בקאלוש, שנכנסו לגימנסיה, ומהבודדות שהמשיכו בלימודיהן עד שהשיגו תעודת בגרות. רוב הבנות נשרו בדרך כיון שהדרישות היו גבוהות והן התקשו לעמוד בהן. מנהל הגימנסיה, יהודי מומר בשם הרציג, החזיק את הגימנסיה ביד חזקה.

בגימנסיה למדו יחד בנים ובנות, נוצרים ויהודים, בד״כ בני אזרחים אמידים. הייחסים בין בני הלאומים השונים היו קורקטיים למדי. מחוץ ללימודים היינו נפגשים גם בנשפי ריקודים שנערכו תחת עינם הפקוחה של מורי הגימנסיה, בד״כ באולמי מלון לאנדסמאן. בעת הריקודים הקפדנו מאוד על גינוני נימוס ונהגנו כאילו היינו אנשים מבוגרים, המצטיין ביותר בנשפים הללו היה בן כיתתי איזיו לודמרר שהיה רקדן מעולה.

בילוי אחד שהקדשנו לו חלק מזמננו החופשי היו שיעורי התעמלות ב"סוקול". העובדה שהיה זה אירגון פולני לאומי לא מנעה מיהודים להשתתף בפעולותיו. חלק מהתלמידים היהודים בגימנסיה היו פאט־ריוטים פולניים, אחרים נטו לציונות. אך האווירה הכללית היתה א־פוליטית, לימודים ובילויים חברתיים עמדו במרכז ההתעניינות של רוב הנוער הלומד.

המלחמה העולמית שפרצה בקיץ של שנת 1914, שיבשה באופן קיצוני את סדר החיים בעיר, וצרותיה של המלחמה הורגשו בכל בית יהודי. עד היום לא משה מנגד עיני התמונה של הקוזאקים שפלשו לביתנו ועשו בו כבתוך שלהם. מגפיו של אבי ז"ל מצאו חן בעיניהם והם הכ־ריחוהו להפרד מהן בלי שהיות. אמא המסכנה נאלצה במו ידיה להוריד את המגפיים מרגלי אבא ולתת אותן לקוזאקים.

הלימודים בגימנסיה נפסקו, וכל אחד חייב היה לדאוג להשלמת השכלתו בכוחות עצמו. בהמשך המלחמה הגענו כפליטים לווינה, שם יכולתי לבקר בבית ספר תיכון פולני לילדי הפליטים, אך כשנסתיימה המלחמה לא הספקתי עדיין לסיים את לימודי.

חזרנו לקאלוש בסוף שנת 1918. מצאנו את העיר שרופה והרוסה, גם ביתנו נשרף. תקופה מסויימת גרנו בבית הומינילוביץ' ברחוב פודבאלנה. בעל הבית האוקראיני דיבר אמנם יידיש רהוטה, אך היה אנטישמי כמו רבים מבני עמו. על סיום הגימנסיה בקאלוש צריך היה לוותר, היא לא נפתחה עד אמצע שנות ה־20. כמה מחברי עברו לסטרי ושם נתקבלו לבתי הספר התיכוניים, גם אני עשיתי כמותם ועמדתי בסטרי בבחינות הבגרות. בין אלה שסיימו את לימודיהם באותו זמן היו מלבדי רגינה טרומפטר, ניושיו זמאן, גרוב. אחדים מצעירי קאלוש, ואף אני בתוכם, החלו את לימודיהם באוניברסיטה בלבוב והיו לראשוני האינטליגנציה היהודית של קאלוש.

חיים הופמן

שבוע האימים של הכיבוש הרוסי בשנת 1917

במלחמת העולם הראשונה ידעה קאלוש 2 כיבושים רוסיים. הראשון היה בשנת 1914 ונמשך תקופה ארוכה, למעלה משנה. השני היה בשנת 1917, מיד לאחר המהפיכה הראשונה ברוסיה, והוא נמשך כשבוע ימים בלבד. בזמנו סופר, שהתקדמות הרוסים מערבה מהחזית, אשר היתה קרובה לסטאניסלאבוב, היתה פרי תכנון אוסטרי־גרמני. הכוונה היתה, כך אמרו, לתת לרוסים להתקדם באיזור הדרומי, הקרוב לקארפאטים, ובו בזמן לפתוח במיתקפה חזקה באיזור הצפון וללכוד את הרוסים המתקדמים בדרום. לאחר הכיבוש היה הסיפור הזה כנחמה על הסבל, שעבר על היהודים. במספר הימים של הכיבוש עברו על האוכלוסיה היהודית של קאלוש והסביבה מאורעות איומים, היו התנפלויות ומכות אכזריות, מעשי רצח ואונס, וכל המרכז העירוני של קאלוש, שהיה כולו יהודי, נשרף. הרוסים עברו מבית לבית, שפכו דלק והציתו את הבתים לאחר ששדדו כל דבר בעל ערך. כל מי שהתנגד הוכה, נרצח, או נפגע קשות בדרך אחרת.

הייתי אז בן עשר ומה שזכור לי מהימים הנוראים ההם אמסור להלן. ישבנו עדיין בבית הסגור, כל משפחתנו, ודרך הסדקים בתריס ראינו שריפות פורצות מדי פעם בקצה האחר של מרכז העיר. לפתע נשמעו ליד דירתנו קולות של חיילים רוסיים, הם שברו את הדלת ופרצו לתוך הדירה. קצין ניסה לעצור בעדם, אבל הם כלל לא שמו לב לפקודותיו, כנראה בהשפעת המהפיכה, הרגישו עצמם חופשיים. לא נסינו להתנגד לפעולות החיילים, ברחנו מיד מהבית והחלה נדידה ממקום למקום. התחנה הראשונה היתה לא רחוק מביתנו, שם ראינו אנשים אחרים, ושם ניסה אבא לקשור קשר עם ידידו הטוב. כאשר השריפות התקרבו למקום, ברחנו למקום מרוחק יותר. עם רדת הערב הגענו משום־מה לבית הקברות הנמצא במרחק ממרכז העיר. לא היינו המשפחה היחידה שם. גשם קל ירד ואנחנו עמדנו שם כל הלילה, צמודים לאיזה קיר או גדר, והסתכלנו בכיוון העיר, שממנו עלו לשמים האורות האדומים של הדליקה. מעלינו שרקו הקליעים מתותחי הרוסים.

עם אור הבוקר פנינו אל מרכז העיר ונכנסנו לבית שבקצה האיזור היהודי של העיירה. הבית היה מלא אנשים שברחו מהמרכז הבוער. כאן קרה דבר שגרם לכל בני המשפחה לבכות בכי מר שעה ארוכה. אבא נעלם מבלי שהרגשנו איך ומתי. לא היתה אפשרות לצאת מהבית כדי לחפשו, כי ברחוב זרם זרם צבא הקוזאקים ללא הפסק. רק כעבור זמן נראתה דמות אשה כפרית מתקרבת אל הבית שבו נמצאנו. התברר שהיה זה אבא מכוסה בסדין מעל ראשו. הוא עזב אותנו קודם על מנת לגשת לביתנו ולראות מה אפשר להציל ממנו, כי ברחנו מהבית בחוסר כל. הוא הצליח לחדור למרתף והוציא משם את הכסף ודברי הערך, אשר הטמין לפני בוא הרוסים. בסדין שמצא התכסה מעל ראשו ועשה רושם של אשה מהכפר. כך הגיע אלינו, לאחר שעשה את כל הדרך לצד פרשים־קוזאקים, רוכבים על סוסיהם. את הכסף שהביא אבא, עטפו ההורים בחתיכות מהסדין והצמידו אותו לגופי ולגוף אחותי, הקטנה ממני בשנה וחצי.

לא זכור לי כמה זמן שהינו בבית ההוא, וגם לא זכורה לי הסיבה לברי־חתנו ממנו. הגענו לאיזור אחר של העיירה, שם מצאנו בדירה קטנה משפחות יהודיות אחדות. היתה שאיפה להיות יחד, לא להשאר בודדים. כאן עברו עלינו יום ולילה שקטים. זה היה איזור נידח במקצת, הגישה אליו היתה רק להולכי רגל וצריך היה לעבור על גשר עשוי קרש אחד או שנים. אבל גם למקום זה הגיעו הרוסים. כשחדרו לבית נעמדו מיד שנים מהם על יד הדלתות המובילות החוצה, ושלושה אחרים החלו בחיפושים אצל האנשים בדרשם כסף ודברי ערך. על גופי היתה החגורה עם האוצר של אבא ועל כן הבנתי שעלי לברוח. אט אט התקרבתי לדלת, שלידה עמד חייל, וכאשר הוא הפנה את מבטו לעבר יהודי צועק, שבכוח הורידו נעליים מעל רגליו, חמקתי החוצה. כשהרגשתי שרודפים אחרי חדרתי לאחת החצרות, וממנה בקפיצה לחצר אחרת, והסתתרתי באורוות־סוסים חשוכה מתחת לאבוס. כמה זמן שהיתי שם אינני זוכר. כאשר ראיתי בדלת הפתוחה שקוזאקים מובילים סוסיהם בכיוון האורווה ברחתי משם, הגעתי לשפת נחל והסתתרתי בין השיחים. שהיתי שם הרבה זמן בודד, נפחד ובוכה, חושב איך אוכל למצוא את ההורים. כאשר שמעתי את קולו של אבא קורא לי בשמי, הייתי מאושר.

אבא אסף את המשפחה שהתפזרה לכל עבר. לא חזרנו למקומנו הקודם, הלכנו עם עוד כמה משפחות לבנין בית־הספר. בדרך ניסה קוזאק, רכוב

על סוס, לדחוף אותנו ללהבות האש שפרצה ממרתף שהוצת לפני זמן מה, אך הדבר לא עלה בידו. הגענו בשלום לבית־הספר ובו היו כבר עשרות משפחות יהודיות. שם הצליחו קצינים רוסיים לארגן מקלט עבור המשפחות והעמידו משמרות, שלא נתנו לחיילים מתפרעים להכנס. שהינו בבית הספר בבטחון במשך 2 יממות. בלילה של היום השני הורגש שקרה משהו, המשמרות עזבו את מקומם וזה עורר בהלה. רק כאשר ראינו דרך חלונות בית הספר קוזאקים דוהרים על סוסיהם מזרחה נרגעו הרוחות. בבוקר השתרר שקט מוחלט ולא היה כל סימן מהצבא הרוסי. המשפחות החלו בזהירות לעזוב את בית הספר ונעו מערבה.
בעברנו ברחובות הקיצוניים של העיר ראינו חיילים גרמנים הרוגים, שהרוסים לא טרחו, או לא הספיקו, לקבור אותם. כן קרה שבעברנו ב־איזור המאוכלס ע״י הפולנים זרק צעיר אחד פצצה מתחת לרגלינו, למזלנו היא לא התפוצצה. גם בזמנים אלה, ובנסיבות המיוחדות שנוצרו, לא נעלמה שנאת היהודים. נדדנו ברגל מרחק רב עד אשר הגענו לכפר, שבו אבא מצא עבורנו מקום מגורים אצל אכר מכר. בדרך נפגשנו, כמובן, עם צבא אוסטרי וגרמני מתקדם מזרחה.
כעבור זמן, כאשר חזרנו לעיירה, ביקר בה הקיסר קארל האבסבוג, יורשו של פראנץ יוזף. הוא בא לנחם את האוכלוסיה, שסבלה כה הרבה בעת הכיבוש הרוסי. אני הייתי מאושר כיון שעמדתי כמה צעדים ממנו, כאשר יהודים קיבלוהו עם ספר תורה, והגישו לו לחם ומלח.

אשר הורניק

השבוי הרוסי

בסוף מלחמת העולם הראשונה הגיע לקאלוש חייל יהודי מהצבא הרוסי שערק מהשבי האוסטרי. הוא הסתתר זמן־מה בעליית הגג של בית הכנסת ברחוב שיבייצקה עד שנאלץ לרדת משם ואז גילה אותו אחי דויד ז"ל. הערק היה במצב ירוד, יחף, בלי כובע, חולה ורעב. קיבלנו אותו לביתנו וטיפלנו בו עד שהחלים. כאשר חזר לאיתנו גילה לנו את שמו — צבי אולשאנסקי — ושאל אם מכירים אנו יהודי בשם ארדשטיין. התברר כי כוונתו היא לבן קאלוש ששוחרר לא מזמן מהצבא האוסטרי בגלל מחלה. יש בידו — כך אמר — משהו השייך לאותו ארדשטיין. אבא ז"ל הביא את ארדשטיין לביתנו ושאל אותו אם לא אבד לו משהו. בתגובה פרץ בצעקה — "הארנק שלי". אולשאנסקי הוציא אז מכיסו ארנק ומסרו לארדשטיין. היה בו כסף רב, כנראה כל רכושו של ארדש־טיין. הוא רצה לתת פרס לאולשאנסקי עבור השבת האבידה, אך המוצא הישר סירב בכל תוקף והמשיך להתהלך יחף. בשום פנים ואופן לא הסכים לקבל עזרה כלשהי ואמר כי הוא מוכן לעשות כל עבודה כדי להתקיים.

כאשר התברר כי אולשאנסקי הינו אדם משכיל והוא מסוגל לתת שיעו־רים במתמטיקה וגרמנית, נמצאו לו תוך זמן קצר תלמידים והוא החל להתפרנס בכבוד. באותו זמן קיבלנו מאולשאנסקי גם שיעור ראשון בהגנה. כשנודע לו כי פורע מכנופיות פטליורה חדר לביתנו ברדפו אחרי אחד הדיירים, תפס גרזן והתכונן להרוג את הפורע. הורי שפחדו מפני התוצאות ביקשוהו להניח את הגרזן מידו, אך הוא לא שמע בקולם. למזלנו הסתלק הפורע כלעומת שבא.

אולשאנסקי היה בין ראשוני העולים לא"י בעליה השלישית. בבואי לארץ כחלוץ פגשתי אותו והוא כבר אז ותיק כאן. הוא מילא תפקידים חשובים בהגנה ובהוראה בטכניון. אולשאנסקי מתגורר היום בתל־אביב.

בין שתי המלחמות
(1939-1918)

מוסדות ואירגונים
חברה וכלכלה
חינוך ותרבות

הקהילה היהודית

המוסד המרכזי בחיי הציבור היהודי בקאלוש כמו בכל עיר אחרת בפולין היתה הקהילה. לאחר כיבוש גאליציה המזרחית ע״י הפולנים עמד במשך שנים מספר בראש ועד הקהילה ר׳ אליהו הירש זמאן שהיה ציוני. לצדו ישבו בועד יהודים מחוגים שונים, בעלי השקפות שונות. בשנות ה־20 המאוחרות עבר ניהול הקהילה לידיו של מר שלמה שפינדל מבעלי בית מבשל הבירה, אחד המפעלים הכלכליים החשובים בעיר. ר׳ שלמה שפינדל נהנה מתמיכת חסידי צ׳ורטקוב, חלק ניכר מהסוחרים בעיר ומקצת מהאינטליגנציה היהודית המתבוללת. כמו כן נשען על השלטונות הפולניים. על אף שלציונים היתה השפעה לא מבוטלת בעיר היה כוחם האלקטוראלי בבחירות, למועצת הקהילה ולמועצה העירונית, קטן מכדי לבטל את שלטונם של ש׳ שפינדל ובני בריתו במוסדות הציבור היהו־דיים בעיר, ובעיקר בקהילה.

בשנת 1928 התקימו לראשונה בקאלוש בחירות יחסיות לקהילה היהו־דית. הציונים ניסו לרכוש לעצמם אחיזה בועד הקהילה, אך לא הצליחו, וכך גם בכל הבחירות האחרות שהתקימו בשנים הבאות. שליטתו של ש׳ שפינדל וחבריו נשארה בלתי מעורערת. לקראת הבחירות האחרונות בתולדותיה של קהילת קאלוש, שהתקימו בינואר 1939, הקימו 2 הפלגים הציוניים העיקריים בעיר (ציונים כלליים ואיחוד פוע״צ — התאחדות) רשימה משותפת, גם אנשי ה״מזרחי״ התחיבו לתמוך בה. לעומתם העמידו הרביזיוניסטים רשימה משלהם ובראשה מגר׳ נ׳ זמאן. ברשימה הציונית נכללו: אלימלך רוטמאן, מגר׳ מארק פרידלנדר, גדליה מלר, יעקב שפיגל, חיים יצחק גלאטשטיין, דוד האבר, נחמן קלר, אלעזר בנצ׳ר, משה בלייברג, מאיר מוטרמילך, עמנואל שטנגל, משה מילשטיין, משה נוימאן, יונה קורץ, שלמה זארבאניצר, משה ליקוורניק, שלמה טרייטלר, אדולף גרינשלאג, בריש אבוש, מאקס שטראסמאן, ישראל לרר, קופל וינקלר, יצחק פרגר, משה לאנסמאן ואיש האמון של הרשימה היה מגר׳ יצחק פרידברג. לאחר שהתברר לציונים כי ועד הבחירות

מורכב רק מאנשי רשימת שפינדל החליטו להוציא את רשימתם מן המירוץ. על כן זכתה שוב רשימתו של ש׳ שפינדל ברוב מכריע במועצת הקהילה, מבין 1212 בעלי זכות בחירה הצביעו עבור רשימתו 614 וממנה נבחרו למועצה מלבד ש׳ שפינדל גם ד״ר א׳ שוואלב, מרדכי שווארץ, אלתר יצחק בארון, מאקס ביין, שלמה נוסבאום, שמעון כהנא, ד״ר מאקס פינקלשטיין, אברהם רייטר, גרשון ציניג, אוזיאס רייס, ישראל זאר־באניצר, הירש מיילן, מנשה בר הוניג, חיים בארניק, איתמר קורץ, יצחק קולבושובר, מאיר ברונוואסר, מתתיהו וירט, יעקב מארק, יואל וינטראוב ומאיר האבר. כמו כן נבחרו ד״ר פאנצר ומאיר פלקמאן מטעם רשימת בעלי המלאכה שקיבלה 106 קולות.
למרות היריבות הפוליטית בין הציונים לבין ראש הקהל גילה ש׳ שפינדל הבנה ויחס אוהד למפעלים היהודיים הלאומיים ולישוב היהודי בא״י. הוא ישב בראש רוב אסיפות ההזדהות עם מאבקם של יהודי א״י נגד השלטון המאנדאטורי והפורעים הערביים, לפעמים גם נאם באסיפות הללו. כך לדוגמא מוצאים אנו בעתון הציוני בלשון הפולנית ״כווילה״ מיום 14.9.1929 את הידיעה הבאה: ״ביזמת הקהילה היהודית בקאלוש התקימה בבית הכנסת הגדול אזכרה לקדושי המאורעות בא״י (הכוונה למאורעות תרפ״ט — ש׳ א׳). הקהל מילא את בית הכנסת עד אפס מקום. דרשתו של הרב באב״ד עשתה רושם עז על כל הנאספים. את התפילה לזכר הקדושים ערך החזן ר׳ יחיאל שפירא. בעת האזכרה היו כל החנויות בעיר סגורות ומעל בנין הקהילה הורד דגל שחור. ביזמתו של ראש הקהל שפינדל נערכה מגבית להגנת הישוב ובראשה הרב באב״ד שהוא חבר הסוכנות היהודית. הועד לניהול המגבית פנה אל כל יהודי העיר לתרום בעין יפה וכבר נאסף סך 4.157 זלוטי ו־83 דולאר, סכום ניכר עבור עיר כמו קאלוש. במגבית השתתפו: ש׳ שפינדל, ד״ר סוורין נאדל, א״ה זמאן, יונה קורץ, יוליוס נאגלברג, מרדכי שווארץ ובנימין דאנקנר״.
ועד הקהילה עם ש׳ שפינדל בראש, עמד גם בראש פעולות המחאה והמאבק נגד הפגיעות באוכלוסיה היהודית בפולין ובעולם, וכן פעל להגשת עזרה לקרבנות האנטישמיות שהלכה וגברה מאז עלה היטלר לשלטון בגרמניה. אולם עיקר פעולתה של הקהילה בקאלוש היה במתן שירותים שונים בתחום הדת, החינוך והסעד לאוכלוסיה היהודית בעיר. בפיקוח הקהילה היו בית המטבחיים, בית המרחץ, בית הקברות, וגם

הרבנות קשורה היתה לקהילה. הניהול הממשי של פעולות הקהילה היה בידי בנימין דאנקנר ששימש במשך שנים רבות כמזכיר הקהילה. הוא מילא את תפקידו במסירות ונאמנות עד יומו האחרון כאשר הובל לטבח ע"י הנאצים, הי"ד.

בשנת 1934 הוחל בהקמתו של בנין הקהילה היהודית ברחוב סטאז'יצקה. בטקס רב רושם נורתה אבן הפינה לבנין במגרש שעמד ריק במשך שנים רבות. תוך זמן קצר הוקם הבנין מתקציב הקהילה ומתרומות של יהודים בעלי יכולת. הבית הנאה כלל אולם גדול לאסיפות, אולם ישיבות, משרד ראש הקהל, משרד המזכיר וכן משרד הרבנות. גם קופת גמילות חסד שכנה בבנין הקהילה. בשנת 1938 נפתח בקומת הקרקע של הבנין מטבח עממי אשר הגיש ארוחות חמות לנצרכים.

עם כניסת הסובייטים לקאלוש נפסקה באופן רשמי פעולתו של ועד הקהל, אולם השירותים בתחום הדת לא פסקו לפעול. הבנין הנאה של הקהילה הפך למקום מושבו של המזכיר המחוזי של המפלגה הקומוניסטית.

יהודים בעיריה

בתקופה שבין 2 מלחמות העולם, בימי שלטון פולין העצמאית, התקיימו בקאלוש בחירות לעיריה 4 פעמים, פעמיים על יסוד השיטה הקוריאלית, שריד מימי השלטון האוסטרי, ופעמיים ע"פ שיטת הבחירות השוות שנכנסה לתוקפה בשנת 1934. הנציגות היהודית בעיריה לא שיקפה נאמנה את חלקה של האוכלוסיה היהודית בעיר ובחייה. הדבר נבע הן ממדיניותה של מפלגת השלטון הפולנית, בעיקר בשנות ה־30, והן מן הפיצול בקרב הציבור היהודי.

אחד הנציגים היהודיים שישב במשך שנים רבות בבית העיריה, היה שלמה שפינדל, אשר שימש גם תקופה ארוכה יו"ר הקהילה היהודית בקאלוש. לפני הבחירות לעיריה בשנת 1927, ניסה ש' שפינדל להקים רשימה מושתתת על אגודת הסוחרים בעיר יחד עם אנשי האינטליגנציה המתבוללים, אולם בלחץ הציונים והחוגים הלאומיים בקרב הציבור היהודי, נאלצו ש' שפינדל וחבריו להסכים להקמת גוש יהודי משותף

אשר כלל מלבד הסוחרים גם ציונים כלליים, אנשי "התאחדות" ו"אגודת ישראל". פעלו למען הקמת הגוש במיוחד ד"ר נאדל וד"ר סוקל. הודות לאיחוד נבחרו למועצה 19 יהודים והם היוו בה סיעה נכבדה, גם אם לא היה לה רוב. הנבחרים היו: ד"ר מ' סוקל, מ' מילשטיין, ד' הבר, מ' ביין, ב' דאנקנר, ב' פולאק, י' פיינטיכל, ח' רוזנקראנץ, מ' ליקוורניק, ל' שטיין, ד"ר פינקלשטיין, א' מאייר, א' בנצ'ר, י ליבליך, י' אטינגר, א' ה' זמאן.

אין בידינו ידיעות על הרכב הנציגות היהודית, שנבחרה בבחירות בשנת 1934, אולם ידוע כי מטעם היהודים ישב בהנהלת העיר, אשר בראשה עמד ו' פידלר, ש' שפינדל.

בבחירות שהתקיימו במאי 1939, חודשים מספר לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, נבחרו 5 יהודים, מהם 4 מהרשימה היהודית המאוחדת שכללה ציונים ובלתי מפלגתיים. הנציגים היהודיים שנבחרו היו ד"ח יעקב ברנר, משה מילשטיין, ד"ר מ' פאנצר ושלמה שפינדל. לסגנים נבחרו: בנימין דאנקנר, גדליה מלר, מגר' יצחק פרידנברג, ד"ר מ' גולד ומשה גולדשלאג. באותן הבחירות קיבלה הרשימה הממשלתית, "אוזון", 9 מאנדאטים, פפ"ס — 4 והאוקראינים, — 4. את מקומו של ש' שפינדל בהנהלת העיר תפס ד"ר פאנצר. בחירתו לתפקיד הנכבד נתקבלה בסיפוק רב ע"י יהודים מכל החוגים, אולם לא ניתן לד"ר פאנצר לכהן זמן רב במשרת ה"לאווניק". כקצין מלואים בצבא הפולני גוייס ד"ר פאנצר לשרות עוד לפני שפרצה המלחמה. הוא חזר לקאלוש בימי השלטון הסובייטי וכעבור זמן קצר הוגלה לרוסיה.

ש' בן מנחם

הציונות הכללית

ההתעוררות הלאומית שהורגשה בקרב יהודי גאליציה בשלהי המאה ה־19 עם הופעתו של הרצל וכינוס הקונגרס הציוני ה־1 לא פסחה גם על קאלוש. ביזמתם של כמה צעירים מבני המקום קמה אגודה בשם "ציון" ותוך זמן קצר הצליחה האגודה למשוך לשורותיה מספר ניכר של יהודים מחוגים שונים, גם מבין היהודים החרדים. למרות שהיה עליה לעמוד מול היהודים המתבוללים מצד אחד, ומול החסידות מן הצד השני, פיתחה אגודת "ציון" בעיר פעולה עניפה בתחום ההסברה הציונית, וכן באיסוף כספים למטרות ציוניות שונות. גולת הכותרת של הפעולה הציונית היתה בייסוד בית ספר עברי בשם "שפה ברורה".
בשנים 1907 ו־1911 הוכיחו הציונים בקאלוש את כוחם והשפעתם על הציבור היהודי בעיר כאשר הביאו בעת הבחירות לרייכסראט בווינה מספר רב של מצביעים למען המועמדים הציוניים, ד"ר א' זאלץ בשנת 1907, וד"ר ל' רייך בשנת 1911. אמנם ב־2 המקרים לא הצליחו המועמדים הציוניים להבחר, למרות שזכו בניצחון בסיבוב הראשון של הבחירות, אך הבחירות שימשו הפגנת כוח מרשימה לציוני קאלוש וסטרי, שהיוו אז מחוז בחירות אחד.
המלחמה העולמית הראשונה הפסיקה את הפעולה הציונית בקאלוש כמו בכל מקום אחר בגאליציה. עם סיומה של המלחמה, כאשר בחלק מגאליציה המזרחית קמה המדינה האוקראינית ותחת שלטונה התארגנו מועצות לאומיות יהודיות, קמה גם בקאלוש מועצה לאומית יהודית ובה הורגשה השפעתם של הציונים. היה זה זמן קצר לאחר פירסום הצהרת באלפור וכיבוש א"י ע"י האנגלים כשגל של התלהבות ציונית הציף את ריכוזי היהודים. בקאלוש ניתן לכך ביטוי ע"י חידוש פעולתו של בית הספר העברי וקיום אספות־עם גדולות ותפילות לציון מאורעות בעלי חשיבות יהודית לאומית. כמו כן נתחדשה פעולת ההתרמה למען הקק"ל, פעולה שבה הצטיינו ציוני קאלוש במיוחד. בראש הועד המקומי של הציונים עמד אז ד"ר נאדל, מראשוני הציונים בקאלוש, והוא נעזר

ע״י ד״ר ברנר. בשנת 1921 הוצג לראשונה בקאלוש מחזה בשפה העב־רית ביוזמתו ובבימויו של ד״ר ברנר.

באותה תקופה נרתמו לפעולה הציונית גם בני הנוער היהודי בעיר, בעיקר אלה שקיבלו חינוך לאומי בבית הספר העברי. מלבד ״השומר הצעיר״ שהתארגן אז בקאלוש פעלה גם אגודת נוער מבוגר בשם ״אור״ וכעבור שנים מספר נוסד בעיר סניף של ״החלוץ״, חלק מחבריו עלה לארץ־ישראל.

מאז שהיוזמה לפעולה הציונית בקאלוש עברה לידי הנוער, התרופפה פעולתם של המבוגרים. מדי פעם נמסר על התעוררות בקרב הציונים בעיר, אולם התעוררות זו לא נמשכה לרוב יותר מתקופה קצרה. היא הורגשה במיוחד בעת בחירות לסיים הפולני, לעיריה או למועצת הקהילה.

ועד ציוני קאלוש בשנת 1928 (השלישי בשורה הראשונה — מזכיר הועד הלאומי בארץ־ישראל ש׳ צ׳רנוביץ).

בשנת 1926 עמדו בראש הועד המקומי של הציונים בעיר: ד״ר ר׳ נאדל — יו״ר, ד״ר מ׳ גולד, דויד האבר, נ׳ מ׳ פלקמאן — סגני יו״ר. יתר החברים בועד היו: ד׳ באנדלר, מ׳ בלייברג, פ׳ אלנבוגן, י׳ גולדש־

טיין, א׳ הלמאן, נ׳ קורץ, מ׳ קורץ, ג׳ מלר, י׳ נוסבאום, י׳ פרס, מ׳ שווארץ, ש׳ שפירו ומ׳ וייסמאן. את עיקר הנטל של הפעולה הציונית נשאו אז על שכמם דויד האבר וד״ר גולד. המשבר הכלכלי בא״י וצמצום העליה גרמו להחלשת הפעולה הציונית, ובבחירות לקונגרס הציוני הט״ו בשנת 1927, הצביעו בקאלוש ס״ה 85 איש, מהם נתנו 50 את קולותיהם ל״ציו־נים הכלליים״ ו־35 ל״התאחדות״.

בשנת 1930 התארגן מחדש הועד המקומי של הציונים בקאלוש ובראשו העמד משה מילשטיין, סגניו היו ד״ר מ׳ גולד וד״ר ברנר ולמזכיר נבחר מגר׳ א׳ הלמאן. הועד החדש הביא להחייאת הפעולה הציונית בתחומים שונים כמו הפצת השקל הציוני, איסוף כספים לקרנות הציוניות, הרחבת הספריה, סיוע לאירגוני הנוער וכיו״ב. ביטוי להתעוררות שחלה בפעולה הציונית באותו זמן אפשר למצוא בהשתתפות לקונגרס הציוני הי״ז בשנת 1931; הפעם הצביעו 389 איש (83 קולות ניתנו לציונים הכלליים, 72 ל״מזרחי״, 192 ל״התאחדות״ ו־41 לרביזיוניסטים).

עליית כוחו של השמאל הציוני שהסתמנה כבר בשנת 1931, נמשכת גם בשנים הבאות. לעומת זאת נשאר מספר התומכים בציונות הכללית בעיר במצב סטאטי, ולפני מלחמת העולם השניה ירד כוחם באופן ניכר. אחת הסיבות לחולשתם נעוצה היתה בכך שלא השכילו להקים בעיר אירגון נוער ציוני כללי.

בשנת 1937 לאחר שד״ר יעקב ברנר, אשר עמד בשנים הקודמות בראש הועד המקומי של הציונים הכלליים, וסגנו ד״ר פאנצר התפטרו מתפקי־דיהם נבחר ועד חדש עם מגר׳ מארק פרידלנדר בראש. חברי הועד היו משה בלייברג, מאקס פלקמאן, מגר׳ יצחק פרידלנדר, דויד האבר, נחמן הלר, ברוניסלאבה נאדל, מגר׳ לודוויק נאדל, מגר׳ יצחק רוטפלד, מרדכי שווארץ, יעקב שפיגל ויוסף צוקר. לבית דין חברים נבחרו ד״ר אברהם נאדל, יוליוס נאגלברג וד״ר א׳ שוואלב, לוועדת הבקורת ד״ר מ׳ גולד, אוזיאס רייס ויעקב זילברדראט.

בשנת 1940 הוגלה מגר׳ מארק פרידלנדר, היו״ר האחרון של הועד הציוני, ע״י השלטונות הסובייטיים לרוסיה ומשם לא חזר.

רק 2 אגודות סטודנטים ואקדמאים צעירים התקימו בעיר מאמצע שנות ה־30, ״אחווה״ והא״צ (הסתדרות אקדמאים ציוניים). בשנת 1935 נבחר ועד משותף ל־2 האגודות ובו: העלמות ה׳ ביקל ול׳ מנקס מטעם ״אחווה״ ומגר׳ ו׳ פיינטוך, מגר׳ י׳ פינקלשטיין, מגר׳ פרידנברג, מגר׳ ל׳ נאדל וי׳ שכטר מטעם הא״צ.

ש׳ א׳

ויצ״ו

תפקיד נכבד בפעולה הציונית בקאלוש מילאה הסתדרות הנשים ״ויצ״ו״ שכללה בשורותיה נשים מהשכבה האזרחית ומחוגי האינטליגנציה ולצדן קבוצת בחורות שמסגרת ויצ״ו התאימה להן יותר מאשר אירגוני הנוער השונים. סניף ויצ״ו היה קיים בקאלוש מראשית שנות ה־30 עד פרוץ מלחמת העולם ה־2. חלק רב היה לנשות ויצ״ו באיסוף כספים למען הקק״ל ולמען ״עזרה״ — קרן סיוע לחלוצים בעלייתם לא״י. מעבר למשמעות הכספית היה לפעולה זו ערך חינוכי והסברתי. הפעולה למען הקק״ל נעשתה ע״י התרמה באמצעות קופסות התכלת וגם בדרכים אחרות כמו עריכת נשפים שהכנסתם היתה קודש לקרן, תערוכות וש־ווקים (באזארים) שלמענם הכינו נשות ויצ״ו עבודות־יד שונות. בין הסניפים שהצטיינו בבאזאר הקק״ל, שנערך מדי פעם בלבוב, היה סניף ויצ״ו בקאלוש.

במועדון ויצ״ו התקיימו גם אסיפות ופגישות של חברות ואוהדות שבהן הרצו פעילים ציוניים מקאלוש וממקומות אחרים, ביניהם גם שליחים ואורחים מא״י, על נושאים שונים. כמו כן התקיימו מדי פעם נשפים שגם תוכנם היה ציוני. סניף ויצ״ו היה פעיל מאוד באירגון אסיפות זכרון ביום פטירתו של הרצל, כ׳ בתמוז, ובעצרות אחרות בעלות אופי לאומי.

בראש הפעולה של ויצ״ו בקאלוש עמדו באמצע שנות ה־30 הגברות: ברוניסלאבה נאדל, רחל ברנר, בטי אלטר (עד יציאתה לגור בלבוב בשנת 1936), דורה שטיין, רוזה ליבליך, פאני לרר, נושיה איכלר, סלקה לרר, רוזה זילבר, בתיה שור, רבקה גלאטשטיין, בינדר, פיינטיכל, ג׳ לרר, רוזנמאן, זילבר, שר, שטולץ, פרידה גרינשלאג, אטקה שפיגל, הרמינה פרכטל, לאה רייס, טונקה ריינהרץ, מלכה מנדלבאום והעלמות: רוזיה רוזנקראנץ, לוטקה שטרייט, רבקה ברמאן, סלה רייס, קלארה רוטשטיין, רייספלד, האלפרן.

יעקב אביגדורי

"גורדוניה"

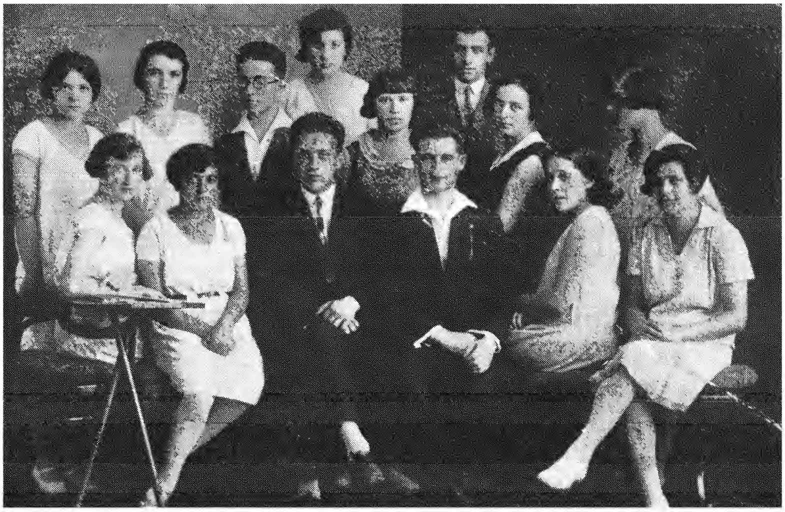
הגרעין הראשון של תנועת "גורדוניה" בקאלוש נוצר כבר בשנת 1923-4 כאשר בערי גאליציה החלו להתארגן קבוצות של צעירים שדגלו בתורתו של א' ד' גורדון. תורה זו ראתה את העבודה והעזרה ההדדית כערכים עליונים אשר יעצבו את האדם היהודי מחדש ויסייעו לעם היהודי להשתרש בארצו ההיסטורית.

קבוצת הנערים הקטנה שהצטרפה ל"גורדוניה" בקאלוש, אורגנה ע"י פעילים ממפלגת "התאחדות" ולמעשה היתה זו שלוחת הנוער שלה. באותו זמן לא עסקו חברי "גורדוניה" בספורט או בצופיות, לעומת זאת התנהלה בסניף פעולה תרבותית ענפה. הנערים והנערות התעמקו בתורתו של א' ד' גורדון ובדבריהם של הוגי דיעות אחרים של הסוציאליזם ההומאני והתווכחו הרבה על האדם ומקומו בחברה. בערבים היו גם שרים ורוקדים ובשבתות יצאו לטיולים מחוץ לעיר, אך בדרך כלל היו הנערים רציניים מאוד, הרבה מעל לגילם. פעולתם נמשכה לא יותר משנה אחת, אולם תקופה קצרה זו הרחיבה את אופקיהם והטביעה את חותמה עליהם לאורך ימים.

לאחר הפסקה בפעילות שנמשכה כשנתיים-שלוש הוקמה "גורדוניה" בקאלוש מחדש בשנת 1927. באותה שנה ביקר בעיר מאיר (מוניו) מנדל מסטאניסלאבוב, מראשי התנועה, וביזמתו ניגשו פעילי ה"התאחדות", ג' מלר וח"י גלאטשטיין, להקים את "גורדוניה" מחדש. ראשוני "גורדוניה" המחודשת היו בחלקם חברי "התאחדות" צעירים, אולם גילם לא התאים כבר לתנועת נוער. "גורדוניה" היתה עבורם מסגרת לפעולה חלוצית. יחד עם זאת נמשכו לסניף נערים ונערות בגיל נמוך יותר, ומספר החברים הגיע במהרה ל-80. באותה עת נוספה לפעילות התרבותית וההשכלתית גם פעילות ספורטיבית, בעיקר בשכבות הצעירות. למטרה זו נוצלה ה"טארגוביצה", שוק הבהמות, אשר פרט ליום ב' היה פנוי כל השבוע.

בשנת 1928 הוקם בקאלוש סניף של "החלוץ" וחברים בו היו החברים המבוגרים של "גורדוניה" ו"השומר הצעיר" שהתכוננו לעליה לא"י.

חלקם יצאו ל״הכשרה״, אך רק בודדים הצליחו להגשים את שאיפתם, לאחר שנת 1929 הוגבלה העליה והדבר פגע קשות במוראל של החב־רים. המשבר השפיע במיוחד על השוה״צ וחלק ניכר מחבריהם עבר אל מחנה הקומוניסטים, מ״גורדוניה״ הצטרפו אליהם רק 2 בנות.

״גורדוניה״ — בוגרים, בשנת 1928.

תקופת המשבר חלפה ושוב הורגשה התאוששות בסניף. בשנת 1931 עמד בראשו יצחק (דז׳ונק) לדר שהתבלט בעיקר בתחום האירגוני וה־ספורטיבי. סניף ״גורדוניה״ היה לאירגון הנוער הגדול בעיר וחבריו הבוגרים היוו את הרוב ב״החלוץ״. מזכיר ״החלוץ״ היה איש ״גורדונ־יה״. באותו זמן נוסדה בעיר גם הסתדרות חלוצית מקורבת ל״התאח־דות״ בשם ״בוסליה״. השאיפה לעלות לא״י הניעה צעירים רבים לצאת לקבוצות הכשרה, בעיקר למנסרות בנאדבורנה. רק מעטים מהם הצליחו לעלות, אחד מהם היה יצחק לדר שהצטרף בארץ לקבוצת ״חולדה״, אך האווירה באירגון היתה חלוצית מובהקת.

בשנים האחרונות לפני מלחמת העולם ה־2 שוב חלה התרופפות בפעו־לתה של ״גורדוניה״ בקאלוש. אמנם מספר החברים בסניף לא היה קטן, אולם לא היתה בו אותה רוח שציינה את הסניף בשנים קודמות. נעשו מאמצים לשפר את המצב, אך בטרם ניכרו התוצאות באה המלחמה ושיבשה באופן טראגי את כל התכניות.

כאמור, רק מעטים יחסית מחברי "גורדוניה" בקאלוש זכו לעלות לא"י לפני השואה, מקצת מיוצאי הסניף הגיעו אחריה. גם אלה וגם אלה שומרים בלבם את זכר חברותם ב"גורדוניה" כאחת התקופות היפות בחייהם.

"גורדוניה" — בוגרים, בשנת 1930

"גורדוניה", בשנת 1932

ש' הלוי

"השומר הצעיר"

בארכיון "השומר הצעיר" ע"ש שלמה רכב בקיבוץ "מרחביה", נשתמרו תעודות מספר המתייחסות לפעולת קן "השומר הצעיר" בקאלוש. באח־דות מהן נאמר כי הקן נוסד בשנת 1927. למעשה היה זה "השומר הצעיר" בקאלוש ב"גילגולו" השני. הקן נוסד עוד בשנת 1919, מיד לאחר מל־חמת העולם הראשונה, והיה בין הראשונים בגאליציה. הרוח החיה של הקן באותו זמן היתה פפקה פופר. היא חזרה אז יחד עם הוריה מוינה, שאליה גלו בימי המלחמה, ומיד ניגשה לארגן את הנוער היהודי בעיר במסגרת של תנועת "השומר", תנועת נוער ציונית שטיפחה חלוציות וצופיות כאחת. היה זה זמן קצר לאחר כניסת האנגלים לא"י ונדמה היה כי הצהרת באלפור, שבה הובטח בית לאומי יהודי בא"י, עומדת להתגשם בקרוב.

רבים מבני הנוער היהודי בקאלוש ביקשו להצטרף אל "השומר", אך הנהגת הקן היתה בררנית בבחירת חברים, ורק מעטים נתקבלו. אחדים מהם החליטו להגשים את הרעיון החלוצי בלי שהיות, והראשון בהם היה משה פוכס. הוא היה החלוץ הראשון מקאלוש שעלה לארץ בהיותו בן 16. בעקבותיו הלכו אחרים. בשנת 1923, לאחר שפפקה פופר עזבה את קאלוש, התפרק הקן וחלק מחבריו הצטרף לשורות "החלוץ" אשר קם אז בעיר.

בשנת 1927 התארגן קן "השומר הצעיר" בקאלוש מחדש ומאז ועד פרוץ מלחמת העולם השניה עברו עליו זמנים שונים, ימים של גיאות ושפל. ברוב הזמן היה זה אירגון הנוער הציוני הגדול והפעיל ביותר בעיר.

כידוע נשתנה אופיו של "השומר הצעיר" במרוצת הזמן והוא נטה יותר שמאלה. לחלק מבני הנוער היהודי בקאלוש היה "השומר הצעיר" כמו במקומות אחרים בפולין תחנה אחרונה לפני הצטרפותם אל המחנה הקומוניסטי. אף על פי כן נהנה "השומר הצעיר" מתמיכה ואהדה גם בקרב הציונים הכלליים וזה בשל מסירותם של חברי "השומר" לא"י, ללשון העברית ולערכים לאומיים אחרים. על כן אין זה מתמיה שבין

חברי ה"אופייקה" וה"פטרונאט" של "השומר הצעיר" בקאלוש **בשנות** ה־30 אנו מוצאים את ד"ר מ' פאנצר, ד"ר א' שוואלב ואת דויד **האבר** מהסתם־ציונים. ואת אלעזר בנצ'ר וגדליה מלר מ"התאחדות".

בנות "השומר הצעיר" בשנת 1922. יושבות מימין: צלה הלמן, פנינה פופר, רחל פוקס. עומדות מימין: ר' באב"ד, חדוה קולברג, רחל פיינטיכל

סמוך למלחמת העולם השניה מנה הקן בקאלוש 130 חברים וחברות, כמחציתם בגיל 17—18 ומעלה. חלק מהם היה נוער לומד ורובם נוער עובד. הקן שכן ב־4 חדרים בקומת הקרקע של בית מאייר. המקום שקק חיים בכל ימות השבוע ובעיקר בשבתות. ב־8 הקבוצות התנהלה פעולה עניפה בתחומים שונים, הבוגרים השתלמו במדעי החברה והצעירים יותר בתולדות הציונות ובלימודי א"י, וכן במחנאות ומקצועות צופיים אחרים. חלק ניכר מזמנם בילו השומרים בשירה ובריקודים באווירה אי"לית. חברי הקן היו מהפעילים ביותר בכל הנוגע למפעלים הקשורים לא"י, ובמיוחד הצטיינו באיסוף כספים למען הקק"ל וקרנות ציוניות אחרות. מספר חברים משכבת הבוגרים התכונן לעלייה לארץ, אך רק מעטים זכו להגשים את שאיפתם.

על אף שמספרם של הנערים המבוגרים לא היה רב ביותר העמידו קבוצת כדורגל טובה בשם "שומריה". הקבוצה התחרתה בהצלחה בקבוצות ספורט ותיקות וידועות בעיר וסביבתה. כמו כן התקימה בקן להקה

דראמאטית בשיתוף עם ״התאחדות״, והיא הופיעה בהצלחה רבה ב״נארודני דום״.

קבוצה של ״השומר הצעיר״ בשנת 1932

״השומר הצעיר״ בשנת 1932

שנה שנה בימי החופש מלימודים היו נערי "השומר" יוצאים למושבות קיץ של התנועה ומבלים שבועות מספר בחיק הטבע. גם בשאר חודשי השנה היו חברי "השומר" יוצאים לטיולים קצרים וארוכים יותר, בעיקר להרי הקארפאטים הסמוכים לקאלוש.

בשנים 1938—1939 עמד בראש הקן טוביה הלר ובהנהגה היו מלבדו אריה פראנקפורטר ודויד רייטר, במועצה המקומית היו מרים רייטר, מיניה היבשמאן, הינדה טאלנפלד, גינה ליקוורניק, צבי הופמאן וזאב קורן. האחרון היה מהחברים הבולטים בקן וייצג את קאלוש במועצה הראשית של השוה"צ בגאליציה.

קבוצת השוה"צ מקאלוש בטיול בשנת 1932

ברוך גרינשלאג

בית"ר והרביזיוניסטים

בית"ר בקאלוש נוסדה בערך בשנת 1929 ביזמתו של יאנוש הלר. מספר החברים בזמן הראשון היה קטן ועל כן נהגנו אז להתאסף בדירות פרטיות. במשך הזמן, כשהרעיון הרביזיוניסטי זכה לאוהדים רבים יותר, שכרנו דירה והיא שימשה גם את המפלגה הרביזיוניסטית — הצה"ר. בשנת 1936, השנה שבה עליתי לארץ, שכן סניף בית"ר בדירה מרווחת ברחוב קולייובה בביתה של משפחת מאלטר. פיתחנו במועדון פעולה עניפה, נוסף להשתלמות בנושאים ציוניים וכלליים עסקנו הרבה בס־פורט. בקיץ היינו יוצאים למושבות בהרים ובחג החנוכה היינו עורכים מדי שנה חגיגות ב"נארודני דום". לעתים קרובות ביקרו בקאלוש שלי־חים מטעם מרכז בית"ר והתנועה הרביזיוניסטית ואז התקיימו אסיפות עם בבית המדרש מול בית הכנסת הגדול.

בית"ר והרביזיוניסטים בשנת 1933

כל עוד המפלגה הרביזיוניסטית היתה חלק מההסתדרות הציונית, השתתפה בית"ר יחד עם אירגוני הנוער האחרים בעיר בפעולות ציוניות שונות. לאחר הפילוג והקמת ההסתדרות הציונית החדשה החריפו היחסים בינינו לבין המפלגות האחרות, ביחוד עם אלה שבשמאל הציוני. חבריהם נהגו להפריע לנו באסיפות ולא פעם נגמר ויכוח בעקבות הרצאת אורח בקטטה. כך למשל קרה ביולי 1935 בעת ההרצאה של אייזיק רמבה, חבר מרכז הצ"ח מווארשה, שהופיע ב"נארודני דום". הוויכוח הקולני בין חברי "התאחדות" ו"השומר הצעיר" מצד אחד, וחברינו מצד שני, עבר לתיגרת ידים והאסיפה פוזרה.

על אף ששאיפת רוב חברינו היתה לעלות לא"י, רק בודדים זכו לכך. בשנת 1935 קיבלנו סרטיפיקאט אחד ובו עלו לארץ דולקה ובומה בריל. 2 מחברי הסניף סיימו את בית הספר הימי של בית"ר בצ'יוויטה ווקייה שבאיטליה.

המפקד האחרון של בית"ר בקאלוש היה איזיו שפרבר, הוא ניספה עם כל קדושי קאלוש, הי"ד.

״אגודת ישראל״

מבצרה של ״אגודת ישראל״ בקאלוש היה הקלויז של צ׳ורטקוב. רוב חברי האגודה בעיר נמנו עם מתפללי הקלויז. האדמו״רים מצ׳ורטקוב, ר׳ ישראל ור׳ נחום מרדכי, היו ממנהיגי ״אגודת ישראל״ ועל כן חסידי צ׳ורטקוב ראו עצמם כאנשי מפלגה זו.

גם גביר העיר וראש הקהילה במשך שנים רבות, שלמה שפינדל, נמנה עם מוקירי הרבי מצ׳ורטקוב והיה מהבאים לחצרו. אין להתפלא איפוא שחברי ״אגודת ישראל״ ראו את ראש הקהילה כנציגם. היתה זיקה הדדית ביניהם, בעיקר בכל אשר נוגע לבחירות לקהילה ולמוסדות הא־חרים בעיר. גם רוב השוחטים נמנו עם חסידי צ׳ורטקוב והיו מתומכי ה״אגודה״. וכן גם רב הקהילה ר׳ שלמה שיקלר היה מנאמני ״אגודת ישראל״ על אף שמשרתו חייבה אותו להיות מרוחק מפוליטיקה פעילה. ״תלמוד תורה״ שהיה מוסד חינוכי חשוב בעיר היה בשליטתה של ״אגו־דת ישראל״ וכן גם בית הספר לבנות ״בית יעקב״.

2 אירגוני נוער היו ל״אגודת ישראל״ בעיר: ״צעירי אגודת ישראל״ ו״פרחי אגודת ישראל״. בראש האירגון הראשון עמד לייב לרר, בחור מסור מאוד לענין ה״אגודה״. מלבדו היו פעילים באגו״י: ר׳ שלום נוס־באום ושמעון צייג.

בתחילת שנות ה־30 כשילדים יהודיים חוייבו להופיע ללימודים בבתי הספר הממלכתיים גם בשבתות וחגים, ניהלו צעירי אגודת ישראל מאבק נגד גזירה זו. הם החתימו הורים חרדים על הצהרות שבהן ביקשו לשחרר את ילדיהם מביקור בבית הספר בשבתות וחגים ואמנם השיגו את מבוקשם.

לאחר ש״אגודת ישראל״ שינתה באמצע שנות השלושים את יחסה לנושא יישוב ארץ ישראל והוחל גם במפעל ״קרן הישוב״ נרתמו צעירי אגודת ישראל בקאלוש לענין ופעלו במרץ למענו. הם החתימו בדרכים שונות את היהודים החרדים בעיר ל״קרן״ וסייעו להקמת קיבוץ ״חפץ חיים״ בארץ ישראל. היו גם צעירים בעיר שהצטרפו לקיבוץ הכשרה של ״אגודת ישראל״ כדי לזכות בסרטיפיקאט לעליה לא״י.

כל חברי "צעירי אגודת ישראל" השתתפו בלימוד הדף היומי בבית הכנסת ע"ש ר' יואלצ'י וויינטרויב, והדבר נמשך עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

הפעילים מקרב "צעירי אגודת ישראל" הקימו בעיר את "פרחי אגודת ישראל". לאירגון זה השתייכו כמעט כל תלמידי "תלמוד תורה" ובני המשפחות הקשורות ל"אגודת ישראל". הילדים קיימו אסיפות בשבתות אחרי הצהריים ובהן שרו בציבור, למדו פרקי אבות ושמעו הרצאות מעניני דיומא. אולם מפעל זה לא האריך ימים, כוח המשיכה של תנועות הנוער הציוניות היה רב יותר.

לעומת זאת הצליחו "פרחי אגודת ישראל" במפעל אחר. ברצותם להקים ספרייה לחבריהם עם ספרי מוסר, סיפורי מעשיות וכיו"ב, החליטו להקים להקה דראמאטית להצגת "פורים-שפיל". הרוח החיה במפעל זה היה לייב לרר שנעזר בגיסו משה שרייאר הפרוון. לילות חורף רבים הוקדשו להכנת "מחזמר" בשם כרמלי-שפיל שעלילתו מסעירה ונוגעת ללב. בחג פורים אחד היתה הופעת הבכורה. הילדים, כ-12 במספר, סובבו מבית לבית והציגו את ה"שפיל", כאמור בהצלחה רבה.

השפעת "אגודת ישראל" בקאלוש היתה ניכרת. רוב הציבור החרדי בעיר, והוא היה גדול למדי, תמך ב"אגודה" ורבים היו קוראי עתונה "דאס יידישע טאגבלאט". הכיבוש הסובייטי אשר שם קץ לפעולת כל האירגונים היהודיים בעיר, גרם גם להפסקת קיומה של "אגודת ישראל" בקאלוש.

לוי טאובר

ממה התפרנסו יהודי קאלוש

כלכלתם של יהודי קאלוש התבססה במידה רבה על מצבה הגיאוגראפי של העיר השוכנת למרגלות הרי הקארפאטים עתירי היערות ועל מרבצי המלח והאשלג הנמצאים בשפע בקרבת מקום. הסביבה החקלאית סיפקה לעיר מזון, היערות השפיעו על התפתחות תעשיית העץ ומסחר בעצים וכן היוו מקור לאספקת חומרי הסקה זולים. הנהרות אשר עליהם שוכנת קאלוש היו מקור לאנרגיה לתחנות החשמל, טחנות הקמח, המנסרות ומפעלי הבורסקאות. האוכלוסיה הכפרית המורכבת בעיקרה מאוקראי־נים ובמידה פחותה מפולנים, גרמנים ואף יהודים, היותה בשביל הסוחרים והחנוונים בעיר, בעלי המלאכה ובעלי המקצועות החופשיים, בסיס עיקרי לפרנסתם. מהכפר בא לעיר גם כוח עבודה זול.

בקצה הצפוני של העיר נמצא המכרה. לפנים היה זה מכרה מלח רגיל. לאחר מלחמת העולם הראשונה נתגלתה במעמקי המכרה כמות עצומה של אשלגן (קאיניט) והוחל בעיבוד במקום. ערכו השימושי של הקאיניט רב מאוד, במיוחד בשביל החקלאות. מאז שגבר אצל האיכרים בפולין השימוש בדשן כימי התפתח מכרה האשלגן לקונצרן ענק, והוא השפיע השפעה ניכרת על חיי הכלכלה והחברה בעיר. הפקת האשלגן היתה בידי חברת טאס״פ אשר העסיקה מאות פועלים, פקידים ומהנ־דסים מבני המקום ואחרים, שבאו ממערבה של פולין. עובדי הטאס״פ היו הלקוחות הטובים ביותר בחנויות העיר ואצל בעלי המלאכה. הכנסתם של העובדים בחברה היתה טובה וקבועה ועל כן היו אנשי הטאס״פ פורעים את חובותיהם בדיוק בזמן ובדרך כלל ללא בעיות. כמוהם נחש־בו גם המתיישבים הגרמניים בכמה כפרים שבסביבת קאלוש ללקוחות טובים ומהימנים. בשנים עברו היו יהודים עוסקים בהפקת המלחים ובי־שיווקם, אך למפעלי הטאס״פ לא היתה ליהודים דריסת רגל. הם נהנו מקיומה של החברה בעיר רק באופן עקיף.

על יד הנהרות שבפרברי קאלוש התקיימה תעשיית העורות. המפעלים היו קטנים, אך התפרנסו מהן לא מעט משפחות יהודיות. בתי חרושת

של משפחות ליברמאן ואבוש עיבדו עורות רבים לחלקים העליונים של נעליים ולרתמות סוסים. שיטת העיבוד של העורות דרשה את השרייתם במים במשך חודשים רבים ועל כן הוקמו המפעלים בסביבת הנהרות.

בקצה אחר של העיר, פרבר חוצ׳ין, היתה טחנת קמח גדולה של גולד־ורט, ואף ממנה התפרנסו כמה משפחות. קרוב לתחנת הרכבת התרכזו מנסרות העצים של הולדר, זמאן ווארבאניצר. רוב תוצרתן היתה מיו־עדת לייצוא.

על יד נהר מלינובקה הוקמו 2 תחנות חשמל, הגדולה שביניהן היתה בבעלות העיריה והיא סיפקה חשמל לרוב חלקי העיר. תחנת החשמל הקטנה יותר סיפקה חשמל לבית־מבשל הבירה שהיה בבעלות משפחות מילשטיין ושפינדל. עבדו בו למעלה מ־200 פועלים ופקידים, רובם יהו־דים. את הבירה המשובחת ששמה הלך לפניה בכל גאליציה המזרחית היו מייצרים משעורה. אחרי נביטה ותסיסה היו מבשלים את הבירה בדוודים ענקיים ואח״כ מאחסנים אותה בחביות ענק עד שהיתה ראויה לשיווק. גם בירה שחורה, בירת מאלט, היו מייצרים בבית המבשל של מילשטיין ושפינדל. בית החרושת שלהם היה גם הספק העיקרי של קרח לתושבי העיר.

בשנות השלושים נתגלעו סכסוכים בין העובדים והנהלת המפעל על שכר ותנאי עבודה, אולם בד״כ ידעו בעלי ביהח״ר לשמור על רוח של ״משפחתיות״ במפעלם. בבית הכנסת שהיה קיים בתחום המפעל התפ־ללו הבעלים יחד עם העובדים, שהיו מקבלים לביתם בירה כמתנת שבת. בפרברי קאלוש היתה האוכלוסיה ברובה לא־יהודית אולם גם יהודים ישבו שם. היו ביניהם שהחזיקו גני מטעים, גינות ירק ובעיקר רפתות שסיפקו ליהודי קאלוש חלב כשר וחמאה למהדרין. מוקדם בבוקר, בקיץ ובחורף, היו ״נשות החלב״ עוברות בחוצות העיר ומחלקות חלב טרי לבתי היהודים.

מרכז העיר היה מאוכלס ברובו ע״י יהודים. ברחובות הראשיים היו הבתים בנויים כך שישמשו לא רק למגורים אלא גם לפרנסה ע״פ הכלל ״דלת לרחוב היא חלון לאלוהים״. לצד הרחוב היתה כרגיל החנות ובפנים חדרי המגורים.

המסחר התנהל ברוב הרחובות שבמרכז העיר ובעיקר בכיכר השוק — ה״רינק״. שם התרכז המסחר הסיטונאי בתבואות למיניהן וקטניות. שם

היו גם חנויות לחומרי ברזל וכלי עבודה לאיכרים, חנויות עור והנעלה, בדים ובגדים מוכנים, כלי בית ודברי זגגות וכן כמה בתי מרזח אשר המו איכרים בימי השוק שחל ביום ב׳ בשבוע. ביום זה הפכה גם רחבת ה״טארגוביצה״ למוקד מסחר לבהמות. מרכז שלישי למסחר, המגוון מכולם, היה השוק הקטן שמאחורי הרינק. שם התנהל המסחר בתוצרת חקלאית לסוגיה השונים — פירות נשירים, ביצים, עופות, גבינות וחמ־אה, ירקות ופרי היער. גם כל מיני סידקית, בדים זולים, במיוחד בדי פשתן תוצרת־בית כפרית, כדי חרס, פרוות כבש לבנות ושחורות נמכרו שם, בדרך כלל ״מהייצרן לצרכן״.

רוב החנויות בעיר היו של יהודים, אבל כשם שלא כל היהודים עסקו במסחר כך גם לא רק יהודים עסקו בו. מרכז מסחרי חשוב שאיים על פרנסות היהודים עוד לפני פרוץ מלחמת העולם השניה היה ה״סויוז״ האוקראיני, ובמידה פחותה ממנו הקואופראטיבים הפולניים (״קולקה רולניצ׳ה״). לחברה הכלכלית האוקראינית היו מחלבות, טחנות קמח, חנויות כמעט בכל כפר וגם כמה חנויות בעיר.

לאחר שהממשלה הפולנית עלתה על דרך מדיניות ה״אוושם״ כלפי היהודים (״מלחמה ביהודים לאו, חרם כלכלי אדרבה״ אמר ראש הממ־שלה הפולנית סלאבוי — סקלאדקובסקי) אימצו לעצמם האוקראינים בקאלוש והאיזור את הקו של הממשלה הפולנית והגבירו את החרם על חנויות יהודיות. תחת הסיסמא הפולנית SWÓJ DO SWEGO פתחו רשת של חנויות משלהם ואלה הנחיתו מהלומה כבדה על התנווני היהו־די, וזאת על אף שהמחירים בחנויות היהודיות היו נמוכים בהרבה מאלה שבחנויותיהם. גם הפולנים לא טמנו ידם בצלחת. הטאס״פ העמיד מדי שבת אוטובוסים מיוחדים לשירות עובדיו כדי שיוכלו לערוך קניות בחנויות פולניות בעיר־המחוז סטאניסלאבוב. כמו כן פתח הטאס״פ כמה צרכניות משלו. במאבק נגד המסחר הקמעוני היהודי השתתפו גם סטו־דנטים פולניים מאוניברסיטת לבוב. לפני חג המולד בשנת 1938, העמידו גיגיות עם דגים סמוך לחנותו של איציו כהן ואוי היה לאותו פולני שהעז לקנות דגים לחג בחנותו של כהן ולא את ״דג הסטודנטים״.

היו בקאלוש כמה יהודים שעסקו בעסקי יצוא, בעיקר יצוא ביצים. קיימים היו בעיר כמה מחסני אריזה של ביצים. לאחר שבדקו את איכותן היו אורזים את הביצים בארגזים שטוחים ושולחים אותם ברכבת לחו״ל. עד עליית היטלר לשלטון בגרמניה היו הביצים נשלחות לגרמניה, שבה

גם היבואנים היו יהודים, לעתים קרובי משפחה של היצואנים מקאלוש. בשנים האחרונות נשתנה הייעד של יצוא הביצים וגם היקפו קטן. סחורת יצוא אחרת היו הפטריות, שאותן היו היצואנים היהודיים קונים בימי השוק אצל הכפריים, ולאחר שעברו תהליך של ייבוש נשלחו לשווקים של ארצות מערב אירופה.

מקור פרנסה חשוב ליהודי העיר היתה התעשיה הקלה והמלאכה. התעשיה הזעירה יצרה בעיקר לתצרוכת מקומית ורוב צרכניה נימנו עם האוכלוסיה הכפרית שבאיזור. בתי החרושת היו לרוב עסקים משפחתיים והעובדים בהם היו מלבד בני המשפחה, 2—3 פועלים שכירים. בבית החרושת של א׳ גרינשלאג היו מייצרים נרות פאראפין וסודה לכביסה ומשפחת בינגפלד ייצרה במפעלה ברחוב סאלינארנה סוכריות זולות מסוגים שונים. האחים איציק, יוסף, יעקב ומשה הלפרן ייסדו עוד בהיותם בחורים צעירים בית חרושת לריבות ותחילה ניהלוהו בחדר במרתף. הודות לחריצותם הפך מפעלם לעסק משגשג שייצר גם מיצים וסירופים. האחים הכניסו למפעל ציוד מכאני והגדילו את מספר העובדים בו מחוץ לחוג המשפחתי. 3 משפחות טאובר ניהלו בית־חרושת קטן לסבון. כחומר גולמי לייצור הסבון שימש תחילה שומן בהמות (חלב), שסופק לביה״ח ע״י האיטליזים ובית המטבחיים. מאוחר יותר עבר בית החרושת לייצור סבון משמן צמחים, ואחד ממוצריו היה סבון ״כשר״, שאפשר היה להשתמש בו להדחת כלים למהדרין. בסוף רחוב שיבייצקה פעל בית־בד לייצור שמן מגרעיני פשתן וחמניות. מפעל זה, שהיה בבעלותו של משה פרידמן, היה על אף ממדיו הקטנים ממוכן כולו ופעל בכוח חשמל. תוצרת לואי של בית החרושת היה ה״מאקוך״, גרעינים סחוטים וכבושים, אשר שימשו מאכל מזין לבהמות ובעונות בצורת גם לאיכרים.

בכמה ממרתפי קאלוש פעלו עד ימי השלטון הסובייטי מפעלים נוספים. באחד מהם היה רוטמאן, חתנו של הרב באב״ד, מייצר יינות. במקום אחר פעל בית חרושת לחומץ של בארון, ופרנסתו של חיים בארניק היתה על ייצור חומרי סיכה לאופנים של עגלות. בתעשיית ה״דז׳גץ״ עשה חייל רב. שני בתי דפוס יהודיים היו בקאלוש, אחד בבעלותו של פישל שפילברג והשני של אשכנזי (גולדמן), שניהם שירתו גם לקוחות לא־יהודיים.

רוב המפעלים הקטנים היו שייכים לבעליהם מדורות וגם שיטת הייצור

לא נשתנתה בהם בהרבה במשך שנים. עם התפתחות התעשיה בפולין והנהגת השיטות המודרניות בייצור, העמדו בעלי בתי החרושת הקטנים בפני מצב קשה וחלקם לא יכלו לעמוד בהתחרות עם הגדולים ונלאצו לחסל את עסקיהם.

רחוב פוד וואלם

בתי מלאכה יהודיים היו בעיר בענפים רבים. בענף המסגרות תפס מקום ראשון בית המלאכה של יעקב מאייר, ששימש גם מקום ללימוד מקצוע לנערים יהודים. היו בעיר כמה פחחים שייצרו כלים שונים כמו כדים לחלב, דליים, תנורים וכיו״ב. נוסף לכך היו הפחחים היהודיים עוסקים בכיסוי הגגות המשופעים של הבניינים, שעליהם היו מטפסים בזריזות ובלי פחד.

עבודת הבניה נעשתה ע״י אומנים (מייסטרים) פולנים ואוקראינים, אך היו גם שני בנאים יהודים, אחד מומחה לתנורים, והשני, לייבילה שטיגליץ, עסק ביציקת מדרגות לבתים, וכן בעבודות בנייה קטנות.

שני סוגי צבעים היו בעיר, צבעים בעלי מקצוע שהתפרנסו מאומנותם כל השנה, וצבעים עונתיים שעסקו במלאכת הצבעות רק לפני פסח וראש השנה. ביתר חודשי השנה היו להם עיסוקים אחרים. הצבע הטוב והידוע בעיר היה גרובר, עבדו אצלו כמה עוזרים ומתלמדים. הוא עסק גם קצת באמנות, בציור שלטים וכרזות פרסומת. גם האחים

שטאכל היו צבעים מקובלים. נוסף עליהם היה עוד צבע מחונן, לפי השמועה מומר. בכל זאת היה בא בקהל יהודים כאחד מהם ולא היתה כלפיו שום טינה.

רחוב קושצילנה

חמש מאפיות גדולות וכמה קטנות היו פזורות ברחבי העיר, הגדולות ביניהן היו של הארטשטיין, סאמט, ברמאן ושראגר. המאפה שהיו אופים במאפיות היה מגוון, מלחמניות ולחם לבן עשוי קמח חיטה עד לחם שחור מעורב בסובין. חלות לשבת וחגים היו עקרות הבית אופות בעצמן. עבודת ההכנה במאפיות נעשתה במשך היום, אך האפייה עצמה בוצעה בשעות הלילה. עם שחר היו שוליות האופים מתפרשים ברחובות העיר עם סלים מלאי מאפה טרי.

לפועלי המאפיות היה איגוד מקצועי פעיל מאוד ומדי פעם היו פורצים סכסוכים בין הפועלים למעסיקיהם. הפועלים דרשו פיצוי נאות עבור עבודת לילה ועמידה ממושכת ליד תנור לוהט.

כ־10 מספרות היו בקאלוש, רובן ככולן יהודיות. מלבד בעליהן עבדו בכל אחת מהן כמה שוליות, יחד כמה עשרות עובדים. התחרות בין המספרות היתה גדולה, אולם דוקא העובדים בענף זה היו מהמאורגנים ביותר מבחינה מקצועית.

בסימטאות שמחוץ למרכז העיר, אשר נשאו שמות יהודיים כמו בוז׳ניצ׳ה, ברקה יוסלביצ׳ה, בארונה הירשה וכדומה, התמקמו הנגרים. עד מלחמת העולם הראשונה היה עיסוקם בנגרות בניין בעיקר, לאחר המלחמה למדו אחדים מבין הנגרים היהודיים לייצר רהיטים מודרניים ואלו עשו חייל בעסקיהם. לעומת זאת היו רובם של הסנדלרים, החייטים, הפר־ וונים, הצבעים והשענים רואים רק מעט ברכה בעמלם. רק חלק מהם הצליחו לרכוש לעצמם שם כאומנים מעולים ואלו עשו עסקים טובים, במיוחד אם זכו ללקוחות מבין הפקידים והעובדים הבכירים בטאס״פ.
מקור פרנסה לקבוצת יהודים ניכרת היתה תחנת הרכבת. בעלי כרכרות במספר קטן התפרנסו מהובלת נוסעים לרכבת וחזרה. בעלי עגלות אחדים עסקו בהובלת סחורות מהרכבת, וקבוצה של סבלים הוציאה את מחייתה מפריקה וטעינה. ענף התחבורה והתובלה היהודי היה ענף סגור והעוסקים בו היו בעלי ״חזקה״ אשר מנעו כל התחרות חיצונית, כמוהם גם הקצבים היוו קבוצה מונופוליסטית. כל האיטליזים היו מרו־ כזים בבית מידות גדול שבבעלות העיריה והבעלות עליהם היתה עוברת בתוך המשפחה מדור לדור. בסוף שנת 1936, לאחר שהוטלו הגבלות על השחיטה היהודית בפולין, התארגנו 18 הקצבים היהודיים בקאלוש בקואופראטיב. להקמתו סייע רבות מזכיר ״יד חרוצים״ בסטאניסלאבוב, ש׳ הרמאן.

חלק ניכר מיהודי קאלוש נימנה עם המשפחות שמפרנסיהן היו בעלי מקצועות חופשיים, בעיקר רופאים ועורכי דין. בעיר התקיים בית חולים ממשלתי, אך היהודים נמנעו בד״כ מאישפוז בבית החולים ונזקקו לו רק במקרים מיוחדים כמו ניתוח דחוף או תאונה. לעומת זאת לא היססו יהודי קאלוש להזמין לביקור בית את המנהל הפולני של בית החולים,

ד״ר ז׳יבוראק, או את אשתו שהיתה רופאת ילדים. העובדים השכירים היו מבוטחים בקופת חולים ממשלתית.

הרופאים המקובלים ביותר על האוכלוסיה היהודית היו ד״ר פאנצר וד״ר אייזנברוך. בעיקר נהנה הראשון, שנוסף להיותו רופא הקדיש חלק ניכר מזמנו לפעולה ציבורית עניפה, מאהדת כל שכבות האוכלוסיה. לפני פרוץ מלחמת העולם ה־2 נוספו בעיר 2 רופאים צעירים — ד״ר ואסרמאן וד״ר ברידר הופמאן. גם רפואת השיניים היתה בידים יהודיות (הרופא ד״ר נאדל והמרפאים ריטמאן וצוקר), וכן גם 2 בתי המרקחת היו בבעלות רוקחים יהודיים. בין מהנדסי הבנין היה רק יהודי אחד — אינז׳פינק.

מספר ניכר של עורכי דין היה בקאלוש. רובם של עורכי הדין היו יהודים, אך רק הוותיקים שביניהם היו מבוססים היטב מבחינה כלכלית. הצעירים, שמספרם עלה משנה לשנה — היה זה המקצוע החופשי היחיד כמעט שבו היתה עדיין דריסת רגל ליהודים — נאבקו קשות לפרנסתם. פרקליט צעיר, שלא היה לו אבא או חותן עשיר, סבל בד״כ ממצוקה חומרית.

מימי השלטון האוסטרי שרדו בעיר כמה פקידי ממשלה יהודיים, ביניהם אחדים בעמדות מכובדות — במשרד האוצר ד״ר וייץ, בבית המשפט המחוזי השופט ראבנר; כווטרינר הנפה שימש ד״ר ספיר, בדואר עבד בזן, ורשם הלידות במינהלת הנפה היה לייב הלפרן. השלטון הפולני חסם בפני יהודים כל גישה למשרות ממשלתיות בעיר. גם בבתי הספר, כולל הגימנסיה העירונית, היה מספר המורים היהודים מועט ביותר. אחד המורים היהודים בגימנסיה, שזכה להערכה רבה מצד כל תלמידיו, היה מר נתן שפיגל. בשנים האחרונות התיישב מר שפיגל בירושלים ובה הוא מכהן כפרופסור לשפות קלאסיות באוניברסיטה העברית.

קהילת קאלוש, שמנתה לפני מלחמת העולם ה־2 כ־4000 נפש, נזקקה נוסף לעובדים במשרדי הקהילה ובמוסדות יהודיים ציבוריים אחרים, גם לכמה ״כלי קודש״, כמו רב, דיינים ושוחטים. השחיטה הכשרה היתה בשנות ה־30 בידי 3 שוחטים — ר׳ יחיאל שפירא, שהיה גם חזן בבית הכנסת הגדול, ר׳ לייזר ייקב, וחתנו ר׳ פייבל. שוחט חדש שהופיע בעיר — ר׳ מרדכי בריש — נאלץ להיאבק קשות על מקומו בין השו־חטים עד שזכה להכרה ונתקבל כשוחט מן המניין. בימי השלטון הסוב־

ייטי התארגנו השוחטים הודות ליזמתו של עזריאל פלאנק בקואופרטיב, ובשנת 1940 צעדו יחד עם חברי קואופרטיבים אחרים בתהלוכת ה־1 במאי.

לא מניתי את כל מקורות הפרנסה של יהודי קאלוש, לא הזכרתי כלל את הנשים שעסקו במקצועות שונים, לרוב בבתיהן, כגון תופרות וכיוצא בזה. לא היה ענף כלכלי בעיר שהיהודים לא עסקו בו. מעטים מאוד ביניהם היו עשירים, רבים קצת יותר היו האמידים, רובם המכריע נאבק קשה לקיום משפחותיהם. מספר ניכר מקרב המשפחות היהודיות בקא־לוש היה נתון במצוקה ורק הודות לסיוע מקרובים שמעבר לים ובמידה מסויימת של ארגוני העזרה במקום, יכלו להתקיים.

קשה וחסר סיכוי היה מצבם של בני נוער רבים אשר סובבו בעיר באפס מעשה ללא יכולת לעבוד או ללמוד. גם אפשרות ההגירה אל העולם הרחב, כולל העליה לא״י, נשללה ממנו. המשטר הסובייטי שהחל בקא־לוש בשנת 1939, הביא לידי מהפיכה שלמה בכל תחומי החיים, אך עוד לפני שניתן היה לערוך את מאזן החיוב והשלילה כתוצאה מן השינוי בא הכיבוש הגרמני, ולעומתו כל מה שהיה לפניו נראה כגן עדן.

ש' א־ר

ארגונים כלכליים ומוסדות צדקה

המלחמה העולמית ה־1 ובעיקר תקופת הכיבוש הרוסי, פגעה קשות ביהודי גאליציה המזרחית. קאלוש היהודית נפגעה במיוחד בימי הכיבוש הקצר של העיר ע"י צבא קרנסקי בשנת 1917 וזמן רב לא יכלה להתאושש מההרס שהקוזאקים של הרפובליקה הרוסית זרעו בעיר. הדו"ח שנערך למען הג'וינט באפריל 1920, מוסר על 90 בתים הרוסים ו־157 בתים שרופים. לפי אותו דו"ח נמנו עם 4500 היהודים שישבו אז בעיר 200 אלמנות ו־456 יתומים. הדו"ח מדגיש את מצב העזובה בקרב יהודי העיר ומדגיש במיוחד את הצורך הדחוף להקים בית מרחץ למען האוכלוסיה היהודית.

ועד הסיוע המאוחד של יהודי אמריקה, ה"ג'וינט", עזר לא מעט להקלת המצב. בכספי המענקים שקיבל ועד הסיוע המקומי בקאלוש נקנה מזון וחולק ל־1800 איש, כלומר ל־40% מכלל התושבים היהודיים בעיר. כמו כן ידוע כי ה"ג'וינט" סייע לייסד מחדש את קופת "גמילות חסד" שהיתה קיימת בקאלוש עוד לפני המלחמה. עזרה ליהודי קאלוש הוגשה גם באופן פרטי ע"י קרובי משפחה שהיגרו לאמריקה לפני המלחמה.

הפצעים שהותירה המלחמה החלו בכל זאת להגליד ויהודי קאלוש עמדו על רגליהם. ביזמתם ובכוחות עצמם, הקימו מוסדות עזרה וארגונים כלכליים שונים, מהם חדשים וחלקם כאלה שהיו קיימים עוד לפני המלחמה.

בתקופה שבין 2 המלחמות פעלו בקאלוש 2 קופות מלווה יהודיות, האחת קופת "גמילות חסד" והשניה האגודה לאשראי Związek Kredytowy.

קופת "גמילות חסד" נהגה לפי המסורת היהודית שלפיה אין לדרוש ריבית עבור הלואה הניתנת ליהודי בעת מצוקה. להדגמת פעולתה של הקופה נביא מספרים אחדים משנת 1936/37. באותה שנה חילקה הקופה 161 הלואות בסך כולל של 14.295 זלוטי, כלומר בממוצע הסתכמה הלוואה אחת ב־90 זלוטי. על אף שהיה זה סכום קטן יחסית היתה בכך עזרה של ממש לבעל המלאכה או לחנווני במאבקו הקשה לקיום. בין 161 הנהנים

מההלוואות באותה שנה היו 84 סוחרים זעירים, 61 בעלי מלאכה, 12 פועלים ו־4 חקלאים.

למימון פעולתה נעזרה קופת "גמילות חסד" בכספי ה"ג'וינט", אולם גם יהודי קאלוש תרמו מכספם על מנת שהקופה תוכל להרחיב את פעולתה. בשנת 1937 עמד בראש "גמילות חסד" ועד שכלל את ל' שטיין כיו"ר, נ' הלר — סגן יו"ר, נ' פרוכטרמאן (הצעיר) — מזכיר, ד' האבר — גזבר, מ' ב' הוניג וד"ר פאנצר — מפקחים.

ה"אגודה לאשראי" שנוסדה עוד בסוף המאה ה־19 מקרן הבארון הירש נסתייעה אף היא בג'וינט, אך היא נשאה אופי עסקי יותר ושירתה גם את ציבור הסוחרים ובעלי הכנסה בינונית. האגודה השתייכה לאיגוד הקואופרציה היהודית בפולין ופעלה בפיקוחו.

בועד המנהל של הבנק ישבו בשנת 1936 ד"ר הרמאן מאנדל, יונה קורץ וליאון שטיין ובמועצה המפקחת שלמה שפינדל, מ' מילשטיין, שמעון כהנא, מנשה הוניג ויעקב שפיגל. בשנת 1937 נתגלו חילוקי דיעות בדבר ניהול הבנק ואז נשתנה הרכב הגופים שבראשו. לועד המנהל נבחרו אז — ש' שפינדל — יו"ר, ד"ר פאנצר ול' שטיין; למו־עצה המפקחת — ב' אבוש, ש' כהנא, י' נאגלברג, מגר' מ' פרידלנדר, מ' פנדל ומ' שוורץ. בשנת 1939, חודשים מספר לפני פרוץ המִלחמה, נוספו אליהם נ' הלר ול' פרווירט.

הסוחרים והחנוונים היהודיים בקאלוש שמספרם הגיע למאות רבות, היו מאורגנים **בהתאחדות הסחרים** Kałuskie Zrzeszenie Kupców , ההתאחדות שתפקידה העיקרי היה להגן על מעמדו של החנווני היהודי, שהלך והתערער בשנים האחרונות לפני המלחמה בשל התחרות מצד הפולנים והאוקראינים, והמדיניות האנטי־יהודית של השלטונות, פיתחה פעילות רבה בתחומים שונים. בבניין הקהילה העמד לרשות ההתאחדות אולם ובו היו נפגשים חבריה לשמוע הרצאות או לקרוא עתונים. ההרצאות היו מתקיימות בד"כ במוצאי שבת, והמרצים, לרוב מאנשי האינטליגנציה המקומית, היו מציגים בפני הסוחרים נושאים אקטואליים שונים.

התאחדות הסוחרים נטלה חלק נכבד במפעלים ציבוריים שונים כמו עזרה לנפגעים והפגנות מחאה נגד גילויי האנטישמיות והזדהות עם קרבנותיה. לא אחת הכריזה ההתאחדות על סגירת החנויות והעסקים בעיר. כך לדוגמא שבתה הפעילות הכלכלית בעיר, גם בבתי המלאכה

היהודיים, פעמיים בשנת 1937, פעם כמחאה נגד הפוגרום ביהודי בריסק ופעם נגד ספסלי הגיטו לסטודנטים יהודיים באוניברסיטאות.

בראש התאחדות הסוחרים עמד בשנות ה־30 יוליוס נאגלברג ולאחר מותו בשנת 1938 יעקב שפיגל. בועד האחרון של ההתאחדות שנבחר כשנה לפני פרוץ המלחמה היו ל׳ לרר, מ׳ הופמאן, י׳ שטיין, ל׳ שטיין, א׳ גרינשלאג, ל׳ בנצ׳ר, ש׳ שפירא ונ קורץ. בועדת הביקורת ישבו י׳ גלאטשטיין, א׳ פלאנק, א׳ שאפר, י׳ רייס ובבית דין חברים — ב׳ באומל, א׳ בנצ׳ר, י׳ רוזנמאן, י׳ פרגר וש׳ וילנר. בשנת 1937 חולקה ההתאחדות לחטיבות ובראשן עמדו באותה שנה — ברנארד פוקס (ענף הטקסטיל), יעקב שטיין (גאלאנטריה), ליאון לרר (מזון), יעקב רוזנמאן (מסעדות ומשקאות חריפים). בראש הועדה להשכלה עמד מ׳ הופמאן.

בסוף שנת 1925 קמה בקאלוש **אגודת בעלי המלאכה היהודיים**. האגודה שמספר חבריה היה ניכר שמה לה למטרה לעמוד על משמר האינטרסים של חבריה, להפעיל עזרה הדדית ולנהל פעולה תרבותית בקרב החברים. אומנים מכל המקצועות ובעלי דעות והשקפות שונות הצטרפו לאגודה. היא השתיכה לאירגון המרכזי של בעלי המלאכה היהודיים בפולין.

בשנות ה־20 עמד בראש האגודה בקאלוש יוסף צוקר ובשנים שלפני מלחמת העולם השניה שימש בה כיו״ר ד״ר מ׳ פאנצר, סגנו היה מאקס פלקמאן. יתר חברי הועד היו: יצחק פרס, זלמן פרווירט, אהרון שראגר, אפרים טאלנפלד, סנדר וידר, דויד שיץ, משה ווכטר, הלל שטאכל, לייב צלר, חיים גלר, שלמה פרווירט, ליאון מיטלמארק, שלמה טייג וגד שיץ. בוועדת הביקורת ישבו בנימין ביין, משה שרייר ויחזקאל הרמאן.

בשנת 1939 פיזרו השלטונות את האגודה ואז התארגנו בעלי המלאכה באגודה חדשה בשם ״יחדיו״ SPÓLNOŚĆ. לוועד האגודה נבחרו אז: ד״ר מ׳ פאנצר — יו״ר, מאקס פנדל, פייבוש שפילברג, אהרון שראגר, ליאון צלר, מאקס פלקמאן, דויד באדלר, הלל שטאכל, משה ווכטלר, יחזקאל הרמאן, פיליפ ליליינפלד, סנדר וידר. לוועדת הביקורת נבחרו: ראובן גרינשלאג, חיים גלר ומשה שרייר. בעת הבחירות למועצת הק־הילה בקאלוש שהתקיימו בראשית שנת 1939 הציגו בעלי המלאכה רשימה משלהם ומטעמם נבחרו למועצה ד״ר פאנצר ומ׳ פלקמאן.

ליד האגודה ״ספולנושץ׳״ קמה להקה דראמאטית בהנהלתו של פ׳ שפילברג ובאפריל 1939 הציגה הלהקה מחזה מבוסס על האופרה ״היהודיה״ של הלוי. הבמאי היה מ׳ רוטליים.

"לינת הצדק"

היה זה אירגון עממי. עיקר מטרתו היה לסייע לחברים בעת מחלה ובמיוחד התחייב כל חבר ללון, בעת הצורך ולפי תור, בביתו של חולה ולהגיש לו עזרה. החברה פעלה על יסוד הדדיות, אולם גם לא־חברים עניים נהנו משרותיה. דמי החברות היו נמוכים וזה איפשר גם לחסרי יכולת להשתייך אליה. מלבד הגשת עזרה לחולים, היתה החברה מלווה גם מקופתה סכומים קטנים, עד 150 זלוטי, לחברים נזקקים.

במשך שנים רבות עמד בראש "לינת הצדק" אייזיק קינסטלר. הפעילים האחרים בחברה היו: אייזיק פאסברג, משה לייב באראש, יחיאל טאובר, הירש ברמאן, וולף שאפר, דויד מאלטר, יצחק גוטסמאן, הירש וייסברון, חנוך גוטסמאן, בצלאל גלר ודויד שאפר.

"אגודת הנשים"

אחד האירגונים הפעילים ביותר, אשר התמיד בפעולתו המבורכת כמ־עט ללא הפסקות, היתה "אגודת הנשים" Koło Kobiet. הארגון קם בחודש מאי 1930 וכבר בראשית קיומו כלל במסגרתו כ־300 חברות. היו אלה ברובן נשותיהם של אנשי המעמד הבינוני והאינטליגנציה, אולם גם כמה רווקות מאותם החוגים השתתפו בעבודת האגודה. החברות פעלו בכמה סקציות: ארצישראלית, תרבותית וחברתית. יותר משתי האחרות גילתה פעילות החטיבה החברתית. לאחר שנוסד בעיר סניף של ויצ"ו, נטל הוא על עצמו את עיקר הפעולה הציונית בקרב הנשים וה"קולו" הקדיש את כל מעייניו לפעולות סעד. כבר בשנה הראשונה לקיומה הקימה "אגודת הנשים" גן ילדים, ולשם כך הוזמנה גננת מק־צועית מלבוב. 30 ילדים התחנכו בגן וכ־30 ילדים אחרים בילו את שעות אחה"צ במועדון האגודה, שם קיבלו הדרכה בהכנת שיעורים לביה"ס וארוחת ערב. לפני החגים חולק ביגוד לעשרות ילדים עניים, ובמשך כל השנה סייעו להם במכשירי כתיבה.

היתה דאגה גם לנצרכים מבוגרים. חלק מהם נהנה מעזרה רפואית שהתבטאה בביקורי רופאים בבתיהם בעת הצורך, הנחות בבתי המרקחת ואף באמבטיות קאיניט. אחרים קיבלו בגדים, מזון וסבון, בתקופה שבה שירותי הסעד לא היו ממוסדים כמו בימינו מילאה במידה רבה תפקיד זה בקאלוש היהודית "אגודת הנשים". את האמצעים לפעולתה השיגה האגודה ממקורות שונים. נוסף על דמי החברות החודשיים השיגו הנשים

סיוע מוועד הקהילה וממוסדות ציבור אחרים. נשפים, שנערכו מספר פעמים בשנה ע״י הנשים, נתנו גם הן הכנסה יפה. כמו כן ניאותו כמה פירמות מסחריות ומפעלים, כמו בית החרושת לממתקים שראמק (גופ־לאנה), לתרום מצרכים לחלוקה בין הנזקקים. התקציב השנתי של האגודה הסתכם בשנת 1931 ב־6355 זלוטי, סכום ניכר בימים ההם. עם זאת ברור כי סכום זה אינו משקף דיו את היקף הפעולה של הנשים כיוון שחלק גדול מהסיוע ניתן במצרכים ובשירותים שונים.
בשנים האחרונות לפני המלחמה, התרכזה פעולת האגודה בקיום מטבח עממי לנצרכים. לאחר שהוקם הבניין החדש של הקהילה הוקצו בו אולמות למטבח והוא נפתח שם בנובמבר 1937. המקום החדש איפשר להרחיב את פעולתו של המטבח שהיה קיים כבר קודם לכן. כ־150 איש מבני העניים היו מקבלים יום־יום ארוחה חמה במטבח, והמפעל נמשך עד ימי הכיבוש הסובייטי בשנת 1939.
בראש הפעולה של אגודת הנשים עמדה במשך כל שנות קיומה — גב׳ אנה שפינדל, אשת ראש הקהל. בוועד האחרון של האגודה, שנבחר בחודש ינואר 1939, היו נוסף עליה: ס׳ מאייר וז׳ פאנצר — סגניות היו״ר, ל׳ הורוביץ — גזברית, גב׳ רובין — מזכירה, א׳ שפיגל ה׳ פרכטל, ר׳ ברמאן, ס׳ בנצ׳ר, ד׳ לרר, ר׳ ליבליך, ס׳ לרר, מ׳ מנדלבאום, ב׳ רייטר, ז׳ רוזן, ב׳ ספיר, ג׳ שטיגליץ, ד׳ שוואלב, ר׳ שטולץ, ל׳ טרומפטר, ב׳ נאדל, פ׳ האוזר, ה׳ צוקר, ס׳ רוטשטיין ור׳ רוזנמאן. את העזרה הרפואית הגישו ללא כל תמורה ד״ר קונסטאנטין, ד״ר נמליך וד״ר פאנצר.

ל׳ בן לאה

בית תרבות וחינוך

אגודת אחים

מאחורי מלון ״לאנדסמאן״, בסימטה שליד השוק הקטן, עמד בניין ציבורי יהודי ששימושו היה רב־תכליתי. הבניין היה שייך ל״אגודת אחים״. בימי השלטון האוסטרי היתה ״אגודת אחים״ ארגון של יהודים מתבוללים, אולם לאחר מלחמת העולם ה־1 נשתנה אופיה של האגודה ורוב חבריה היו יהודים לאומיים, ואף נטו לציונות. ייתכן והשפיע בכיוון זה רב העיר ר׳ יוסף באב״ד שהאציל בשנות שבתו בקאלוש מרוחו על פעולת האגודה וחבריה. הרב באב״ד אמנם לא היה ציוני מוצהר, אך כאשר קמה בשנת 1929 הסוכנות היהודית המורחבת נכלל הוא בין הנציגים המעטים של יהודי גאליציה במועצת הסוכנות. את תפקיד היו״ר של ״אגודת אחים״, מילא במשך שנים רבות נחמן הלר.

בשנות ה־30 לא ניכר רישומה של ״אגודת אחים״ בחיי היהודים פרט לעובדה שבבניין אשר היה בבעלותה התנהלה פעולה תרבותית עניפה. במיוחד היה ידוע הבניין כמקום משכנו של ביה״ס העברי ועל כן נקרא הבית בפי העם ״די העברעישע שול״. כמה חדרים קטנים ושני אולמות מרווחים היו בבניין. באולם הגדול היתה במה עם מסך והוא שימש לתנועות הנוער הציוניות להופעות והצגות וכן להרצאות, אך רוב ימות השנה שימש האולם כ...מחסן ביצים. כמה יצואני ביצים מקאלוש שכרו את האולם מ״אגודת אחים״. האולם השני שימש לספריה ובחדרים הקטנים שכן בית הספר העברי.

בית הספר העברי

לבית הספר העברי בקאלוש היסטוריה ארוכה שתחילתה עוד בעשור הראשון של המאה. עד מלחמת העולם ה־1 היה בית הספר שייך לאגודה בשם ״שפה ברורה״. המלחמה גרמה לשיתוקו של בית הספר, אך מיד לאחר המלחמה הוקמה בקאלוש האגודה ״עבריה״ והיא אירגנה מחדש

את בית הספר. ניהולו היה באותו זמן בידיהם של גולד ז״ל וישראל ברוך (האן) יבלח״א. האחרון, אשר שימש כמורה בבית הספר עוד לפני המלחמה וחזר לקאלוש אחריה, פעל רבות להפצת השפה העברית בקרב בני הנוער היהודי בעיר. בית הספר שכן אז בביתו של ד״ר נאדל. השלטונות הפולניים ״שמו עין״ על מקום בית הספר והפקיעו אותו למען מפקדת חיל־הספר. היה זה צעד אנטישמי מובהק כיון שלא חסרו באותו זמן דירות פנויות בקאלוש. מאז נדד בית הספר העברי למקומות שונים עד שמצא את משכנו בבית ״אגודת אחים״.

בתקופה שבין 2 מלחמות העולם עברו על ביה״ס העברי זמנים שונים, ימים של גיאות ושפל. הדבר היה תלוי במצב המדיני והכלכלי, בהלך הרוח ברחוב היהודי ובמידה מרובה במורה, באישיותו, השכלתו ויחסו לתפקיד. המורים לא היו מבני המקום. הם התחלפו כל מספר שנים, אך היו ביניהם שחזרו להוראה בקאלוש לאחר הפסקה ממושכת. אחד מהם היה י׳ פרוסט, המורה העברי הראשון בקאלוש ששימש כמורה בבית הספר העברי גם באמצע שנות ה־20. ביה״ס העברי היה אז שייך לאגודה ״תושיה״.

בשנת 1937 נכלל ביה״ס העברי בקאלוש ברשת בתי ספר של ״תרבות״, אולם פעולתו הצטמצמה במתן חינוך עברי לילדים אשר היו רוכשים את השכלתם הכללית בבתי הספר הממלכתיים בשעות שלפני הצהריים. באותה שנה נתקבל מנהל חדש לבית הספר, אבנר הופנר, והוא העלה בו את הרמה החינוכית והלימודית. בשנת 1938 היו בביה״ס 3 מורים ו־200 תלמידים, לרוב בנות.
מלבד הלימוד הרגיל התקיימו בבית הספר בלילות שבת פעולות תרבות בשפה העברית שכללו הרצאות, ויכוחים ואף שירה בציבור.

בראש אגודת ״תרבות״ עמדו בשנים 1937—1938 מגר׳ מ׳ פרידלנדר — יו״ר, י׳ שפיגל, ט׳ הלר, ח׳ י׳ גלאדשטיין, א׳ בנצ׳ר, י׳ גלר, ד׳ האבר, מגר׳ נ׳ זמאן, י׳ טרייטלר, מגר׳ י׳ פרידנברג, מ׳ שווארץ, ב׳ דאנקנר, א׳ בנצ׳ר (הבכור), גב׳ נאדל וי׳ נאגלברג. לוועד האחרון שנבחר בספטמבר 1938 נבחרו ב׳ אבוש, א׳ בנצ׳ר, מגר׳ פ׳ אייזנברג, מגר׳ מ׳ פרידלנדר, י׳ גלר, ח׳ י׳ גלאדשטיין, ד׳ האבר, א׳ הולץ, נ׳ הלר, י׳ קורץ, ל׳ לרר, ג׳ מלר, מ׳ מוטרמילך, י׳ רייס, מ׳ שווארץ, י׳ זילברטאל, י׳ שפיגל וב׳ טייטלבאום.

הספריה "תושיה"

מוסד תרבותי אחר ששכן בבית "אגודת אחים" היתה הספריה. רוב הספרים בה היו בשפה הפולנית ומיעוטם בגרמנית, יידיש ועברית. הספריה שירתה את בני כל הגילים וניתן היה למצוא בה ספרים מכל הסוגים, החל בסיפורי מסעות והרפתקאות לבני הנעורים וגמור בספרי שירה ופילוסופיה.

צהרי יום א' ושעות אחה"צ של יום ד' היו זמני השאלת ספרים. במיוחד היה רב הקהל שבא להחליף ספרים בימי א' וקשה היה אז לשמור על השקט בספריה. קוראות וקוראים החליפו דעות על ספרים, התווכחו ביניהם, המליצו על ספרים מסויימים, איש לחברו, ופסלו ספרים אחרים. היו ש"נאבקו" עם הספרנים להשיג ספר חדש או ספר שיצאו לו מוניטין. על מלאכת ההשאלה ניצח הספרן הראשי ד"ר ברנר וסייעו על ידו כמה בנות. העבודה כולה נעשתה בהתנדבות.

ב־2 ארונות בקצה האולם נמצאו הספרים בעברית וביידיש. מספרם לא היה רב אבל איכותם משובחת, מיטב היצירות והתרגומים שהופיעו בלשונות אלה בא"י ובגולה. חוג הקוראים במדור זה היה מצומצם אך מובחר.

בשנת 1939, לאחר כניסת הסובייטים לקאלוש, סופחה הספריה "תושיה" לספריה העירונית הכללית אשר אורגנה מחדש וקיבלה למשכן את כל קומה א' בבניין החדש של ספיר ברח' סאלינארנה. הרבה ספרים ביידיש ופולנית וכל הספרים בעברית נדונו לגניזה. ד"ר ברנר המשיך בתפקידו כספרן גם בספריה בגילגולה החדש ואף רוב הקוראים מ"תושיה" באו להחליף בה ספרים, אך לא היתה שם כבר הרוח ששררה ב"תושיה".

חדרים ומלמדים, "תלמוד תורה" ו"בית יעקב"

בזכרוני חוזר אני תכופות לרחוב הקטן בקאלוש, רחוב קושצילנה, שבו ראיתי לראשונה בימי חיי את אור השמש. ברחוב זה שכנו כבוד העיריה (מאגיסטראט) והכנסיה הקאתולית (קושציול). מעל בניין המאגיסטראט התנשא מגדל השעון. ספרותיו ומחוגיו המוזהבים, צלצוליו הבלתי נלאים הורו שנים רבות ודורות על גבי דורות לבני קאלוש את זמנם החולף.

למאגיסטראט היו 2 שכנים נכבדים. מצד אחד בניין ה"סוקול" על מתקני הספורט שלו וה"קינו" (אז ראינוע). מצדו השני של בניין העיריה עמד הקושציול על צריחיו הגבוהים ודלתותיו הרחבות, שמהן בקעה החוצה תדיר נגינת העוגב ונשמעה בכל הרחוב.

משחר ילדותי לימדוני שאמונתם אינה אמונתנו ואסור לילד יהודי לעלות, אפילו לא תוך כדי משחק, על מדרגות הכנסיה. בימי ראשון בשבוע, עם השמע צלצולם הגא והגואה של הפעמונים, היו המוני קא־תולים על נשותיהם וטפם, לבושים חגיגית, נוהרים במעלה הרחוב שלנו לכנסיה. אנו ילדים משחקים וכבר "יהודים קטנים", היינו תוהים על הגויים שאינם מבינים כי שוגים הם באמונתם ועתידים הם לרשת יסורי גיהנום.

קרבתו של הקושציול לא מנעה מיהודים לגור ברחוב קושצילנה. מלבד משפחתנו שגרה בדירה שכורה בביתו של מנשה בר הוניג התגוררו ברחוב משפחות האבר, ליבליך, מילשטיין, קולבושובר, משפ׳ הרופא ד"ר גולד ועוד אחרות שמחמת הזמן הרב שעבר מאז שמותיהן כבר נשכחו ממני לצערי הרב. שלא כברחובות יהודיים אחרים לא היו ברחובנו חנו־יות אלא גינות לרוב. בין העצים שבגינות ולעתים באמצע הרחוב שיחק־תי עם ילדי השכנים.

אך רק זמן מועט ניתן לילד יהודי לשחק ברחוב ללא הגבלה. ילד בגיל 3 וחצי — 4 נרתם כרגיל בעול תורה ונשלח לחדר. שונים באופיים ובשיטות ההוראה היו מלמדי דרדקי בזמני. היו שהרביצו תורה לתינו־

קות וגם מכות. הקאנצ׳וק הישן נושן לא מש כמעט מידיהם. אחרים, מתונים יותר, הסתפקו בצביטות, משיכות באוזן או סתם דחיפות. מן המפורסמים בקפדנותם היה המלמד מרדכי הרש. אולם היו גם מלמדים אשר עשו את מלאכתם בשיקול דעת ובדרכי נועם. כזה למשל היה ר׳ סנדר־מלמד. אך מעל לכל ההבדלים בשיטות הפדאגוגיות שלהם היה משהו משותף לכל מלמדי הדרדקי, שאצלם למדו הילדים עד הגיעם לדרגת ״עברי״, כלומר ידיעת הקריאה בסידור, כל המלמדים בלי יוצא מן הכלל היו עניים מרודים וכולם בגיל גבוה למדי.

הלימוד בדרגה גבוהה יותר שכלל חומש עם רש״י וראשית גמרא נעשה בקאלוש ב־2 דרכים, אצל מלמדים פרטיים, שלהם שילמו הורי התלמידים שכר לימוד, וב״תלמוד תורה״, שבו קיבלו המלמדים שכר חודשי מקופת החברה. בחדר ״פרטי״ למדו בניהם של בעלי אמצעים אשר ידם השיגה לשלם שכר לימוד. בין המלמדים הפרטיים הידועים, אשר לימדו חומש וקצת גמרא, היו מלך־מלמד והמלמד מנדיל. אלה הרביצו תורה בילדים בבניין בית המדרש הקטן. לעומתם לימד מאיר גוט ומלמדים אחרים בדירותיהם הפרטיות, שכללו לרוב לא יותר מאשר חדר מגורים בגודל בינוני ומטבח לצדו.

ילדיהם של עניים למדו ב״תלמוד תורה״. רמת הלימודים שם היתה בשנות העשרים המוקדמות ירודה יותר מאשר אצל המלמדים הפרטיים, אבל במרוצת הזמן השתפרה ההוראה ב״תלמוד תורה״ ועלתה ברמתה אף על זו שבחדרים הפרטיים.

הנערים המבוגרים יותר והבחורים, שנפשם חשקה בתורה, לא למדו אצל מלמדים אלא מפי בעלי ידע שתורתם לא היתה אומנותם. היו כמה בעלי בתים שפרשו מעסקיהם ונתנו שיעורים לבחורים בגמרא ותוספות. ביניהם מן הראוי להזכיר את ר׳ יעקב נוסבאום, האחים זישה ומשה האלפרן ואת יהושע פאסברג שלימדו בהתנדבות ובמסירות רבה. בגורלי עלה להכיר את צורת הא״ב ב״תלמוד תורה״. למרות שהיו מלמ־דים טובים וחדרים מסודרים יותר ואף הפרוטה לא חסרה בביתנו, נש־לחתי ל״תלמוד תורה״ כיון שסבי ר׳ יעקב נוסבאום ז״ל היה ממייסדי ה״תלמוד תורה״ והיו״ר של החברה. היא נוסדה עוד בשנת תר״ע (1910) ומני אז ועד הכיבוש הסובייטי בשנת 1939 פעלה רבות בשדה החינוך היהודי בקאלוש. רק בשנות מלחמת העולם הראשונה נאלצה החברה להפסיק זמנית את פעולתה הברוכה.

כשהתחלתי ללמוד בת״ת, היה זה באמצע שנות ה־20, שכן המוסד בקלויז דצ׳ורטקוב. הוא תפס אז לא יותר מאשר 2 ואולי 3 שולחנות של הקלויז. הרכב כיתת התלמידים היה מגוון ביותר. לצד תינוקות, אשר רק לפני זמן לא רב יצאו מחיתוליהם, ישבו נערים בני 11—12, לרוב כאלה שהתייתמו מאבותיהם במלחמה. בשנות המלחמה נעו ונדו ברחבי המדינה האוסטרו־הונגרית וכששבו לקאלוש לא השיגה ידן של האמהות לשלם שכר לימוד. רק לאחר שחידש ״תלמוד תורה״ את פעו־לתו נתאפשר להם ללמוד. הכלל היה כי בעד הלימוד בת״ת משלמים רק בעלי היכולת ואילו העניים פטורים מתשלום.

המלמד באותו זמן היה ר׳ מוישה׳לה, יהודי כבן 70 אשר בקבוק עם הטיפה המרה היה תמיד מצוי בכיסו. לפעמים היה נרדם בשעת הלימו־דים ואז היו הנערים הגדולים מוציאים בשקט את הבקבוק מהכיס, לוגמים ״לחיים״ קטן ואת היתר שופכים על השולחן, מדליקים אש ובצעקה ״ס׳ברענט״ (בוער) מעירים את המלמד. לפעמים כשראשו של הרבי היה רכון על השולחן וזקנו פרוש עליו היו הקונדסים מדליקים נר, מטפ־טפים כמה טיפות שעווה על הזקן ומדביקים אותו לשולחן. לצהלת התלמידים, הרואים את הרבי נאבק על שלמות זקנו לאחר שהתעורר מתנומתו, לא היה אז קץ.

אחרי שנים עבר ה״תלמוד תורה״ למעון משלו. היה זה הודות לאשה הנדיבה שפרינצה שיסלר. היא נשארה בודדה בקאלוש לאחר שכל ילדיה עברו לגור בגרמניה ועל כן ניאותה להעמיד לרשות הת״ת את ביתה. במקום החדש אורגן ה״תלמוד תורה״ במתכונת חדשה. לכל כיתה היה חדר נפרד ובו ספסלי לימוד כמו בבית ספר. המלמד שהפך למורה ישב ליד שולחן מוגבה, וכל שעה נשמע צלצול להפסקה. החצר והגינה הגדו־לה ליד הבית איפשרו לילדים לשחק בעת ההפסקה באויר הצח. הסדר והנקיון שופרו לאין שיעור. אמנם לא היה שרת ב״תלמוד תורה״, אך בכל כיתה היה תלמיד תורן שתפקידו היה מדי יום לטאטא את הכיתה, לנקות את הלוח ולדאוג לגיר. בכל יום ששי נשארו לפי תור כמה תלמידים עם אחד המורים ואלה ניקו בצורה יסודית את הבית כולו. הם קירצפו במברשת, מים ומטלית, את הרצפות וכן את הספסלים וה־חלונות.

מספר התלמידים לא רק גדל, גם הרכבם נשתנה. יותר מאשר בשנים

הקודמות היו בין התלמידים בניהם של יהודים אמידים והודות לשכר הלימוד ששילמו ניתן היה לקיים את המוסד ברמה נאותה.

לא רק במראהו החיצוני ובסדרים שבו נשתנה ה"תלמוד תורה" במשך הזמן. בעקבות הרוחות החדשות שהחלו לנשוב ברחוב היהודי בקאלוש בראשית שנות ה־30 צריך היה להתאים גם את תוכן הלימודים לרוח הזמן. תנועות הנוער הציוניות כבשו שכבות רחבות של הנוער היהודי בעיר, גם חובשי הספסלים בבית המדרש נתפסו לקריאת ספרים בשפה העברית. אולם יותר מכל איים בית הספר העברי, ששכן בספרייה "תו־שיה", להוציא מת"ת את תלמידיו.

"אגודת ישראל" אשר תחת חסותה נמצא ה"תלמוד תורה" הזעיקה את הוועד של הת"ת לעמוד בפרץ ולהציל את ילדי ישראל מהשפעת הציונים ר"ל. בהסתמכו על הפסוק "ויגזל החנית מיד המצרי ויהרגהו בחניתו" החליט הוועד להפוך את ת"ת לבי"ס וללמד בו את מקצועות היהדות "עברית בעברית", לא בהברה ספרדית, כמובן. מהסמינר של נימצוביץ בגרודנו הובא מורה שהצטרף לצוות הרבי"ס בת"ת. ראשון המורים היה זיידנברג ואחריו בא מאיר רייכל. על יד החומש והגמרא הופיעו כמקצועות לימוד תנ"ך והלשון העברית. "לשון וספר" של פיכ־מאן ודקדוק עברי של שפירא היו לספרים "כשרים" לא פחות מאשר הגמרא. הלימוד התנהל בהברה ליטאית, מעין פשרה בין האשכנזית והספרדית של הציונים. בשנים שבהן שימש מ' רייכל כמורה עלו חניכי ת"ת בידיעתם בספרות ודקדוק עברי על תלמידי "תושיה". בתקופה מסויימת היו מתכנסים ביזמתו של מורה בבי"ס "תושיה" נערים יודעי עברית בערבי שבתות לקריאה ושיחה על טהרת העברית, ורבה היתה גאוותם של תלמידי ת"ת שהוכיחו שם את בקיאותם בשפה ובספרות העברית.

לימוד העברית לא ביטל את עיקר המטרה של ת"ת — הקניית ידיעה בתלמוד ופוסקים. לשם כך הובא מלמד, תלמיד חכם וחסיד קנאי, משה פלאם שמו. קשה היה לו להסתגל לספסלי בית הספר, לצלצול הפעמון כל 45 דקות ולסדרים כיו"ב, אך הוא לא ויתר על דרישותיו הרבות מהתלמידים. במסכת "נדרים" חייבים היינו ללמוד 20 דפים בעל־פה. כמו כן למדנו "שולחן ערוך", "יורה דעה" ו"אורח חיים".

יומם של תלמידי ת"ת היה עמוס ביותר. לפני הצהריים למדנו בבית הספר הפולני, בשעות 2—6 אחה"צ ב"תלמוד תורה", ובערבים היה עלינו

להכין שיעורים ל־2 בתי הספר. מדי כמה חודשים נערכה מעין בחינה לתלמידי ת"ת ע"י רב העיר, ר' יוסף באב"ד, שהיה בא לבחינה בלווית בנו השיל. השתדלנו כולנו להתכונן יפה לבחינות אלה, אך למעשה הן נשאו יותר אופי של חגיגה מאשר מבחן ידיעות.
שנים מספר נמשכה בת"ת האידיליה בין קודש לחול, בין גמרא לעברית. והנה אבות הת"ת שמו לב לעובדה שאין בית ספרם משמש עתודה לחובשי הספסלים בבית המדרש. הרבה נערים החלו לבקר בתנועות הנוער, מי בגלוי ומי בסתר. את הקולר תלו בלימודי העברית ובמורה מאיר רייכל ועל כן פיטרוהו מעבודתו ובמקומו הובא "מלמד מודרני", ונחוצקר שמו, שלימד תהלים בניגון מיוחד. התלמידים אשר קודם למדו בחשק התייחסו בזילזול גם למורה וגם לשיעוריו. פרנסי הת"ת נאלצו להחליף כל פעם את המורים, אך על השיטה שלפיה תפס ספר תהלים את מקום העברית לא רצו לוותר. התוצאה היתה ש"תלמוד תורה" החל להדרדר, המוסד החינוכי החשוב שהגיע להישגים יפים כל כך בימיו של המורה המחונן והמסור מאיר רייכל הפך שוב ל"חדר", בעיקר לילדי העניים.
מלבד השינוי בתכנית הלימודים הונחתה מכה נוספת על הת"ת. עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, חזרו ממנה לקאלוש בניה של גב' שיסלר. הם באו בחוסר כל ועל כן דרשו מת"ת להחזיר להם את ביתם כדי שיוכלו לגור בו. היה זה בשנה האחרונה שבה למדתי בת"ת.
ל"תלמוד תורה" הקצו פרנסי הקהילה 2 חדרים בבית המרחץ העירוני לאחר שנעשו בו שיפוצים מתאימים ונפתחה כניסה נפרדת לת"ת. אולם המוסד החינוכי, שידע פעם זמנים טובים יותר, לא האריך ימים גם במקום החדש. בשנת 1937, השנה שבה התחוללה על יהודי פולין הגזירה נגד השחיטה הכשרה, נאלצה המשחטה לעופות לעזוב את בית המטב־חיים העירוני ולא היתה ברירה אלא להעבירה למקום שתפס "תלמוד תורה". ועד ת"ת נזעק לפעולה להצלת המוסד ולשם כך העלה הרעיון להקים בניין ל"תלמוד תורה" ברחוב סלובאצקי, אולם עד פרוץ מלחמת העולם השניה לא נסתייע הדבר. בשנים האחרונות לפני המלחמה הפך שוב "תלמוד תורה" בקאלוש למה שהיה בשנות ה־20. ליד 3 שולחנות, אחד בבית המדרש הקטן, השני בקלויז דצ'ורטקוב, והשלישי בקלויז של ר' יואל ויינטרויב, התנהלו הלימודים של המוסד אשר היה פעם מקנה תורה למאות תלמידים מבני העיר.

בראש ועד "תלמוד תורה" עמד בשנות ה־30 המאוחרות ראש הקהל ר' שלמה שפינדל וכמזכיר הוועד שימש דויד גלאדשטיין. הרב של קא־לוש, ר' שלמה שיקלר, היה מהדואגים העיקריים למוסד ומלבדו היו בוועד שלמה נוסבאום, הירש מיילן, גרשון צייג, מאיר האבר, שמעון כהנא. נוסף עליהם היו בוועד בשנת 1937 ליאון שטיין, אברהם רייטר, פישל זילבר ויוסף וויינברג ובשנת 1939 מנשה בר הוניג, יצחק קולבו־שובר, מאיר ברוינוואסר, יצחק אקסטר, משה פרידמאן, לייב הלר וחיים פיינטוך.

במסגרת החינוך התורני בעיר מן הראוי להזכיר גם את ה"בית יעקב". עד ייסודו למדו הבנות קריאה בסידור תפילה אצל מלמדים שהיו באים לבתיהן. לשם הקמתו של "בית יעקב" הגיעה לקאלוש גב' שרה שנירר מקראקוב, מייסדת "בית יעקב" בפולין. נערכה אסיפת נשים גדולה ושרה שניר הרצתה על חינוך הבנות. היא אמרה שהזמנים משתנים ואי אפשר "להפקיר" בנות להשפעת גורמים לא דתיים, יש ללמדן תורה. המורות הראשונות ב"בית יעקב" בקאלוש היו חניכות הסמינאר למורות של "בית יעקב" הגב' אלטשולר והולצר.

גורל הב"י היה דומה לגורלו של הת"ת. בשנים הראשונות היתה התפת־חות. מלבד הלימודים התנהלה בבית הספר גם פעילות חברתית. לרגל החגים התקיימו הופעות פומביות של התלמידות, פעמיים נערכו הצגות חנוכה באולם הגדול בעיר, ב"נארודני דום". ההצגות עברו בהצלחה ומשכו קהל רב שמילא את האולם עד אפס מקום. בסוף שנות ה־30, ערב מלחמת העולם השניה, הורגשה התרופפות גם ב"בית יעקב". הוועד לא פעל כראוי והמורות לא קיבלו את משכורתן בצורה מסודרת. הרבה בנות ביכרו את בית הספר העברי "תושיה" על פני ב"י. פעולתו הצטמקה ועם פרוץ המלחמה הפסיק המוסד להתקיים.

יהודה רוזנמן

הספורט היהודי בקאלוש

דומה כי עד מלחמת העולם הראשונה לא ידעו צעירי קאלוש ספורט מהו. גם אחרי המלחמה, כאשר בסטרי ובסטאניסלאבוב, וגם במקומות קטנים יותר באיזור, פעלו כבר אגודות ספורט, שיחקו עדיין הנערים היהודיים בקאלוש כדורגל מאולתר במגרשים ריקים בעיר. הם שיחקו מבלי שידעו את חוקי המשחק, ללא בגדי ספורט וללא מאמן או מדריך מומחה. הרוח החיה במשחקים אלה היה בוזיו לדר שהביא את אופנת הכדורגל לנערי קאלוש מצ׳כיה, שם שהתה משפחתם בעת המלחמה.

היה זה, עד כמה שזכור לי, מיכאל מוטרמילך (בן אשר) אשר באחד מימי חג שמחת תורה, באמצע שנות ה־20, ערך מגבית אצל המתפללים, ובכסף שקיבל, קנה לאחר החג כדורגל אמיתי עשוי עור ועונה לדרישות התקן. כדור זה נתן דחיפה לפעולות ספורטיביות סדירות ומאורגנות יותר. המשחקים נערכו מאז במגרש קטן ליד הטארגוביצה והשתתפו בהם תלמידי הגימנסיה היהודים, וגם בני נוער אחרים. פעילים במיוחד היו חיים הופמאן, איזיו הולדר, אחי אברהם (דזיומק) רוזנמאן ואחרים, ששמותיהם, לצערי, נעלמו מזכרוני. הם הקימו קבוצה בשם ״הכוח״, כשמן של אגודות ספורט יהודיות בסטרי וסטאניסלאבוב, אשר אימצו להן את שמה של אגודת ״הכוח״ המהוללת מווינה. אל ״הכוח״ נמשכו הרבה נערים יהודיים ובמהרה הגיעה האגודה למספר קבוצות. אני עצמי, שהייתי אז כבן 15, שיחקתי בקבוצה ג׳.

בשנות השלושים השתתף כבר ״הכוח במשחקים רשמיים, אמנם במחלקה נמוכה, מחלקה ב׳. שיחקנו נגד קבוצות בסטאניסלאבוב, ברושניוב, טלו־מאץ׳ ועוד. הקבוצה שיחקה בתלבושת אחידה, בחולצות שצבען תכלת לבן. מלבד שחקנים קבועים משלו נהנה ״הכוח״ גם מקהל אוהדים מסור ונאמן שליווה את הקבוצה בכל משחקיה ועודד את השחקנים. במיוחד הצטיינו בכך האחים שיץ. באותו זמן, ועוד לפני כן, קמו בקאלוש גם אגודות ספורט לא יהודיות, אחת פולנית ליד ״סוקול״, ואחת אוק־ראינית בשם ״צ׳איקה״. אולם החזקה ביותר היתה קבוצת הכדורגל של

טאס״פ שבה שיחקו כדורגלנים מעולים, אשר המפעל דאג לכלול אותם בין עובדיו.

״הכח״ בשנת 1933

עד שנת 1938 היתה ״הכוח״ בקאלוש אגודת הספורט היהודית היחידה בעיר. באותה שנה נוסדו עוד 2 אירגוני ספורט יהודיים בקאלוש. ליד ״השומר הצעיר״ המקומי קמה קבוצת כדורגל בשם ״שומריה״. על אף שמספר חברי ״השומר״ לא היה רב הצליחו ה״שומרים״ להעמיד קבוצת שחקנים חזקה שהוכיחה את יכולתה גם במשחקי חוץ שונים, בין השאר בתחרות על גביע ד״ר ר׳ רובין, יו״ר ״הכוח״ בסטאניסלאבוב.
אירגון ספורט אחר אשר נוסד בקאלוש בשנת 1938 היתה אגודת ״מכבי״. פעילים מקרב הציונים הכלליים יזמו את הקמתה של האגודה, שעמדה לכלול בפעולתה מלבד כדורגל גם את ענף הסקי ואטלטיקה קלה. בספ־טמבר 1938 נבחר ועד האגודה ובו מגר׳ מ׳ פרידלנדר — יו״ר, ד״ר מ׳ גפל וד״ר מ׳ גולד — סגני יו״ר, העלמה ז׳ לרר, מ׳ לוקר, מגר׳ ל׳ נאדל, מ׳ רייס, ה׳ רודר, ל׳ צלר, מגר׳ י׳ הולדר, י׳ שפיגל, פ׳ שפילברג, ד״ר י׳ אייזנברוך, מגר׳ י׳ פרידנברג, ד״ר י׳ נמליך, ד״ר א׳ שוואלב — חברי הועד. פחות משנה אחת לאחר הקמתה של ״מכבי״ בקאלוש, פרצה מלחמת העולם השניה והאגודה לא זכתה לפעול רבות.

זכרונות והווי

ישראל ברוך (האן)

קאלוש היהודית בעיני מורה עברי

א. לפני מלחמת העולם הראשונה

אוגוסט 1912, ואני אז מורה לעברית ב"תלמוד תורה" בעיר בוריסלאב. המנהל הוא חברי וידידי הטוב שמחה גלב שאיתו יחד למדתי בקלויז "חדשים" בלבוב. איתו יחד יסדנו את המועדון הציוני "עבריה" בלבוב ויצאנו להורות עברית חדשה במיבטא ספרדי. שמחה גלב, שהיה מבוגר ממני במספר שנים, זכה להיות מנהל ביה"ס ת"ת בבוריסלאב, ואני, כאמור, שימשתי בו כמורה. בנוסף לכך מילא גלב את התפקיד של יו"ר ב"אגודת המורים העבריים", ואני הייתי המזכיר. יום אחד קיבלנו מכתב דחוף מועד בית־הספר העברי בקאלוש לשלוח להם תיכף ומיד מורה שיהיה גם מנהל. נטלתי את התפקיד על עצמי ועברתי לקאלוש.

בבואי לקאלוש הופתעתי למצוא בה לא רק כיתות מסודרות לנערים ונערות בגיל בית־הספר, אלא גם כיתה של בוגרים, נערים ונערות בגיל 17—20, שהיו בעלי ידיעה רחבה ועמוקה בשפה העברית, בתנ"ך ובספרות העברית העתיקה והחדשה, עד כדי כך שכל אחד מהם מוכשר היה לאחר הכנה קצרה בדרכי ההוראה והחינוך להיות מורה לעברית.

לדאבוני, איני זוכר היום, אחרי כל כך הרבה שנים שעברו מאז, את שמו של המורה הנפלא שהיה שם לפני, והכין את התלמידים והתלמידות, הטובים והמוכשרים, שאני זכיתי להיות להם מורה. מהתלמידות זכורות לי היטב 2 האחיות גלאס. הצעירה בהן, ציפורה, נסעה בשנת 1913 לגרמניה ונתקבלה שם תיכף לאחר בואה למזכירה עברית באחד המדורים של הוצאת "אמנות". עם ציפורה גלאס נשארתי בקשר ידידות ובחליפת מכתבים עד תום מלחמת העולם הראשונה. היא היתה בעלת

ידיעות כלליות ועבריות, בקיאה בכל ספרי התנ"ך וביחוד בספר "תהלים" שאותו ידעה כמעט בעל־פה. היא נישאה לרופא והקימה משפחה, אולם זו נפלה בידי המרצחים של היטלר — השם ינקום דמם. גם אחותה הבכירה של ציפורה עזבה בשנת 1913 את קאלוש, היא נסעה ללבוב להמשיך בלימודים ובהמלצתי נתקבלה כמורה פרטית לבנותיו של בן־דודי ברוך האלפרן. כאשר נמלטה משפחת האלפרן לווינה, בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, הצטרפה גם המורה גלאס אליהם. גם היא עברה לאחר המלחמה לגרמניה, נישאת שם והקימה משפחה, אך כאחותה נפלה גם היא בידי המרצחים, הי"ד.

בבואי לקאלוש בשנת 1912 הופתעתי לטובה לא רק מתלמידי בית־הספר. מצאתי עיר של תלמידי חכמים ובעלי השכלה. רושם בל יימחה עשה עלי ראש משפחת קורץ, לדאבוני איני זוכר את שמו הפרטי. הוא היה יהודי אדוק, בקי בספרי הפילוסופיה וההלכה של ימי הביניים ולא היה זר גם לספרות ההשכלה. אף בנו הבכור היה כך. רוב היהודים המשכילים בקאלוש נטו אז לשפה הגרמנית ובבתי רבים מהם אפשר היה למצוא ספרים ממיטב הספרות הקלאסית והמודרנית בשפה זו. ספרו של היהודי האנטישמי ווינינגר "המין והאופי" היה בעת ההיא מפורסם מאוד בחוגי המשכילים היהודיים בקאלוש.

בפסח של שנת 1913 הכנתי את התלמידים והתלמידות לבחינה פומבית. בקשר לכך עבדתי איתם גם על הצגה איזושהי ועל שירה במקהלה. טרחתי יותר מדי וגרמתי לעצמי דלקת גרון כבדה. הרופאים לא מצאו לי רפואה ועצתם היתה לעזוב את ההוראה לזמן מה. הייתי מוכרח לדאבוני להפרד מההוראה ומקאלוש. התלמידות של הכיתה הנמוכה, שנקראה אז מחלקה, נתנו לי בפרידתי מהן את שירי טשרניחובסקי וגם מכתב פרידה יפה בחתימות ידי כולן. תצלום המכתב עם החתימות מופיע בספר הזכרון.

כשנה לאחר עזבי את קאלוש פרצה מלחמת העולם הראשונה ואני נקראתי לצבא להלחם למען אוסטריה והקיסר. שרתתי בצבא אוסטריה עד סוף המלחמה בשנת 1918.

ב. לאחר מלחמת העולם

כאשר שבתי לקאלוש לאחר מלחמת העולם הראשונה היתה העיר בת־חום שלטונה של הרפובליקה האוקראינית שבראשה עמדה אז ממשלה

זמנית. יהודי קאלוש, וכן גם כל יהודי מזרח גאליציה, היו אז בפחד ובחרדה מפני כניסת הפולנים, או מפני כניסת הרוצחים של צבא פטלורה. בניגוד להם התייחסה הממשלה הזמנית של האוקראינים בגאליציה אל האוכלוסיה היהודית באהדה. בקאלוש היו אז הרבה צעירים יהודים שעזבו את הצבא האוסטרי שהתפרק, רובם היו במדי צבא, ולרבים מהם היו גם הרובים של צבא אוסטריה. בהסכמת האוקראינים אירגנה המו־עצה היהודית בעיר את הצעירים האלה להגנה צבאית ששמרה יומם ולילה על העיר וגם על הכפרים מסביב נגד כל ניסיון של פרעות ביהו־דים. תלמידי אוניברסיטה שלא יכלו להגיע אל בתי הספר בלבוב, הקימו באותו זמן אגודת "אור", שבה הירצו כל שבת על שפינוזה, על זרמים חדשים בספרות העולם וכדומה. הפועלים, שהיו תחת רושם המהפיכה הרוסית, נעשו כולם אידישיסטים נלהבים והירצו באסיפותיהם על ה"ריבולוציה" ועל החופש המקווה. אולם רוב הצעירים, וביחוד אלה שהיו תלמידים בשנים 1912—1913, עסקו בויכוחים על הצהרת באלפור ועל החלוציות, ובעיקר על תחיית השפה העברית.

בינתיים נכנס צבא פולין לקאלוש, כמעט בלי פגיעה או הפרעה בחיי היהודים בעיר. אחריהם באו הפקידים האזרחיים והוקם הקשר עם העיר לבוב. צבא פטלורה עבר בלילה בשקט דרך קאלוש מערבה ויהודי העיר לא נפגעו. אז הוקם הקשר בין יהודי קאלוש ובין חברות העזרה הגדולות באמריקה. נפתח מחסן גדול של מצרכי מכולת, שנשלחו ע"י יהודי ארה"ב, וכן מטבח שבו חילקו בכל יום ארוחות חינם לניצרכים. נפתח גם מחסן בגדים שנשלחו מארה"ב. בכל פעולות העזרה השתתפו התלמידות המבוגרות של בית הספר "תושיה" בפיקוחו ובהדרכתו של המורה. בכל בוקר באו, לפי תור, 4 תלמידות אל המחסן, שם קיבלו מכולת". משם הלכו אל המטבח, בישלו את הארוחות וחילקו את המנות כל ניצרך. אחר כך שטפו וניקו את המטבח ואת הכלים. 2 תלמידות אחרות חילקו לניצרכים את הבגדים ע"פ רשימה שקיבלו מועד הקהילה.

ביה"ס העברי "תושיה" והשפעתו בעיר

כמו לפני המלחמה נתקבלתי גם אחריה למורה ומנהל בבית הספר העברי שנקרא "תושיה". התארגנו 6 כיתות לפי הגיל ולפי רמתם של התלמידים. נתקבלה גם המורה יאקוב שלימדה בגן הילדים ובכיתות המתחילים. כמעט כל הילדים היהודיים בעיר נהרו לבית־הספר העברי. היה זה

צחוק הגורל כי שמי היה אז האן (ישראל האהן) ושם מנהלת בית־הספר הפולני היה אז אף הוא האן (האנובנה). מכיוון שכל הילדים היהודיים זרמו לבית־הספר העברי, ובבית־הספר הפולני נשארו החדרים ריקים, באה המורה האן אל המורה האהן לראות מה פשר הדבר.
הפעולות בבית־הספר התנהלו מן הבוקר עד 10—11 בערב. בבית־הספר היו אז גם גן ילדים, 2 כיתות של בנים ובנות בגיל בית הספר, ו־3—4 כיתות של צעירים וצעירות, ביניהם צעירים ששבו מהצבא אחרי תום המלחמה. שבועות מספר מאז שנתחדשה הפעולה בביה״ס, נשמע ברחובות העיר, בחיי יום־יום, דיבור עברי. בכל הכיתות, מגן הילדים עד הכיתה הגבוהה, למדו זימרה בציבור (כאשר ביקרתי בשנת 1956 במושבה חדרה קיבלו את פני כל האימהות שהיו תלמידותי בביה״ס ״תושיה״, לתימהון בניהן ובנותיהן, בשירים שלמדו מפי בקאלוש). בכל הכיתות למדו התלמידים, לפי מצב ידיעותיהם בשפה העברית, פיתגמים. כשבאו אורחים לביה״ס ושוחחו עם התלמידים, השתוממו על בקיאותם ואופן שימושם בפיתגמים בעת השיחות. לימוד התנ״ך תפס חלק ניכר מתכנית הלימודים בכל הכיתות, ובכיתות הגבוהות נלמדו יצירותיהם של הסופרים והמשוררים העבריים המודרניים. גם יצירות מופת מהספרות העולמית, במידה ונמצאו בתרגום עברי, נלמדו בביה״ס.
ב״תושיה״ הושם דגש גם על חינוך ציוני ולאומי. התלמידים קראו והיו בקיאים בספריהם של פינסקר והרצל, וכן היו גם ערים למתרחש בארץ ישראל ולכל הנוגע למפעל הציוני. חלק מהתלמידים הצטרף אל ״השומר הצעיר״ שאורגן ע״י התלמידה פנינה פופר. חברי ״השומר״ היו צועדים ברחובות העיר בטור צבאי עד שמשכו עליהם את עיני שר המחוז והוא אסר את התהלוכות. במסגרת בית־הספר התקיימו גם פעולות ספורט והתעמלות, אולם הדגש היה על הצד העיוני. בכיתה הגבוהה חובה היתה על כל תלמיד לפי תור להכין הרצאה על נושא שהוא בחר בו בתיאום עם המורה. בכל יום שבת התקיימו ויכוחים על נושאים שוטפים.
חלק רב היה לתלמידי ״תושיה״ בפעולה התיאטראלית. בזמן היותי בקאלוש הציגו התלמידים והתלמידות של הכיתה הגבוהה קטעים מהאופרות של גולדפאדן ״שולמית״ ו״בר כוכבא״, את המחזה ״המטורף״ של יעקב גורדין וכן את המונולוג ״הנשרף״ של שלום עליכם. כל אלה בתרגום עברי שלי. בכל ההצגות שנערכו באולם הגדול של ״נארודני

דום" ביקרו 300—400 צופים שהבינו כולם עברית ושילמו בעד כרטיסי הכניסה. התלמידות הכינו בהתנדבות מיזנון ובכניסה לאולם מכרו עוגות וממתקים לקהל. ההכנסה הנקייה מדמי הכניסה ומפדיון המזנון היתה כולה קודש לפעולות בית־הספר.

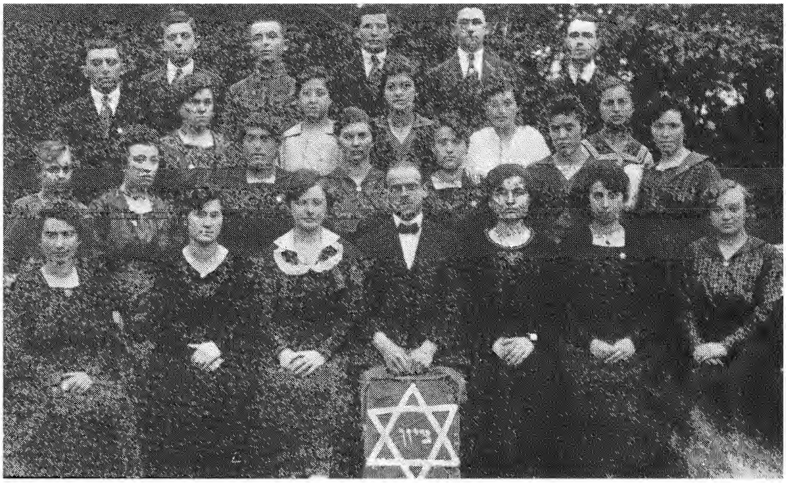
בהשתדלותה של התלמידה מרים קורץ ז"ל ובהתנדבות כל התלמידים והתלמידות קמה "ספריה של בית הספר תושיה" שהיו בה ספרי קריאה וספרי עזר לתלמידים. מהספריה נהנו גם אנשים מחוץ לבית הספר.

כל השיחות וההרצאות בבית־הספר "תושיה" היו חדורות רוח חלוציות ובסימן העליה לארץ ישראל. על פי עצתי נכנסו אחדים מתלמידי לעבוד במסגריה של יעקב מאייר על מנת שיוכלו לקבל הכשרה מקצועית למען יוכלו לבוא כחלוצים לא"י. אחדים מהם חיים איתנו היום בישראל.

אין לי ידיעה מדוייקת על מספר העולים מקאלוש בשנות ה־20, אבל בטוח אני שכל העולים הושפעו מרוח החלוציות ששלטה אז בבית־הספר "תושיה".

במרכז המורה ברוך (האן)

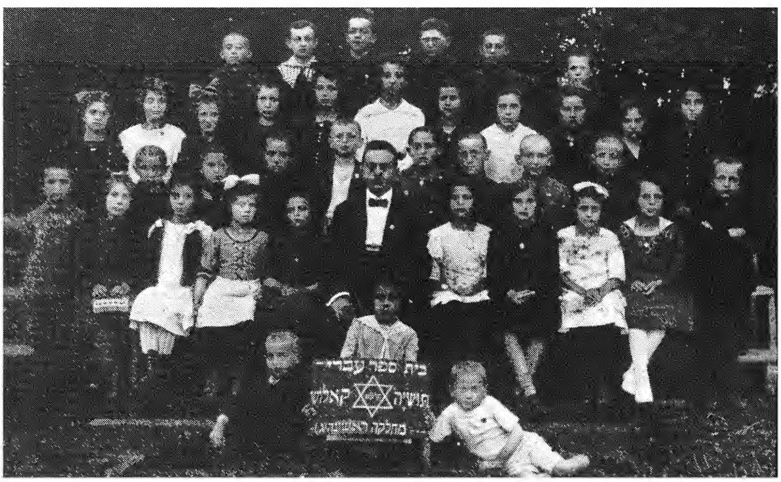

תלמידי הכתה העליונה של בי״ס ״תושיה״ בשנת תרע״ט (1919)

יושבות בשורה הראשונה מימין לשמאל: ביילה רייטר, המורה ברוך (האן), ר׳ זיסר, דוניה קולברג, קולברג(בוימל).

בשורה השניה עומדות: פוקס, פיינטיכל (ברנר), שטרן, שרייר, —, מיילין, —, וירקליך, פוקס, פוקס.

עומדים הבחורים: ביטקובר, א׳ בנצ׳ר, ס׳ קולברג, ב׳ פיינטיכל, משה בנצ׳ר־ברקני, י׳ ברנפלד.

במרכז המורה גולד

במרכז המורה יאקוב

במרכז המורה האן

נעמי היבשמן

זכרונות מימי המלחמה ואחריה

כמו על רוב העיירות במזרח גאליציה עברו גם על קאלוש תהפוכות. משחר ילדותי נשארו בזכרוני חוויות קשות ממלחמת העולם הראשונה הקשורות בהתפרצות קוזאקים לתוך הבית שבו מצאו מקלט נשים וטף. עד היום אני רואה בעיני רוחי אחד מהם, מאיים על אמי ז״ל עם כידון ביד ואני מחבקת את רגליה ובוכה. למזלנו עזבו את הבית בלי לפגוע בנפש. עוד זכור לי שבהתקרב החזית אלינו, עזבנו את עירנו ויחד עם שיירה ארוכה של פליטים עשינו ברגל את הדרך לסטאניסלאבוב, מרחק של 28 ק״מ. אבי ז״ל אחז בידי כשבידו השניה חבילת לחם ואמי ז״ל עם אחותי התינוקת בזרועותיה וסביבנו האחיות והאחים הגדולים יותר. בצידי הדרך ראינו קוזאקים חונים, אך הם לא התנכלו לנו. גם בסטא־ניסלאבוב נקלענו לקרבות וישבנו ימים על מדרגות מרתף ורק בהחלש היריות היו עולים המבוגרים להביא מזון.

בשובנו לקאלוש מצאנו את ביתנו כמו גם בתים אחרים בסביבה שרוף, ורק אחרי כמה שנים הגענו לשיקומו. מתקופה זאת זכור לי נחשול של אנשי פטלורה מציף את גאליציה והשמועה על פוגרומים עושה לה כנפיים והפחד מפניהם גדול. היהודים הסתגרו מאחורי מנעול ובריח, וכן גם אנחנו, אבל גם זה לא עמד לנו. כשפתחו בכוח את הכניסה הראשית הצליח אבי ז״ל לברוח דרך החלון ולהמלט מהם, היה ידוע כי הם מתכנלים במיוחד לגברים, אבל הם הפכו את הבית בחיפוש ״אוצרות״.

אהבתי את העיירה עם יהודיה ואם כי צעירה הייתי, לא נעלמה ממני העזרה שניתנה לנזקקים כנהוג בכל הקהילות היהודיות בזמנו וכמו כן הכבוד ההדדי ששרר בין איש לרעהו. מורגשת היתה זקיפות קומה לאומית וכביטוי לכך אני זוכרת את ההתלהבות הגדולה שאחזה בבני העיר בהגיע הציר שלנו לפארלאמנט (הסיים) ד״ר רינגל ז״ל. המראה של המון יהודים המקיפים אותו באהבה וגאווה ומובילים את הכרכרה שלו למקום האסיפה — עוד לנגד עיני.

קבוצת בנות ב"השומר הצעיר" בשנת 1934

אט־אט כבש לו הרעיון הציוני את מקומו, "השקל" וקופסת "הקרן הקיימת" נפוצו בהרבה בתים, התחילה התארגנות תנועות נוער וגם לימוד עברית. אני מצאתי את עצמי ב"השומר הצעיר" שהקיף כ־120 בני נוער. הערבים בקן היו מלאי פעילויות. לצערנו לא רבים הגיעו ארצה, גזירות העליה ובעיקר פרוץ מלחמת העולם השניה והשואה שמו קץ לכל החלומות.

משה פוכס

הייתי החלוץ הראשון

בפרוץ מלחמת העולם ה־1 ברחה משפחתנו מקאלוש והגיעה דרך הונ־גאריה לווינה. אחרי שנהדפו הרוסים מגאליציה בשנת 1915 חזרנו לעירנו, אולם עזבנוה שוב כעבור זמן לא רב בגלל פלישתם השנייה של הרוסים. כמונו עשו גם כמה משפחות אחרות מקאלוש, אך לא כולם פנו לווינה. בסוף שנת 1918 כשברור היה כי המלחמה מגיעה לסופה חזרנו סופית לקאלוש. מצאנו את העיר הרוסה, רוב הבתים במרכז היו שרופים וגם ביתנו כך, נאלצנו לגור בדירה שכורה בבית ברגמאן שברחוב סאלינארנה. לפני המלחמה היה אבי, יוסף, סוחר יערות וקרקעות. עתה פתח חנות בדים ברינק בבית רוזנמאן ושותפו לעסק היה טייטלבאום.

כמו בכל גאליציה המזרחית תפסו גם בקאלוש האוקראינים את השלטון. מושל העיר היה עו"ד אוקראיני מקומי, מעורב עם היהודים. הודות לו נתאפשרו חיים יהודיים תקינים בעיר. קמה מועצת היהודים (נאציאנאל־ראט) ובראשה ד"ר מאקס סוקאל. מחברי המועצה האחרים זכורים לי פישל שכטר, דויד האבר, יונה קורץ וד"ר נאדל. גם אבי, שהיה עוד לפני המלחמה איש ציבור ואפוטרופוס של עניים ואלמנות, היה חבר במועצה. ליד המועצה היתה גם מיליציה יהודית שגרעינה העיקרי היו חיילים לשעבר בצבא אוסטריה. גם בעלי בתים בגיל העמידה, שהיה להם עדיין כושר צבאי, היו בה. מיפקדת המיליציה שכנה ברינק, בבניין שהיה שייך למשה נוימאן, הספק הראשי של טאבאק בקאלוש.

ערב־ערב היו יוצאים אנשי המיליציה חמושים ברובים אוסטריים לסייר בעיר ובמבואותיה. גם בימי יריד כשנהרו איכרי הסביבה העירה, היו אנשי המיליציה סובבים בחוצות העיר למען יראו וידעו הכל כי יש הגנה יהודית בקאלוש. הייתי אז בחור צעיר, אבל ידעתי כבר את השימוש ברובה. ערב אחד כשאבי, שהיה אף הוא בין אנשי ההגנה, לא הרגיש בטוב קיבלתי את הרשות להחליף אותו במשמרת הסיור. צירפו אותי לאדם מבוגר ויחד איתו יצאתי לסייר ברחובות שליד השוק. היה זה באחד מערבי יום חמישי בשבוע. תוך כדי סיור הגענו לאחת הסימטאות

והנה נראתה צועדת מולנו דמות שלא יכולנו לזהותה בחושך. כיוון שבלילות אסור היה להיראות ברחובות, דרכנו את הרובים ושאלנו בקול: מי שם? בתשובה שמענו אישה עונה בנחת: איך גיי קויפן הייוון... ובלי לשים לב לבעלי הרובים המשיכה בדרכה.

במשך כל תקופת השלטון האוקראיני היה שקט בקאלוש. הודות להגנה היהודית פחדו הגויים מהסביבה להרע ליהודים. באותו זמן הורגשה גם התעוררות בחיים הציבוריים של יהודי העיר והשלטון האוקראיני לא הפריע בכך. בית הספר העברי נפתח מחדש ולמדו בו נערים ונערות מכל הגילים. המורים גולד והאן, בעיקר האחרון, עשו אז הרבה מאוד להפצת השפה העברית בקרב הנוער. הצעירים שמעל לגיל ביה"ס הקימו אגודה בשם "אור" וניהלו בה פעולת תרבות עשירה; במיוחד הצטיינה הלהקה הדראמאטית שלהם.

באותה תקופה נוסד גם הקן של "השומר הצעיר" בקאלוש. המייסדת והרוח החייה בקן היתה פפקה פופר שהביאה את בשורת "השומר" לקאלוש מווינה, שם שהתה עם הוריה בעת המלחמה. גם אני הצטרפתי לקן ואף על פי שהייתי רק בן 15, נעשיתי תוך זמן קצר לכעין ראש טכני של האירגון. הדרכתי בתרגילי סדר וניהלתי את כל הטיולים של הקן. בין החברים הפעילים בקן זכורים לי מהימים ההם מאיר ומשה אטינגר, איזיו הולדר, בנימין בלייברג, יונה שטרן, רחל ומאיר פיינטיכל וכן בנות הרב נאניא ואוציה באב"ד. משפחתנו, משפחת פוכס, נתנה ל"השו־מר" חלק ניכר מחבריו (אחי ברל וכל האחיות). בין הפעילים בקן היו גם 3 בחורים מזלוצ'וב (זאלץ, קובה לאנס ועוד אחד שאת שמו איני זוכר). הם הכשירו את עצמם לעלייה לא"י בעבודה בחקלאות בכפר זאבאדקה הסמוך לקאלוש והקימו בכפר כעין סניף לקן בקאלוש.

אחת ההופעות הבולטות והמרשימות של "השומר הצעיר" בקאלוש באותו זמן, היתה השתתפות בתהלוכה ביום השנה להצהרת באלפור. חברי "השומר" בבגדי צופים ודגלים בידיהם צעדו לפני כל המחנה ואני בראשם. עברנו דרך הרחובות הראשיים של העיר עד שהגענו לבית הכנסת הגדול, שם נערכה תפילת הודייה בנוכחות קהל רב.

בראשית שנות ה־20, היה זה כבר בימי שלטון הפולנים, חלה התעוררות בקרב הנוער היהודי, שנתפס לציונות, לעלות לא"י. בקאלוש ביקר אז כשליח מהארץ חבר קיבוץ ביתניה ב׳, מ׳ שנהבי. התרשמתי מאוד מהטפתו החלוצית ומתאורי החיים בארץ. השאיפה לעלות לא"י אחזה

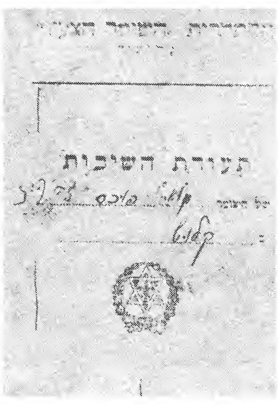
אותי ולא הרפתה ממני עד שהצלחתי לשכנע את הורַי שיתירו לי לעלות. הייתי החלוץ הראשון מקאלוש שהגשים את הרעיון הציוני באופן אישי כשאני בס"ה בן 16. הקן ערך לי נשף פרידה מרשים וכל החברים ליוו אותי לרכבת שעה שיצאתי לדרכי לא"י. אחרי עלו עוד כמה צעירים מקאלוש, רובם חניכי "השומר הצעיר".

ראשוני "השומר הצעיר" ב־1919. יושבים מימין לשמאל: מאיר בן אשר, ראובן קורץ, אלעזר בנצ'ר, סנק קולברג. עומדים מימין לשמאל: יוסף נוסבאום, פפקה פופר, בנק פיינטיכל, עזריאל פלאנק.

משה פוכס בשנת 1920

תעודת השיכות

תעודת החבר בהשוה"צ של משה פוכס

הרץ הופמן

הנוער החלוצי בקאלוש בשנות העשרים

נולדתי בקאלוש כ־10 שנים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, אולם זכרונותי מקאלוש קשורים רק לעשור השנים שלאחר המלחמה כיוון שאת שנות המלחמה עשיתי במקום מגורי סבי בעיר ברודי. בבואי לקאלוש בשנת 1919, ואני אז נער בן 15, לא ידעתי צורת אות לטינית וכמעט לא מלה אחת בשפת הגויים. לעומת זאת בקי הייתי בלימודי הקודש, שכן בבית סבא ז"ל קיבלתי חינוך תורני קפדני. קשים היו חבלי קליטתי בעיר שבה נולדתי ואליה חזרתי לאחר היעדרות ארוכה ממנה. אדוק כבר לא הייתי, אך גם עם הנוער החילוני טרם מצאתי שפה משותפת. אמי ז"ל, מכלה הופמאן, שכרה לי מורים פרטיים והם הקנו לי את יסודות ההשכלה הכללית, הן בשפה הפולנית והן בשפה הגרמנית, שעדיין היו לה מהלכים בעיר אשר במשך שנים רבות היתה שייכת לקיסרות האוסטרית. לאט לאט התאקלמתי במקום החדש ונעשיתי ער למתרחש סביבי.

הימים שלאחר מלחמת העולם הראשונה היו ימי נדידת אוכלוסין. החורבן שנגרם ע"י המלחמה, שינוי המפה המדינית והתפוררות הריקמה הכלכלית שבאה בעקבות זה, השאירו חלקים גדולים של האוכלוסיה היהודית בלי בסיס כלכלי. היתה הגירה גדולה, חלק היגר לגרמניה, בעיקר נוער, חלק לארה"ב. אולם כעבור זמן קצר הגביל הממשל האמריקאי את מכסת ההגירה והאפשרות לצאת שמה נמנעה כמעט כליל.

שני מאורעות שאירעו בסוף המלחמה השפיעו השפעה כבירה על הנוער היהודי — המהפיכה הבולשביקית ברוסיה והצהרת באלפור. במיוחד הלהיבה המהפיכה הרוסית את הנוער היהודי במזרח אירופה שבה שררו שפל כלכלי ודלות. היו שראו במהפיכה אתחלתא דגאולה, אפשרות לצאת למרחב, פתרון להמונים חסרי הפרנסה, הזדמנות היסטורית להקים את שלטון הפרולטאריון עם כל הסיסמאות המבריקות הנלוות. גם בקאלוש היו בני נוער שהתלהבו מהאידיאה הקומוניסטית אם כי לא במספר ניכר. חל איסור על השתיכות לתנועה הקומוניסטית ומי שנתפס בשיתוף

פעולה עם הקומוניסטים סופו היה רע. לא כתנועה הקומוניסטית התנועה הציונית, היא היתה חוקית, והנוער הציוני בעירנו, שמספרו היה רב למדי, נרתם לפעילות ציונית מגוונת. נואמים ממרכזי התנועה בפולין היו מופיעים באסיפות ציוניות בעיר והשפעתם על הנוער היתה עזה. הדבר החשוב שנעשה בעירנו באותו זמן היה ייסוד בית הספר העברי שבו לימדו המורים את הלשון העברית, וגם הקנו לנוער ערכים תרבותיים ולאומיים מהספרות העברית העתיקה והחדשה.

לא הצטרפתי אל לומדי השפה העברית בבית הספר, כיוון שהודות לחינוך התורני אשר קיבלתי בילדותי בברודי, עליתי בידיעת השפה על תלמידי בית הספר. אולם כאשר בשנת 1923 נוסד בלבוב סמינאר למורים לעברית, הצטרפתי אל תלמידיו. יחד אתי למדו בסמינאר כמה בחורים ובחורות מקאלוש, ביניהם חוה רוזנמאן־יהלום. ידוע לי כי גם בשנים הבאות היה הסמינאר, שאחד ממורי התנ"ך בו היה מר האן אשר ניהל קודם את ביה"ס העברי בקאלוש, אבן שואבת לשוחרי השפה העברית הצעירים מקאלוש.

לאחר שסיימתי את לימודי בסמינאר נשלחתי לשמש מורה לעברית בביה"ס ע"ש הבארון הירש בעיירה יאגלניצה. תקופה קצרה הייתי מורה בבית ספר זה, אך למען האמת מלאכת ההוראה "לא תפסה אותי". הכרתי הציונית אמרה לי כי עלי לעלות לא"י ולהצטרף לבוניה.

בשובי לקאלוש גיליתי כי בעיר ישנם עוד צעירים מספר, איתנים בהכרתם הציונית, אשר קצה נפשם בציונות ההכרתית, וגם הם כמוני חושבים על עליה לארץ ישראל. היתה בכך מידה לא מעטה של הליכה נגד הזרם. יש לזכור כי נוסף לקשיים שציפו לבאים ארצה, היתה העליה עצמה מותנית בקבלת רשיון עליה (צרטיפיקאט) מממשלת המאנדאט. אף על פי כן החלטנו, קבוצת הצעירים, להתכונן לעליה לארץ ע"י הכשרה גופנית ונפשית כאחת, ולחכות בסבלנות לקבלת הצרטיפיקאט.

ראשית דרכנו היתה לימוד מקצוע. יעקב מאייר, בעל בית מלאכה למיטות ברזל שרוב עובדיו היו נוצרים, ניאות לקבל מספר "חלוצים" על־מנת שילמדו אצלו את מקצוע המסגרות. ראשונים היו אלעזר בנצ'ר, יואל רייטר, סנק קולברג ואליהם הצטרפתי אני. אחרי תקופת הכשרה ארוכה למדי קיבלנו תעודות גמר. התעודות אמורות היו להקנות לנו זכות עדיפות בקבלת רשיון עליה לא"י, אולם הדבר לא היה פשוט כל כך, נאלצנו לחכות עוד זמן רב עד שניתן לנו לעלות.

"החלוץ" ב־1928.

התנועה החלוצית לא היתה אז, באמצע שנות ה־20, אחידה בגאליציה. מיד לאחר המלחמה נוסד "השומר הצעיר", שנים מספר לאחר מכן קמה "גורדוניה". אלה היו אירגוני נוער חינוכיים והחברים בהם היו לרוב בגיל צעיר. המבוגרים יותר התארגנו בתנועת "החלוץ". היתה מלחמה על רכישת חברים לזרמים השונים, וזה נעשה ע"י שליחים שבאו מלבוב או מסטאניסלאבוב. נוסף לכך הופצו מטעם התנועות עלונים וחומר הסברתי אחר שנועד לשכנע את הצעירים בצדקת דרכן. בקרב הנוער היו ויכוחים ערים בשאלה מהי הדרך הנכונה להגשים את הרעיון הציוני, אך הכל היו מאוחדים באשר למטרה — עליה לארץ. אני עם עוד מספר חברים, על אף היותנו כבר מעל גיל הנערות, הצטרפנו ל"גורדוניה". בין הפעילים ביותר בינינו היה מאיר פיינטיכל ז"ל. שכרנו דירה בצריף קטן ברחוב סאלינארנה, שם קיימנו שיחות, שרנו, רקדנו ורקמנו תכניות של עליה לארץ. לעתים תכופות ביקר אצלנו מוניו מנדל מסטאניסלאבוב, לימים איש קרית ענבים. הוא הרצה לפנינו והדריך אותנו בתורתו של א' ד' גורדון. בניגוד ל"השומר הצעיר", שכבר אז נטה לסוציאליזם מארכסיסטי, היתה "גורדוניה" תנועה ציונית־סוציאליסטית טהורה בלי כחל ושרק, שאיפתה היתה לחנך את הנוער היהודי לחיי שיתוף במסגרת

של קבוצה על אדמת א"י. החלטנו, אני ועוד כמה מחברי "החלוץ" בקאלוש, לצאת להכשרה חקלאית בחווה שהיתה שייכת ליהודי בסביבת סטאניסלאבוב. אולם היציאה להכשרה מחוץ לעיר לא היתה אז דבר פשוט וקל. ומלבד קשיים אובייקטיביים שונים נתקלו רוב השואפים לצאת להכשרה בהתנגדות הוריהם, אשר לא ראו בעין טובה את הרעיון של עליה לא"י ולא כל שכן את היציאה להכשרה, שבה חיו בחורים ובחורות חיי שיתוף תוך התפרקות מלאה מעול מצוות. בנוסף לכך היה ידוע כי החלוצים עובדים עבודת פרך וחיים בצמצום ובתנאים קשים שאליהם לא הורגלו בבית. במיוחד רבה היתה ההתנגדות ליציאת הבנות להכשרה. זכורה לי היטב הפרשה של נעמי הלפרן שאביה ר' משה, יהודי אדוק מחסידי צ'ורטקוב, בא לחפשה אצלנו בהכשרה. לאחר ויכוחים מרים נאלצה נעמי לחזור עם אביה הביתה. בהזדמנות זו קיבלתי גם אני, שהשפעתי על נעמי להצטרף אלינו, מנה הגונה על שהייתי המסית והמדיח לדבר עבירה. נעמי הצליחה בכל זאת לשכנע את הוריה, היא שבה להכשרה וזכתה לעלות לארץ בשנת 1934.

אשר לי — מההכשרה החקלאית עברתי להכשרה בבוליחוב, שם עבדנו במנסרה של גריפל. בהכשרת בוליחוב הכרתי את אשתי לעתיד, ליובה, ויחד עלינו ארצה בסוף שנת 1928. לא הייתי הראשון מעולי קאלוש בארץ, לפני עלו משה פוכס, יואל רייטר, אחותי רחל ובעלה אלעזר בנצ'ר, אחיו משה, סנק קולברג. עלייתו של כל אחד מאיתנו היתה מעוררת אצל החברים התרגשות רבה כאילו היה זה מאורע ראשון מסוגו. לעולם לא אשכח את הפרידה מחברי בקאלוש בטרם עליתי לרכבת שהובילה אותי לנמל היציאה לא"י. רק בודדים שליוו אותי אז זכו כמוני להגשים את השאיפה להיות חלוץ בארץ ישראל.

יואל רייטר

ההכשרה בבית המלאכה של מאייר

המלחמה העולמית הראשונה הניעה רבים מיהודי קאלוש לעזוב את העיר, חלקם העתיקו את מקומם לערים שבמערב אוסטריה ולא שבו יותר לקאלוש, ורובם חזרו אליה בתום המלחמה. בין הפליטים הראשונים שיצאו מקאלוש מיד עם היוודע דבר התקרבותם של הרוסים לעיר, היתה גם משפחתנו. אולם למרבה הצער לא הצלחנו, וכמונו רבים אחרים, להמלט מהכיבוש הרוסי; הגענו לא רחוק יותר מאשר לרוז'ניאטוב הסמוכה לעירנו, והרוסים כבשו כידוע כמעט את כל גאליציה. לא היתה לנו איפוא ברירה אלא לחזור לקאלוש ולעבור בה את תקופת הכיבוש אשר נמשכה עד אמצע שנת 1915. היתה זו תקופה קשה ליהודי קאלוש. אמנם עד כמה שאני זוכר היו רק מעט פגיעות בנפש, אך גדולה היתה אימת הרוסים, ובמיוחד של החיילים הקוזאקים. במשך חודש ימים הסתתרו בביתנו ר' יחיאל השוחט ובני ביתו, כיון שהקוזאקים איימו לרצחם נפש. יום אחד באו לביתם קוזאקים וציוו על השוחט להכין למחר סכין על מנת שיוכלו לשחוט בה אותו ואת משפחתו. מאז היו ר' יחיאל ובני ביתו לנים בביתנו ורק באשר עזבה פלוגת הקוזאקים את קאלוש, חזרו לגור בביתם. גם אחרי כן לא הוקל המצב בהרבה, במיוחד הורגשה המצוקה הכלכלית. אבי ז"ל שהיה בימי השלטון האוסטרי ספק לצבא נדרש גם ע"י הרוסים להמשיך בעיסוק זה ולשמש ספק לצבאם. אף־על־פי־כן לא היתה בביתנו הפרנסה מצויה כבימי שלום תחת שלטון האוסטרים.

בשנת 1915 נאלצו הרוסים לסגת מגאליציה והאוסטרים שבו לשלוט בה. יהודי קאלוש נשמו לרווחה אולם לא לזמן רב, דוקא אז פרצה בעיר מגיפת החולירע ועשתה שמות בתושבי העיר והסביבה, בעיקר בקרב הילדים. בשנת 1916 פרצו הרוסים שוב לגאליציה המזרחית. כאשר התקרבה החזית לקאלוש עזבנו שוב את העיר בסיוע השלטונות האוסטרים. הפעם הגענו להונגריה, סמוך לגבול עם אוסטריה, ונשארנו שם עד לנפילתה של הקיסרות ההאבסבורגית בשנת 1918.

גלותנו בהונגריה לקאלוש. מצאנו את העיר חרבה בחלקה, במיוחד סבל בנובמבר 1918 בגמר המלחמה חזרתו לאחר טלטולים רבים ממקום מרכז העיר. אמרו אז בקאלוש כי הרוסים שפכו ספירט, שהוציאוהו מבית מבשל היי״ש של שפינדל, על בתי היהודים במרכז העיר והעלו אותם באש.
בבואנו לקאלוש מצאנוה נשלטת ע״י האוקראינים. בעיר התקיימה גם מועצה יהודית בראשותו של ד״ר סוקאל שהיה מקובל אף על האוכלוסיה הלא־יהודית בעיר. גם מיליציה יהודית התקיימה בעיר.
למרות ההרס שפקד את קאלוש בשנות המלחמה, והעוני ששרר בה בעקבותיה, גילו יהודי קאלוש חיוניות ראויה לציון. באותו זמן שוקם בית הספר העברי שהיה קיים עוד לפני המלחמה וריכז בתוכו תלמידים רבים. מפי ילדי בית הספר נשמעה השפה העברית גם בחוצות העיר. כמו־כן התחדשה הפעולה של ההסתדרות הציונית בקאלוש ואחד ממפ־עליה המרשימים הזכור לי מאותו זמן היא החגיגה הציונית ביום השנה להצהרת באלפור.
יחד עם פליטים אחרים חזרה בסוף שנת 1918 מווינה גם משפחת פופר. בתם פנינה ניגשה לארגן בקאלוש קן של ״השומר הצעיר״, תנועת צופים ציונית שהחלה להתפשט אז בערי גאליציה. כמו רבים מבני הנוער היהו־די, הייתי אז בן 15, התרשמתי מאוד מהרעיון הציוני ועל כן מצאתי את דרכי אל ״השומר הצעיר״, אירגון הנוער הציוני היחיד שהיה קיים אז בעירנו.
עלי לציין כי לא מעטים היו באותם הימים הנערים והנערות שרצו להצטרף אל ״השומר״, אולם פנינה הקפידה על כך שבקן שלה יהיו רק ה״טובים״ מבני הנוער בעיר. היה זה, נדמה לי, הקו שנקט ״השומר הצעיר״ לא רק בקאלוש, אלא גם ביתר המקומות בגאליציה, ולמעשה איפיין תנועה זו כל השנים. מכל מקום היו באותו זמן בקן קאלוש לא יותר מאשר שתי קבוצות, אחת של בנים ואחת של בנות, ואת שתיהן הדריכה פנינה פופר. ב־2 תחומים עיקריים התנהלה הפעולה בקן: צופיות והשכלה כללית וציונית. לשיחות על ציונות וא״י הוקדש עיקר הזמן.
מבין החברים שהשתתפו כמוני בפעולת הקן זכורים לי אלעזר בנצ׳ר, סנק (יששכר) קולברג, מאיר מוטרמילך (בן אשר), משה פוכס, עזריאל פלאנק, יתה שטרן, ראובן קורץ ונוסבאום, מבין הבנות צלה הלמאן, רחל פיינטיכל, חדווה קולברג, אוציה באב״ד (בת הרב) וכן אוציה

(רחל) פוכס. הנוער הציוני שלא היה בהשוה"צ מצא אז כר לפעילות בביה"ס העברי, שהיה פתוח כל יום עד שעות הערב המאוחרות, ובו התנהלה פעילות ענפה בהדרכתו המסורה של מנהל ביה"ס מר ברוך (האן), גם מחוץ ללימודים הרגילים. בראשית שנות ה־20 קם בקאלוש סניף של "החלוץ", הוא היה פחות ברזן בקבלת חברים ואליו הצטרפו בעיקר אלה שחשבו על עליה לא"י.

העלייה משכה רבים מאיתנו, אך רק אחד הגשים שאיפה זו בפועל וכולנו קינאנו בו, היה זה משה פוכס. חלק מאיתנו החליט להתכונן לעלייה באופן מעשי ע"י הכשרה מקצועית. אולם כאשר סיפרתי בבית על רצוני ללמוד מקצוע על מנת להכשיר את עצמי לעלייה לא"י נתקלתי בהתנגדות מוחלטת. רק הודות לצירוף מקרים מיוחד הצלחתי להשיג את הסכמת אבא לתוכניתי.

באותו זמן חלה אחי זלמן במחלה אנושה. לילה אחד ישבנו, אני ואבי, ליד מיטת החולה. אזרתי עוז ושאלתי את אבא אם ירשה לי להגשים את שאיפתי לאחר שזלמן יצא ממחלתו בשלום. אבא הסכים (אמי ואחותי הקטנה שהו אז אצל קרובים בגרמניה) ועמד בדיבורו. לאחר שהחלים זלמן ממחלתו הקשה ניגש אבי אל חברו יעקב מאייר, שניהל יחד עם אחיו בית מלאכה לכלי מתכת, וביקש ממנו לקבלני לעבודה אצלם. האחים מאייר ניאותו לקבל לא רק אותי אלא גם את סנק קולברג ואת ל. בנצ׳ר. גם להם לא היה קל להשיג את הסכמת הוריהם לדרך שבה בחרו.

האחים מאייר ניהלו מסגריה גדולה יחסית ובה כ־50 פועלים. ייצרו בה כלים שונים וכן מיטות ברזל מתקפלות ורהיטים אחרים ממתכת. עבדנו קשה וללא תמורה שעות רבות ביום, אך כיון שמטרתנו היתה להכשיר עצמנו לעלייה לא"י לא התנגדנו לתנאים. שנתיים וחצי למדנו את המקצוע ובתום תקופת החניכות קיבלנו תעודות מתאימות. אחרינו הצטרפו ל"הכשרה" אצל האחים מאייר שמואל האבר, מאיר מוטרמילך והרץ הופמאן. היו גם שפנו לקבל את הכשרתם בנגרייה של ברנפלד.

גם בהיותנו בהכשרה המשכנו ללמוד בערבים בבית הספר העברי ואף את הפעולה בקן לא הזנחנו. בשנת 1923 עזבה פנינה פופר את קאלוש וכתוצאה מכך התרופפה פעולת הקן והוא כמעט הפסיק להתקיים. הצטרפנו אז לתנועת "החלוץ", אך שם היתה הפעולה פחות אינטנסיבית מאשר בהשוה"צ. פעילים היו ב"החלוץ" בעיקר ברנפלד (קרני) ובנצ׳ר

(ברקני). מדי פעם ביקר בסניפנו בקאלוש דוב שטוק (סדן) שבא אלינו מטעם מרכז "החלוץ" בלבוב.

כשהגעתי לגיל 19, היה זה בשנת 1923, הרגשתי כי אני מוכן כבר לעלייה לא"י. אולם הדבר לא היה פשוט כלל ועיקר, לא פחות מאשר רשיון עלייה לא"י קשה היה להשיג דרכון משלטונות פולין. בלית ברירה עזבתי בינואר 1925 את קאלוש בדרך בלתי ליגאלית והגעתי דרך צ׳כיה לגרמניה. רק כעבור 8 חודשים של ישיבה בגרמניה בלי מסמכים, עלה בידי להשיג דרכון בקונסוליה הפולנית בלייפציג ועל סמך דרכון זה יכולתי לחזור לפולין ומשם לעלות בדרך חוקית לא"י. היה זה כבר בתקופת העלייה הרביעית. לפני עלו מקאלוש משה פוכס, יעקב קרני, משה בנצ׳ר, אלעזר בנצ׳ר, סנק קולברג, מאיר מוטרמילך וראובן קורץ. ההכשרה שקיבלתי בבית המלאכה של האחים מאייר, וזו שעברתי בימי שהותי בגרמניה, סייעה הרבה להיקלטותי הקלה בעבודה בארץ. במיוחד נעזרתי בידע המקצועי שרכשתי לי בשנים שבהן עבדתי במפעל הארצי של חברת "מקורות".

נעמי הלפרן בר־ניסן

בנות ראשונות ב״הכשרה״

באחת השבתות שבסוף קיץ 1926 בא אלי בן דודי יצחק הלפרן והציע לי להפגש עם מאיר פיינטיכל. הפגישה התקיימה מחוץ לעיר בדרך המובילה ליער ויסוצ׳אנקה. יחד אתי באה לפגישה חברתי הטובה מימי לימודינו בבית הספר — פאניה גולדוורגר, עכשיו זיידמאן. עד אז לא הכרתי את מאיר. היה זה איש צעיר, מלא וגדוש ידע. הוא חש צורך פנימי לחלק עם מישהו את המטען הרוחני שלו. מאז היינו נפגשים בשבתות אחר הצהריים ביער. היו אלה שעות נפלאות שפתחו לפנינו אופקים רחבים וסיפקו חומר למחשבה במשך כל השבוע. היום כשאני חושבת על מאיר ועל מאירים רבים שאבדו בפולין ולא זכו להגיע ארצה, אני יודעת להעריך את גודל האבידה. הם יכלו להגיע רחוק ולתרום הרבה למפעל התקומה של עמנו בארצו.

באותם הימים היתה כבר קאלוש עיירה ציונית. אחדים מבניה כבר הספיקו לעלות ארצה, אחרים היו פעילים במקום. היה בעיר בית ספר עברי עם 3—4 מורים וכן ספריה עברית. גם בשבתות היתה פעילות של תלמידי בית הספר אשר היו מתכנסים יחד, משוחחים על כל מיני נושאים ושרים שירי ארץ ישראל. לפגישות אלה קראו אז ״עבריות״. בקיץ היינו יוצאים לטיולים בחיק הטבע. לכל מי שהשתתף בהם היה הדבר לחוויה בלתי נשכחת.

בקאלוש היה גם מועדון של מפלגת ״התאחדות״. שם היו מקיימים אסיפות והרצאות, לרוב על נושאים ציוניים. המרצים היו פעילים מהמקום או מחוצה לו, לעתים גם שליחים מא״י. אנו הצעירים החלטנו להפרד מהמבוגרים יותר ולקיים פעילות במסגרת נפרדת. לשם כך שכרנו חדר קטן בצריף שברחוב סאלינארנה. הצטרפו אלינו כמה חברים וחברות, ביניהם הרץ הופמאן. השיחות שניהלנו סובבו בעיקר על נושא הציונות וארץ ישראל והתנהלו רק בשפה העברית.

באותו זמן הגיע לקאלוש שליח מא״י העובדת, שליבקה שמו. הוא סיפר על החיים בארץ, על הקיבוצים והקבוצות, המושבים והמושבות. דבריו

עשו עלינו רושם רב ובהשפעתם הצטרפנו לתנועת "החלוץ". התקשרנו עם מרכז התנועה בלבוב ועם חברים מסטאניסלאבוב שבה היה קיים סניף "החלוץ" מזמן. לאחר שיחות ובירורים החלטנו, מספר חברים, לצאת בקיץ ל"הכשרה" לקראת עליה ארצה. הקבוצה אמורה היתה לצאת להכשרה חקלאית בחווה של יהודי ציוני בסביבת סטאניסלאבוב.
למן הרגע שנודע ברבים כי אני וחברתי פאניה חברים ב"החלוץ", החלה בבתינו מלחמה קשה. באותם הימים נחשבה המלה "חלוץ" מילת גנאי, על אחת כמה וכמה כשהמדובר היה ב"חלוצה". יציאת בת להכשרה היה דבר שלא התקבל על הדעת. התלבטנו קשות כי לא רצינו לצער את הורינו, ולבסוף הכריע הרגש הלאומי והחלוצי, החלטנו כי מקומנו בהכשרה ויהי־מה.

"עבריה" בשנותיה הראשונות

בריחתנו מהבית עוררה בקאלוש סנסאציה לא רגילה. פרחו שמועות מכל הסוגים, אך איש לא ידע את האמת. כעבור יומיים הופיע פתאום אבי באחוזה. בעל האחוזה היה כמו אבי חסיד הרבי מצ׳ורטקוב ושניהם הכירו זה את זה. בהשפעת אבא התקשר בעל האחוזה עם מרכז "החלוץ" בלבוב ואיים עליהם כי יבטל את החוזה איתם אם לא יצוו עלי לעזוב

את ההכשרה תיכף ומיד. בתגובה הגיע חבר מהמרכז ושידל אותי להיענות לדרישת אבא ובעל האחוזה. הוא הסביר לי כי בעקשנותי עלולה אני לגרום לכשלון המפעל כולו. גם החברים בהכשרה היו בדיעה זו. בלית ברירה חזרתי עם אבי הביתה.

קבוצת חלוצים ב־1928 (במרכז מר צ׳רנוביץ מא״י)

בקיץ הבא ברחנו שוב, אני ופאניה, ואיתנו עוד כמה חברים מקאלוש לנקודת הכשרה. הפעם היה זה רחוק יותר מן הבית, ליד הגבול הרומני. בעל האחוזה היה גוי ונוסף לזה שונא ישראל. עבדנו, קבוצה של 20 חברי ההכשרה, עם כ־200 אוקראינים בדילול סלק סוכר. לנו היתה העבודה קשה ומפרכת כי לא הורגלנו אליה. הפועלים הנוצרים לעגו לנו, אך אנו השתדלנו לא לשים לב לכך, הרי מרצוננו נטלנו עלינו את עול העבודה. עם זאת צפינו בכליון עיניים לשעה שבה תגמר העבודה הקשה. יום אחד היה חם במיוחד. כולנו, גם הפועלים הנוצרים, היינו שטופי זיעה ובקושי גררנו את רגלינו. שעה ארוכה חכינו עד שהביאו לשדה מים לשתיה, אולם כשהגיע תורנו לשתות, היינו האחרונים, לא היתה כבר במיכל המים טיפה אחת. לאחר התייעצות קצרה קמנו ועזבנו את

העבודה. הודענו על כך למרכז בלבוב ולמחרת הגיע איש המרכז והעביר אותנו לאחוזה אחרת. שם עבדנו בנפרד מהפועלים הנוצרים.
נקודת ההכשרה האחרונה שלנו היתה בבוליחוב. רוב החברים שם היו חברי "גורדוניה" ואני ופאניה נטינו אל "השומר הצעיר". אף על פי כן נלוינו לקבוצה כי לא רצינו להפרד מחבורת אנשי קאלוש. סבורות היינו כי לא יקבלונו בבית והברירה היחידה היתה להצטרף לקבוצה זו. כשנודע להורינו כי אנו נמצאות בקרבת מקום, שוב עשו מאמצים להחזיר אותנו הביתה, הפעם הצליחו בלי התערבות מהחוץ. באותה שנה התארגן מחדש קן "השומר הצעיר" בקאלוש ואנו ביקרנו בו לפעמים. לעומת זאת התפרקה קבוצת ההכשרה שלנו ורק מעטים ממנה הצליחו לעלות ארצה. מרכז "החלוץ" קיים את ההבטחה שנתן לי בשעתו והודות לו הייתי גם בין העולים ארצה בשנת 1934.

מיכאל בן־אשר

מה״חדר״ של משה מלמד עד לעליה לארץ

בהיותי ילד למדתי ב״חדר״ של המלמד משה. ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה התאספו כל הילדים מהחדרים בבית הכנסת הגדול לאמירת תהלים כדי להפר את רוע הגזירה. אבל זה לא עזר, המלחמה פרצה והרוסים כבשו את קאלוש. שבת אחת התאסף בעיר המון איכרים־גויים. הם באו בגרזנים ושקים לשדוד את חנויות היהודים. באותו זמן הופיעו כמה קצינים של הקוזאקים, נתנו פקודה להתפזר והאיכרים חזרו לכפ־ריהם כלעומת שבאו.

בימי המלחמה עברה קאלוש כמה פעמים מיד ליד. ביוני 1917 התקיפו הרוסים וכבשו את קאלוש, שדדו את החנויות והציתו את העיר. כשה־רוסים עזבו את העיר עזבו גם יהודים את קאלוש מתוך פחד שהרוסים ישובו, ועברו לסאמבור. אחרי שמונה ימים חזרנו לקאלוש, מצאנו עיר שרופה אבל לאט לאט חזרו החיים למסלולם.

המלחמה נגמרה בשנת 1918 והתחלף השלטון, קמה ממשלה אוקראינית. מצב הביטחון היה רע והתארגנה הגנה עצמית יהודית. אני זוכר כי בעיירה ובסביבה התפרצו הגויים ורצו לשדוד ולפגוע ביהודים. אז הגיעה קבוצה של יהודים מההגנה העצמית והשליטה סדר במקום.

בקאלוש היו הרבה בתי כנסת ובהם עסקו בלימוד תורה גם אנשים מבו־גרים, בעלי משפחות. אבי ז״ל היה מחסידי צ׳ורטקוב והתפלל בבית הכנסת שלהם. אני זוכר דמויות של מתפללים בבית כנסת זה, בעלי הדרת פנים, כמו נוסבאום, גולדברג, הלפרן, ר׳ יחיאל שוחט, פלאנק הוכמאן ועוד.

רב היה רישומם של חגי ישראל בעיירתנו. בשמחת תורה היהודים היו יוצאים בשירה ובשמחה מבתי הכנסת, הולכים אל בית הרב, ושם היו מבלים בשירה ובריקודים עד חצות. בשבילי היה חג הסוכות אחד החגים היפים ביותר. אצלנו היתה סוכה בנויה וכל השכנים, כמו יעקב רוזנמאן, אברהם מאייר ורייטמאן, באו להתארח בסוכתנו. שעות ישבנו ושרנו וגם שוחחנו על עניינים שהיו אז ברומו של עולם.

אחרי מלחמת העולם הראשונה קמה בקאלוש תנועת נוער ציונית, נוסד בית־ספר עברי, וברחובות נשמעו צלילי השפה העברית. אני זוכר את עלייתו של החלוץ הראשון מעיירתנו — משה פוכס. מעשהו עשה רושם אדיר על כולנו. אז התארגן "החלוץ". חלק מחברי "החלוץ" הכשירו עצמם לעבודה בא"י במסגריה של יעקב מאייר ואני עם כמה חברים נוספים פתחנו נגרייה. שכרנו איש מקצוע, אברהם ברנפלד שמו, שילמנו לו משכורת והוא לימד אותנו את מלאכת הנגרות. מלבדי למדו נגרות עזריאל פלאנק, יעקב ברנפלד וראובן קורץ. תושבי העיר לא קיבלו בעין יפה את מעשנו, אבל במשך הזמן התרגלו לנגרים החלוצים ואף קיבלנו כל מיני עבודות לביצוע. ביום כ׳ בתמוז, יום פטירתו של הרצל, הנפנו דגל כחול־לבן, וכל הגויים שעברו לידנו שאלו איזה חג יהודי הוא זה שלכבודו הוצאנו את הדגל.

ביום פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים, ב־1 באפריל 1925, יצא כל הנוער הציוני ותלמידי בית הספר העברי בתהלוכה ודגלים ברחובות העיר. אחה"צ היתה אסיפה רבתי בבית הכנסת הגדול ובה השתתף ד"ר רינגל שהיה ציר בסיים הפולני. ר׳ יחיאל שוחט שר שירי חג בליווי מקהלה. כששאלו אותו: איך זה שאתה שר שירים עבור הציונים?, ענה שבחודש ניסן מצווה לשיר. אחרי ההרצאה של ד"ר רינגל פתחנו בשירת "התקווה". הוא הפסיק את השירה באמצע ואמר: אני רוצה לשמוע צליל של כסף. כל היהודים שנכחו במקום מסרו שעונים, טבעות ותכ־שיטים שהיו עימם.

בחודש דצמבר של אותה שנה, שנת 1925, יצאנו 4 בחורים, אני, שלמה ווירקליך, יולס ואחד קינסטלר מעיירה קטנה, לעולם הגדול. היינו צעירים וחסרי נסיון. עברנו לצ׳כיה, מצ׳כיה לגרמניה ואחרי הרפתקאות רבות עלינו, אני ויולס, ארצה.

בשנת 1931 ערכתי טיול לקאלוש. מצאתי בעיר חושך, סימני המשבר הכלכלי ניכרו בכל, גם האנטישמיות הורגשה, אך האנשים שחיו שם, לא ראו את החורבן המתקרב...

שמואל טשרנוביץ

רשמי ביקור של שליח מא״י*

— 1 —

קפואים ורצוצים הגענו בשעת ערב מאוחרת של חורף כבד לקאלוש. העיירה פגשה אותנו כשהיא מקושטת כולה בתכריכים לבנים של ערימות שלג שכיסו את רחובותיה. הייתי מאושר כשלאחר נסיעה ארוכה ומייגעת נפתחה לפני דלת של בית־מרזח, שבו קניתי לי שביתת אכסניא.

פגשוני וברכוני בהכנסת אורחים יפה המרזחן ובתו, אנשים אינטליגנטים הרחוקים לגמרי מהטיפוס של המרזחן הידוע לנו כל כך מהספרות היהודית. בית המרזח משמש בעיירה בגאליציה מעין בית־כינוס לאנשים מסוגים שונים, הנכנסים אליו להתחמם ולשם שיחה, ״לחטוף״ כוס, ולפרקים גם לשם משחק בקלפים. ובכל ימות השבוע, או יותר נכון — הלילות, הפובליקה היא כאן יהודית ברובה, באופן שה״גויים״ הנכנסים הנה מדי פעם בפעם מרגישים את עצמם מבויישים, כמעט כמו בגלות בסביבה היהודית הטהורה הזאת.

והמרזחנים, שלפנים היו בין העומדים בשפל המדרגה, נחשבים כיום לבעלי בתים חשובים ואינם נופלים בדרגה הציבורית מחנוונים או סוח־רים. למעלה מהם עומדים רק ה״אינטליגנטים״ היהודים: רופאים, פרק־ליטים, רוקחים וכדומה המכונים כאן ״אסמילאטורים״, לא מפני שהם עומדים חלילה על סף השמד, אלא הם נחשבים ל״מיוחסים״ על דברם פולנית ועל קרבתם ל״פריצים״.

— 2 —

לפני המלחמה היתה קאלוש עיר גדולה ובה 8000 נפשות יהודיות כמעט**. מצבם החומרי של היהודים היה טוב למדי. הארובות של בתי החרושת

* בסוף שנת 1928 ביקר בגאליציה המזרחית בשליחות מטעם הקרנות הציוניות מי שהיה אז מזכיר ״הועד הלאומי״ בא״י — שמואל טשרנוביץ. את רשמיו מביקור זה פירסם ב״הארץ״. הפרק שנושאו ״רשמי קאלוש״ המובא כאן בהשמטות קטנות הופיע בגליון 2882 מיום 28.1.1929 של העתון.

** המספר מוגזם מאוד.

למלח, לבירה, לי״ש — העלו עשן. הרפסודות הרבות שהיו צפות על פני הנהר לומניץ, פלג גדול של הדנייסטר, היו מכניסות הרבה לסוחרי היער. גם בתי הבורסקאות שימשו מקור פרנסה ליהודים. אולם ככל ערי גאליציה גם קאלוש דומה במובן זה לבתולה זקנה, המתפארת ב״נצחו־נותיה״ לפנים על הבחורים. מה שהיה אין עוד. העיר עלתה כמעט כולה על המוקד. ומה שמפליא ביותר הוא שאת החורבן הזה הסבו דווקא חילות ״המחנה המשחרר״ של קרנסקי. מי יכול היה להעלות על דעתו, כי לשם ״הנצחון עד הסוף״ ינצחו גם גבורי קרנסקי, ראשית כל, את יהודי העיירה הזאת, יחריבו את הקן שבו נארגו במשך דורות חיים יהודיים... אולם עם קשה עורף הם היהודים. להכעיס ועל אף כל השונאים והמחריבים קמה העיירה מחורבנה, ופה ושם, בין בתי עץ קטנים, מתנוססים לתפארת בתי חומה גדולים ויפים. באמצע הרחובות בולטים מגרשים ריקים הנראים כקרחת על ראש מכוסה תלתלים יפים — אלה הם מגרשי הבתים השרופים שבעליהם עוד לא שבו מגלותם.

הבתים אמנם הוקמו, אבל החיים ההרוסים לא נבנו מחדש. במיוחד שוררת דלות מנוולת בין ההמונים היהודים. העיר נשארה כמעט נתוקה מעולם המסחר, דרכי נהר לומניץ שוממות. רק החנות נשארה כאחד מענפי הפרנסה המצויים ביותר. ואם אמנם גם כיום על בית הבישול למלח תפארתה והדרה של קאלוש, אך בין 800 הפקידים והפועלים אשר בבית החרושת הזה לא תמצאו אף יהודי אחד, ורק פירורים פירורים ממנו נופלים אל היהודים באופן בלתי ישיר, בדרך הסרסרות והחנות.

— 3 —

מיד בבואי לקאלוש, נתקלתי בסבוך של מלחמה פנימית בין ציוני העיר הזאת. המלחמה לא פרצה חלילה בגלל פירוד דעות בשאלות ציוניות: ציוניזם, רביזיוניזם, פועלי ציוניזם ושאר ה״איזמים״, שהלקסיקון שלנו עשיר בהם. דוקא במקצוע זה שוררים שלום ושלוה. כמו בערים אחרות אין ציונים בזמן הזה מתקוטטים ביניהם לבין עצמם הרבה, אפילו כשהם נבדלים לכתותיהם ולמפגלותיהם, בשאלות של פרוגראמה או פלאט־פורמה. וכל שכן שאין המחלוקת שרויה ביניהם בעניני ישראל. ציונים טובים בזמננו בגולה פטורים מכל המצוות התלויות בישוב ארץ ישראל.

עוד לא הספקתי לנער מעלי את הכפור והשלג וכבר נעטרתי בעטרת שופט ולאזני הגיעו תלונות, טענות ותביעות. הציוני בה״א הידיעה אשר בעיר — חבריו האשימו זה את זה. הציוני — נאמר בכתב האשמה

— הועמד ברשימת המועמדים מטעם הציונים לעיריה בתור חבר, ובת־נאי מפורש מראש, שאם יבחר עליו למסור את מקומו לחברו הבא אחריו ברשימה. הוא, הנבחר, כיון שראה את שמו בין חברי העיריה לא רצה לוותר, והוא ממשיך להשתתף בישיבה כאילו עליו הגדולה והתפארת. והנאשם באר את נמוקיו, ומנקודת השקפתו הצדק אתו. ואני ישבתי משמים, תוהה ושואל את נפשי: איזו שייכות, יש, לכאורה, בין עניני הקהל הללו והציונות? ומה עניינה של ארץ ישראל לכאן? אולם כעבור רגע ומחשבתי נצנצה בי: מי יודע — אולי זרים לי כל הענינים הללו משום שבן א״י אני ואני מאמין, כי בנין הארץ צריך לעמוד בראש כל הענינים של הגולה? ואולי אילו הייתי שם הייתי גם אני כמוהם רץ אחרי יצר הרע של הקלפי? הציונים בעיר, כמו ביתר ערי גאליציה, מודים על חטא שחטאו לציונות הא״ילית. גם רב העיר, יהודי ״נסתר״, תלמיד חכם ומשכיל, אשר השתתף לפנים בעבודותיו המדעיות ב״הש־לוח״, הביע לי את צערו על המלחמות הפנימיות במחנה הציונים, המר־חיקים את היהודים מהציונות ואת הציונים מארץ ישראל.

פריסת השלום שהבאתי מארץ ישראל קרבה את הציונים וברית השלום אשר כרתו ביניהם אולי תעמוד לאורך ימים. הציונים כאילו הקיצו מתר־דמתם, הכריזו שלום זמני וניגשו לעבודה במרץ הישן. ובליל הבנקט כבר ישבו שני הצדדים מסובים על השולחן בשלום ובשלוה.

— 4 —

מסביב לשעורי הערב בקאלוש מתרכזים לא רק מאה ועשרים התלמיד והתלמידה, המבקרים בשקידה רבה מדי ערב בערב את השעורים, כי אם גם כל הנוער אשר בעיירה. בכל מקום מהוה בית הספר את הנקודה המרכזית של הרעיון הציוני והלאומי. שם מתעמלים ה״מכבים״, שם נואמים את הנאומים לפני הנוער ושם מקיימים באמצע היום ובשעה מאוחרת בלילה את מצוות ה״הורא״ החלוצית המפורסמת.

עלי לדבר כאן בשבחה של ההורא, או בשם אשר קראתי לה בנאומי בקאלוש: ״נאום הרגליים״, להבדיל מ״נאומי הפה״. ה״הורא״ אשר הוב־אה לגולה ע״י החלוצים ושלוחי א״י הועילה ליצור מצב רוח ארצישראלי בין הנוער העברי לא פחות מהנאומים. ה״הורא״ נעשתה למין עבודת קודש. היא מביאה את הנוער לידי אקסטאזה. הריקוד מגביר את הגע־גועים למולדת ואת הרגש הפאטריוטי. ברגעי הריקוד עוברים במחשבה

לארץ ישראל, רואים בדמיון את שמיה, הריה, עמקיה, שדותיה וכפריה, ושוכחים את כל העולם אשר מסביב.

ולפני העגול הזה של הרגליים המרקדות אין גם אנו, בני א"י, בלי הבדל גיל, יכולים לעמוד. בנשף ריקודים כזה בליתי באחד מלילות חנוכה בקאלוש. את הנשף סדרו ה"מחותנים" של המכבים — האגודה הספורטיבית "מכבי". רקודים ונאומים עד אין סוף. לולי דמדומי השחר מי יודע אם היינו עוזבים כל כך מהרה את הסביבה החמה הזאת, אשר שכינת ארץ ישראל היתה שרויה בה מן הערב עד הבוקר. היינו, כביכול, מחוץ לזמן ומחוץ למקום. נעלמו הספיקות... נכון הדבר כי ההסתדרות הציונית מפוררת ושבורה ע"י מריבות ומלחמות אחים, אך הנה לפנינו הפרי שעלה על העץ העתיק, דור חדש, רענן ובריא. מה יפה ברק העיניים! כמה תבער בלבם אש הנוער! תהיה ברכת אלהים עליהם.

כאשר עזבתי לפנות בוקר בלויית חבורה מזמרת את האולם — הרגשתי את עצמי כאילו חדשתי את נעורי. יהי שמם "החלוץ", "גורדוניה", "השומר הצעיר", "מכבי" ובלבד שיהיה נוער שיתפוס את העמדות שלנו כאשר נעזוב אותן וירים את הדגל כאשר יפול מידינו.

חברי "גורדוניה" ו"התאחדות", ש' טשרנוביץ במרכז, לידו מצד שמאל המורה קוטלארבסקי

צופיה (זוסיה) שפילמן (רוזנמן)

בבית מבשל הבירה

רק מעט משנות חיי עברו עלי בקאלוש, עיר מולדתי, אך היא נחרתה עמוק בזכרוני. כל עוד הורי, אחיותי ואחי גרו בקאלוש, הייתי באה מגרמניה, שאליה עברתי עוד בצעירותי, לבקר בעירי בכל ימי פגרה. להורי, חיים ופרידה רוזנמאן, היו ילדים ונכדים בקאלוש, ולאבא היו גם שתי אחיות ולהן ילדים; כולם ניספו בשואה.

מלבד משפחתי העניפה היו לי בקאלוש שלוש חברות קרובות ויקרות — פרלה רוזנמאן, פייגה׳לה מאייר וניאניא באב״ד. שלשתן ניספו בשואה עם משפחותיהן, כל אחת במקום אחר ובנסיבות אחרות.

לפני שעזבתי את קאלוש גרה משפחתנו ב״ברובאר״, בית מבשל הבירה, שבו עבד אבא כפקיד מינהלה. לאחר שנשרף ביתנו במלחמת העולם ה־1 קיבלנו דירה בתחום המפעל. את שני בעליו, אבא מילשטיין ולייבצ׳ה שפינדל, רואה אני בדמיוני כאילו עמדו לפני. ראשיהם וזקניהם שיבה, לובשים תמיד בגדים שחורים ובידיהם מקלות טירול. כשהזדקנו מאוד עבר ניהול המפעל לילדיהם, זליג מילשטיין ובנו משה׳לה ונכדו של לייבצ׳ה שפינדל, שלמה.

הרעש וההמולה ב״ברובאר״ זכורים לי היטב. היה זה מפעל גדול ועבדו בו פועלים רבים, בעיקר אוקראינים. הבירה, שיצרו בו היתה טובה וט־עימה, ושמה יצא לתהילה בכל גאליציה.

מאחורי המפעל היה נהר ובו התרחצו כל בני העיר. ההולכים אל הנהר חייבים היו לעבור ליד ביתנו, והיו שסרו אלינו להרוות את צמאונם בימי הקיץ החמים. לא אחד, שביקש לשתות, הופתע כאשר במקום מים קיבל בירה.

ה״ברובאר״ היה בימי ילדותי המקום היחיד בעיר, שבו טורבינה מייצרת זרם חשמל. לפיכך היתה בביתנו תאורה חשמלית, ואף מים חמים באמ־בטיה. כל חברותי באו אלינו ליהנות מהמים החמים לרחצה. באחת השנים, כאשר באתי לביקור הביתה, נודע לי כי ב״סאלינה״ (מכרה המלח) נתגלה גאז טבעי ובכל בית בקאלוש משתמשים בגאז לחימום

ובישול. אפילו את בית־הכנסת חיממו בגאז. אולם כעבור כמה שנים נעלם הגאז הטבעי, כאילו לא היה במקום מעולם. בינתיים התחילו לייצר זרם חשמל בעיר, ומאז היתה תאורה חשמלית בכל בית.

46 שנים אני בארץ ישראל ולפני כן גרתי 10 שנים בגרמניה, ראיתי תבל ומלואה, אבל קאלוש, עיירת הולדתי, המקום שבו ניספו כל יקירי, אינה משה מזכרוני. הלב נצבט כל פעם שאני חושבת על מה שקרה שם.

חוה רוזנמן־יהלום

זכרונות מימי הילדות בקאלוש

על מפת פולין מסומנת היתה קאלוש באותיות קטנות, בהתאם לגודלה היחסי בהשוואה לערים אחרות, אך בספר לימוד הגיאוגראפיה הוקצה לה מקום נכבד ביותר בגלל אוצרותיה הטבעיים: מיכרות מלח ואשלג. על עושרה זה היתה גאוותה של קאלוש. בעיירה זו ובפרבריה חיו במשך דורות — יהודים, פולנים ואוקראינים.

ספק רב אם ידע מישהו מיהודי קאלוש, גם אם בקי היה בתולדות העמים ובתולדות עמנו, את תולדות קהילת קאלוש בזמנים קדומים. בילדותי, לפני מלחמת העולם הראשונה, כשרצו לציין איזה מאורע בלוח הזמנים היו יהודי קאלוש אומרים: זה קרה עוד לפני "השריפה הגדולה" או אחרי "השריפה הגדולה". באותה שריפה, לפי סיפור ההורים לילדיהם, נשרפה כל העיירה ואחר כך נבנתה לאט לאט מחדש. כפי הנראה היו שריפות בקאלוש מקרים שכיחים למדי בעבר, על כן בפי "עמך" נקראה העיירה "קאלושער פלאמפלאץ" (מקום השריפות). ויש אומרים שכינוי זה ניתן לה לאו דוקא בגלל השריפות השכיחות בה, כי אם בגלל הפיתות הגדולות (הפלאץ) שאפו אותן על להבת האש (פלאם). כפי הנראה היו אלה אהובות על אנשי המקום. בדרך הטבע היה ריבוי השריפות נעוץ בכך שהמקום היה עשיר מאוד ביערות ואת בתי המגורים בזמנים ההם היו בונים מעץ.

היה עוד מאורע ששימש כעין ציון זמן לאנשי המקום: המגיפה הגדולה, החולירע. אך זה היה כבר אחרי מלחמת העולם הראשונה. וכך היו האנשים משיחים ביניהם: זה, פלוני, נפטר לפני המגיפה הגדולה וזה בשעתה וזו אחרי החולירע. ואמנם אכלה המגיפה הגדולה בעת מלחמת העולם ה־1 בתושבים בכל פה. לא היה בית שלא היה בו מת. אמרו אז שכדי להמנע מהחולירע אסורה אכילת פרי וירק, ואם כי הגנים שפעו, עד כדי להכעיס, תפוחי עץ ואגסים, לא נגעו בהם הילדים. לעומת זאת נתנו לילדים יום־יום שוקולד ויין כאמצעים למניעת המחלה.

בית החולים היחיד בעיירה היה מלא עד אפס מקום ומכיון שליהודים לא היה אמון מלא בו, אחזו בכל מיני תחבולות בכדי לא לבוא בשעריו. היהודים האמינו שזיווג יתום ויתומה מיסכנים מבני העיירה והעמדת חופתם בבית הקברות המקומי — זאת סגולה טובה לבלימת המגיפה. ואמנם מצאו יתומה ויתום שאין דואג להם ושיכנעום לבוא בברית הנישואים. כשחלפה המגיפה האמינו אמתה שלימה שזה בזכות קיום המצוה של "הכנסת כלה" והקמת משפחה בישראל.

לפי מקורות היסטוריים קמה העיר קאלוש עוד במאה ה־16 ויהודים התיישבו בה כבר במאה ה־17. במרכז העיירה היתה כיכר השוק (רינק), ובה רחובות שהסתעפו ממנה, בחרו להם היהודים את מקומות מגוריהם. ובה וברחובות שהסתעפו ממנה. בחרו להם היהודים את מקומות מגוריהם. נוי מסביב לבתים, גרו התושבים הפולניים, ואילו האוקראינים גרו בפר־ברי העיר. ולא בכדי, תעסוקתם של התשובים קבעה את מקום מעונותיהם. המסחר, התעשיה הזעירה והמלאכה, היו כמעט כולם בידי היהודים, גם בית מבשל הבירה המקומי היה בידי היהודים. הפקידות היתה ברובה בידי הפולנים, ואילו עבודת האדמה בידי האוקראינים. פה־ושם היו גם פרצות בתחומים אלה. מעניין שבין עורכי הדין ורופאי העיירה היו רבים יותר היהודים, ואילו בבית הספר היסודי היתה במשך שנים רבות מורה יחידה ממוצא יהודי ובידיה היה מרוכז לימוד השפה הגרמנית. יהודי נוסף לימד את התלמידים, בני דת משה, את המקצוע שקראו לו דת. באותו זמן היה הכומר מתייחד עם התלמידים הנוצרים.

אם כי מספרם של התלמידים היהודים בכל כיתה וכיתה לא היה מבוטל כלל וכלל, היו כל בוקר לפני תחילת הלימודים כל הילדים קמים לתפילת "פאטר נוסטר" ולשירת שירי קודש; אלה מתפללים ושרים, והיהודים מלווים אותם בשתיקה. בכיתות נמוכות היו גם ילדי היהודים בתמימותם מתלווים לתפילת בוקר זו. כל התלמידים למדו יחד עד גמר שש הכיתות העממיות שכלל אז בית הספר היסודי, ואם כי בין היהודים היו רבים מצטיינים בלימודיהם, היו היהודים קבוצה נבדלת במישחקם בעת ההפ־סקות, וילדי הגויים מלווים אותם במבטים עויינים. זמן רב לא הבנתי פשר התבדלות זו, רק מקרה שקרה פקח את עיני ואת עיני חברותי ועזר לנו לתפוס את מעמדנו בכיתה.

זה היה בכיתה הרביעית של בית הספר היסודי. היינו אז בערך בנות 9—10. יום אחד פרצה קטטה בין ילדי היהודים ובין קבוצת ילדי הגויים

והדברים הגיעו לתיגרת ידיים ביניהן. כתוצאה מכך הופל לוח הכיתה וניזוק. אחרי בירור קצר ביותר פסקה מורתנו שחייבים בעונש ילדי היהודים. "להם גם כסף רב" — פסקה המורה — "ועל כן הם ישאו בהוצאות התיקון וגם יקבלו 2 מכות במקל על כף היד". המקל ליווה את המורה בעבודתה תמיד. רק אז נפקחו עינינו, למדנו מה זה עיוות משפט וראינו כיצד מופלים יהודים לרעה. זה לא הפריע לנו לגמור את חוק לימודינו בבית ספר זה. גם בגימנסיה שנוסדה מאוחר יותר, לא נעדרו ילדי היהודים. אגב, כל הכיתות בבית הספר היו נבדלות לבנות ובנים, ואפילו בחצר הפרידה גדר גבוהה בין הבנים לבנות.
בבית הספר ביקרו רק הילדים היהודים מבתי המתקדמים שבעיירה. האדוקים לא הרשו לבניהם לבקר בכיתות יחד עם הגויים ולשבת שם בגילוי ראש. ילדי האדוקים למדו בחדר אצל הרבי ועוזרו ה"בלפר". רוב שעות היום בילו ילדים אלה בלימודי קודש ושעה קצרה היו מקדישים ללימודי חול, קצת חשבון וניסוח מכתב בגרמנית.
גם הילדות שביקרו בבית הספר הממלכתי למדו לקרוא "עברי". כל יום היה בא הביתה ה"בלפר" כשסידור מרופט תחת בית שחיו ו"טייטל" (מתווה) שחור בידו ומורה לבנות "קמץ אלף". הלימוד הזה היה משעמם מאוד ולא מותאם לגיל הילדות. על כן היינו בורחות מפני ה"בלפר" ומתחבאות תחת המיטה ומאחורי הארון, אך בסופו של דבר למדנו לקרוא "עברי" וידענו להתפלל.
אחרי פרסום הצהרת באלפור בשנת 1917, היתה התעוררות לאומית כבירה בקרב כל יהודי הגולה, ואז חל גם שינוי מהפכני בקרב הנוער היהודי בקאלוש. הגיע אלינו מורה עברי מודרני וכבש את הנוער בעיירה ללימוד השפה העברית החייה. לא עברו חודשים רבים וכבר נשמעו ברחובות קאלוש פטפוטי הנוער בשפת הקודש. באותה תקופה קמו גם תנועות נוער ציוניות, תחילה "השומר הצעיר", אח"כ "החלוץ" ו"גורדוניה" וכעבור זמן קצר בלבד עלתה הקבוצה הראשונה מבני קאלוש כחלוצים לארץ ישראל.
אותו מורה ראשון, שלזכותו יש לזקוף את החדרת השפה העברית לעיירה, הרי הוא מר ישראל ברוך (האן) היושב עמנו בחיפה. הודות לו יצאה גם בראשית שנות העשרים קבוצה מתלמידיו ותלמידותיו לסמינאר העברי הראשון שנפתח בלבוב. היום נמצאים כאן שרידים של אותה קבוצה ומשמשים מורים בארץ. יש לציין שהמורה ישראל ברוך השתמש

כבר אז בהוראת השפה העברית בשיטה שלא תבייש את בעליה גם היום בהקניית השפה העברית לעולים חדשים.

בדרך כלל חיו אזרחיה היהודים של העיירה את חייהם בשקט ובשלווה, אם כי לא בכל בית שרר שפע. היתה שכבה שבקושי הרוויחתה את לחמה, אך רוב היהודים בקאלוש היו מן המעמד הבינוני. הם גרו בבתים משלהם, ישבו לבטח, ובעבודות בית גסות נעזרו ב״שיקסה״ שהיתה לעיתים יו־שבת אצל משפחה אחת שנים רבות, עד שגידלה את כל הילדים ועבדה למענם בלב ונפש.

היו זמנים, היתה קהילה יהודית גדולה ויפה בקאלוש ואיננה עוד. העיירה עומדת על תילה ואף גדלה והיתה לעיר תעשייתית חשובה. זכר המל־חמה העולמית השניה נמחה ברבות הימים ולקהילה היהודית שהת־קיימה בקאלוש מאות בשנים אין עוד זכר בעיר. רובם נטבחו ומתו מות קדושים, ביניהם זקנים, נשים וטף. בארץ נתקבצו עשרות אחדות משרידי הקהילה היהודית בקאלוש ויחד עם אלה שהספיקו להגיע אליה עוד לפני השואה מהווים הם את עדת יוצאי קאלוש בישראל. מאחד אותם זכר עיר מולדתם, שבה עשו את שנותיהם היפות ביותר בחיק משפחותיהם האהובות והאוהבות, מאחד אותם זכר האבידות היקרות.

דבורה ברוטפלד

"קליין פאלעסטינע" בקאלוש

כשהייתי בת 10—11, היתה עוד קאלוש תחת השלטון האוסטרי.
היה זה לפני פסח וכרגיל, כמו בכל בית יהודי, עשו גם בביתנו נקוי יסודי. תוך כדי הסידורים, התחלתי לחטט בתוך שידת הבגדים של אמא ומתחת לכל הבגדים הוצאתי את תמונתו של ד"ר הרצל. נדהמתי מן התגלית ורצתי מהר להלשין בפני המשפחה שאמא היא ציונית. במשפחתנו היו כולם פקידי הרשות וכמובן מתנגדי הציונות.
בקאלוש היו כבר אז ציונים כמו ד"ר גולד, מר ד' האבר, מר פוכס ואחרים, כולם חברי האגודה "תושיה". היה גם בית־ספר עברי. בינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה. בזמן המלחמה חשבתי הרבה על אמא ותמונתו של ד"ר הרצל, אבל להכרה ציונית הגעתי רק אחרי המלחמה כשהתחלתי לבקר בבית ספר עברי.
אחרי המלחמה כשהחיים חזרו למסלולם הרגיל, התחלתי ללמוד עברית. בית הספר היה ברחוב המוביל לעיריה, בשני חדרים קטנים, אבל שוקקים חיים. המורה היה מר האן וביוזמתו נוסדה ה"עבריה" שהתקיימה כל זמן קיומו של בית הספר. היינו מתאספים כל ליל שבת וגם בשבת אחר הצהרים. לכל שבת הכין חבר אחר הרצאה ואחרי ההרצאה היו כמובן ויכוחים.
התלמידים של אז כמו ברנפלד, בנצ'ר, קולברג ואחרים היו בין הראשונים שעלו ארצה. היתה לנו גם להקה דראמאטית שהעלתה כמה הצגות בשביל מבוגרים וגם לילדים. החשובה בהצגות היתה הדראמה "המטורף" שהמורה האן תירגם אותה מאידיש. להצגה זו הוזמן פרופ' פורמאן מלבוב. הוא היה מלא התפעלות מהעברית שלנו וציין שזו ההצגה הראשונה בגולה בשפה העברית. הוא קרא לקאלוש "קליין פאלעסטינע".
אני הייתי אז בכיתה הבינונית. היתה גם כיתה יותר גבוהה משלי, לה קראו "האוניברסיטה". היינו גם פעילים למען "הקרן הקיימת" והשתתפנו במפעלים ציוניים אחרים.
בשנת 1925 עליתי ארצה בזכות החינוך והפעילות הציונית שלנו בעיר קאלוש.

רחל באב"ד

זכרונות בת הרב

חרותים עמוק בלבי, נעימים ויקרים, הם הזכרונות מעיר מולדתי קאלוש, עיר אבות זקני, הורי ואחיותי ומשפחותיהן שניספו על קידוש השם. זכרונות מימי ילדות ונעורים קשורים אצלי קשר אמיץ ובלתי נשכח עם חברותי וידידותי אשר למרבה הצער רק חלק קטן מהן הציל הקב"ה מכלייה.

קאלוש היתה עיר בעל-ביתית ובה חסידים וסתם יהודים יראי שמים. לא קלים היו חייהם, הם ניהלו מאבק קשה לפרנס את משפחותיהם, השקיעו מאמצים מרובים לגדל את ילדיהם, להביאם לחופה ולמעשים טובים, אך מעודם לא הסתגרו בד' אמותיהם, תמיד היה לבם פתוח לזולת, תמיד מוכנים לעזור איש לרעהו. במיוחד זכורה לי חברת "אגודת אחים" שאליה השתייכו כמעט כל בעלי הבתים בעיר. פעם בשנה, באחד מערבי חנוכה קיימה החברה, שאבי ז"ל היה בה נשיא כבוד, את אסיפתה הכללית. לאחר האסיפה, מאוחר בלילה, היו ידידי אבי מלווים אותו לביתו, לרוב בקור עז כששלג עבה מכסה את חוצות העיר. גם תזמורתו של ר' איציקל גוטנפלאן היתה בין המלווים, הכליזמרים היו נעצרים לפני ביתנו ונפרדים מאבא במנגינה מתוקה שעדיין חייה בתודעתי ומעוררת בי מדי הזכרי בה געגועים לעולם המאושר שעבר ואיננו עוד. גם מלות השיר שמורות עדיין בזכרוני.

תפילותיו של ר' יחיאל שוחט ז"ל חדרו אף הן עמוק ללבי, במיוחד אלה שהיה משמיע בביתנו בחגים כאשר ידידי אבי, הרב, היו באים לבקרו. אנשים רבים עמדו אז בחוץ ליד החלונות, גם נוצרים בתוכם, מאזינים לשירתו הערבה של החזן בעל הקול הנפלא. במוצאי יום כיפור היתה תזמורתו של גוטנפלאן מכבדת אותנו בביקורה ותוך השמעת קטעי מוזיקה, מאחלת לאבי שנה טובה. בעצם נחוגו אצלנו כל החגים ביראת השם ובשמחה.

ביתנו שכן בתוך גן ובו עצי פרי ריחניים. על ספסל בגן בילינו בנעימים

שעות רבות בערבי הקיץ היפים, שומעים את שירת הזמיר שמצא לו עץ אגס ישן בתוך הגן לבנות עליו שנה־שנה את קנו.
עם חברותי הייתי נפגשת תכופות ביער ויסוצ'אנקה, שם בילינו את זמננו החופשי בשירה ובשיחות על העולם, אשר דמינו כי אנו מיטיבים להכירו... זוכרת אני כל פינה בעיר אבותי, כל סימטה, כל אבן. נדמה לי כי למרות השנים הרבות שעברו מאז עזבתי את קאלוש, לא הייתי תועה ברחובותיה אילו נזדמנתי אליה היום. לא אשכחך לנצח, עירי קאלוש.

חיים הופמן

יהודים בגימנסיה של קאלוש

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה קיימת היתה בקאלוש גימנסיה פרטית וראשוני הסטודנטים מקאלוש, שפנו ללימודים אוניברסיטאיים, קיבלו בה את השכלתם התיכונית. אולם המלחמה הביאה לסגירת הגימנסיה והיא לא נפתחה גם אחרי שנסתיימה המלחמה.

כשהחליטו הורי להקנות לי לימודים בבית ספר תיכון נאלצו לשלחני לדולינה, שבה התקיימה גימנסיה שנים מספר לפני שנפתחה מחדש בקאלוש. רק את 2 הכיתות האחרונות עשיתי בגימנסיה שבעירנו, כאשר שוב החלה לפעול. היה זה בשנת 1924. באותו זמן היה בקאלוש גם בית ספר תיכון אוקראיני, אולם לא היו לו זכויות ממשלתיות והוא התחסל במשך הזמן.

בכיתה שבה למדתי היו רוב התלמידים יהודים ורק מיעוטם פולנים. לעומת זאת היו המורים ברובם המכריע פולנים ורק 2 מהם, עד כמה שזכור לי, היו יהודים. מנהל הגימנסיה היה קליסצקי, אדם בגיל הזקנה, או שמא נראה היה זקן בעיני. בכל אופן היתה שמיעתו חלשה והתלמידים ידעו לנצל יפה חולשתו זו.

היחסים בין התלמידים היהודים והפולנים היו בדרך כלל טובים, אבל לא יותר מאשר בין כתלי בית הספר ולא אחרי הלימודים. חלק מן התלמידים היהודים, ואני בתוכם, היינו מקורבים לתנועות נוער ציוניות ולא מצאנו כל עניין בהתחברות עם התלמידים הפולנים. על יחסם האמיתי כלפי היהודים ידענו היטב.

בשל נטייתי לציונות נענשתי קשה. היה זה בשנת 1926, כ־8 שבועות לפני בחינות הבגרות. זמן כל כך קצר לפני סוף לימודנו בגימנסיה החליטה ההנהלה להרחיק 4 תלמידים יהודים מבית הספר ולמעשה לסגור בפניהם כל בית ספר מוכר ע״י משרד החינוך בפולין כולה. ה״חטא הנורא״ שחטאנו, ואשר בגללו הורחקנו מבית הספר, היה התנהגותו המבישה כביכול בנשף ריקודים מחוץ לבית הספר שבו אף השתכרנו ר״ל. האמת היא שהשתתפנו בנשף ציוני שהכנסתו היתה קודש לקק״ל

והתנהגנו בו בצורה נאותה, ודאי שלא השתכרנו. אולם להנהלת הגימ־נסיה מספיק היה מה שהלשינו עלינו, היא לא מצאה אפילו לנכון לחקור אותנו. לפי הצעת המנהל, גזר עלינו משרד החינוך גירוש מכל בתי הספר התיכוניים במדינה. ראינו את הדבר כאקט אנטישמי מובהק, במ־יוחד כשהיה זה סוד גלוי כי תלמידים פולנים משתתפים בלי כל הפרעה בנשפים של ה״סוקול״.

לשלושת חברי לצרה, מאצ׳ק פינקלשטיין שהיה התלמיד הטוב ביותר בכל הגימנסיה ובעל ציונים גבוהים בכל המקצועות, לאשתו לעתיד לבוא ולאיזיו הולדר, היוה גזר הדין אסון ממש. אני, שכבר אז ראיתי את עתידי בארץ ישראל, לא התייחסתי לגירוש מבית־הספר כאל טראגדיה גדולה. אולם להורי, ואין צורך לומר להורי חברי, אף על פי שידעו את האמת ולא האשימו אותנו כלל, היתה ההרחקה מבית־הספר מהלומה קשה. הם התארגנו לפעולה ואחד מהם, אביו של מאצ׳יק — עו״ד פינ־קלשטיין, נסע למשרד החינוך והשיג עבורנו הקלה בדין. ניתנה לנו האפשרות לגשת לבחינות כאקסטרנים. הבוחנים אמורים היו להיות מורינו ורק יו״ר ועדת הבוחנים צריך היה להשלח ממשרד החינוך.

על אף שהיינו כולנו תלמידים טובים, ו־2 מאיתנו אפילו הצטיינו בלי־מודיהם, חששו מורינו מחשיפת חולשתם לפני איש משרד החינוך. אחדים ממורינו לא היו מהמשובחים במקצוע, בעיקר אלה שבאו אלינו מגליל פוזנאן. הם נשלחו לקאלוש לא כל כך בשל השכלתם וכישוריהם הפדאגוגיים כמו בשל היותם פאטריוטים פולניים, תפקידם היה לדאוג לפולניותו של האזור, שרוב אוכלוסייתו אוקראינית. בורותם במקצועות שלימדונו שימשה לא פעם נושא להלצות התלמידים. הם ידעו על חולשתם ופחדו שמא יגלה איש משרד החינוך את רמתם הנמוכה. במ־יוחד חששו שמא לא נספיק להתכונן יפה לבחינות והפער בין ציוניהם והציונים שנשיג בבחינות, יעמיד אותם במצב לא נעים.

כדי למנוע את גילוי חרפתם החליטו המורים להכין אותנו לבחינה ע״י כך שמסרו לכל אחד מאיתנו את הנושאים והשאלות שישאלונו, אולם כעבור זמן קצר נמלכו המורים בדעתם, ככל הנראה מתוך חשש שהתר־מית תתגלה. בעצם שינו את החלטתם רק ביחס אלי. מבין ארבעתנו הייתי אני ידוע כציוני ועל כן מצאו בי את הקרבן. לאחר הבחינות בכתב, שקדמו לבחינות בעל־פה, קרא לי כל אחד מהמורים והודיע לי כי נכשלתי בבחינה בכתב, ועל כן אין זה רצוי שאצליח הצלחה גדולה

מדי בבחינות בע"פ. הפער הרב בין תוצאות הבחינות בע"פ ובכתב רק יעורר חשד, והדבר עלול להתנקם בסופו של דבר בכולנו.
הודעת המורים עוררה אצלי ספקות, אבל לא היתה לי ברירה אלא להשלים איתה, כי תלוי הייתי בהם. בדקתי את העניין וגיליתי כי אין כל יסוד לדבריהם שנכשלתי בבחינות. זאת אישר לי גם מאוחר יותר המורה לספרות — קראמאז', שהיה מורה מצוין, לא כרוב עמיתיו, וגם אדם הגון וסוציאליסט. ניגשתי לבחינות בע"פ לאחר שהתכוננתי אליהן כדבעי, אך בלי בטחון רב. ואמנם הצלחתי לא היתה מלאה. רק הודות למתמטיקה, שבה גיליתי בקיאות רבה ובתשובותי עשיתי רושם טוב על יו"ר ועדת הבוחנים, נצלתי מכשלון. היו"ר הבין כי המורים "שמו עין" עלי והם מעוניינים להכשילני. על כן הטיל וטו על הערכתם וזיכה אותי בציונים גבוהים ברוב המקצועות.

בית הספר היסודי בקאלוש

ברטה פאסברג

זכרונות מהבית ומהתנועה

כאשר עליתי ארצה בשנת 1930, עזבתי את בית אבי בתקווה שהורי ואחותי יבואו אחרי, אבל הגורל המר רצה אחרת. אבי היה איש טוב לב ומוכן תמיד לעזור לזולת. בבית המדרש הגדול, שבו התפלל, התארגנה קבוצה לעזרה הדדית, ואבי היה חבר פעיל בה. לאחר יום עבודה בחנותו, היה לעתים קרובות יוצא בהתנדבות למשך כל הלילה לביקור חולה, בכדי להקל על משפחתו.

הבוגרים של "גורדוניה". צולם לרגל נסיעת חיים הופמן לארץ ישראל.

מצעירותי חונכתי בבית לציונות ועליה, ועל ארץ ישראל שמעתי עוד בטרם התחלתי ללמוד בבית ספר. למדתי בבית הספר העברי "תושיה" אשר שכן אז בביתו של ד"ר נאדל ברחוב קולייובה, מורתי היתה פ' יקוב. כשגדלתי קמה בקאלוש תנועת "גורדוניה", הייתי בין הראשונים בעיר שהצטרפו אליה. זוכרת אני יפה כמה עמל השקיעו המדריכים,

חיים הופמאן ואחרים, וכמה מרץ השקעתי אני ברכישת חברות לתנו־עתנו. אחת הפעולות, שהשתתפתי בהן בהיותי ב"גורדוניה", היתה הת־רמה לקק"ל. עלי לציין כי גם מעוטי יכולת תרמו ביד רחבה. באחת הפעמים, כשהלכתי עם חברותי לאסוף תרומות למען הקק"ל, קראו אחרינו צעירים נוצרים: "יהודים לפאלסטינה". עניתי להם: "אני מוכנה לכך בכל לבי, כשאגדל אעשה זאת". הם לא ידעו כי באותו זמן עסקנו בפעולה שמטרתה לאפשר ליהודים להתיישב בא"י.

"גורדוניה" היתה קשורה ל"התאחדות". שם התקימו, לרוב בשבתות, אסיפות מוקדשות לציונות וא"י, והרצו בהן חברים מקאלוש או ממקו־מות אחרים. זכורה לי הבחורה הצעירה, נעמי הלפרן, שהיתה תמיד, באולם מלא עד אפס מקום, בין המשתתפים הראשונים בויכוח. היא היתה בין הבחורות הראשונות בקאלוש שיצאו להכשרה, למרות שהדבר היה כרוך בקשיים מרובים. היא היתה גם בין הראשונות שעלו ארצה.

גם אני הגשמתי את חלומי הציוני, אך הורי ואחותי לא זכו לכך. הם ניספו בשואה בקאלוש, הי"ד.

יונה פרוכטרמן

בקלויז של צ׳ורטקוב ובמקהלת ר׳ יחיאל השוחט

ברטט קודש הנני כותב שורות אלה לזכר יקירינו קדושי קאלוש שניספו בתקופת השואה. לפני הכל אזכיר את אבי ר׳ אברהם בן ר׳ נתן פרוכ־טרמאן ז״ל. זוכר אני אותו קם כל לילה בחצות, מדליק את הנר לעריכת תיקון חצות ומקונן שעה ארוכה על גלות השכינה ועל חורבן בית המקדש. עם שחר עבר לזמר פרקי תהלים וניגונו עדיין חי בלבי למרות שמאז חלפו שנים רבות.

לפנות בוקר היה אבא ניגש למיטתי, מעיר אותי בעדינות ומטיף לי קצת מוסר: ״עד מתי עצל תשכב? לך אל נמלה עצל, ראה דרכיה וחכם, החיים קצרים והמלאכה מרובה״. לנוכח מלים כאלה לא יכולתי להשאר אדיש; קמתי, נטלתי ידים, התרחצתי, התלבשתי והלכתי עם אבא לתפילת שחרית למניין הראשון בבית הכנסת ״צ׳ורטקובר קלויז״. בתום התפילה פניתי לבית הספר. אבי נשאר עוד שעות מספר בבית הכנסת, הוא נהג לקיים המצוה ״והגית בו יומם ולילה״ כפשוטה. לאחר תפילת שחרית למד דף גמרא או מדרש, או עיין בספר אחר.

ברחוב בוז׳ניצ׳ה בקאלוש היו מרוכזים רוב בתי הכנסת של העיר. כל מי שעבר ברחוב זה יכול היה לשמוע קולותיהם הערבים של בחורי הישיבה הבוקעים מבתי המדרש למן הבוקר עד לשעות המאוחרות של הערב. בבתי הכנסת היו חוגים ללימודי קודש ורבים היו היהודים שהר־גישו חובה להשתתף בלימודים, כל אחד לפי יכולתו וידיעותיו. היו חוגים ללימודי גמרא, משנה ומדרש, חומש ורש״י וגם חוג לאמירת תהלים.

מאז שהנהיג הרב מאיר שפירא, ראש ״ישיבת חכמי לובלין״, את לימוד הדף היומי, התארגנו בעיר חוגים ללימודי הדף. נותני השיעור היו תל־מידי חכמים בעלי ידיעה עמוקה בש״ס ופוסקים. בין נותני השיעור בבית הכנסת של חסידי צ׳ורטקוב, היה ר׳ משה׳לה הלפרן, יהודי נעים הליכות, עניו ונזהר מאוד בכבודן של הבריות. 4 אחים, בני משפחת הלפרן, התפללו בבית הכנסת הצ׳ורטקובי — זישה, מרדכי, משה׳לה

ושלום. כולם היו תלמידי חכמים, אולם לי היה יחס של אהדה במיוחד לר׳ משה׳לה. כל אימת שנתקלתי בסוגיה קשה ולא ידעתי איך לפתרה, וגם אבא לא היה נוכח אז בקלויז, הייתי ניגש אל ר׳ משה׳לה. הוא היה מקבל אותי בסבר פנים יפות ונותן לי הסבר בלי להותיר אצלי ספיקות. אדם זר לא היה מעלה על הדעת כי יהודי נמוך קומה זה, העוסק כל היום במסחר עם הגויים, הוא תלמיד חכם מופלג. כמוהו היו כל אחיו.

הנוער היה לומד את הדף היומי בבית הכנסת ע״ש ר׳ שבתי מנדל (׳יואלצ׳י וויינטרויב׳ס קלויז) ונותן השיעור שם היה אדם צעיר ומסור ללימודים — ר׳ יהושע פאסברג הי״ד.

מורם ואביהם הרוחני של הנוער החרדי בקאלוש בשנים האחרונות שלפני פרוץ מלחמ״ה ה־2 היה המרא דאתרא של קהילת קאלוש, הרב ר׳ שלמה שיקלר זצוק״ל. עד שנת 1930 שימש כרב הקהילה ר׳ יוסף באב״ד, ת״ח מופלג ובעל השכלה חילונית רחבה. לאחר שהעתיק מקומו לווינה, שבה נתקבל כרב הקהילה, נשארה העיר קאלוש שנים מספר ללא רב. בשנת 1932 פורסם מכרז למשרת רב הקהילה ומאז התחילו לבקר בעירנו אנשים בעלי שם, גדולים בחכמה, והציגו עצמם כמועמדים למשרה. פרנסי הקהילה, שהיו מורגלים לרב בעל שיעור קומה כרב באב״ד, היו בררנים מאוד, הם חיפשו מועמד שיהיה גם בעל ידיעות עמוקות בגמרא ופוס־קים, גם דרשן, גם שולט יפה בשפת המדינה, גם בעל נימוסים ועוד תכונות כיו״ב.

זוכרני יפה את תקופת התחרות על משרת הרב. כל מועמד היה נושא דרשה בבית הכנסת הגדול ב־2 שפות, ביידיש ופולנית. לאחר שמיעת הדרשות היה נערך משתה בבית הקהילה המפואר ושם נבחן המועמד בשיחות חולין, וכן בדינים ובמשפטים. לא פסחתי אף על אירוע אחד, היה זה עבורי תענוג רב לשמוע דברי תורה ומוסר מתלמידי חכמים.

הבחינה בשיחת חולין לא היתה קלה ובה נכשלו רוב המועמדים, רק אחד הצליח. היה זה הרב שלמה שיקלר הצעיר, בנו המאומץ של ר׳ מאיר שפירא, ממנהיגיה הרוחניים הגדולים של יהדות פולין.

לאחר שנבחר הרב שיקלר לרבה של קאלוש, בא לעירנו הרב שפירא לברך את ״בנו״ עם כניסתו למשרת הרב. המוני יהודים נסעו אל תחנת הרכבת להקביל את פני האורח הנכבד. נערך לו ממש טקס ממלכתי, תזמורת ופרשים ליווהו בכל הדרך, מתחנת הרכבת עד מעונו של הרב שיקלר, שהתגורר בבית משפחת רוזנמאן. בדירה התאספו רק יחידי

סגולה, פרנסי הקהילה ונכבדי העיר. הייתי אז בחור צעיר, אבל זכיתי להיות נוכח בקבלת הפנים כיוון שנמניתי עם תלמידיו של הרב שיקלר. לאחר הסעודה בירך הרב שיקלר את הרב שפירא בשם הקהילה כולה והאורח ענה במאמרי חז"ל, וכן דיבר על מצבם של יהודי פולין. למחרת נאם הרב שפירא בבית הכנסת הגדול ונכחו שם גם נציגי השלטונות. הביקור של הרב הדגול השאיר רושם עז על כל האוכלוסיה בעיר, ובמ־יוחד על תושביה החרדים של קאלוש.

אחד המתפללים הנכבדים ביותר בבית הכנסת הצ'ורטקובי היה ר' יחיאל שפירא (השוחט), שהיה ידוע ונערץ על כל יהודי קאלוש בזכות כשרונו הרב בחזנות. בשבתות היה מתפלל בקלויז של צ'ורטקוב ולעתים קרובות היה עובר שם לפני התיבה, אך בימים הנוראים וחגים שימש כחזן בבית הכנסת הגדול. ר' יחיאל הקים לו מקהלת נערים קטנה וכבוד רב היה להמנות עם ה"משוררים" במקהלה זו. זכיתי לשיר במקהלתו של ר' יחיאל מגיל 10, ויהודי קאלוש הכירוני הודות להשתתפותי בה. אבי ע"ה היה בימים נוראים בעל התפילה בבית הכנסת של ר' שבתי מנדל; הייתי נלווה אליו ועוזר על ידו בתפילת שחרית, אך לתפילת מוסף הייתי ניגש לבית הכנסת הגדול לתפוס את מקומי במקהלה. גאווה מילאה את לבי כאשר ניתן לי לשיר קטע סולו, ובמיוחד כאשר הבחנתי במבטו של ר' ייחאל את שביעות רצונו ממני. ההרגשה הנעימה הגיעה לשיאה כאשר החזן המהולל בירך אותי בנוכחות אבי ולפני כל המתפללים בבית הכנסת.

שירתו של ר' יחיאל השוחט חדרה לכל בית יהודי בקאלוש. עשיר ועני, חנווני ובעל עסק, תלמידי חכמים ואנשי עמל, הכל זימזמו את ניגוניו של ר' יחיאל. פעם אחת נכנסתי אל הסנדלר ר' נחום וביקשתי לתקן את נעלי. הוא אמר לי בעדינות: "למענך אני עוזב כל מלאכה אחרת ומתקן את נעליך תיכף ומיד". ואמנם כך עשה, את עבודתו ליווה בשיר "בראש השנה יכתבון" לפי הלחן של ר' יחיאל. כשהגיע למקום שאותו אני מבצע "סולו" נעצר, נעץ בי מבט של חיבה ושאל: "נו, איפה הסולו שלך?" עניתי לו כי אין זה הזמן, כי לא ראש השנה היום. אך ר' נחום לא הרפה ממני, "אם לא תשיר לא תקבל את נעליך...". לא היתה לי ברירה, שרתי את הקטע והשבעתי את רצונו של הסנדלר.

מקרה דומה קרה לי כאשר נכנסתי באחד הימים שלפני חג הפסח אל ר' הערש החייט לקבל ממנו את החליפה שתפר לי לכבוד החג. לא

יצאתי ממנו עד שלא השמעתי באוזניו ובאוזני עובדיו הרבים, הוא היה בעל בית מלאכה גדול, את ה"מכלכל חיים" של ר' יחיאל. לכבוד ה"קונ־צרט" הניחו כל העובדים את ידיהם ממלאכה, ויחד עם "בעל הבית" האזינו לשירתי.

פתחתי דברי בהזכרת אבי ז"ל ואסיים במלים מספר על אמי מורתי רעכל ע"ה. היא היתה "אשת חייל" אמיתית, אישה נבונה וחרוצה. היא שאפה לחנך את ילדיה ברוח המסורת, ועם זאת להקנות להם השכלה כללית. במשך ששת ימי השבוע היתה טרודה בעסקי פרנסת הבית, אך לקראת שבת לבשה דמות אחרת. למן הרגע שהדליקה נרות השבת היו פניה זוהרות, בלי הרף לחשה: "כמה טוב שהשבת באה, אין דאגות, אין צורך לפרוע שטרות...".

לפני צאתנו לבית הכנסת לתפילת ערב שבת, היתה אמא מזכירה לאבי לא לשכוח להביא איתו הביתה אורח לשבת. ואמנם לא היתה כמעט שבת אחת בביתנו שלא הסב לשולחננו יהודי אורח. פעם היה זה בחור ישיבה שלמד בבית המדרש שבעירנו, פעם סוחר או סוכן שנקלע לעירנו ונשאר לעשות בה את השבת, הרחק מביתו ומשפחתו. אמי עשתה הכל כדי שהאורח ירגיש את עצמו טוב ויהנה ממלוא עונג השבת.

יד השטן הגרמני שהשמידה את יהדות פולין המפוארת, שמה קץ אכזרי גם להורי, ר' אברהם וגב' רעכל, וכן לאחי נתן נטע, אחותי מרים (דוניה), דודים ודודות וב"ב, כולם אצילי נפש וזכי לב. ישמשו נא שורות אלה כמצבה וציון לזכרם אשר אין איש יודע מקום קבורתם.

נטקה בלאושטיין-גוטפרוינד

זכרונות מצחיקים

משחר ימי חונכתי ברוח ציונית ושאיפתי היתה תמיד לעלות לא״י. את שאיפתי הגשמתי בשנת 1930, אולם קשרי המשפחה שלנו עם א״י החלו עוד שנים רבות לפני כן. סבי ז״ל היה עדיין גבר צעיר כשהחליט יום אחד שמקומו בא״י. הוא היה איש חסיד וירא שמים, למד תורה יומם ולילה, אבל זה כנראה לא סיפק אותו. שאיפתו היתה לעלות לירושלים ולהקבר בארץ הקודש. לפני שהגשים את שאיפתו כתב ספר תורה ותרם אותו לבית הכנסת. בביתנו היו אומרים כי רב העיר אמר אז להורי: ״אי״ה כשתבא העת להשיא את ילדיכם תוכלו להצביע על ספר תורה זה והוא יעיד מי היה אביכם...״. סבא נפטר בגיל צעיר ונטמן בהר הזיתים, לצערי לא עלה בידי למצוא את קברו.

אני עצמי קיבלתי, כאמור, חינוך ציוני. למדתי בבית ספר ״תושיה״ ומורי היו גולד, מלדונג ופנינה (פארלה) יקוב, זכרונם לברכה. כשגדלתי הצטרפתי ל״גורדוניה״ שהיתה קשורה ל״התאחדות״. מועדון ״התאחדות״ היה מרכז חשוב של החיים הציוניים בעיר, שם התקיימו אסיפות-עם, הושמעו הרצאות ונערכו פעולות תרבות שונות. יו״ר ״התאחדות״ בזמני היה יצחק גלאטשטיין. מהפעילות ב״גורדוניה״ נחרתו בזכרוני היטב נשפי פורים וחנוכה. כחודשיים לפני החגים הללו התחלנו בהכנות, אני שרתי במקהלה בניצוחו של ה״קאפלמייסטר״ לייבלה גוטנפלאן, אחותי ברנצ׳ה ואחי מני, ז״ל, השתתפו בהצגות.

אחי וחברו משה בנצ׳ר היו בחורים עליזים. כשהגיע זמנם לעמוד לב-דיקות, לקראת הגיוס לצבא הפולני, החלה פרשת ה״הסתגפות״ (פלא-גן), מנהג ישן נושן עוד מימי השלטון האוסטרי. הבחורים לא ישנו לילות שלמים על מנת שבבדיקות הרפואיות תהיינה עיניהם אדומות, ״סגולה״ לשחרור משרות בצבא. את הלילות היו ה״שטלר׳ס״ (המתגייסים) מב-לים בבית המדרש, והשכם בבוקר היו עוברים מבית לבית, בראשם הנגן ברל׳ה מוצ׳קיס, ומנגנים מתחת החלונות ״סרנאדת שחרית״. מי שזכה לביקור בוקר כזה חייב היה לתת לחבורה העליזה תרומת כסף. אוי ואבוי

היה למסרבים לתת. ה"שטלר'ס" היו מזיזים את מדרגות העץ מהכניסה לחנויותיהם, ואלה בפתחם אותן בבוקר מבפנים — הדירות היו צמודות לחנויות — היו לרוב נופלים על המדרכה. נדמה לי, כי יותר משגרמה ההסתגפות לשחרור מהצבא, שימשה למסתגפים תירוץ טוב למעשי הקונדס שלהם.

עוד אספר על מחזות משעשעים שהייתי עדה להם בילדותי. ליד ביתנו היה גן פירות, בשבתות היו החברים והחברות של אחי באים לגן, מי להתנדנד על נדנדת הקרשים ומי לשכב בנדנדת רשת ולקרוא ספר. בחצר היתה באר עם מים טעימים לשתייה. רבים שאבו מים מבאר זו ותמיד היו קצת מים נשפכים מהדלי. בחורף קפאו המים וליד הבאר נוצרה גבשושית קרח. פעמים רבות היו היורדים מהבאר מחליקים על הגבשושית ומשתטחים עליה, או מתיישבים כשהדליים בידיהם. אנו הילדים, שראינו זאת מבעד חלונות דירתנו, היינו מתפקעים מצחוק. ההורים העירו לנו כי אין זה יפה לצחוק מצרת הזולת, אך קשה היה להתאפק ולא לצחוק.

אפרים ריגר

רשמי ביקור בקאלוש בשנת 1936

היה זה באביב של שנת 1936. ברגשות מעורבים נסעתי לביקור בעיר מכורתי, שעזבתיה בשנת 1914 בהיותי בן שמונה. אמנם שמחתי לפגישה עם הורי, חיים ורוז'ה ריגר, ושני אחי, אברומק ואידל, אך מאידך חששתי לימים משעממים חסרי מעש. כתוצאה משהותי בארצות העולם ו־10 שנות חיים בארץ — נצטיירה קאלוש בעיני רוחי ככפר קטן ונידח. על כן גדולה היתה הפתעתי כשמצאתי בקאלוש היהודית חיים חברתיים אינטנסיביים ותרבותיים ונועד נחמד ותוסס, מאורגן בארגונים ציוניים למיניהם; הרצאות, אסיפות וסימפוזיונים התקיימו בעיר, פעם בהסתד־רות זו ופעם במפלגה אחרת. עם רבים מבני הנוער יכולתי לשוחח עברית כי את השפה למדו בכל האירגונים וההסתדרויות.

מפעם לפעם סרתי למועדון של אירגון אחר: התאחדות־גורדוניה, רביז־יוניסטים־בית"ר, השומר הצעיר, אגודת ישראל, ציונים כלליים ועוד. התעניינתי בפעולותיהם, במספר חבריהם והצטרפתי אליהם בטיולים להרים, יערות ונהרות שבסביבת קאלוש, יפת הנוף. שם במעגלים, בישי־בה על הדשא, היפנו אלי את שאלותיהם על ארץ ישראל. רב היה צמאונם לדעת ולהבין, ושאלותיהם הקיפו קשת מגוונת של נושאים מהחיים בארץ: הקיבוץ, הקבוצה, עיר וכפר, חיים חברתיים ותרבותיים, המצב הכלכלי ומצב הביטחון.

יום אחד ביקרתי בקן של "השומר הצעיר" ואת חבריו כבר לא עזבתי עד ליציאתי מקאלוש. מנהיגם היה טוביאס הלר, בחור אינטליגנטי, ישר ומלא מרץ. ה"שומרים" קיבלוני בחמימות רבה והשכילו למשוך אותי למפעלם. היות והיתה להם להקה דראמאטית של חובבים, וידעו שאני השתלמתי באמנות התיאטרון, ביקשוני לביים להם מחזה ארץ־ישראלי. המשימה לא היתה קלה, כי נוסף על הדרכת הלהקה בכללה והעבודה עם כל "שחקן" לחוד, היה עלי גם לתרגם בעצמי את הטקסט מעברית לאידיש. וכך קרה שבמקום חודשיים נשארתי בקאלוש שלושה חודשים, מאפריל עד יולי 1936. הצגת הבכורה התקיימה ביום 6 ביוני 1936 ב"דום נארונדי" והיתה לחוויה אמנותית ורוחנית בעיר. מופעים נוספים בוצעו על ידי הלהקה גם בעיירות הקטנות שבסביבת קאלוש.

מתוך הוקרה למאמצי רקמו עבורי בנות הקן כתונת משי מגוונת בצבעיה לפי דוגמה רותנית. בארץ הייתי מראה אותה בגאוה לידידי האמנים. כתונת זו היתה גם מעלה אצלי תדיר את החוויה הגדולה שבפגישה עם הנוער הקאלושי הנפלא, ששבה את לבי ושאליו התקשרתי בכל נפשי. הייתי בטוח ששוב אפגוש את כולם בארץ ישראל, כי שאיפתם העליונה היתה לעלות לארץ.

מי יכול אז להעלות על הדעת שכבר בעוד 3—4 שנים החיים התוססים האלו יימחקו מעל פני האדמה?

אין תנחומים!

Kółko dramatyczne „Haszomer-Hacair"
przy stow. „Hitachdut" w Kałuszu

urządza

w sobotę, dnia 6 czerwca 1936.

w sali Domu Narodnego

WIECZÓR ARTYSTYCZNY

z następującym programem:

1) Referat członka centrali lwowskiej p. Mgra Fränkla.

2) Montaż sceniczny p. t.

BALLADA O NIEZNANYM PIONIERZE (אונבעקאנטער סאלדאט)

Reżyserji: p. Fryca RIEGERA artysty studja palestyńskiego.

POCZĄTEK o godz. 8-mej.

Wykonanie muzyczne: orkiestra Gutenplana. przy fortepianie: p. Mgr. Nadel.

WSTĘP
I-miejsce 1·24 zł.
II-miejsce 0·99 zł.
III-miejsce 0·49 zł.

יוסף קורץ

ביקור בקאלוש בימי מאורעות תרצ"ז

3 שנים לאוחר שעליתי ארצה באתי לביקור אצל הורי בקאלוש. היה זה בשנת 1937, בעיצומם של מאורעות תרצ"ו—תרצ"ט. יום אחד נכנסה לביתנו השכנה הגב׳ הרטשטיין ז"ל ובידה עתון. תחת כותרת צועקת בעמוד הראשון נמסרה הידיעה על 9 יהודים הרוגים ביערות הכרמל. כיון שעמדתי לעזוב בקרוב את עירי ולחזור לארץ, באה שכנתנו הטובה להזהירני לבל אעשה זאת, ולאמי אמרה: "ביילה, לאן את שולחת את בנך? הרי לא תראי אותו עוד". אמא פרצה בבכי וגם מעיני אבא, אשר מעולם לא ראיתיו בוכה, זלגו דמעות. רק אחי משה ואחותי דבורה, זכרונם לברכה, ניסו לשכנע את ההורים שיניחו לי לשוב ארצה. גם לאלעזר בנצ׳ר היה חלק בשכנוע ההורים. אלעזר עצמו, שהיה בשנות ה־20 בארץ, עשה מאמצים לחזור אליה, אך לא הצליח לקבל צרטי־פיקאט ונספה יחד עם כל בני משפחתו בשואה.

על אף שהורי השלימו בלית ברירה עם החלטתי לשוב לא"י, היתה לי הפרידה מהם אחת החוויות הקשות ביותר שהיו לי בימי חיי. את מעמד הפרידה והמלים ששמעתי בהזדמנות זו לא אשכח לעולם.

הנוער היהודי בקאלוש, שאותו פגשתי בעת ביקורי, עשה עלי רושם מצויין. אמנם היו בקרבו גם קומוניסטים, אנטי־ציונים מובהקים, שסברו כי הישועה תבוא מהאינטרנאציונאל, אך אלה היו מעטים. ניסיתי להס־ביר להם עד כמה הם שוגים, אך לצערי לא הצלחתי. כנגד זה הכרתי צעירים רבים שכל שאיפתם היתה לעלות לא"י ורק המחסור בצרטיפי־קאטים מנע זאת מהם. הנוער הציוני של 1937 הזכיר לי במידה מסויימת את ימי ההתלהבות הציונית בקרב הצעירים היהודים בקאלוש לאחר פירסום הצהרת באלפור. זוכר אני עדיין את הפגנת השמחה שהיתה אז בעיר, נדמה היה כי שעת הגאולה של עם ישראל קרבה.

את זיקתם לא"י ביטאו יהודי קאלוש גם בלי קשר לציונות. דומה כי יותר מאשר בכל עיר אחרת בגאליציה היה רב בה מספר הזקנים שעלו לא"י כדי לעשות בה את שנותיהם האחרונות. הסבתא שלי, רייזל דינה קורץ, עלתה לא"י עוד בשנת 1912 וכמוה היו עוד. אבי ז"ל היה שולח לה כסף למחייה, אך בשנות המלחמה העולמית הראשונה נעלמו עק־בותיה, וגם את מקום קבורתה לא מצאתי.

זוטות מקאלוש שהיתה

תזמורת ידועה בקאלוש ובכל המחוז היתה תזמורתו של לייבלה (ליאון) גוטנפלאן. בין נגניה היו כאלה שלא ידעו לקרוא תווים, אבל דבר זה לא גרע מיפי נגינתם, שהיתה נוגעת ללב. בימי הראינוע, כלומר כל עוד באולם "סוקול" הוצגו סרטים אלמים, היה ליאון גוטנפלאן, שהיה כנר מעולה ומוסיקאי מחונן, מלווה את הסרטים בנגינתו. לאחר שהחל עידן הסרט המדבר לא פסקה פעולתו המוסיקאלית של גוטנפלאן. ה"קאפלה" שלו ניגנה כמעט בכל אירוע חשוב, בין אם היתה זאת חתונה מיוחסת או מסיבה, ובין אם זאת חגיגה או הצגת תיאטרון. המזמינים היו מדגישים במודעותיהם כי את האירוע תלווה האורקסטרה של גוטנפלאן.

בין חברי התזמורת ידועים היו במיוחד אב ובנו ממשפחת יגר, שכינויים היה "מוצ׳קה", ומנגן בקלארינט, ישראל, שהיה גם מורה למוסיקה על אף שבקיאותו בתווים היתה מעטה. הוא נתן שעורים בנגינה בכינור והמנגינה הראשונה שלימד את תלמידיו לנגן היתה "התקוה".
לא היה אדם בקאלוש שלא הכיר את גב׳ רוזנברג שהיתה ידועה יותר בכינוייה "מאקולניצ׳קה". היא היתה מהשרידים האחרונים של ה"פל-צ׳רים", כלומר המרפאים שהיו עוסקים בעבודות רפוי שונות ומילאו תפקיד שבין חובש לרופא. אישה גבוהה היתה ובעלת מרץ. את עבודתה ביצעה בבטחון רב. היא היתה עוקרת שיניים ללא היסוס, מעמידה עלו-קות, ובנות באו אליה גם להסתפר. ביתה ששימש למקום עבודתה היה מבריק תמיד ובחלון הראווה שבחזיתו עמדה צנצנת עם עלוקות וצלחת עשויה נחושת לצדה. היו אלה סימני היכר של ספרים ופלצ׳רים.

בין חבריו החשובים של הועד למען בית־ספר "תושיה", היה ר׳ יהודה ויינרב, אשר מילא תפקיד הגזבר. האיש, בעל הזקן האפור, היה תמיד לבוש בקפידה בבגד מסורתי, ומקל בידיו. עיסוקו היה בהלוואת כספים ובהמרת מטבע זר (היהודים קראו למקצוע זה "חשתר") ועם זה היה, ככל הנראה, בן־אוריין. לעתים היה מבקר בשעורי בית־הספר. בכניסתו הראשונה לכיתתנו אמר לנו "שלום" בהברה אשכנזית, מאוחר יותר עבר להברה ספרדית. מאז הייתי מברכת אותו לשלום כל פעם שפגשתיו.

הניה הופמן־מורנו

בבית סבא יענק׳ל קנול

בתודעתו של כל אדם נחרתים עמוק זכרונות שקשה להשתחרר מהם, הם חוזרים ועולים שוב ושוב. כשאני רוצה להזכר באמי ז״ל, רואה אני אותה לנגד עיני עוטה צעיף שחור שלבשה מספר ימים לפני נסיעתי ארצה. דמעות עומדות בעיניה והיא חוזרת ושואלת: ״לאן? למה? מה יהיה?״ ואני חוזרת ועונה לה אותה תשובה: ״אל דאגה, אמא, אני אחזור״. לא חזרתי ולא זכיתי לראות יותר את אמי, את אחי ואחיותי ואת משפחותיהם.

אספר על בית סבא, יעקב (יענק׳ל) קנול, שחי כמונו בקאלוש. הוא גר מחוץ לעיר, בדרך לרכבת. תמיד היה נראה לי כי זה רחוק כיוון שבין העיר וביתו היה שטח לא בנוי ואדמה מעובדת. לסבא היה משק ובו פרות ברפת ותרנגולות מסתובבות בחצר. גם כלב הסתובב בחצר, ואנו הילדים פחדנו ממנו מאוד. מרחוק היינו קוראים לסבא שיקשור אותו בשרשרת והוא היה תמיד מלגלג על פחדנו. ליד בית סבא היה גן פירות ובו תפוחי עץ ואגסים עסיסיים בעלי שם מרשים ״קייזר־ברן״ (אגסי הקיסר). גם תפוחי עץ קטנטנים היו שם, שמשום מה נקראו תפוחי ארץ ישראל, ועוד כל מיני פירות ששמותיהם נשכחו ממני.

כל שבת אחרי הצהריים הלכנו, כל המשפחה, לבקר את סבא, וזאת היתה תמיד חוויה מרגשת. סבא היה איש גבוה ויפה עם עינים שחורות וזקן לבן, תמיד היה פוגש אותנו בחיוך על השפתיים. בבואנו לבית סבא היינו אנו, הילדים, רצים מיד לגבעה הסמוכה שעליה צמחו עצי פרי. מראש הגבעה היינו מתגלגלים למטה על העשב, ישר לגינת התות האדום והעסיסי.

לפנות ערב היתה סבתא מגישה לנו שמנת עם גבינה תוצרת בית ותותים או צנוניות טריות, מלפפונים, בצל ירוק, לפי העונה — והכל מגן הירק שלהם. כל בני המשפחה, דודים, דודות וילדיהם, שבאו כמונו לבקר את סבא וסבתא היו יושבים בצוותא, אוכלים ומשוחחים.

מכל המשפחה הגדולה נשארתי רק אני שעליתי ארצה לפני פרוץ המל־חמה. בשואה ניספו כולם.

הינדה שטיין־טיקטינסקי

עליתי ארצה בעוד מועד

השנה מלאו 40 שנה לבואי לארץ. כשעליתי לאנייה לא חשבתי כלל שלא אראה עוד את ביתי ואת מרבית בני משפחתי. לא העליתי כלל על הדעת ששלושה חודשים אחרי שאעזוב את פולין, תכבש זו בידי הנאצים וכך יקיץ הקץ על היהדות המפוארת שמשפחתי היתה חלק ממנה.

אני נזכרת בעיירתנו, קטנה היתה אבל יפה ונקיה. היו בה רחובות ובתים נאים בעלי קומה אחת, וכן בתים בני שתיים ושלוש קומות. זוכרת אני את הרחוב הנאה ביותר, שבו גרו הפולנים העשירים — רחוב סאניסלא־בובסקה, ובו בתים קטנים וגינות מטופחות סביבם.

אנו עצמנו גרנו ברחוב בוז'ניצ'ה בבית דו־משפחתי. הרחוב היה רחוב בתי הכנסת, כ־10 בתי כנסת היו בו. הרחוב היה קרוב למרכז העיירה, קרוב לכנסייה הקאתולית ולכנסייה היוונית־קאתולית. משום כך פחדנו לצאת לרחוב בחג המולד ובראש השנה הנוצרית, לא רצינו להתקל בנוצרים שכורים וחוגגים שהיוו כמחצית האוכלוסיה בעיר. היינו מעורים בחיי העיר, אך יחד עם זאת הרגשנו את עצמנו זרים בה. יחסינו עם הגויים היו על פי רוב יחסי מסחר בלבד.

אבי יעקב ז"ל היה מנהל חשבונות מעולה ועבד בחברת בנצ'ר, אחת הגדולות בגאליציה לשיווק תבואה. הוא היה בעל השכלה חילונית רחבה, ובאותה מידה היתה לו גם ידיעה עמוקה בלימודי היהדות. הוא היה ציוני נלהב וכמוהו היו גם כל בני ביתנו.

שש שנים לפני עלותי ארצה הייתי בהכשרה בביילסקו, אבל למרות כל השתדלויותי לא השגתי צרטיפיקאט במשך כל השנים. לבסוף החלטתי לעלות ארצה בעלייה לא חוקית. בני משפחתי ובראשם אבא עודדוני לעשות זאת בתקווה שאני אסלול את הדרך לפניהם. עליתי במאי 1939 באנייה "קולוראדו", שלושה חדשים אח"כ פרצה, כידוע, המלחמה.

כשעזבתי את הבית נשארו שם 2 אחיותי הגדולות, אחי הגדול, נשוי ואב לשתי בנות, ואבא. אמא נפטרה כמה שנים קודם לכן ממחלה קשה.

אחותי הקטנה היתה אז בהכשרה בסוסנוביץ ואחי בווארשה. רק מכתב אחד הספקתי לקבל מהם, אחותי הצעירה כתבה כי היא מתכוננת לע־לייה ואבא ביקש לשלוח לו אתרוג.

והנה פרצה המלחמה. למרות שידענו על חומרת המצב לא רצינו להא־מין כי היא תפרוץ. עם זאת זוכרת אני את בכיו של אחי הבכור כשנפ־רדתי מהמשפחה בתחנת הרכבת בקאלוש, כאילו הרגיש שלא נתראה עוד לעולם.

על מה שעלה בגורלם של בני המשפחה שמעתי מפיהם של פליטי השו־אה. אבא מת כנראה מות טבעי. אחי הגדול הוצא ממספוה על ידי אוקראינים ונרצח ברחוב בשנת 1941, אחותי הקטנה נעלמה ועקבותיה לא נודעו עד היום הזה, וכך גם שאר בני המשפחה. רק אחי הצעיר, אברהם, ברח בעת המלחמה לרוסיה וניצל. היום הוא נמצא בארה"ב.

ש. אלף

קשרים עם אמריקה

כמו מכל מקום באירופה המזרחית היגרו גם יהודים מקאלוש לאמריקה, רובם לפני מלחמת העולם הראשונה ומיעוטם אחריה. היו בקאלוש גם קצת יהודים שחזרו מאמריקה מסיבות שונות. לרוב הצטערו על שעזבו את גן־העדן האמריקאי, אך כשניסו לשוב אליו מצאו שערי הכניסה נעולים. אחרי המלחמה צמצמו שלטונות ארה״ב באופן דראסטי את הזרימה לארצם.
רבים היו היהודים בקאלוש אשר נהנו מעזרת קרוביהם באמריקה. העזרה ניתנה בדרכים שונות, לרוב התבטאה בשטר כסף ירוק שצורף למכתב. כמה דולרים הספיקו לפעמים להציל משפחה שלמה מחרפת רעב במשך חודש ימים.
השערים הנעולים של ארה״ב לא המיתו לגמרי את התקווה שקננה בלב רבים להגיע יום אחד לארץ הברוכה. כדי לממש את תקוותם נקטו דרכים שונות ולפעמים הצליחו. כאשר בסוף שנת 1936 נבחר פ׳ ד׳ רוזוולט לכהונתו השניה כנשיא ארה״ב עלתה מחשבה במוחו של תושב קאלוש, שמואל גרטנר, לשלוח לנשיא מכתב ברכה. במכתבו ציין גרטנר שהוא עצמו עשה כמה שנים בארה״ב, כי יש לו קרובים שם המסייעים לו בפרנסתו וכי מצבו בזמן האחרון הורע מאוד. משאלתו היא כי בתו היחידה תצטרף אל אחיה וקרוביה בארה״ב. כשסיפר גרטנר למכריו בקאלוש על תוכן המכתב ששלח לרוזוולט צחקו לו ואמרו כי חבל היה לבזבז כסף על נייר ובולים, לנשיא ארה״ב יש דאגות די והותר ואין לו פנאי לעסוק בבקשות כמו אלה שהפנה אליו גרטנר. מה גדולה היתה ההפתעה כאשר התברר תוך זמן קצר כי המלגלגים טעו. בינואר 1937 קיבל גרטנר מכתב מהקונסולאט של ארה״ב בוורשה ובו נמסר לו שהנ־שיא נאות לבקשתו ובתו תוכל להצטרף אל המשפחה באמריקה מחוץ למכסה (קווטה), עליו רק להמציא לקונסולאט את כל המסמכים כדי לקדם את דבר נסיעתה. את השמחה במעונם של הגרטנרים אין צורך לתאר. העניין היה לשיחת העיר כולה שהשתאתה על הרעיון הגאוני

שצץ בראשו של היהודי הפשוט, יהודי קאלוש נוכחו לדעת כי צדק החכם מכל אדם כשאמר "שלח לחמך על פני המים...".
באותה שנה שבה האיר המזל פנים למשפחת גרטנר נדמה היה כי גם ליתר יהודי קאלוש הזקוקים לעזרה בפרנסתם תבוא הישועה מאמריקה. מוועד יוצאי קאלוש בניו־יורק, ה"רלייף", נתקבל מכתב חתום בידי מר' הארי ליליינפלד, מזכיר הרלייף, ובו נמסר כי הקאלושאים באמריקה מתכוננים לארגן מפעל עזרה לאחיהם העניים והנצרכים בקאלוש. לשם כך ביקשו להקים בקאלוש ועד של כל האירגונים היהודיים בעיר שידווח לרלייף ויתאר בפרטים את מצבם החומרי של יהודי המקום. אנשי הציבור בעיר נרתמו מיד לענין. ועדי אגודות הנשים, הסוחרים ובעלי המלאכה התכנסו ובחרו מתוכם ועד מתאם עם גב' מ' שפינדל בראש (יתר החברים בועד היו: י' נאגלברג, מ' פלקמאן, מ' שוורץ, א' שראגר, י' שפיגל ומ' טאלנפלד). הועד ניגש לפעולה, אסף חומר ושלח דו"ח מפורט על מצב יהודי קאלוש לרלייף בניו־יורק. לצערנו אין בידינו ידיעות על מה שעלה בגורלה של היוזמה המשותפת של פעילי קאלוש באמריקה ובעיר האם, אך ברור כי רבה היתה אז התקווה בקאלוש כי בקרוב יוקל לעניי העיר.

אהרון לנדאו

הכפר הולין ויהודיו

הולין הוא כפר גדול מערבית לקאלוש המשתרע על שטח רחב, בחלקו הררי ובחלקו מישורי. 3 נהרות חוצים אותו לרוחבו ויערות מקיפים אותו מסביב. לפני מלחמת העולם השניה חיו בו כ־1500 תושבים, רובם אוקראינים ומיעוט קטן של יהודים ופולנים (כ־32 משפחות יהודיות וכ־20 משפחות פולניות). למרות מספרם הקטן של הפולנים היו תפקידי השלטון, כמו המועצה המקומית והמשטרה, בידיהם, וכן המנהל ומורי בית־הספר העממי היו רובם פולנים. מובן שהרוב האוקראיני התייחס לכך בשינאה, אמנם מאופקת.

האוקראינים המקומיים ראו עצמם כחלק בלתי נפרד מהעם האוקראיני שברובו חי בברית המועצות ומיעוטו בדרום־מזרח פולין. האוקראינים בהולין והסביבה היו יוונים־קאתוליים, אך נמצאו ביניהם גם פראבוסלא־בים מעטים שנקראו "קאצאפים". הקרקע בהולין היתה ברובה בבעלות האוקראינים, אך היא פירנסה אותם רק באופן חלקי.

היהודים בהולין נשענו על הנכסים הכלכליים שהחזיקו בידם עוד מימי השלטון האוסטרי. מהעסקים שבידיהם התפרנס חוג אוכלוסיה נרחב ביותר, שכלל גם את תושבי הכפרים בסביבה. אלפי אנשים הועסקו במנסרות גלזינגר בברושניוב, 3 ק"מ מערבית להולין ולמרגלות הקא־רפאטים, חלק מהם כחוטבי עצים. רכבות מיוחדות הובילו את העצים ואת הפועלים למנסרות גלזינגר. לחלק מהעובדים היתה העבודה במנ־סרות נוספת לעבודתם החקלאית. במנסרות של גלזינגר הכשיר עצמו גם נוער יהודי לקראת עלייתו ארצה. קיבוצי הכשרה של "השומר הצעיר" ו"החלוץ" בברושניוב היו לשם דבר בגאליציה כולה.

נוסף למנסרות היו בידי היהודים בהולין והכפרים הסמוכים גם חנויות מכולת וסידקית, טחנות קמח, מאפיות, והיו אף שהתפרנסו מעבודת אדמה. מאליו מובן כי מצבה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית חיזק את מעמדה. היהודים מצידם היו הוגנים מאוד כלפי כל האוכלוסיה הכפרית. דבר זה נתן תוצאותיו בתחילת הכיבוש הגרמני, בכל הכפרים מערבית

וצפונית מקאלוש לא אונה אז כמעט כל רע ליהודים מצד האוכלוסיה המקומית.
הפולנים, שגם הם כמו היהודים היו במיעוט בהולין, הסתמכו על השלטון הפולני במדינה. חלקם הובא מאיזור פוזנאן לכפר קרופיבניק, למפעלי טאס״פ, לעסוק בכריית פוספאטים. רק פולנים הורשו לעסוק במקצוע זה וכך התבססו מבחינה כלכלית.
המצב הנ״ל נמשך עד בוא השלטון הסובייטי. השינוי העיקרי שחל בהולין בשנתיים של השלטון הסובייטי, 1939—1941, היה הקמת קולחוז והכרזה על האדמות שבמרכז הכפר כאדמת הקולחוז. אך הדבר נעשה בצורה איטית, לרוב אף לא הלאימו אדמה, אלא שיכנעו את האיכרים להחליף את אדמתם במרכז בקרקע במקום אחר. תפקיד זה בוצע בצורה מוצלחת ע״י משה פינגרמאן, יהודי מהולין, שמונה למזכיר הכפר. היו כמובן גם שינויים נוספים. המסחר והמפעלים הולאמו, אנשי המשטרה והשלטון הוגלו לרוסיה או ברחו אל מעבר לגבול, לרומניה והונגריה. בימי השלטון הסובייטי היתה אספקת המצרכים החיוניים בדרך כלל לקויה. סוחרים ותנוונים, שעסקיהם הולאמו, התחילו לעסוק בתפקידים מינהליים במשכורת נמוכה. לאט לאט החל הפרט לעבור ממסגרת עצמאית למסגרת ממשלתית. כך התנהלו הדברים עד לכיבוש הנאצי בשנת 1941.
בימי ילדותנו לא הרגשנו כל הבדל בין יהודי, אוקראיני או פולני, פרט לעובדה שילד יהודי ביקר, נוסף לבית הספר, גם בחדר, והתפלל בבית הכנסת. האוקראיני התפלל ב״צרקווה״ והפולני ב״קושציול״. לא היו בינינו כל סודות וכל מעשי הקונדס הריגלים היו משותפים.
עם ההתבגרות חל שינוי, הדרכים נפרדו החל בגיל 14—15, ייתכן שגם עקב דרכי העיסוק השונים אצל כל לאום ובהשפעת ההטפות בבתי התפילה. הדרכים נפרדו כאילו באופן טבעי, מאז היו רק פגישות עסקיות או נימוסיות לשעה קלה וללא המשך. עד כמה שזכור לי לעתים רחוקות הוזמן יהודי לחתונה אוקראינית או פולנית, וכן להיפך. אצל היהודים בכפר היתה החתונה מאורע גדול היות והתרחשה בערך רק פעם אחת בשנה וכל האוכלוסיה היהודית השתתפה בה.
יהודי הולין היו צאצאים של מספר משפחות שבמשך מאות בשנים התרחבו. בעיקר היו אלה משפחות צירינג, וינטרפלד ופינגרמאן. משפחת צירינג היתה מבוססת מאוד, היו לה אדמות רבות, טחנת קמח ונכסים אחרים. המשפחה היתה ענפה ובניה עסקו בתחומים שונים. אחד מבני

המשפחה, אהרן צירינג, בעל טחנת הקמח, הוא ובניו עלו לארץ. אהרן נפטר בנהלל ולאחר עלותי ארצה עוד הספקתי לבקר אצלו. אחד מבני משפחת צירינג, לייב, היה מנהיגם של כמה עשרות יהודים שהסתתרו ביערות בסביבת הולין בזמן השואה, אך למרבה הצער כולם חוסלו.

בהולין היתה חנות כל־בו אוקראינית ומספר ניכר של חנויות מכולת בבעלות יהודית, כמו זו של מאיר הפלרן, שבנו דויד מתגורר בארץ, של גראובראט, של זיידי קלר ובנו, שעסקו גם במסחר בחמאה, אותה רכשו בכפר טוזילוב וסיפקוה לברושניוב, חנותה של משפחת וינטרפלד והחנות של משפחת לאופר. בית המרזח היה בידי משפחת פינגרמאן, ו־2 האיט־ליזים בידי בני משפחת וינטרפלד. כמו כן היו בכפר כמה חייטים יהודיים ונפחיה של משפחת לוקר, שאחד מבניה, ברל, חי כעת בארה״ב. אבי ז״ל, שבתאי לנדאו, וגיסו מרדכי פוקסגלב, אחיו של אהרן פוקס המת־גורר בארה״ב, היו בעלי המאפייה בהולין.

החיים היהודיים התרכזו סביב בית הכנסת. בין המתפללים היו למדנים אחדים, כמו גראובארט, ברוידה ומאיר הפלרן. אליהם יש לצרף גם את אהרון צירינג, שהיה בא מדי מספר שנים מא״י לביקור בהולין. מסדרון בית הכנסת היה משמש כעין במה לפוליטיקה. משבועות ועד שמחת תורה היו דיונים נכבדים מי מתאים לכהן בשנה הקרובה במישרה הרמה של גבאי בית־הכנסת. הבחירות למשרה זו היו נערכות בשמחת תורה, ואז היה הגבאי היוצא והגבאי הנכנס מספקים על חשבונם חבית בירה לבאי בית הכנסת. אם נבחר הגבאי לכהונתו לשנה נוספת היה מספק כמות כפולה, ואז היתה השמחה רבה במיוחד.

לא היו ארגוני נוער יהודיים בהולין, אולם ייזכרו לטובה גב׳ באבצי ובעלה הרמאן וינטרפלד שהיו מארחים את הנוער היהודי, ואצלם התנהל כעין ״סמינאר״ שבו היו מעלים דמויות מהעבר ומנתחים את מעשיהם של מנהיגי הדורות שהיו. סיפורים מרתקים הושמעו שם מימי מלחמת העולם ה־1. לצערי הותר לי להשתתף בחוג רק סמוך מאוד לתקופה שבה פרצה מלחמת העולם השניה, כשהייתי בן 14.

בכפרנו היה גם כנר יהודי מחונן, מונו פלאם (?). הוא לימד את ילדי הכפר לנגן בכינור ובהיותו חובב ראדיו היה מאזין לשידורים יומם ולילה ומוסר לנו בהזדמנות הראשונה את החדשות מכל ארצות תבל.

לא היו בכפר בעלי השכלה חילונית רחבה, לא בין היהודים ולא בקרב האוכלוסיה הלא־יהודית. מבין האוקראינים היה רק ״סטודנט״ אחד

שלמד בגימנסיה בקאלוש. ילדי היהודים למדו כולם בבית הספר העממי והיו שהמשיכו בלימוד מקצועי או דתי לאחר מכן. העזרה הרפואית הוגשה לכל האוכלוסיה ע״י ד״ר פאנצר שהיה בא במכוניתו מקאלוש, ועזרה משפטית ניתן היה למצוא רק בקאלוש.

בפרוץ מלחמת העולם השניה הייתי נער בן 14. כולנו שמחנו לשמוע שהסובייטים נכנסים לאזורנו, מוטב שישלוט בנו סטאלין מאשר היטלר. במשך השנתיים שבהן שלטו הרוסים באזורנו נעזרו רבות ביהודים, ואז גם נתאפשר לנוער להרחיב את השכלתו.

ב־22.6.1941, היום הראשון למלחמה הגרמנית־סובייטית, קאלוש וסביבתה הופצצו ע״י הגרמנים. תוך 10 ימים נכנס לכפרנו צבא הונגרי ששיתף פעולה עם הגרמנים, גם יהודים מספר שירתו בו. הודות לכיבוש ההונגרי לא אונה כל רע לתושבי הולין במשך כחודשיים, להוציא אי־אלו החרמות רכוש.
השינוי לרעה הורגש באוגוסט 1941 עם כניסת הגרמנים וקבלת השלטון על ידיהם באיזור. היהודים מכל הכפרים בסביבת קאלוש קיבלו הוראה לעבור לקאלוש ולמצוא בה דיור על חשבונם. מי שהיה מחוסר אמצעים תפס מקום מגורים באחד מבתי הכנסת. משפחתנו שכרה דירה ברחוב מאזפה, קולייובה לשעבר.

בבואנו לקאלוש לא היה עדיין גיטו. הגרמנים התחילו רק לארגן את שלטונם בעיר והדבר הראשון שעשו — חטפו יהודים לעבודות נקיון בכל חלקי העיר, לטעינת מטענים ברכבת וכיו״ב. אבי ז״ל ואני עסקנו תקופה מסוימת בכך, אבא בטעינת מטענים, ואני עבדתי כעוזר של בנאי אשר עסק בשיפוץ המחסנים בתחנת הרכבת בקאלוש. לאחר זמן מה שלחוני לצחצח נעליים ולטפל בסוסי הז׳אנדארמריה של קאלוש שבה הועסקתי כ־4 חודשים. באותה תקופה נתקלתי ביהודים שסבלו עינויים רבים במקום זה. גם לי לא היה קל וספגתי הרבה מכות, אך הממונה עלי, היהודי מאקס שפאץ, מצא כל פעם דרך להרחיק ממני את הסכנה.

לאחר שהורע מצב היהודים בקאלוש ואנשים החלו לסבול חרפת רעב, הציעו הגרמנים שיהודים היודעים לעבוד בחקלאות יעברו למושבות גרמניות לשעבר, ויעבדו את האדמות, שנשארו עזובות לאחר שהגרמנים עברו בשנים 1939—1940 לגרמניה. היהודים — רובם התייחסו לכך באמון, ואף משפחתנו נענתה להזמנת הגרמנים. בלילה אחד צעדנו

תחת משמר עם חבילות ביד, הורי, אני, 2 אחיות ואח קטן, לעבר ברוצ׳קוב שליד דולינה, מרחק 40 ק״מ מקאלוש.
בבתים הנטושים בברוצ׳קוב ביצענו תיקונים עד שניתן היה לגור בהם. כמו כן יכולנו להחזיק בהם את רכושנו הדל. שדות היו הרבה, אך לא היו בהמות או כלים לעבד את האדמה, ועל כן היינו אובדי עצות. בבכי ובתחנונים הצלחתי לשכנע את הורי כי ירשו לי לעזוב את המקום ולחפש עבודה בסביבה.
עזבתי את הבית ומצאתי עבודה אצל משפחה פולנית בסביבת דולינה. העלמתי את זהותי והצגתי את עצמי כבחור פולני, שהצליח להתחמק מהגלייה עם משפחתו, משפחת שוטר, לרוסיה. מפעם לפעם יכולתי לבקר ולעזור למשפחתי בברוצ׳קוב עד שיום אחד לא מצאתי במקום אף יהודי אחד, מהכפריים בסביבה נודע לי שהם הוחזרו לקאלוש. התכוננתי לחזור אף אני לקאלוש, אולם בינתיים נשארתי זמן מה בדולינה. שם נודע לי כי חיסלו את כל יהודי העיר במשך יום או יומיים בהרג המוני. החלטתי לא להתעכב יותר במקום אלא לצעוד לעבר קאלוש. בדרכי לקאלוש הגעתי לברושניוב. בזהירות הצלחתי להכנס לביתו של פולני שומר שבת (סובוטניק), שהיה שנים רבות פועל במאפייה שלנו. מפיו נודע לי שהיהודים בקאלוש חוסלו או הוגלו, ואין לי לאן לחזור. הוא יעץ לי להתרחק מהאיזור, ללכת לכיוון פודהייצה ולהשתדל למצוא שם קשר עם הסובוטניקים. במצב רוח מיואש עליתי בבוקר לרכבת בתחנת ברושניוב והתחלתי בנסיעה מזרחה. מאז ועד סוף המלחמה עברו עלי ימים קשים, ביניהם גם בגיטו בוצ׳אץ׳, ובמחנות עבודה גרמניים. מכל משפחתי נותרתי בחיים רק אני לבדי.

ישראל צילר

בין פודהורקי לקאלוש

קאלוש העיר — כפרים סביב לה. בכל אחד מהם, אוקראיני, פולני או אפילו גרמני, התגוררו משפחות יהודיות. היו כפרים כמו ויסטובה ומיס־ליבקה שמספר המשפחות היהודיות בהם לא עלה על 2, והיו כפרים כמו קרופיבניק והולין, שמניין הנפשות היהודיות בהם לא היה פחות מבעיירה קטנה. היהודים ישבו בכפרים מימים ימימה. גם אם בדורות האחרונים עקרו משפחות יהודיות בשלמותן או בחלקן לעיר הסמוכה או הרחוקה, ואף אל מעבר לים, התישבו במקומן משפחות אחרות.

בטורים הבאים אספר פרטים אחדים מתולדות חיי, חיי ילד יהודי בכפר, שמהם — כך נדמה לי — ניתן ללמוד על הווי היהודים בכפרים שבסביבת קאלוש בתקופה שקדמה לשואה.

סבי, אברהם גלר, הגיע לכפר פודהורקי הסמוך לקאלוש מהעיר בז'ז'אני. היה זה בסוף המאה הקודמת כאשר עדיין מקובל היה לגבות מהבאים לעיר מס דרכים. הוא חכר מהממשלה את זכות הגבייה ולשם כך הקים לו בית ליד מחסום המכס (רוהאטקה). על 2 חלקות אדמה, שגם אותן חכר, הקים משק קטן ומ־2 המקורות, המחסום והאדמה, התפרנס בכבוד. הוא הקים משפחה, גידל בכפר בנים ובנות, וראה ברכה בעמלו.

הכיבוש הרוסי במלחמת העולם הראשונה פגע בסבא קשות. יום אחד כאשר סרב להענות לאחד החיילים הקוזאקים, שהתפרץ לביתו ודרש ממנו סכום כסף גדול, החליט הקוזאק ללמד את היהודים לקח. הוא תלה את סבא בתוך הבית בחגורה שהוריד מעל מתניו. למזלו של סבא היתה החגורה רפויה מרוב שימוש ונקרעה בטרם הספיקה לחנוק אותו. הוא נפל על הארץ וניצל ממות, אך נחבל בראשו ומאז ועד יומו האחרון היה חרש. המום לא הפריע לו להמשיך לנהל את המשק בעזרת ילדיו.

אמי לאה ז"ל, בת ר' אברהם גלר, נישאה לאחר מלחמת העולם לבחור מסטאניסלאבוב בשם ישראל צבי צילר. הוא הקים את ביתו בפודהורקי ועבד באזור כמפקח על יערות. 2 בנות נולדו לזוג הצעיר, אך בטרם יצאתי אני, הילד השלישי, לאויר העולם, נפטר אבא. באחד מסיוריו ביע־

רות לקה בהצטננות קשה ולא קם מחליו. נולדתי חודשיים לאחר פטירתו ונקראתי על שמו. את אמי האלמנה ושלושת ילדיה הקטנים אסף סבא לביתו ובבית זה גדלתי. ר׳ אברהם גלר היה לי גם סבא וגם אבא. הוא לימדני דרך ארץ ועבודה, וגם הדריך אותי בשבילי היהדות. אמא שהיתה נשמת הבית ועמלה קשה מבוקר עד ערב, נטעה בנו, הילדים, את המידות הטובות שירשה מהוריה.

מלבדנו גרה בפודהורקי רק משפחה יהודית אחת. בגלל יחסם האדיש לדיני ישראל היו קשרינו עם משפחה זו רפויים למדי. ביתנו בכפר היה למעשה אי בודד בים של גויים־אוקראינים. בבית דיברנו יידיש, אך האוקראינית היתה שגורה בפינו לא פחות מאשר שפת אמא וסבא. מאז שהתחלתי להבין את המתרחש סביבי, היה ברור לי כי יהודים אנחנו, שונים ואף טובים יותר מכל תושבי הכפר. בבית הקפידו על כל מצוה, קלה כחמורה. לשוחט בקאלוש, לדיין וליתר השירותים הדת־יים שסיפקה הקהילה נזקקנו לא פחות מיהודי העיר. בשבתות ובעיקר בחגים התפללנו בבית כנסת שבכפר הסמוך סטודינקה. בכפר זה גרו 7 משפחות יהודיות, העשירה והמכובדת ביניהן היתה זו של ר׳ זלמן צוקרברג. על ידו התפרנסו כל המשפחות היהודיות בכפר וגם סבא חכר מר׳ זלמן את אחת מחלקות האדמה שאותן עיבד.

כדי שיוכל הוא והיהודים בסטודינקה ובכפרים פודהורקי, מיסליבקה, וסיטובה, קודלאטובקה ועוד להתפלל בציבור, הקצה ר׳ זלמן בדירתו חדר לבית תפילה. התפילות היו מתקיימות בכל החגים והשבתות, אולם אנו התפללנו שם רק בחגים ובימים הנוראים וכן בשבתות מיוחדות. בימים אלה הייתי נלוה אל סבא בדרכו לבית הכנסת כשטליתו וסידורו בידי. אהבתי מאוד את בית הכנסת וכל הכרוך בו אם כי לא מצאתי שם יותר מילד אחד בגילי. המפגש עם יהודים כמונו והתפילה בציבור חיזקה בי את הרגשת השייכות לעמי.

יותר מאשר את בית הכנסת בסטודינקה אהבתי את בית הכנסת בנוביצה. בכפר לאנדסטרוי, שעיקר תושביו גרמנים, היה לי דוד ואצלו הייתי שוהה לפעמים בחגים. היהודים מלאנדסטרוי ומהכפרים הסמוכים (או־הרינוב ועוד) הקימו בנוביצה בית תפילה ששימש את כל יהודי הסביבה. היה זה בית כנסת ממש, לא רק בצורתו אלא גם בקהל מתפלליו שכלל מספר מניינים. גם ילדים היו בו הרבה. במיוחד נחרת בזכרוני חג שמחת

תורה, האוירה העליזה בעת ההקפות ואחריהן ו... כמויות הבירה ומי הדבש שנשתו שם.

גם בימי חול לא היינו מנותקים מיהודים. מאז שנפתח קוו אוטובוסים מסטרי לסטאניסלאבוב, היה ביתנו שלצד הדרך כעין פונדק לממתינים לאוטובוס. נזקקו לו במיוחד יהודים מהעיירה ווינילוב. ל"בעלי העגלות" היהודים שעברו בדרך שימש ביתנו מקום לנוח בו. כאן שתו כוס תה חם שאמא הכינה להם, לפעמים כוסית יי"ש, וכאן השקו את סוסיהם הצמאים במים ששאבו מן הבאר אשר בחצר. מפעם בפעם היו פוקדים את ביתנו יהודים פושטי יד. למרות מיעוט היהודים בכפרים, שלנדבה מהם יכלו לצפות, לא חששו לסובב בכפרים המאוכלסים המוני אוק־ראינים.

כשמלאו לי 6 שנים התחלתי ללמוד בבית הספר. היה בכפרנו בית ספר אוקראיני, אולם אני נשלחתי לבית הספר הפולני בקאלוש. יום יום במשך 7 שנים, פרט לימי חופש מלימודים, כמובן, הייתי עושה את הדרך מפודהורקי לקאלוש וחזרה, מרחק של 8 ק"מ, לרכוש השכלה בבית הספר שבעיר. ילקוט הספרים על שכמי ו־2 כדי חלב קטנים ב־2 ידי — כך הייתי עושה את הדרך גם בבוקר של ימי חורף קרים, בגשם ובשלג, עד שבאתי העירה. שם הייתי מחלק את תוצרת החלב מהרפת שלנו בכמה בתים ורק אז פונה לבית הספר. גם בשובי הביתה הייתי לוקח אתי מלבד הכלים הריקים, שאותם נהגתי להשאיר בעת היותי בבית הספר אצל אחד הלקוחות, כמה מצרכים שקניתי בעיר לפי הזמנת סבא. כשגדלתי קצת היה זה מובן מאליו שנוסף להכנת השעורים עלי עוד לעזור לאמא במשק הבית, ברפת, ולסבא בשדה.

בכיתתי בבית הספר, וכך היה גם ביתר הכיתות, למדו ילדים פולנים, אוקראינים, גרמנים ויהודים. אנו הילדים היהודים היינו במיעוט, אך בד"כ לא חשנו בהפלייה לרעה. בקרב התלמידים היתה החלוקה יותר על רקע מעמדי מאשר לאומי. שכני לספסל הלימודים היה ילד גרמני, רודי ליברסבאך, והיחסים בינינו היו טובים מאוד. מבין הילדים היהודיים לא שפר גורלם של אלה שבאו מבתי אדוקים בדתם, לרוב בעלי פאות. אלה ספגו עלבונות ולעתים גם מכות מחבריהם בכיתה. למען האמת גם ילדים יהודיים "חופשיים" התייחסו אליהם בהסתייגות. את קרנם של הילדים היהודיים בבית הספר העלתה לא כל כך הצטיינותם בלימו־

דים כמו העובדה שאחדים מהיהודים היו בריונים ועלו בכך לפעמים על ילדי הגויים.

פעמיים בשבוע היינו מקבלים שעורים בדת משה מפי המורה קאמפל־מאכר. הוא היה מורה קפדן והתלמידים רחשו לו כבוד, אך אני לא מצאתי בשעוריו שום דבר שלא למדתי כבר קודם אצל סבא. אגב, סבא היה מורה קפדן ורחוק מסובלנות. כאשר שאלתיו פעם אחת ברוב תמי־מותי אם הנאמר בפרשת השבוע הוא אמת, גער בי בזעם: אתה בולשביק!

בבית הספר היתה גם מורה יהודיה, יוליה הירשברג. היא היתה מורה טובה והגונה כלפי כל התלמידים, וכולנו הערכנו אותה. מה גדולה היתה תדהמתי כאשר יום אחד לאחר שובי לבית הספר מחופשת הקיץ שמעתי שהמורה התנצרה. לפי הסברה עשתה זאת יחד עם בעלה, העורך־דין שעבד בחברת טאס״פ, לאחר שהעמידוני שם בפני הברירה להתנצר או לעזוב את מקום העבודה. לשבחה של המורה עלי לציין כי גם אחרי שהמירה את דתה לא שינתה את יחסה ההגון לילדים היהודיים.

בשנת 1937 סיימתי את חוק לימודי בביה״ס היסודי. על המשך הלימודים לא היה מה לדבר. נתקבלתי לעבודה כנער שליח אצל עו״ד א׳ שוואלב. שוב כמו בשנות בית הספר הייתי עושה כל יום את הדרך מפודהורקי לקאלוש, הלוך וחזור. בעבודה אצל עורך הדין התקדמתי יפה, אך פרוץ מלחמת העולם השניה וכניסת הסובייטים גרמו להפסקת העבודה. כנגד זה הצלחתי להגשים אז את שאיפתי משכבר — להמשיך ללמוד. הפעם עשיתי את לימודי בביה״ס התיכון הסובייטי בסטאניסלאבוב. כל בוקר הייתי עולה בתחנת הרכבת בוויסטובה ומגיע ללימודים בדיוק בזמן, וזאת לאחר שהספקתי כמנהגי בשנים קודמות לשווק מעט סחורה מהבית לכמה לקוחות.

לאחר שפרצה המלחמה בין גרמניה לברית המועצות שלח אותי סבא להביא קצת מזון לאחיותי שלמדו והתגוררו בסטאניסלאבוב. לא שיערתי אז כי לא אראה יותר את אמי ואת סבא, וכי הם ייספו עם מיליוני היהו־דים בשואה האיומה. בזרם הבורחים מסטאליסלאבוב מזרחה נסחפנו גם אנו, 2 אחיותי ואני. לא אספר כאן מה עבר על כל אחד מאיתנו בשנות המלחמה בברית המועצות. אמסור רק על ביקורי בקאלוש ופודהורקי לאחר שיחרורן מהכיבוש הגרמני.

בנובמבר 1944, ואני אז חייל בצבא האדום, הגעתי עם יחידתי לעיר

קובל שבוולין. קיבלתי חופשה למשך 7 ימים ונסעתי לקאלוש. ידעתי כבר על מה שעוללו הצוררים הנאצים לבני עמנו, אולם רק הביקור במחוז הולדתי המחיש לי את גודל החורבן. העיר אשר עוד לפני 3 שנים ישבו בה אלפי יהודים, שחלק גדול מהם הכרתי אישית, נראתה בעיני כעיר רפאים. ברחובות ובסימטאות שבהם שקקו פעם חיים יהודיים לא נראתה אף נפש יהודית אחת. בתי הכנסת — חלקם שרופים, חלקם הרוסים. בכל העיר נמצאו לא יותר מ־2 מניינים של יהודים, רובם לא מבני המקום.

רציתי ללכת לכפר הולדתי פודהורקי, אולם נאמר לי כי הדבר מסוכן מאוד. האזור נמצא אמנם בשלטון סובייטי, אך רק במשך היום, בלילות שולטים בכפרים אנשי הכנופיות של באנדרה. רק הודות לקצין סובייטי, שנאות לשלוח אתי 2 חיילים, הגעתי לפודהורקי. את ביתנו מצאתי הרוס, לבנים ממנו נלקחו לבניית הגשר בוויסטובה שנהרס במלחמה. לשאלותי על גורל בני הבית לא קיבלתי תשובה ברורה. רק לאט לאט נודעו לי כמה פרטים. אצל שכנים מצאתי מקצת החפצים והרהיטים שהיו פעם בביתנו.

ימים מספר שהיתי בקאלוש אצל מאקס שפאץ ושמעתי על מה שהתרחש במקום באותן שלוש השנים הנוראות שבהן לא הייתי בעיר. בתום החופשה חזרתי ליחידתי מדוכדך ממה שראיתי ושמעתי. נחמה פורתא מצאתי בזכות שנתגלגלה לידי להשתתף בהנחתת המכות האחרונות על צבא המרצחים, שאחריו רדפנו עד תוך גרמניה.

זלדה וייץ

ניצלנו ברוסיה

על הפצצת קאלוש בידי הגרמנים ביום שפתחו במלחמה נגד הסובייטים שמעתי רק לאחר המלחמה. נתמזל מזלי וביום שפתחו הגרמנים במלחמתם נגד הסובייטים, הייתי כבר במזרח רוסיה, רחוק מאוד מקאלוש. נחרתה בזכרוני הפעולה האווירית של הגרמנים בשמי קאלוש בשבוע הראשון למלחמה ביניהם לבין הפולנים. היה זה ביום ב׳, יום היריד בקאלוש. מטוסים מספר עברו מעל העיר ובמקומות אחדים נשמעו יריות. בשוק השתררה בהלה, אנשים החלו במנוסה, תרנגולות התפזרו לכל עבר, ביצים נשברו, וכמויות עצומות של פירות התפזרו בכל השוק. צעקות ״גאז, גאז״ נשמעו בכל מקום. אולם היתה זאת בהלת שוא והשקט חזר כעבור זמן קצר. היה זה שקט מתוח כי נודע שהצבא הפולני מוכה בכל החזיתות והמדינה הפולנית מתמוטטת.

בשבוע השלישי למלחמה נכנסו הרוסים לעיר. היו שרקדו מרוב שמחה והריעו ל״משיח האדום״. אולם ימי המשיח נמשכו רק זמן מועט. בעיר השתרר מחסור, החנויות התרוקנו מסחורה, קשה היה להשיג לחם וסוכר, ולפני החנויות הופיעו תורים ארוכים.

היו שהתנחמו כי הימים יחלפו מהר, כי זו היא רק תקופת מעבר עד אשר השלטון הסובייטי יסתדר. הסובייטים ערכו בחירות והציבור הלך להצביע בשמחה ולצלילי מוסיקה. אחרי הבחירות החל ״טיהור״. יהודים בעלי מקצועות חופשיים, ביניהם מגר׳ פרידלנדר וד״ר פנצר, וכן פולנים נכבדים, בתוכם ראש העיר, הוגלו על־ידי הרוסים מהעיר. גם בעלי וא׳ לאנג הוגלו כבוגדים כביכול במפלגה הקומוניסטית ובמשטר הסובייטי. הם הובלו כצאן לטבח ועד היום איני יודעת מה עלה בגורלם. לפי השמועה נרצחו רובם בידי הנקוו״ד. נשארתי לבדי עם תינוק בן שנה וחצי, אלא שעדיין הייתי בקאלוש עירי, שבה גרו בני משפחתי הענפה.

ב־22 למאי 1941, בשעה 4 בבוקר, נשמעו דפיקות בדלת דירתי. נכנסו 2 אנשי נקוו״ד במדים ופקדו עלי להלוות אליהם. רעדתי מפחד והתחננתי שיעזבוני לנפשי, אולם תחנוני לא הועילו. הם עזרו לי לארוז

מעט תפצים, ביניהם שמיכה וכר, שהצילו אותי ואת ילדי הקט ממות בסיביר הקרה. כשירדנו לרחוב חכתה לנו כרכרה ובה נסענו לתחנת הרכבת. התברר לי כי אינני היחידה, אנשים רבים נשלחו באותו יום מקאלוש לסיביר. הורי שליווני לרכבת בכו בכי תמרורים, בטוחים היו כי אנו נשלחים למות. והנה רצה הגורל אחרת. הם, כל קרובינו וכמעט כל יהודי קאלוש נרצחו באכזריות ע״י הנאצים, ואני עם ילדי, שנשלחנו לסיביר, נשארנו בחיים. אין רע שאין בו טוב.

לאחר שחזרנו לפולין בשנת 1946 חיפשתי בכל מקום מישהו מקרובי, או לפחות מישהו מיהודי קאלוש, אולם לשוא. רק בוורוצלאב פגשתי במקרה אישה פולניה שהיתה עד המלחמה קופאית בקולנוע. היא סיפרה לי על מעשי הזוועה שעשו הנאצים, יימח שמם, ביהודי עירנו. היא עצמה היתה — לדבריה — עדה להתעללות ילדים ביהודי, שגר מול הכנסיה הקאתולית ועסק עד המלחמה במכירת סיד. הילדים התחרו ביניהם במריטת זקנו של היהודי והיו שתלשו יחד עם השיער חתיכות עור. בכאב עמוק נפרדתי מהאישה כי לא יכולתי לשמוע את תאורי הזוועות.

שרה שלייפר/הבר

סבי ר׳ לייזר יעקב השוחט

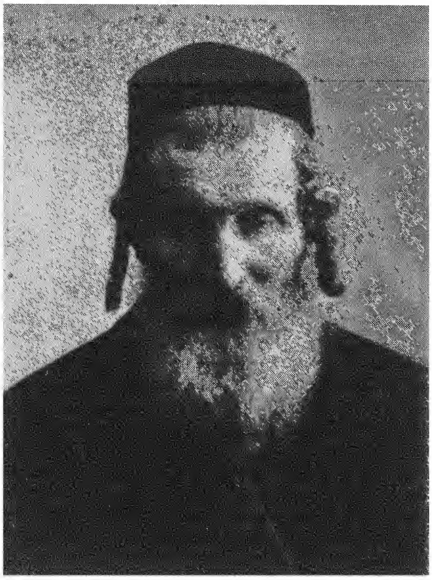
בתחילת אפריל שוחררנו, אני ובתי הקטנה, ובסתיו 1944 נסעתי לעיירת הולדתי קאלוש לחפש קרובי משפחה. רוב בתי היהודים בקאלוש היו הרוסים, חלונותיהם המנופצים ודלתותיהם הפרוצות הסתכלו עלי כמו שלדי מתים. אך בית הורי עמד על תילו. כשנכנסתי אליו מצאתי במקום את כל הרהיטים ואף את חפצי הנוי שעשה אחי מיכאל ז״ל ואת התמונות שרקמנו, אנוכי ואחותי אסתר ז״ל. רק הורי ואחי נעדרו ובמקומם גרה משפחה אוקראינית. דייר, שגר בביתנו עוד לפני המלחמה, נתן לי את תמונות הורי וסיפר לי על סבלם הרב שסבלו עד שהוציאו אותם הנאצים, יימח שמם, להורג. בעליית הגג מצאתי 2 ספרי קודש ובהם כתב ידו של אבי ז״ל וכמובן לקחתי אותם אתי. זה כל מה שנותר לי מבית אבא לצד הזכרונות שילוו אותי כל ימי חיי.

משפחתנו — מלבד הורי וסבי, השוחט ר׳ לייזר־יעקב, היו לי עד המלחמה שתי אחיות ושלושה אחים, ארבעה מהם נשואים עם ילדים — היתה אדוקה מאוד. אבי, אדם שקט מטבעו וממעט בדיבור, היה עסוק בעבודתו והירבה ללמוד תורה. אמא היתה אשת חייל, היא גידלה 6 ילדים וניהלה חנות בדים. אף על פי כן מצאה זמן לקרוא ספר ועתון, ונטעה בנו אהבה לעם ישראל ולארץ ישראל.

ביתנו עמד באותו מגרש שבו נמצא ביתם של סבי וסבתי. זוכרת אני כי סבתא נהגה לקום בשעה 5 בבוקר על מנת שסבא יוכל למצוא בשובו מבית המדרש בית חם ושתייה חמה. ביתם היה פתוח לכל נזקק, ואורחים היו מוזמנים לאכול בו וללון. סבא טרח כדי לקיים מצות ״הכנסת אורחים״ ולשם כך אף היה מציע בעצמו את המיטות למענם. בין הנהנים מהכנסת האורחים היו גם עגלונים גויים שהיו באים אלינו עם לקוחותיהם היהודים. כששאלתי פעם אחת את סבתא לפשר הדבר, אמרה לי: ״הרי גם יהודי מתגלגל לפעמים לביתו של גוי וזוכה להכנסת אורחים״. סבתא היתה היחידה מהמשפחה שמתה מוות טבעי. כשנצלתי מחשואה אמרו לי כי עמדה לי, כנראה, זכות אבות. נזכרתי אז כי סבא

וסבתא אספו לביתם נער יהודי יתום, פייביש שמו, וגידלוהו עד שהגיע לבגרות.

בזמן מלחמת העולם הראשונה התנפל על סבא וסבתא קוזאק רכוב על סוס. הוא התקרב לסבתא, תפס אותה בשערותיה והניף עליה את חרבו. גדולה היתה תדהמתו כשבידיו נשארו כל שערותיה, הוא לא ידע כי היא חובשת פאה נכרית. עד שהתאושש מתדהמתו חמקה סבתא. את זעמו רצה אז הקוזאק לכלות בסבא. הוא היכה בחרבו על ראשו של סבא, אבל סבא תפס את החרב בידו. היד נפגעה וכל ימיו סבל סבא מכך, האצבעות של היד הפגועה היו מוגבלות בתנועה. את כובעו החתוך שמר סבא למזכרת.

השוחט ר׳ לייזר יעקב

בבוא הנאצים לקאלוש היה סבא בן 86, אך בריא בנפשו ובגופו. לפני שבאו לקחתו למד משניות ונימק זאת בכך שאין הוא בטוח כי מישהו ילמד משניות לזכרו, על כן מקיים הוא את המצוה בעצמו. הוא נלקח כעבור זמן קצר באקציה הראשונה, יחד עם נכבדי הקהילה ומנהיגיה הדתיים. למחרת נודע לנו כי נספה ונקבר בקבר אחים בכפר שיבקה.

לאחר שלקחו את סבא באו לקחת גם את אבא, אבל הוא הספיק בינתיים להתחבא על גג הסוכה. משם ראה איך שורפים את זקנו של סבא ומת־עללים בו. לאחר שירד ממקומו לבש שמלה והלך לקרובת משפחה שגרה בסביבה. יחד עם בני משפחתה ניצל מהאקציה, כנראה רק כדי להוסיף לסבול ולהשמד באקציה אחרת.
מהדייר שגר בקומת הקרקע של ביתנו נודע לי על סופם המר של אבי, אמי, האחות אסתר ובנה, ואחי מיכאל. כולם הוצאו ע"י הנאצים ממחסן שבו התחבאו ומאז נעלמו עקבותיהם.
ביקורי בקאלוש לאחר השואה היה קצר, התאכסנתי אצל משפחת שלום שפירא והייתי גם אצל בנותיה של באשה יונגרמאן, מהבודדים שניצלו מהשואה בסביבת קאלוש. לאחר ששמעתי על מה שעלה בגורלם של יקירי ושל יהודי קאלוש, עזבתי את עיר מולדתי למחרת בואי אליה, כשאני חולה ושבורה.

יד למשפחה

שמו הרשמי של אבי ז"ל היה יעקב פרידמאן, אולם בקרב יהודי קאלוש היה ידוע יותר בשם ר' יעקב ישראל'ס על שם סבו, אבי אביו, ר' ישראל אליהו. אבי ואמי פויגה וכן ששת ילדיהם עם נשותיהם וטפם ניספו בשואה. הי"ד.

אחי הבכור משה, אשתו הניה וחמשת ילדיהם גרו בקאלוש. פרנסתם היתה מבית־בד שבו היה אחי מייצר שמן פשתן, תערובת למיני צבעים. נוסף על כך החזיק בית מרזח. גם אחי השני מנחם מנדל גר עם משפחתו בקאלוש. עוד בהיותו נער צעיר שבר את רגלו בנפלו מהגשר הגבוה הסמוך לביתנו. הרופאים של קאלוש לא הצליחו להחזיר את רגלו לתקנה ומאז היה צולע. בני המקום הכתירו אותו בכינוי "מנדל בעל הקב" וכינוי זה דבק בו לכל ימי חייו. בבית הורי, שבו גר עם אשתו צילה וארבעת ילדיו, החזיק חנות מכולת. אחי השלישי ישראל אליהו ואשתו גרו בלבוב. גם אותם וגם את שתי אחיותי, חיה, אשת מנדל שעל, והניה ובעלה וילדיהם — את כולם השמידו הצוררים הנאצים. מר ממר היה סופם של אחותי מינקה ובעלה דויד גלאטשטיין. הם נרצחו עוד בשנת 1941 ע"י אוקראינים בדירתם בכפר פטראנקה. ילדתם אסתר'ל הסתתרה מתחת למיטה והיתה עדה אילמת למחזה האימים, כשהפורעים רוצחים לנגד עיניה את אבא ואמא ואת הסבתא הישישה, רבקה גלאטשטיין ז"ל. מפי עוזרת הבית הנוצריה, שגילתה את מעשה הרצח האכזרי רק למחרת בבואה כמנהגה יום־יום לעבודה בבית אחותי, נודע הדבר לאחי מנדל, והוא הצליח להביא את הגוויות לקבורה בבית העלמין בקאלוש. כעבור שנה בערך היתה גם היתומה אסתר'ל לקרבן הנאצים באחת האקציות הראשונות. אף אחיה שמואל, בן ה־18, נספה בשואה.

ממני, מבעלי יהודה ובננו ישראל נחסכו מעשי הזוועה כיון שעוד לפני המלחמה עברנו לגור לצ'כיה. במלחמה התגלגלנו לסלובאקיה, שהיתה בשנות המלחמה גרורתה של גרמניה. שם היינו במחנה ריכוז וטעמנו את טעמו המר של השלטון הגרמני. למזלנו פגשנו באיזור את מר ניימאן

אשר היה פעם מנהל מנסרה בברושניוב, שבה עבד בעלי כמנהל מחלקה. בני משפחת ניימאן עזרו לנו ככל יכולתם. משראינו שסכנת ההשמדה מאיימת עלינו עזבנו את סלובאקיה ושמנו פעמינו להונגאריה. למשפחת ניימאן חבים אנו במידה רבה את חיינו.

אישים ודמויות

הרב יוסף באב״ד

מאז פטירתו של הרב יצחק באב״ד, נצר מגזע רבנים ובעל נכדתו של ר׳ יעקב מליסא, בשנת 1910, היה כסא הרבנות בקאלוש ריק. את מקום הרב מילא ראש בית־הדין ר׳ אלקנה ראט (ר׳ קוניה, ר׳ אזייקל׳ס). בש־נת 1910 נתמנה לרבה של קאלוש ר׳ יוסף באב״ד, נכדו של ר׳ יצחק.

ר׳ יוסף באב״ד נולד בשנת 1875 בעיירה גולוגורי ליד זלוצ׳וב לאביו ר׳ יעקב שהעדיף על כסא הרבנות את העיסוק במסחר. ר׳ יעקב עבר עם משפחתו ללבוב ושם למד בנו יוסף תורה מפי סבו מצד האם, הרב אלכסנדר שמואל הלפרן, ששימש כחבר בית־הדין של קהילת לבוב. מאוחר יותר למד אצל ראש ביה״ד בלבוב, הגאון ר׳ יצחק שמלקיש, מגדולי התורה בדורו. כבר בצעירותו גילה יוסף באב״ד תפיסה מהירה ומעמיקה, והתמדה בלימוד התורה. בקיאותו בתורה, למדנותו ומידותיו התרומיות, הביאוהו לאחר פטירת סבו לתפקיד חבר ביה״ד בלבוב במ־קום הסב. הוא שימש בתפקיד זה עד שנת 1910.

בשנות כהונתו כחבר ביה״ד בלבוב לא עסק הרב באב״ד רק בעניינים השוטפים הקשורים בתפקידו. הוא העמיק בלימוד התורה ופירסם מא־מרים בירחון החשוב ״השילוח״ שעורכו היה אז אחד העם. הרב באב״ד היה רב חרדי, אך מיזג במחקריו את בקיאותו הרבה בתלמוד ובהלכה עם הגישה השיטתית של איש מדע. את התעניינותו הקדיש במיוחד למדע המשפט העברי, ומאמריו, שעליהם חתם בכינויים שונים, כמו יהושע בן־נון, הבבלי ותוספאי, עוסקים בפילוסופיה של המשפט העברי, המנהג במשפט הישראלי וכיו״ב. כמו כן כתב על הרמב״ם כבעל הלכה, על דמותו הרוחנית של רש״י ועוד. לשונו העברית היתה צחה וסגנונו מדוייק.

בשנת 1910 נתקבל, כאמור, הרב יוסף באב״ד למשרת הרב בקאלוש. לעומת לבוב היתה קאלוש עיירה קטנה, אך להיות רבה של קאלוש

— העיר שבה כיהנו רבנים כמו הגאון מליסא וסבו ר׳ יצחק — נחשב בעיניו לכבוד גדול יותר מתפקיד חבר ביה״ד בלבוב.
כרבה של קאלוש הוכיח הרב יוסף באב״ד כי הוא רואה במשרתו שליחות קדושה. הוא היה מסור לתפקידו וידע להתהלך עם צאן מרעיתו בדרכים שהקנו לו כבוד והערצה מצד כל החוגים בקרב יהודי קאלוש. עם זאת לא ויתר לתקיפים וידע לייסר אותם ולבקר את הליכותיהם בעת הצורך.
מאז בואו לקאלוש הפסיק הרב באב״ד לפרסם את מחקריו ב״השילוח״, אולי מפני שידע כי הדבר אינו לרוחם של האדוקים. עם זאת היה מקורב לציונות וכשבשנת 1929 קמה הסוכנות היהודית לא״י נבחר אליה כאחד הנציגים של יהודי גאליציה. לבנותיו איפשר לימוד באוניברסיטה של לבוב, ושתיים מהן הצטרפו אל ״השומר הצעיר״ כשקם הקן בקאלוש.
עוד בשנת 1929, לאחר שרב הקהילה החרדי של וינה, ר׳ מאיר מאירסון, הגיע לגיל פרישה, נתמנה הרב יוסף באב״ד למלא את תפקידו. אולם הרב מאירסון לא השלים עם פרישתו ותבע את הרב באב״ד לדין בטענה של הסגת גבול. דין התורה התקיים לפני גדולי רבני פולין והנושא עורר התעניינות רבה. רק כעבור יותר משנה נסתיימה המחלוקת בכעין פשרה שלפיה נשאר הרב מאירסון במשרתו, והרב באב״ד נכנס לכהן בתפקיד הרב הכולל החרדי וראש ביה״ד של הקהילה.
משנת 1931 עד שנת 1939 כיהן הרב באב״ד בתפקידו בקהילת וינה וזכה להוקרה מצד כל החוגים בה. גם המתבוללים וגם הציונים העריכוהו בשל גדולתו בתורה, מסירותו לתפקיד ונועם הליכותיו. לאחר שסופחה אוסטריה לגרמניה במרץ 1938, באו על יהודי אוסטריה ימים קשים והרב באב״ד עמד לעזרת הנרדפים בעצה ובמעשה. אך בשל הסכנה שנשקפה לו עזב את וינה עם משפחתו במרץ 1939, תחילה עבר להולנד ומשם הספיק עוד לפני כניסת הגרמנים למדינה זו לעבור למאנצ׳סטר. עד מותו בשנת 1943 המשיך הרב באב״ד ללמוד וללמד.

הע׳

הרב שלמה שיקלר ז״ל — רבה האחרון של קאלוש

מאז שעזב הרב יוסף באב״ד את קאלוש היתה משרת המרא דאתרא בעיר פנויה שנים מספר. בשנת 1933 פירסם ועד הקהילה מכרז למשרת

רב הקהילה ומבין המועמדים הרבים, שהציעו עצמם לתפקיד, נבחר הרב ר׳ שלמה שיקלר. היתה זו בחירה מוצלחת ביותר. קהילת קאלוש, שבה שימשו בעבר רבנים מפורסמים, זכתה שוב לרב ראוי לה.

הרב שיקלר נולד בשנת 1901 בעיר ויז׳ניץ׳ שבבוקובינה. אביו היה חנווני עני, אך יודע תורה, מחסידיו של הרבי מצ׳ורטקוב. הבן שלמה גילה כבר בילדותו תפיסה מהירה, חריפות, זכרון נפלא ורצון עז ללמוד. כשגדל קיבל אותו הרב מאיר שפירא, שהיה אז רב בגליניאני, לחוג תלמידיו. שלמה התחבב מאוד על הרב שפירא וכשעבר הרב בימי מלחמת העולם הראשונה לטארנופול עבר אתו לשם גם שלמה שיקלר.

כשנתייתם שלמה מאביו הכניס אותו הרב שפירא לביתו ודאג לכל צרכיו, החומריים והרוחניים. השפעתו וחסותו הברוכה של הרב על תלמידו החביב, הטביעה את חותמה עליו והתלמיד היה מודע לכך כל ימיו.

כשהגיע הנער שלמה לפרקו נשא, לפי עצת רבו, את בתו של סוחר עשיר מפומוז׳אני. החותן התחייב לדאוג לפרנסתו, והוא אמור היה להמשיך לעסוק בתורה. אולם ברבות הימים סירב החותן למלא את הבטחתו ודרש מר׳ שלמה שיכנס למסחר. הרב שפירא התנגד לכך ותבע את חותנו של תלמידו לדין־תורה בטענה כי תלמידו כבנו נחשב. לפי פסק הדין חייב היה החותן להמשיך בפרנסת חתנו, אך ר׳ שלמה ויתר על שולחנו של החותן ופנה לרבנות. הוא היה לרבה של קהילת גולוגורי שבפלך טארנופול.

הרב שיקלר הגיע לגולוגורי בהיותו עדיין אברך צעיר ואף על פי כן הפך תוך זמן קצר למנהיגה הרוחני של הקהילה. הודות לרב שיקלר ופעילותו עלה מעמד הרבנות בעיני תושבי המקום ועלה מעמד הקהילה. בקאלוש שאליה בא, כאמור, בשנת 1933, בהיותו בן 32, גילה הרב שיקלר את כל הסגולות שבהן ניחן. הוא היה מורה הוראה לבני הקהילה, דאג לצרכים הדתיים, והיה מעורב גם בענייני חולין של העיר. זמן קצר לאחר שנתקבל לכהן כרב בקאלוש, נשא דרשה באסיפת־עם בבית־הכנסת הגדול. באסיפה זו מחו יהודי קאלוש נגד מדיניותו האנטישמית של היטלר והוחלט להצטרף לחרם על סחורות יבוא מגרמניה.

גם אנשים שלא הקפידו במצוות זכו ליחס סובלני מצד הרב שיקלר והעריכו אותו, על אחת כמה וכמה יהודים חרדים. הרב שיקלר היה פעיל ב״אגודת ישראל״ ופירסם מאמרים באידיש ובעברית בעיתונות,

אולם פעילותו זאת לא הפריעה לו לדאוג לצרכי הכלל. הוא היה מקובל על כל שכבות הציבור בקאלוש, למרות שהיו לו גם מתנגדים בקהילה. ביקורו של הרב מאיר שפירא, שהיה באותו זמן רבה של לובלין וראש "ישיבת חכמי לובלין" בקאלוש, לכבוד תלמידו הרב שיקלר, היה לחגה של קאלוש היהודית כולה.

הרב שיקלר היה בעל הופעה חיצונית נאה. בכוחות עצמו רכש גם השכלה חילונית רחבה ואף שלט יפה בשפה הפולנית. דרשותיו בשפה הפולנית, לרגל חגיה הלאומיים של פולין ובהזדמנויות אחרות, היו לשם דבר בקאלוש. שמו של הרב שיקלר נודע גם מחוץ לקאלוש. בכינוס הרבנים המחוזי, שהתקיים במאי 1936 בסטאניסלאבוב, היה מראשי המ־דברים, ונבחר לועד המחוזי של אגודת הרבנים.

לאחר שנכנסו הסובייטים לקאלוש בשנת 1939, הצטמצמו אפשרויות פעולתו של הרב שיקלר, אך גם אז עשה כמיטב יכולתו לשמור על גחלת היהדות של קהילתו שלא תכבה.

זמן קצר לאחר כניסת הגרמנים לקאלוש הצליח הרב שיקלר יחד עם אשתו לחמוק לסטאניסלאבוב. אולם בראש השנה תש"ג (1942), הוציאו אותו המרצחים להורג בתליה, כשהטילו עונש קיבוצי על מספר יהודים בעיר. גם אשת הרב נספתה בסטאניסלאבוב, הי"ד.

הע'

ר' מיכאל ברוור

ר' מיכאל ברוור נולד בקאלוש בשנת תרכ"ג (1863) כבנם של ר' משה ובריינא ברוור, שהיו דודנים, נכדים לר' ישראל ברוור, תושב קאלוש נכבד. הילד מיכאל גדל על ברכי תלמידיו של ר' יעקב לורברבאום, שהיה בראשית המאה ה־19 רבה של קאלוש והתפרסם כרב מליסא. עד נשואיו בשנת 1882 ישב מיכאל בקאלוש, אח"כ עבר לסטרי. עוד בנעוריו הציץ מיכאל לעולם ההשכלה, אך לא נפגע, וכל ימיו נשאר נאמן לדרך אבותיו. הוא היה למדן ובקי בתורה ועם זאת "בעל עט סופר מהיר" ופירסם מאמרים בכתב העת העברי "המצפה" שיצא בקראקוב.

עשרות שנים ניהל ר' מיכאל את עסקי בית מבשל הבירה של יעקב ברטלר ובניו ליד קולומיה. את ילדיו חינך בדרך התורה ודרך ארץ.

מבין שלושת הבנים ושתי הבנות זכו 4 לתוארי דוקטור באוניברסיטה של וינה. הידוע ביניהם הוא ד"ר אברהם יעקב ברוור, הסופר והגיאוג־ראף, שישב שנים רבות בארץ ישראל ונפטר בה בשיבה טובה לפני שנים מעטות. ד"ר א' י' ברוור עלה ארצה בשנת 1911 ובעקבותיו עלו גם יתר בני המשפחה.

ר' מיכאל ואשתו עלו ארצה בשנת 1925. בארץ ניסו להתפרנס מפרדס קטן אולם ללא הצלחה. הילדים קיימו את הוריהם במסירות נפש ואת זמנו הפנוי הקדיש ר' מיכאל ללימוד תורה ולכתיבה. הוא פירסם 2 ספרים, על האדמו"ר ר' יצחק מז'ידיצ'וב (פאר יצחק) ועל דודו ר' צבי הירש אייכנשטיין מז'ידיצ'וב (צבי לצדיק), וכן כמה מאמרים ומסות. על פי בקשת בנו, ד"ר א' י' ברוור, כתב ר' מיכאל את זכרונותיו מימי ילדותו ונעוריו בקאלוש, ומשנותיו הראשונות בסטרי. זכרונות אלה יחד עם זכרונות הבן ראו אור בהוצאת מוסד הרב קוק בשנת 1966 בספר הנושא את השם "זכרונות אב ובנו". ר' מיכאל נפטר בירושלים בשנת 1950.

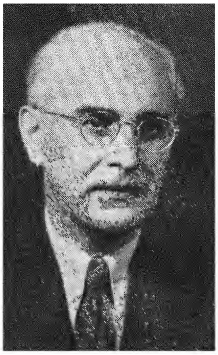
הבן, ד"ר אברהם יעקב, נולד בסטרי, אך הוא הכיר יפה את קאלוש, שבה ביקר תכופות ואף התחנך תקופה מסויימת אצל סבו, ר' משה. מקצת מזכרונותיו הנוגעים לקאלוש ימצא הקורא ב"ספר קאלוש". ד"ר א' י' ברוור התפרסם, כאמור, כסופר וגיאוגראף וגם בנו, פרופ' משה ברוור, הלך בעקבות אביו ומשמש כפרופסור לגיאוגראפיה באוני־ברסיטת תל־אביב. הבת, גב' חולדה ליברנומה, היא סופרת "הארץ" באיטליה.

הע'

ד"ר דוד שפינדל

ספק רב אם 2 הגבירים של קאלוש בסוף המאה ה־19, אבא מילשטיין ולייבצ'ה שפינדל, בעלי בית מבשל הבירה, רוו נחת מנכדיהם — משה מילשטיין, ישראל ודויד שפינדל, כשאלה נתפסו להשכלה ולציונות. במ־יוחד קשה היה להשלים עם הדרך שבחר בה דויד, בנם של פייגה ומשה שפינדל. עוד בהיותו צעיר לימים החליט דויד כי עליו לרכוש השכלה כללית ולשם כך עבר ללמוד בגימנסיה בעיירה יאסלו שבגאליציה המע־

רבית. לאחר סיום לימודיו שם עבר ללמוד משפטים באוניברסיטה של קראקוב. באותו זמן היה לציוני והתמסר לרעיון בכל להט נפשו. בהיותו בעל מזג סוער לא ידע בעניין זה פשרות.

דר׳ דוד שפינדל

למרות גילו הצעיר היה דויד שפינדל הרוח החייה בכל הפעולות הציו־ניות בקאלוש בראשית המאה, והצטיין במיוחד במאבק נגד המתבוללים שהיו אז בעלי השפעה בעיר. בנאומיו הלוהטים קרא לציבור היהודי לא להגרר אחר הפולנים אלא לנהוג כיהודים גאים. בשנת 1905 שילם עבור מלחמתו העיקשת במתבוללים ב־14 ימי מאסר. באותה עת למד את השפה העברית והשפיע גם על ארוסתו שרה, נכדת אבא מילשטיין ואחותו של משה, ללמוד עברית. מאז התנהלה ההתכתבות ביניהם בעברית צחה.

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה היה ד״ר דויד שפינדל מראשי המ־דברים בתנועה הציונית בגאליציה, השתתף בשמה בקונגרסים ציוניים והיה פעיל בעיקר בתחום הפעולה למען א״י והחינוך העברי. בתקופת מלחמת העולם התגוררה המשפחה בווינה. כשחזר ד״ר שפינדל לגא־ליציה היה שוב מראשי הפעילים בתנועה הציונית. בשנת 1920 התיישב בדרוהוביץ׳ שבָה פתח משרד של עו״ד. עד עלותו ארצה בשנת 1925 שימש כיו״ר ההסתדרות הציונית בעיר וכנשיא ״קרן היסוד״. כמו כן ייסד בעיר את בית הספר העברי. לקראת עלייתו ארצה רשמוהו ציוני דרוהוביץ׳ בספר הזהב של הקק״ל ״לאות תודה על עבודתו הפוריה בשדה התחיה הלאומית״.

בשנת 1927 פתח ד״ר שפינדל משרד עו״ד בתל־אביב. בתקופת המנדט

לחם לזכויות השפה העברית וכן פעל ללא ליאות למען עליית יהודי פולין. בשנת 1929 יסד בתל־אביב את בנק העולים "א"י — פולניה" וקיבל לשם כך מענק ממשרד החוץ הפולני.
ד"ר שפינדל זכה לראות בקום מדינת ישראל שלמען הקמתה פעל כל ימי חייו. הוא נפטר בשנת 1951 בגיל 70 והשאיר בן אחד, את עורך־הדין יוסף מנור.

י' מ'

ד"ר יעקב הורוביץ

מבין כל ילידי קאלוש, שמשכו בעט סופרים, נודע ביותר ד"ר יעקב הורוביץ, אשר חי בארץ למעלה מיובל שנים ונפטר בה לפני שנים מעטות. הוא נולד בקאלוש בשנת 1901 לאביו יהושע ואמו חנה, נכדתו של אבא מלישטיין. לאחר שפרצה מלחמת העולם הראשונה עקרה המשפחה לווינה ומאז לא חזרה לקאלוש. בבית הוריו קיבל הסופר לעתיד חינוך יהודי מסורתי, והשכלה כללית רכש בגימנסיה ובאוניברסיטה בווינה. כמו רבים מבני גאליציה, שהגיעו בשנות המלחמה לווינה, התוודע יעקב בבירה האוסטרית אל תנועת "השומר הצעיר" ועלה לארץ בשנת 1919. הוא עבד בכבישים, בבניין ובשמירה, וטעם את טעמם של חלוצי העליה השלישית. לאחר שנים מספר חזר לווינה, השלים בה את לימודיו באוניברסיטה וחזר לארץ ישראל. באותו זמן החל לפרסם את סיפוריו בשפה העברית, רובם ב"הפועל הצעיר". סיפורו הראשון — סולייקה — ראה אור בקובץ "פרט" שהוציא ג' שופמאן בווינה בשנת 1924. בסיפוריו הראשונים נתן הורוביץ ביטוי ללבטים של הנוער שעלה לארץ מאירופה בתקופת העליה השלישית.
י' הורוביץ היה ממניחי היסודות של הזרם האקספרסיוניסטי בסיפורת העברית החדשה ומודגשה ביצירתו במיוחד הראייה הפסיכו־אנאליטית. השפעת התרבות האירופית בולטת מאוד בכתיבתו, אך יחד עם זאת ניכרת בה היניקה ממקורות היהדות. הורוביץ נחשב בסיפורת העברית בא"י כמהפכן, מרדן ומודרניסט. הוא לא הצטמצם במסלול כתיבה אחד; כתב סיפורים שטבוע בהם חותם אינטלקטואלי, רומאן גדול בשם "שערי טומאה" ואף מחזות. הוא גם תרגם כמה יצירות מהספרות הגרמנית לעברית.

כמעט מראשית דרכו היתה לי׳ הורוביץ זיקה לתיאטרון, ובמחצית הרא־שונה של שנות העשרים השתתף ב״תיאטרון העברי״ וב״תיאטרון האמ־נותי״. למענם תרגם גם כמה מחזות. שנים רבות השתתף י׳ הורוביץ בעתון ״הארץ״ ופירסם בו בעיקר מאמרי בקורת. בין השנים 1943—1966 היה עורך המדור הספרותי של ״הארץ״. בשנת 1958 קיבל חופשה מהעתון ושימש בתפקיד נספח תרבות ליד נציגויות ישראל במדינות סקאנדינאביה. לאחר שיצא לגימלאות היה פעיל במוסדות תרבות שונים וזכה להערכה רבה בחוגים שונים. בשנת תשכ״ה הופיעו כל כתביו בארבעה כרכים.

הע׳

ר׳ יעקב נוסבאום

אחת הדמויות הבולטות ביותר בבית הכנסת של חסידי צ׳ורטקוב בקא־לוש היה עד לאמצע שנות העשרים ר׳ יעקב (יינקיב) נוסבאום. יהודי נמוך קומה היה, אך זקנו רחב ומהודר, והברק לא מש מעיניו גם כשהגיע לגיל זיקנה. בחצרו של הרבי מצ׳ורטקוב, שאליו היה נוסע כל שנה לחג השבועות, היה מהאורחים המקובלים ביותר. הרבי היה מכבדו תדיר בקריאת התורה וביקשו לעבור לפני התיבה בתפילת מוסף. גם בבית הכנסת הצ׳ורטקובי בקאלוש, שבו התפלל גם ר׳ יחיאל שוחט הידוע בכוחו בחזנות, שימש ר׳ יעקב שליח ציבור בתפילת מוסף בראש השנה ו״כל נדרי״ ו״נעילה״ ביום הכיפורים. חזקה זאת עברה לאחר מותו לבנו שלמה.

אף על פי שהיה בעל סמיכות לרבנות מגיל 18, לא עשה ר׳ יעקב תורתו קרדום לחפור בו. בצעירותו היה בעל מאפייה ומאוחר יותר בעל חנות מכולת. בערוב ימיו, כשפרש מעיסקו והשאירו לבניו, הירבה לעסוק בצרכי ציבור. במיוחד הקדיש את זמנו, וגם חלק ניכר מכספו, לייסוד ״תלמוד תורה״ על מנת שגם ילדי העניים יוכלו ללמוד תורה. הוא עצמו אסף נערים עניים ועזובים ולימדם תורה וגמרא בבית הכנסת של צ׳ורטקוב.

עם זאת היה ר׳ יעקב יהודי קפדן ותקיף. כאשר ראה כי בן זקוניו יוסל, אותו אהב בלב ונפש, מזניח את בית הכנסת והוא בין ראשוני המצטר־פים אל ״השומר הצעיר״ בעיר, לא היסס לגרשו מהבית. בזמן הארוחות

לא הרשה לילדיו, היו לו 8 ילדים, לדבר על דברים בטלים אלא דברי תורה בלבד.

מוסריותו של ר' יעקב נוסבאום היתה למופת. במלחמת העולם הראשונה נכנסו פעם אחת קוזאקים בטעות לביתו לחפש את אחד השכנים כדי להעמידו לדין כיוון שלדבריהם ריגל לטובת האוסטרים. בנו שלום ניסה להסביר לקוזאקים כי הם פנו לכתובת הלא נכונה, אך ר' יעקב גער בו ואמר לו בלשון הגמרא "מה ראית דדמך סומק טפי" (האם דמך אדום יותר). הוא עצמו אסף את חפציו והלך עם הקוזאקים לתת את הדין. בעת משפט השדה קרה נס, לפתע הגיע קצין רוסי והודיע כי ניתנה פקודה לסגת מיד מהעיר כיון שהאוסטרים חוזרים לקאלוש. כך ניצל ר' יעקב ממות. מאז היתה האימרה "מה ראית דדמך סומק טפי" לכעין סיסמת המשפחה.

ר' יעקב מת באחד מערבי שבת בשנת 1926. כשהגיעה בתו לייצי מת־ייפחת למפתן בית הכנסת עם הבשורה המעציבה היה ר' יחיאל שוחט באמצע "לכה דודי". הוא הפסיק את השירה ועצב כבד עטף את המת־פללים. ויכוח התפתח ביניהם בשאלת איסור אבל בשבת. הויכוח נסתיים כאשר בנו של הנפטר, ר' שלמה, ניגש אל התיבה ופתח שוב בשירת "לכה דודי".

ל. ט.

ד"ר ראובן נאדל

אחת הדמויות הבולטות בקרב "עמך ישראל" בקאלוש היה ד"ר נאדל. הוא היה בעל השכלה רפואית ומילא תפקיד הרופא העירוני ("פיזיק"), אך התמחה ברפואת שיניים. כדרך רבים מבני דורו רכש את השכלתו בווינה עוד בסוף המאה הקודמת ומשם בא לקאלוש חדור הרעיון הציוני. הוא היה בין מקימי התנועה הציונית בעירנו.

ד"ר נאדל היה איש נעים הליכות ושופע הומור לעיסוקו המקצועי הוסיף את הדאגה לצרכי ציבור. כשפרצה מגיפה בעיר היה מהפעילים להדברתה, דאג לחיטוי ולחיסון ולא נח עד אשר חלפה הצרה. הוא נטל חלק בפעולות תרבות למיניהן, בארגון הצגות ונשפים. כשקם בית־הספר העברי בעיר העמיד לרשותו חלק מביתו ברחוב קוליובה. כשצריך היה להשיג "פרוטקציה" כלשהי אצל השלטונות הוא היה הכתובת. לאירגון

"יד חרוצים" ולחבריו, בעלי המלאכה הזעירים, שימש אפוטרופוס וחבר ועד במשך שנים רבות.
מלבד היותו רופא כללי התמחה, כאמור, ברפואת שיניים. בביתו ניהל מעבדה לשיניים ובה העסיק מספר בחורים. תמורת תשלום נמוך לימד אותם את מקצוע טכנאות השיניים.
במוצאי שבתות אפשר היה לראות את ד"ר נאדל בבית הקפה של משפחת לאנדסמאן. שם היה לוגם כוס קפה יחד עם ידידיו, ומספר בדיחות ואנקדוטות מימי צעירותו. איש גבוה היה וצנום, לבוש בקפידה ומעורר כבוד.
מוצאו של ד"ר נאדל היה מבית עני ואת השכלתו ומעמדו רכש לו בכוחות עצמו. שלושה בנים ובת אחת היו לו. הבכור ליאון היה מורה בגימנסיה, הצעיר זיגמונט למד רפואה ורק מאצ'יק הקטן נשאר ללא מקצוע. הבת סוזי נישאה לד"ר פאנצר, אשר ידע כחותנו למזג את העיסוק ברפואה עם עבודה ציבורית ענפה.

ב. ר.

דויד האבר

דויד האבר, הצלם היחיד בעיר, היה מסור לעניין הציוני בלב ונפש, במיוחד נודע בעבודתו למען הקק"ל. כאיש נחבא אל הכלים מטבעו, עשה את עבודתו הציבורית בענוה ובטאקט רב. שנים רבות שימש כיו"ר הועדה למען הקק"ל בקאלוש. בתקופה מסויימת ישבתי בועדה כנציג תנועת "גורדוניה", הייתי אז בחור צעיר וכמוני היו גם רוב החברים בועדה, האבר היה המבוגר בינינו. כאשר ה"שמאל" החליט לעמוד על כך שיו"ר הועדה יהיה אחד משורותיו חששתי שהאבר, אשר ייצג את הציונים הכלליים בועדה, ייפגע ויוותר על מקומו, ביחוד כאשר מחליפו אמור היה להיות בחור צעיר ששנותיו כמחצית שנותיו של האבר. להפתעתי קיבל האבר את השינוי ללא התנגדות והמשיך לשבת בועדה, ולמלא בה את תפקיד הגזבר במסירותו הרגילה לעניין כאילו לא קרה דבר. אני בטוח כי הוא נפגע קשות ורק יחסו החם אל הנוער הציוני, אשר בו ראה את התקווה להגשמת הציונות, איפשר לו להמשיך בפעולתו. נודע לי כי בשנים הבאות שוב נבחר דויד האבר ליו"ר הועדה למען הקק"ל ומילא תפקיד זה עד פרוץ המלחמה.

דוד הבר, לידו אשתו ואוקה דנקנר

הערכתי מאוד את האיש, את מסירותו, צניעותו ואת השקט והטאקט שגילה ביחסיו עם בני אדם. רק פעם אחת ראיתיו נרגש מאוד. הוא הגיע עד סף היאוש בגלל העזיבות הרבות של הנוער את המחנה הציוני והצטרפות רבים ממנו לשורות הקומוניסטים. היה זה בשנת 1929 לאחר סגירת העליה לא״י. על יאושו סיפר לי, כשדמעות בעיניו, כאשר חזרתי מההכשרה לקאלוש. גם אני הייתי מודאג מהמצב, אך נסיתי לעודדו. ודאי הוא שלא היה זה בזכותי, אך עובדה היא שדויד האבר נשאר נאמן להכרתו הציונית ופעל למען הציונות עד ימיו האחרונים.

חיים ה.

האחים בנצ׳ר

אלעזר בנצ׳ר היה בין הפעילים ביותר בקרב שוחרי השפה העברית בקאלוש, במיוחד בקבוצות ״עבריה״ שהתקיימו בעיר בשנות ה־20 הרא־שונות. הוא היה בחור נאה ונחמד, ונערץ על כל חניכיו וחניכותיו. לאחר שהתפרקו ה״עבריות״ היה פעיל ב״התאחדות״ ובתנועה הציונית, בעיקר בשדה התרבות. לא הסתפק בהטפה לציונות ועלה ארצה. כעבור זמן נאלץ לחזור לקאלוש, אולם כל שנותיו חלם על שיבה לארץ ישראל,

גם לאחר שנשא אישה, את חנה לבית הופמאן, ופתח עסק בקאלוש, ראה את עצמו כתושב ארעי בעיר. מכתביו ששלח לבני משפחתו ול־ידידיו בארץ, מעידים על געגועיו העזים לא״י. הוא היה ער לחורבן המתקרב, אך לא זכה להציל את עצמו ממנו ונספה בשואה עם כל בני משפחתו.

גם אחיו הצעיר אהרון, שהיה איש עסקים חשוב בקאלוש, היה ציוני מסור, וביתו שימש בית ועד לפעילי הציונים בעיר. אשתו, ילידת העיר ז׳שוב, היתה כמו אהרון פעילה בארגונים שונים בעיר. המשפחה כולה נספתה בשואה.

הבכור מבין בני בנצ׳ר, משה, היה מראשוני העולים לא״י. בארץ היה תחילה חבר קיבוץ ואח״כ התיישב בחדרה שבה היה ידוע כמשה ברקני. הוא נפטר לפני שנים אחדות בחדרה. אשתו דוניה מבית קולברג — אף היא ממשפחה ציונית בקאלוש היתה.

נ. ה.

ד״ר מאוריצי פנצר

אחת הדמויות הפופולאריות ביותר בקאלוש של שנות השלושים היה ד״ר מאוריצי (משה) פנצר. יליד סטאניסלאבוב היה ולאחר שנשא אישה את בתו של ד״ר נאדל התיישב בקאלוש. תוך זמן קצר זכה להערכה והוקרה מצד כל האוכלוסיה היהודית בעיר, הן כרופא והן כאיש ציבור. הוא היה רופא כללי מבוקש והתפרנס יפה ממקצועו, אולם המטרה החומרית לא היתה אצלו העיקר. הוא היה רופא עממי במלוא מובן המילה. במקרים רבים כשהדבר נגע למשפחה חסרת אמצעים, סרב לקבל שכר בעד הביקור או שהסתפק בתשלום סמלי. הרבה פעמים היה גם מסייע לחולים עניים ברכישת תרופות. למרות שידיו היו מלאות עבודה, אפשר היה לפנות אליו בכל שעה והוא לא היה משיב את פני הפונים ריקם, גם לכפרים שבסביבה ובעיקר אל החולים היהודיים היה יוצא במכוניתו.

לא פחות מאשר כרופא הצטיין ד״ר פנצר בפעולתו הציבורית. כקצין מלואים בצבא הפולני היה מעורה גם בקרב האוכלוסיה הנוצרית בעיר, אך מסירות גילה ראשית כל לצרכי הציבור היהודי. הוא עמד בראש כמה ארגונים ומוסדות יהודיים, כמו הבנק הקואופרטיבי, אגודת הספורט

״הכות״ ואגודת בעלי המלאכה. לאחרונים שימש אפוטרופוס ודואג. בשבתות ובחגים אפשר היה לראותו במקום התפילה של אנשי המלאכה מ״יד חרוצים״ בפרוזדור (״פוליש״) של בית־הכנסת הגדול. מטעמה של רשימת בעלי המלאכה נבחר ד״ר פנצר למועצת הקהילה ובשנת 1939 היה אחד מחמשת היהודים שנבחרו למועצת העיר. חודשים מספר לפני פרוץ מלחמת העולם השניה נבחר לתפקיד חבר בהנהלת העיר (לאבניק) והחליף בתפקיד זה את ש׳ שפינדל. בחירתו נתקבלה בסיפוק רב ע״י יהודים מכל החוגים בעיר, אולם רק זמן קצר זכה לכהן במשרה הנכבדת.

בפרוץ מלחמת העולם גוייס ד״ר פנצר לשרות מלואים. לאחר שהגרמנים כבשו את מערבה של פולין חזר לקאלוש וישב בה זמן קצר תחת השלטון הסובייטי, אך הסובייטים הגלוהו לרוסיה. הודות לכך ניצל מהגורל שפקד את אנשי האינטליגנציה היהודית בקאלוש בימי השואה. אולם אשתו סוזי נספתה. ברוסיה התגייס ד״ר פנצר לצבא הפולני של הגנראל אנדרס ועם צבא זה הגיע לא״י בשנת 1943.

הע׳

דויד רייטר

דויד, בנם של חיה ויהודית, היה מפעילי ״השומר הצעיר״ בקאלוש. לאחר שסיים את בית הספר היסודי עבד תקופה מסויימת במשרד עורך דין. בשנת 1933 יצא להכשרה וממנה גוייס בשנת 1937 לצבא הפולני. בשנת 1939 השתתף בקרבות נגד הגרמנים וכשנסתיימה המלחמה חזר לקאלוש. כאשר נסוגו הסובייטים מקאלוש בשנת 1941, הלך גם דויד בעקבותיהם מזרחה ושירת כלוחם בחזית בשורות הצבא האדום. בהיותו בתורקמניה הכיר את שושנה, ילידת ז׳יטומיר, ונשאה לאישה. יחד איתה הגיע במסגרת הרפאטריאציה לפולין ומשם עבר הזוג בדרך ה״בריחה״ לברגן בלזן. שם הצטרפו לקיבוץ של ״השומר הצעיר״ ;דויד שימש בו כמה חודשים כמחסנאי. בראשית מאי 1947 הגיעו דויד ושושנה כמע־פילים לארץ ומיד הצטרפו לקיבוץ ״יד מרדכי״. בקיבוץ הצעיר, שהוקם רק לפני זמן קצר, עבד דויד במוסך במסירות ותוך אחריות רבה לתפקיד. שבועיים לפני הקרבות ביד־מרדכי שהתה רעיתו של דויד בבית־חולים. לאחר שהחלימה שושנה ממחלתה, חזר איתה דויד למשק. בדרך התעכבו

ברוחמה ושם נודע להם כי יד־מרדכי נצורה ומנותקת. אף על פי כן עשה דויד מאמצים להגיע לקיבוץ הנצור. ״לא יתכן שאנשים זרים יגנו על יד־מרדכי — אמר — ואני אשאר בעורף״. מיד לאחר בואם לקיבוץ נחפז דויד להתייצב בעמדה שנקבעה לו.
למחרת החלה ההתקפה המצרית הכבדה על יד־מרדכי. דויד וחבריו נלחמו נואשות ובקור רוח עד שנפגע מפגיעה ישירה של פגז תותח ונפל. היה זה ביום השני לקרבות, 20 למאי 1948, שנה אחת בדיוק לאחר הצטרפותו ל״יד־מרדכי״. כיתר חבריו החללים נקבר ארעית, ועם שח־רורה של הנקודה הועברה גוויתו לגבעת ההנצחה. כבוד לזכרו.

י. מ.

אברהם בריל

מאז שהוקם בשנת 1947 ארגון יוצאי קאלוש בישראל, במשך 30 שנה עמד בראשו אברהם בריל. הוא היה ממייסדי הארגון והרוח החיה בו. לעולים ארצה, בעיקר לאלה שהגיעו אליה לאחר השואה, שימש כתובת

אברהם בריל

מרכז הציונים הרביזיוניסטים לגליציה המזרחית
Centrala Sjonistów Rewizjonistów na Małopolskę Wsch.

מספר ... שנת תרצ״א

תעודת חבר Legitymacja

פ״ה ... Brill Adolf ... W.P.

בעי׳ ... Kałusz ... w

הנהו חבר ברית הציונים הרביזיוניסטים בגליציה המזרחית

jest członkiem Zrzeszenia Sjonistów-Rewizjonistów Małopolski Wschodniej.

Lwów listopad 1930.

ZA CENTRALE:

Jehoszua Rotenstreich ... Prof. J. Rothmann

Jakób Margoszes

תעודת חבר של א׳ בריל בברית הצה״ר

ראשונה והוא דאג להם כמיטב יכולתו. כמו כן פעל למען הנצחת זכרה של קהילת קאלוש, אם ע״י קביעת לוחות זכרון בבית הכנסת בוגרצ׳וב בתל-אביב ובמרתף השואה בירושלים, אם ע״י נטיעת חורשה ע״ש קדושי קאלוש ביער הקדושים של הקהק״ל. עוד בשנות ה־50 הגה את רעיון ״ספר קאלוש״, אך לא זכה לראות בהגשמתו.

אברהם בריל נולד בקאלוש בשנת 1907. היה פעיל בתנועה הרביזיוניס־טית בעיר ועלה ארצה עם אשתו דבורה בשנת 1934. הוא נפטר בתל־אביב בגיל 70.

ל. ר.

במלחמה ובשואה

ל. בן יחיאל

ימי ספטמבר 1939

הימים של סוף קיץ 1939 היו יפים במיוחד. חום נעים של קיץ פולני שרר במשך תקופה ארוכה ודומה כי גם השמים היו בהירים יותר מתמיד. אולם לא כן שמי הפוליטיקה, אלה היו מעוננים מאוד. מזה כמה שבועות הורגשה באויר המתיחות המדינית. העולם כולו עקב בדריכות אחר צעדיו של הרודן היטלר אשר לא הסתיר כלל את כוונותיו התוקפניות כלפי מדינת פולין, שאיתה קיים עוד לפני זמן לא רב יחסי ידידות. פולין מצידה הגבירה את כוננותה הצבאית. אימרתו של שר ההגנה הפולני רידז־שמיגלי, כי העם הפולני לא יסכים לוותר אפילו על כפתור אחד משלמתה של פולין, היתה לסיסמה לאומית.

עמדתם של יהודי פולין לנוכח המצב היתה ברורה. יותר מאשר אי־פעם בתולדותיהם היתה הזדהותם עם המדינה הפולנית ללא עוררין. השאיפה המשותפת היתה לבלום את יצר ההתפשטות של הרייך ה־3 שמטרתו הקרובה היתה פולין. כמו כל יהודי פולין השתתפו גם יהודי קאלוש בכל פעולות הכוננות לקראת המלחמה שעלולה היתה לפרוץ כל רגע. במיוחד היה חלקם רב ב"קרן ההגנה הלאומית", ובמלווה שעליו הוכרז עוד במאי 1939.

והנה הרעה אשר ממנה חששו הכל התרגשה ובאה. ב־1 לספטמבר הותקף הגבול המערבי של פולין והצבא הגרמני חדר לתחומה כמעט בלי התנגדות, שטף חלקים ניכרים משטחה של המדינה והתקדם מזרחה. לקאלוש הרחוקה מהגבול עם גרמניה מרחק רב הגיעו הידיעות על אי־הצלחתו של הצבא הפולני המהולל להדוף את התוקף כבר בימים הראשונים של המלחמה, אולם רק ב־5 לספטמבר ניתן לתושבי העיר להרגיש את הדבר על בשרם. היה זה יום ב' בשבוע, יום השוק בקאלוש. העיר המתה איכרים ונשות כפר, שבאו כדרכם כל שבוע לעיר למכור את תוצרתם. השווקים היו מלאים קונים ומוכרים, וגם ילדים לרוב. אלה היו בטלים מלימודים, בגלל המלחמה לא נפתחו בתי הספר במועדם הרגיל. בשעה 11 בערך נשמעה לפתע אזעקה. האוכלוסיה שהוכנה למל־

חמת גאזים נתפסה לבהלה. המוני אדם נתקפו אימת מוות. איכרים השליכו מרכולתם, חנוונים נטשו את דוכניהם העמוסים סחורה, חנויות נסגרו. החלה מנוסה כללית אל הנהר הקרוב — מלינובקה. לפי ההסברים בדבר התגוננות אנטי־אווירית, שניתנו לאוכלוסיה, אין לגאזים שליטה במים, ועל כן זרמו ההמונים בכיוון לנהר. היו כאלה שריח הגאז כבר הגיע לאפם... למעשה רק אווירון אחד, ואולי שניים, עברו בשמי קאלוש, הטילו כמה פצצות ליד תחנת הרכבת ופגעו בבית בודד. קרבנות בנפש לא היו. אולם לתושבי קאלוש היה זה סימן מוחשי ראשון למלחמה.

בימים הבאים רבו הסימנים. בעיר הופיעו הפליטים היהודיים הראשונים ממערבה של פולין ואלה סיפרו על מעשי הרצח והשוד של הגרמנים והאספסוף המקומי, המנצל את מצב ההפקר שנוצר עם נסיגת הצבא והשלטון הפולני. מיום ליום הלך וגדל זרם הפליטים כשפניהם מזרחה ודרומה לגבול עם רומניה. חלק מהפליטים נתקע בעיר. מקצתם מצאו קורת גג בעזרת הנשים של בתי הכנסת ועם גבור הזרם היו שנתקבלו גם בבתים פרטיים. אל יהודי העיר הוותיקים נוסף סוג יהודים חדש אשר זכו במרוצת הזמן בכינוי הרוסי "בייז'נצי" (פליטים).

בינתיים היו תושבי קאלוש עדים להרס המדינה הפולנית. אל זרם הפליטים האזרחים, יהודים ולא יהודים, נוספו חיילים בלי נשק ובלי מדים, עייפים ורעבים. השלטון הפולני בעיר הלך ודעך. השוטרים הפו־לניים, הז'אנדארמים בפי העם, שעוד לפני ימים מספר הפילו חתיתם על העיר, נעלמו אחד אחד. ברחובות המאוכלסים יהודים נראו כל מיני "טיפוסים" מהפרברים והכפרים הסמוכים עם שקים בידיהם. הסתלקותם של הממונים על הסדר שימש אות כי שעת הביזה קרבה.

הלכו והתאמתו הידיעות על התקרבותם של הגרמנים ואף על כניסתם לדרוהוביץ', בוריסלאב וסטרי, המרוחקות רק כמה עשרות קילומטרים מקאלוש. המבוכה והפחד מפני הבאות גברו משעה לשעה. בשבת שאחרי ראש השנה, ב־16 לספטמבר, הגיעה החרדה בקרב יהודי קאלוש לשיאה. למחרת נפוצו שמועות כי הצבא הסובייטי עבר את הגבול הפולני לאורך הנהר זברוץ' וחדר לשטח המזרחי של פולין. חיש מהר קיבלו השמועות את אישורן. השאלה שהציקה עתה היתה: איזה מ־2 הצבאות, הגרמני או הסובייטי, ייכנס לקאלוש. רק יום או יומיים ריחף סימן השאלה מעל העיר. לאחר שנמסר בראדיו כי קאלוש תיכלל בתחום השלטון הסובייטי נשתנה מצב הרוח כבמטה קסם. לפתע הופיעו ברחוב בחורים יהודיים

ורובים בידיהם, הם נטלו על עצמם את תפקיד השמירה על הרחובות היהודיים ולמעשה שמרו על הסדר כמעט בכל העיר. שוחרי הביזה נעלמו כלא היו, ובעיר השתררה דממה וציפיה למאורע הגורלי. ביום ג׳ בשבוע, ב־19 לספטמבר, בשעה 5 בערב, הופיע ברחוב סטאניסלא־בובסקה הטאנק הסובייטי הראשון. כל אנשי העיירה עמדו לאורך הרחוב וחזו בכניסתם של ראשוני החיילים מהצבא האדום לקאלוש, היו בנות ש״כבשו״ את הטאנקים ואת היושבים בהם בחיבוקים ובנשיקות. עידן חדש החל בקאלוש.

בלומה רייטמן

בימי השלטון הסובייטי

אמצע ספטמבר 1939. המלחמה נגד גרמניה שהחלה רק לפני שבועיים מגיעה לקיצה. אנשי השלטון והצבא הפולני במספר רב בורחים אל עיר הגבול זאלשציקי בנסותם להגיע משם לרומניה. בעזבם את קאלוש יש ביניהם המשמיעים קריאות גנאי וקללות לעבר היהודים הנבוכים והחרדים לגורלם. זמן קצר נשארת העיר ללא שלטון והפחד מפני העתיד להתרחש מגיע לשיאו. לפתע נשמעת בכל העיר הבשורה המשמחת — אנו עוברים לידי השלטון הסובייטי. התרגשות בלתי רגילה תוקפת את כל האוכלוסיה בעיר, אולם יותר מכולם שמחים אנשי השמאל היהודיים, המקווים כי יחד עם הצבא האדום, העומד להכנס, תבוא הישועה לעיר ולתושביה.

בשבוע השלישי של ספטמבר נכנסו ראשוני הטאנקים הסובייטיים אל קאלוש ונתקבלו ע״י חלקים גדולים של התושבים היהודיים בשמחה יתרה. מאופקים יותר היו האוקראינים ורק הפולנים לא הסתירו את מורת רוחם מהשינוי בשלטון, שבא כתוצאה מתבוסת פולין במלחמה.

ימים מספר לאחר כניסתו של הצבא הסובייטי לעיר החל השלטון החדש להתארגן. בתחילה תפסו אנשי המקום, בעיקר אלה שהיו ידועים כקו־מוניסטים, משרות שונות, ביניהן גם חשובות ורמות. לייב ברמאן היה לראש העיר, זוניו אייזנשטיין תפס עמדה חשובה בתחום הכלכלה, וכן גם אחרים היו לאנשי שררה וסייעו למשטר החדש להתבסס. למעשה לא נהגו הרוסים לדקדק הרבה בבחירת האנשים למשרות. על כן זכו אוקראינים ויהודים מכל החוגים בתפקידים בכירים. אולם לא עבר זמן רב ובעיר החלו להופיע קומיסארים אוקראינים מרוסיה ואלה תפסו את מקומות המפתח. רק בדרג שני סייעו להם אנשי המקום.

הסימנים הראשונים של הסדר החדש, שהביא אתו השלטון הסובייטי, ניראו במיוחד בחיי הכלכלה. היא החלה בהדרגה, אך באופן ברור, להדמות לסדר המקובל בברית המועצות. בעלי המלאכה התארגנו בקו־אופראטיבים (ארטלים) ושיטה זו לא פסחה אפילו על השוחטים. הסוח־

רים הגדולים והבינוניים נאלצו לוותר על עסקיהם, אולם היו ביניהם שהמשיכו לעבוד כשכירים בבתי העסק שלהם תחת הנהלתם של זבנים לשעבר. אחדים דאגו למצוא לעצמם מקומות עבודה במפעלים ומוסדות ממלכתיים מתוך אמונה שזה ישחרר אותם מתיו הבורגנות שדבק בהם. ואם הולאמו חנויות ובתי עסק בינוניים, על אחת כמה וכמה המפעלים הגדולים יותר כגון בית מבשל הבירה של מילשטיין ושפינדל, מנסרת העצים של הולדר, החנויות הקואופראטיביות של האוקראינים (סויוז) ושל הפולנים. מפעלי הטאס״פ, חברת האשלג הגדולה, היתה לסניף של ה״גלאבכימפרום״ שמרכזו במוסקבה. כמנהל הסניף, שכלל גם את מפעלי האשלג בסטבניק ובהולין, הועמד הכימאי ד״ר בולסלאב דרובנר, יהודי מתבולל מקראקוב, ממנהיגי המפלגה הסוציאליסטית הפולנית, הפפ״ס. הוא מינה לתפקידי מפתח במפעלים שבהנהלתו כמה פליטים יהודיים וכך זכה הטאס״פ, מבצר הכלכלה הפולנית במקום, לראשונה בתולדותיו, לדריסת רגל יהודית. גם בחנויות האוקראיניות והפולניות, ששימשו בימי השלטון הפולני מכשיר במאבק נגד הסוחר היהודי, עבדו עתה יהודים לצד אוקראינים.

מצב האספקה בעיר היה בכי רע. עוד לפני שהולאמו העסקים נצטוו החנוונים והסוהרים לפתוח את החנויות ולמכור את כל מה שהיה בהן. ראשית כל נעלמו מהן מצרכי המזון הבסיסיים. היו חנוונים שהסתירו חלק מהמלאי שהיה ברשותם והסחורה מצאה תוך זמן קצר את דרכה לשוק השחור. לפני החנויות נוצרו תורים ארוכים של בני המקום, לעומת זאת היו חיילים וקצינים סובייטיים פטורים מעמידה בתור. הם קנו כל מה שמצאו בחנויות בכמויות גדולות ואף לא עמדו על המקח כשנדרשו מהם מחירים גבוהים. היו סוחרים ששמחו להפטר מסחורה שמזמן היתה מונחת אצלם כאבן שאין לה הופכין, מה עוד שקיבלו עבורה רובלים סובייטיים רבים וטובים. אולם תוך זמן קצר התברר כי רווחיהם היו מדומים. בכסף שצברו מהפדיון לא יכלו לחדש את המלאי, ובמקום סחורה היו עתה בידיהם ערימות כסף שערכו הלך ופחת.

כאמור הלאימו הסובייטים את כל העסקים ובתוכם גם את המאפיות. הדבר גרם רק להתמעטות כמות הלחם. שעות רבות עמדו אנשים בתור כדי לזכות בכיכר לחם. בימי השלטון הישן היה אדם המכבד את עצמו מתבייש לעבור בחוצות העיר עם לחם לא עטוף, עתה היה הלחם שנרכש למקור גאווה לנושאו, סימן להישג.

הפקידים הסובייטיים הבכירים שהגיעו מרוסיה היו כמובן זקוקים לדייר. על מנת להשיג דירות עבורם השתמש השלטון החדש בכל מיני אמתלות. בני משפחת פלצ׳ינסקי שבבעלותה היה בית חרושת לפעמונים הוגלו לרוסיה כקאפיטאליסטים ודירותיהם נמסרו למחלקת החינוך ולמנהל המחלקה. בית המלון של משפחת לאנדסמאן נתפס כולו ע״י הפקידים הרוסיים. תחילה גרו הלאנדסמאנים לצידם, אולם כעבור זמן קצר נאלצו לפנות את מקומם במלון ולעבור לדירה שכורה. גם הבית הגדול של הרופא־הווטרינאר ספיר עבר לידי הרוסים ולמעשה רוב הבתים הגדולים והיפים אוכלסו על ידם. עם התבסס השלטון החל הוא לתת את דעתו ליסודות שניראו בעיניו עויינים את המשטר הקומוניסטי. מגר׳ מ׳ פריד־לנדר, יו״ר ההסתדרות הציונית בקאלוש, ואברהם שטיין שנחשד בטרוצקיזם הוגלו למזרח רוסיה. ביוני 1940 הוצאו מבתיהם עשרות פליטים יהודים שהגיעו לקאלוש ממערבה של פולין והובלו אף הם למחנות עבודה בסיביר, בין הגולים היה גם ד״ר דרובנר. הפליטים הואשמו בכך שסירבו לקבל תעודות זהות סובייטיות והצהירו על רצונם לחזור לבתיהם שהיו תחת שלטון גרמניה.

גאליציה המזרחית כולה הוכרזה כחלק אינטגראלי של אוקראינה הסוב־ייטית וכונתה בשם אוקראינה המערבית, השפה האוקראינית הפכה לש־פת המדינה והיא שלטה בכל: במשרדים, בבתי הספר, בעיתונות ובחיי התרבות והבידור. השלטון הסובייטי גרם לשיתוקן של כל המפלגות והאירגונים היהודיים והלא־יהודיים. כמו כן הופסקה כל הפעילות הצי־בורית. כל מוסדות העזרה והתרבות היהודיים, חדלו לפעול. לעומת זאת פתחו השלטונות חוגים להשכלה וקורסים שבהם נלמדה ההיסטוריה של המפלגה הקומוניסטית. ה״קורס המקוצר לתולדות המפלגה הקומו־ניסטית (הבולשביקית)״ הפך לספר הנפוץ ביותר, כמו התנ״ך להבדיל. עתון מקומי בשפה האוקראינית החל להופיע בקאלוש ובו פורסמו בעיקר תיאורי החיים המאושרים של האוכלוסיה תחת השלטון הסובייטי ש״גאל את הלאומים מעול הקאפיטאליזם״.

לשבחו של השלטון הסובייטי עלי לציין כי הוא עשה רבות למען השכלת העם, ובני הנוער במיוחד. הלימוד בבית הספר התיכון, שהיה בימי הפולנים נחלתם של בני העשירים והאמידים בלבד, נתאפשר בימי ה־סובייטים לכל דכפין. בית הספר התיכון בן 10 שנות לימוד היה מלא, ולמדו בו בלי כל תשלום יהודים, אוקראינים ופולנים. לנוער המבוגר

נפתח בי״ס תיכון ערב והודות לו זכו עשרות נערים ונערות, שבימי השלטון הפולני יכלו רק לחלום על לימוד בגימנסיה, לרכוש השכלה תיכונית.

רוב המורים בבתי הספר נשארו במקומם ורק המנהלים הפולניים הוחלפו באוקראינים. חלק מהם השכילו להסתגל למשטר החדש וגילו נאמנות רבה למשטר הסובייטי, אך למשה היו לאומנים קנאים ובימי הביבוש הגרמני הראו את פרצופם האמיתי. לצידם של המורים הוותיקים, פו־לנים ואוקראינים, תפסו מקום מורים יהודים, חלקם מקאלוש וחלקם פליטים ממערבה של פולין, ביניהם ד״ר קולברג, מילשטיין אייזנברג וארדשטיין. אף אני, שלמדתי פעם בגימנסיה של קאלוש, אך מעולם לא חשבתי כי יבוא יום ואוכל ללמד בה, נתקבלתי כמורה בבית הספר התיכון. בהכנסי לכיתה הייתי מאושרת כשראיתי לפני ילדים יהודיים מכל שכבות העם תופסים את ספסלי התלמידים. הם למדו בחשק רב, נדמה היה להם שרכישת השכלה תסלול לפניהם דרך לעתיד מבוסס. יחסיהם עם חבריהם לכיתה מבני האוקראינים היו יחסי ידידות ואחוה. אולם לאחר כניסת הגרמנים לעיר נתגלו האחרונים כשונאי ישראל, אשר התנכלו ללא רחמים לחבריהם מספסל הלימודים. גם אותי, כפי שנודע לי לאחר המלחמה, חיפשו תלמידים אוקראינים למחרת עזבי את קאלוש, הם באו להרגני כיוון שהייתי מורה סובייטית. באין יכולת להתנקם בי רדף אחד התלמידים, אשר גר בשכנות לביתנו, את אמי ואת אחיותי, עד שהתברר לו, כי לגרמנים שיטות טובות יותר מאשר לו. כאשר חזרתי לקאלוש לאחר המלחמה מצאתי בה כמה מהמורים ה־אוקראינים שנשארו בעיר בימי הכיבוש הגרמני, הם המשיכו לעבוד בבית הספר. ביקרתי בבית הספר, הכיתות ניראו כפי שהיו בימים שבהם עבדתי בו, אך בין התלמידים לא היה אפילו ילד יהודי אחד.

לוי טאובר

כך החל חורבן קאלוש היהודית

רעש אדיר העיר את קאלוש השכם בבוקר יום א' 22.6.1941. אוירונים שחורים פולטי עשן עברו ביעף מעל גגות הבתים ופה ושם התמוטטו ארובות. אנשים מבוהלים יצאו החוצה לראות מה קרה, אחרים עמדו כבר מזה זמן מה בתורים לפני חנויות הלחם. אלה גם אלה היו הראשו־נים שראו את ההרס אשר נגרם ע"י האוירונים שזה עתה עברו בשמי העיר — במקומות שונים עמודי חשמל הפוכים ובחלק מהבתים שמשות מנופצות. בטרם נודע מה קרה נשמעו צעקות מבית ברח' סלובאצקיגו. אשתו של משה שפיגלר, חתנו של יוחנן ויינטראוב, פרצה החוצה בצ־עקה: "בעלי נהרג במיטתו". היה זה הקורבן הראשון של קאלוש במלחמה בין גרמניה לברית המועצות, שפרצה באותו בוקר. לא עברו אלא דקות מספר וברחובות העיר נראו כרכרות חוזרות במהירות מתחנת הרכבת. התברר שהאוירונים הגרמניים עשו שמות גם ברכבת, אשר עמדה לצאת לסטאניסלאבוב. ביריות שנורו מהאוירונים נהרגו נהג הקטר וכמה נוס־עים. כל אותו יום היו הלוויות של יהודים ולא־יהודים. בשעה 11 ניתן אישור רשמי למה שהתרחש. בראדיו נמסרה הודעתו של מיניסטר החוץ של ברית המועצות, מולוטוב, על ההתנפלות הבוגדנית של צבא גרמניה על ברית המועצות.

החלה בהלת הנסיגה והבגידה. החיילים האוקראינים ממחוזות אוקראינה המערבית היו ראשוני העורקים מהצבא האדום. בעיר נפוצו שמועות חסרות יסוד כי יהודים הורגים אוקראינים לאומנים. אלה התכוונו להקים בסיועה של גרמניה מדינה אוקראינית עצמאית. חרף הכרזתו של המט־רופוליט היווני־קאתולי מלבוב, שפטיצקי, כי גם יהודים יוכלו ליהנות מזכויות אזרח במדינה האוקראינית הלכה וגברה ההסתה נגד יהודים. אווירת אימים השתררה בעיר. היו שהצליחו לברוח עם הסובייטים הנסו־גים, אך היה זה רק מיעוט קטן מתושבי העיר היהודים. רובם הסתגרו בבתיהם מאחורי מנעול ובריח ורק דרך החלונות הציצו החוצה לראות את המתרחש. על כל החנויות ומחסני הממשלה הופיעו שלטים בצבע

כחול־צהוב עם הכתובת: "אוקראינסקה דרז'אבנה מאינו" (רכוש ממשלתי אוקראיני).

ימים מספר שרר בעיר שקט מתוח עד אשר בצהרי יום אחד ניראו נכבדים אוקראינים עם פרחים ביד צועדים בכיוון לרח' סטאנוסלאבוסקה לקבל את פני הגרמנים. להפתעת הכל היו אלה ההונגרים שנכנסו לעיר; קצינים מאדיארים רכובים על סוסים וחיילים הולכים ברגל או נוסעים בעגלות כבימי פראנץ יוזף, קיסר אוסטרו־הונגריה, ניראו ברחובות העיר.

באותו זמן שררה איבה בין ההונגרים והאוקראינים בגלל חבל רוסיה הקארפאטית שסופחה להונגריה ע"פ הסכם מינכן והתעללות ההונגרים באוכלוסיה האוקראינית שם. כניסת ההונגרים לקאלוש גרמה לכן אכזבה מרה לאוקראינים, שקיוו לקבל את פני הצבא הגרמני ונאלצו להסתפק בבני בריתם של הגרמנים. בלית ברירה מסרו את הפרחים להונגרים. מיד הוחל בחיפוש אחר אנשים שיוכלו לשמש כמתורגמנים. התברר שבקאלוש מתגוררות כמה משפחות יהודיות אשר השפה ההונגרית שגורה בפיהם. ראשון הובא למפקדה ההונגרית יהודי, שמוצאו מבודאפשט, הידוע בכינוי "דער פעסטער". בזמנים כתיקונם היה מוכר סוכריות בחנות שבמרתף אחד הבתים ברחוב סאלינארנה, עתה הפך למתרגם מהונגרית לאוקראינית ויידיש. גם בני משפחת בּיננפלד שישבו שנים בהונגריה היו לעזר.

פקודתם הראשונה של ההונגרים היתה לפתוח את החנויות ולתלות על כל אחת מהן שלט ובו המלים "ז'ידו איזלט", כלומר חנות יהודית. הם חמסו את העיר ללא רחמים, את המחסנים הממשלתיים רוקנו ומחנויות היהודים הוציאו כל מה שמצאו בהן חינם, או ששילמו בכסף הונגרי מלחמתי. את כל הרכוש שלחו להונגריה. האוקראינים התלוננו לפני השלטונות הגרמניים בסטאניסלאבוב על ההונגרים הגוזלים את רכוש "ממשלתם", והתוצאה היתה — כך לפחות סברו בקאלוש — שהגרמנים החליפו את ההונגרים. יום אחד הופיעו בחוצות העיר מודעות גדולות ובהן נאמר שהעיר קאלוש שוחררה משלטון הז'ידו־קומונה ומעתה היא חלק מדיסטריקט גאליציה שב"גנראל־גוברנמנט". היתה זאת מהלומה קשה לשאיפות האוקראינים שסברו כי בחסות השלטון הגרמני תקום מדינתם החופשית. התמימים ביניהם התנחמו שהדבר יתגשם לאחר שהצבא הגרמני יכבוש את בירת אוקראינה קייב. הפיקחים יותר התבדחו ואמרו כי בינתיים האדמה היא אוקראינית, הכסף פולני והשלטון גרמני.

לאוכלוסיה היהודית החלו ימים קשים מאוד. קבוצת הגרמנים הראשונה, אנשי ה"זונדרדינסט" וה"האופטמאנשאפט" שנעזרו בבני חושך מן העולם התחתון, אוקראינים ופולנים, עברה ברוב החנויות והבתים במרכז העיר, העמיסה את מיטב הציוד והרכוש על משאיות, וכך אירגנה את המפקדה ומקומות המגורים של אנשי השלטון. מבצע הביזה היה מכאיב מאוד, והוא נעשה תוך השפלה של המבוזזים, אך הוא עבר בלי קרבנות בנפש.

זמן קצר לאחר כניסת הגרמנים לקאלוש שלט בעיר ה"זונדרדינסט" ולצדו משטרה אוקראינית עם שלינסקי וניצ'אי בראש. באחת הפעולות הראשונות שלהם נאסרו כ־10 נכבדים מקרב יהודי קאלוש, ביניהם המורה פרידלנדר, מוצ'י שווארץ, קומפר וד"ר שוואלב. העצירים שימשו כבני ערובה ועל הקהילה הוטל לפדות אותם בכופר (קונטריבוציה), חצי ק"ג זהב ו־50 אלף רובלים סובייטיים. מיד התארגנה ועדה ציבורית וזו קבעה מיכסות לכל בעלי היכולת היהודיים בעיר. תוך זמן קצר נאסף הזהב והכסף, אפילו בכמות גדולה יותר מהנדרש. אנשי הוועדה טענו כי העודף ישמש לתשלום כופר נוסף, שהטלתו לא תאחר לבוא. לאחר ששולמה הקונטריבוציה שוחררו בני הערובה ואלה היוו את ה"יונדראט" הראשון בקאלוש. הגרמנים מצדם מינו מקרב ה"זונדרדינסט" איש קשר, "יודנרפרנט", שתפקידו היה לשלוט באנשי היודנראט. כפי שהניחו אנשי הוועדה, שאספה את הכופר לגרמנים, הוטלה כעבור זמן לא רב קונט־ריבוציה שניה, כבדה מהראשונה. הפעם הזאת נדרשו יהודי קאלוש למסור לגרמנים לא רק זהב וכסף, אלא גם סחורות וציוד מסוגים שונים.

בינתיים פורסמו גזירות שונות על יהודי העיר. הוטל עליהם לשאת על הזרוע סרט לבן עם מגן דויד. אח"כ הוסיפו גם מספר. כל משפחה חוייבה להעמיד מדי יום לפחות בן אחד, או בת, לעבודת כפייה. בערבים אסור היה להמצא מחוץ לבית, את מקלטי הראדיו צריך היה למסור לדואר. את דלתות הבתים הפונות לרחוב חייבים היו לסגור, רק בגדרות בין חצר לחצר נפתחו פתחים, והתנועה בין הבתים התנהלה בכניסות אחוריות.

כחודש לאחר שהגרמנים קיבלו את העיר לידיהם, ב־28 לאוגוסט 1941, התרחשה אחת הצרות הגדולות ביותר שפקדו את יהודי קאלוש בימי השואה. באותו יום ניראו בעיר אנשי הס.ס. הגרמני בליווי שוטרים מן

המשטרה האוקראינית המקומית. הם עברו ברחובות העיר זוגות ובידיהם רשימות. בלי לדעת מה צפוי להם מסרו יהודים איש לרעהו, דרך חצרות הבתים, כי סכנה אורבת למי שיצא החוצה באותו יום. תוך זמן קצר נודע מה מתרחש. הגרמנים אוספים, ע"פ הרשימות שבידיהם, רופאים, עורכי דין, מורים, רבנים וכיו"ב, בקיצור — את אנשי האינט־ליגנציה היהודית, ומביאים אותם לבניין המשטרה האוקראינית, ששכנה אז בבית סמוך לבניין הדואר הראשי. למובאים שמה ציוו לקחת איתם חליפה רזרבית, סדין ושמיכה, וכן לבנים ובגדי חורף. אם לא נמצא מישהו מהרשומים בביתו דרשו מבני משפחתו לדאוג לכך שהאיש ית־ייצב במקום האיסוף לבדו ובהקדם האפשרי. ואמנם לא מעטים מילאו את דרישת הגרמנים. היו נשים שמדאגה לשלום בעליהן ניגשו למקום האיסוף ובידיהן מזון וחפצים שונים, גם הן צורפו לקהל האנשים שעמדו להשלח למקום בלתי ידוע. כמו כן צורפו למשלוח יהודים מאחד הכפרים שנצטוו באותו יום לעזוב את כפרם ולעבור לקאלוש. בדרכם העירה נתקלו באנשי הגסטאפו ונצטוו על ידם להצטרף לאנשים שבבניין המש־טרה. עד שעות הערב העמיסו את מאות הנאספים שם על משאיות, והובילו אותם בכיוון רחוב קוליובה. יום יומיים היו ניחושים והשערות שונות באשר לייעד שאליו הובלו העצורים עד שנודע מפי נוצרים מן הסביבה, כי הם הובלו ליער פוילו, ושם נורו כולם ונקברו במקום. היה זה הטבח ההמוני הראשון שהגרמנים ביצעו בקאלוש, והוא כונה במשך הזמן "טבח האינטליגנציה".

ליאון רוזנמן

חורבנה של הקהילה

ריכוז היהודים בגיטו נכפה על יהודי קאלוש בסוף שנת 1941. הגיטו, שנקרא בלשון נקיה "רובע היהודים" (יידישס וונפירטל), כלל את האיזור של פודבאלה ונאדבאלה, ואת הרחובות שהיו עד המלחמה מאוכלסים בעיקר ע"י יהודים. היהודים שמחוץ לגיטו נאלצו לעקור לתוכו והם שוכנו בדירות יהודיות, שרובן היו קטנות ובקושי הספיקו לדייריהן הקבועים. העוברים הביאו איתם לגיטו את חפציהם האישיים הניתנים להעברה. את הרכוש הכבד יותר השאירו במקומם הישן, או שמכרו אותו ללא-יהודים בפרוטות. הצפיפות בגיטו היתה רבה והיא גברה עוד יותר לאחר שהועברו אליו יהודי הכפרים והעיירות שבסביבה, חלקם השתכן בבתי הכנסת. על הרובע היהודי שמרה המשטרה היהודית שהוקמה באו-תו זמן, אך השמירה לא היתה חמורה.

בערבים שרר בעיר עוצר ואסור היה להיראות ברחובות, אפילו לא בתחום הגיטו. הפחד מפני ההתפסות היה רב מפני שעוד בחודשיים הרא-שונים לכיבוש הגרמני היו 2 מקרים של הריגת יהודים שהפרו את פקודת העוצר. הקרבן הראשון היה לייב הלר, בעל חנות נעליים, אשר יצא מביתו בשעות הערב. חיילי סיור גרמניים ירו בו והרגוהו במקום. יותר מאוחר נתפס ברחוב בשעה מאוחרת בערב ישראל, נושא המים המשוגע. הוא הובא למשטרה ושם הכוהו השוטרים מכות רצח. צווחותיו של ישראל, שהיה בעל קול מחריד, נשמעו באותו לילה שעה ארוכה בכל האיזור עד שנדמו פתאום. לאחר שנמאסה עליהם ההתעללות ירו בו השוטרים האוקראינים ושמו קץ לחייו. שני המקרים הרתיעו את יהודי קאלוש מיציאה לרחוב בשעות העוצר, אך היו בכל זאת צעירים שלא נשמעו לחוק.

הגוף שבאמצעותו ניהלו הגרמנים את חיי היהודים בגיטו היתה מועצת היהודים, ה"יודנראט". הוא שכן בביתה של חיה אצ'י ריינר ובבית הס-מוך אליו, שהיה שייך למנשה קניגסברג. הכניסה למשרד היודנראט היתה מהצד האחורי כי החזית היתה מחוץ לתחום הגיטו. פעולתו הרא-

שונה של היודנראט היתה רישום האוכלוסיה היהודית בעיר. לא היה מי שלא קיים את חובת הרישום, כי מלבד העונש שהיה צפוי לנמנע מרי־שום נשללה ממנו הזכות לקבל את מנת המזון הזעומה, שחולקה ממח־סני היודנראט.

המועצה היהודית נתחייבה לעמוד לרשות השלטון הגרמני ולשרת את צרכיו. היו חברים ביודנראט שלא רצו, או לא יכלו, למלא את דרישות הגרמנים, ואלה הורדו ממשרותיהם, נשלחו לגסטאפו בסטאניסלאבוב ומשם לא חזרו. לפי השמועה עינו אותם באכזריות, שיסו בהם כלבים, והתעללו בהם בדרכים אחרות עד שנפחו נשמתם. הדבר נודע מפי ראש המשטרה היהודית מימלס, שהיו לו ידיעות ממקורות מהימנים. בין אלה שנשלחו לחיסול בסטאניסלאבוב היו לונק לאנדסמאן, לולק היבשמאן וד״ר שוואלב. קשה להעריך הערכה אובייקטיבית את פעולת אנשי ה־יודנראט. היו ביניהם שניסו לעשות כל מה שביכולתם כדי להקל על יהודי העיר, והיו שהלכו בדרך הקלה יותר ומילאו את רצון הגרמנים. אבל גם הללו עזרו לעתים ליהודים מסויימים, ולא רק לבני משפחותיהם. היודנראט נאלץ, כאמור, למלא את רצון הגרמנים, אבל הוא ניצל גם את תפקידו לאירגון סיוע לנזקקים. כמעט עד לחיסול הסופי של הגיטו התקיים מטבח לנצרכים ביותר ובו עבדו נשים אחדות בהתנדבות. כמו כן התקיים תקופה קצרה בית מחסה ליתומים, ועד לאקציה הגדולה באוקטובר 1942 פעלה גם מרפאה ובה כמה מיטות, שהיו כמובן תפו־סות תמיד. האמצעים למימון פעולות הסיוע באו מתשלומים שניגבו מהתושבים. בפעולות הסיוע השונות מילאו תפקיד נכבד אנשי אינטלי־גנציה מחוץ לקאלוש, שהגורל טילטל אותם בימי המלחמה לעירנו.

בקומת הקרקע של בית קניגסברג, מתחת למשרדי היודנראט, שכנה המשטרה היהודית, ה״אורדננגסדינסט״. באותו מקום היה גם בית כלא, שבו נאסרו עבריינים מבין אנשי הגיטו לפני שנמסרו לגרמנים או למש־טרה האוקראינית. למן הרגע הראשון לייסודה של המשטרה ועד לחיסול הגיטו עמד בראשה מימלס, פליט מצ׳כוסלובקיה, דובר בלשונם של הגרמנים כאחד מהם. הוא הגיע לקאלוש עוד בימים הראשונים של המלחמה, ובימי השלטון הסובייטי עבד כטבח בבית המלון של לאנדס־מאן. הוא לא היה מוכר בעיר עד שגילוהו הגרמנים ומינוהו לעושה דברים. בזמן הראשון היתה התנהגותו נסבלת, היה עליו לשרת את האדונים הגרמנים, אך עדיין היה זה בגדר הסביר. במשך הזמן נעשו

הגזירות הגרמניות חמורות יותר ויותר, ובעקבות זה נעשה גם מימלס קשוח יותר ויותר.
אחד מסגניו של מימלס היה שווייצר, פליט אף הוא, שבא לקאלוש כמו מימלס בימי השלטון הסובייטי. לשווייצר ואחיו — גם הוא הצטרף למשטרה היהודית — יצא שם של אנשים אכזריים, אשר התעלו לא פעם במעשיהם מעל לכוונות הגרמנים הממונים עליהם. בעת האקציות נהגו ללא רחם. במשטרה שירתו כמה עשרות צעירים יהודיים, רובם מבני העיר. לחלק מהם קסמו מדי השוטר, אחרים חשבו להציל את עצמם ואת בני משפחותיהם בעזרת התפקיד שמילאו. הם לא ידעו שידם הקשה על האוכלוסיה היהודית לא תציל אותם מידי הגורל האיום, שנפל בחלקם של כל יהודי קאלוש. ועם זאת מן הראוי לציין כי בין השוטרים היו אחדים שניצלו את תפקידם להצלת יהודים מפני הצוררים הגרמנים והאוקראינים. רוב השוטרים, עם מימלס בראש, חוסלו בעת האקציה הגדולה באוקטובר 1942.
אחד מתפקידיו העיקריים של היודנראט היה לספק יום־יום יהודים לעבודות שונות, לרוב קשות ומפרכות, לפי דרישת "משרד העבודה" הגרמני, הארבייטסאמט. על העובדים שמרו אוקראינים, רובם חסרי רחמים, שנהנו לראות את היהודים מתענים תחת ידם. מלבד עבודות ארעיות שונות היה גם מספר מקומות עבודה קבועים, לרוב מחוץ לגיטו. לעובדים במקומות הללו היו פנקסי עבודה שהקנו להם קצת יתרונות, חלקם רשמיים וחלקם לא רשמיים. לעובדים בעבודות הקבועות היתה אפשרות לקשור קשרים עם לא־יהודים, להשיג אצלם מזון תמורת כסף, או שווה כסף, וכיו"ב. אמנם הדבר היה אסור בתכלית האיסור, אך הסיכויים לעקוף את החוק ולא להתפס לא היו מעטים. אנשים בעלי פנקס עבודה, ארבייטסאוסווייס, היו במידה מסויימת מחוסנים מפני פגיעות הגרמנים. על כן היה פנקס עבודה טוב יקר מאוד, ועל מנת להשיגו שילמו אנשים הון תועפות. בין מקומות העבודה שנחשבו טובים היו חוות חקלאיות (ליגנשאפט), מנסרות, בתי מלאכה שונים ואף פירמות גרמניות שונות שנפתחו בסביבת העיר. ברור כי כל היתרונות שהקנו הניירות הטובים לא עמדו לבעליהם אלא תקופה קצרה בלבד, במשך הזמן חלו האקציות גם על העובדים במקומות המיוחסים ביותר.
בינתיים הלך והחמיר המצב ברובע היהודים בקאלוש. מיום ליום גבר הרעב. מנות הלחם הצטמצמו, ורע ומר היה גורלם של חסרי האמצעים.

אלה שהיה להם משהו יכלו לפחות להשיג תמורת כסף או חפץ יקר — קצת מזון. אולם העניים, וכאלה היו רבים, גוועו ברעב. היודנראט אשר בחודשים הראשונים לכיבוש הגרמני היה מחלק מנת מרק דליל וכמה קוביות סוכר לנצרכים ביותר, הפסיק את החלוקה. אנשים נפוחים מרעב היו למחזה שכיח בחוצות הרובע היהודי. קבורת המתים היתה לעניין המוני. עגלה עברה ברחובות וכמה יהודים העמיסו את הגוויות והובילו אותן לקבורה בבית הקברות. בראש פעולה זאת עמד ר׳ שלמה נוסבאום. עוד בראשית הכיבוש הגרמני תפסוהו 2 גרמנים ברחוב, גזרו חצי מזקנו ופאה אחת ועשוהו ללעג. בשובו הביתה הוריד את מה שנותר מזקנו ומאז היה יוצא החוצה בלי פחד. הוא התנדב לקבורת המתים וקיים מצווה זו במסירות רבה.

בתנאים שנוצרו לא היה מקום לשום פעולה ציבורית. החיים הציבוריים והדתיים חדלו כמעט עם כניסת הגרמנים לעיר. האירגונים למיניהם, אגודות הנוער הציוניות והאחרות הפסיקו לפעול עוד בימי השלטון הסובייטי או שפעלו בהסתר, עתה נגמר הכל. רק בימים הנוראים ובמ־יוחד ביום הכיפורים התכנסו מקצת מיהודי העיר לתפילה בציבור, כמובן בסודיות רבה. ביום כיפור תש״ג (1942), נערכה התפילה בביתו של בלאושטיין, בעל חנות הבדים לשעבר, במרחק מה מהיודנראט. בין עש־רות היהודים שהתכנסו שם היה גם מימלס. האווירה היתה מדכאה, הגברים והנשים שהשתתפו בתפילה בכו בכי עצור, אך קורע לבבות. התפילה נמשכה רק זמן קצר, לא כרגיל ביום זה, ועל מקום התפילה שמרו כמה שוטרים יהודיים.

על אף מקרי המוות הרבים והתכופים, גילו רוב תושבי הגיטו חיוניות ראויה לציון. בכוחות עצמם ובאמצעים פרימיטיביים התגברו חולים, שעדיין לא תש כוחם לגמרי, על מחלות שספק אם בזמנים כתקונם היו מסוגלים לעמוד בהן. עזרו לחולים כל עוד יכלו הרופאים מקאלוש, אייזנברוך, נמליך ובריידר הופמאן, וכן גם מספר רופאים־פליטים ממערב פולין. אולם למרבה הצער קרה לא פעם שדווקא אנשים שהחלימו ממ־חלה היו לקרבנות של אקציות זמן קצר לאחר שנרפאו.

מאז טבח האינטליגנציה באוגוסט 1941 ערכו הגרמנים מדי פעם אקציות נגד חלקים שונים של האוכלוסיה היהודית, פעם נגד זקנים וחולים, פעם נגד ילדים, פעם נגד סתם יהודים. וכך הלכה אוכלוסיית הגיטו והתמעטה יום־יום. רק מספר קטן מבין היהודים בעיר הצליחו למצוא לעצמם

ולמשפחותיהם מקומות מחבוא מחוץ לתחום הגיטו, בכפרים ובעיירות הסמוכות. באוקטובר 1942, קצת יותר משנה אחת לאחר שהחלו הגרמנים בהשמדת יהודי קאלוש, נותרו בגיטו לא יותר מאשר 40% בערך מהאוכ־לוסיה היהודית, שמנתה בעת ייסוד הגיטו כ־6000 איש. ואז באה האקציה הגדולה. היה זה ביום ג׳, 13 לאוקטובר 1942.

יום־יומיים לפני כן כבר התהלכו ברובע היהודי שמועות כי הגסטאפו בסטאניסלאבוב דרש מהמשטרה היהודית בקאלוש להכין 2000 יהודים למשלוח. פחד איום השתרר על הגיטו, כל מי שרק יכול הכין לו מקום סתר, לרוב בתחום הגיטו, במרתפים, בעליות גג, בבורות מתחת לרצפות. אומללים היו האנשים שלא הצליחו בכך, אלה נדדו מבוהלים ממקום למקום בתקווה למצוא מחסה כלשהו.

בשעות הבוקר של ה־13.10 התחילה הפשיטה של אנשי הגסטאפו בליווי שוטרים מהמשטרה האוקראינית וה״אורדנונגסדיסט״ היהודי על בתי היהודים. מאות רבות של אנשים, יש אומדים את מספרם ב־1200, הובאו למקום הריכוז במגרש הסמוך לבית רובצ׳אק ברחוב קולייובה. תחבולות המסתתרים ברוב המקרים לא הועילו. הגרמנים ועוזריהם היו מנוסים במלאכתם והם גילו בקלות את רוב מקומות הסתר ובהם את המסתתרים שהשלו את עצמם כי יוכלו לעבור את האקציה בשלום. 36 שעות הש־תוללו ציידי היהודים עד שפסקו בחיפושים. במגרשו של רובצ׳אק שאליו הובאו, כאמור, קרבנות האקציה, התרחשו מחזות אימים. היו שניסו להמלט משם, אך נתפסו ועונו עד מוות לעיני בני משפחותיהם במקום. ביום ה׳, 15 לאוקטובר, הובלו כולם לתחנת הרכבת והוכנסו לקרונות משא שהוכנו למשלוח ימים מספר קודם לכן. גם אנשי המשטרה היהודית, שהשתתפו יום לפני כן במצור, וכן יו״ר היודנראט, עו״ד דניאל, ובני ביתו, צורפו לטראנספורט. היו צעירים שסרבו לעלות לקרונות הרכבת והם נרצחו במקום. כפי שנודע אח״כ נשלחה הרכבת למחנה המוות בבלז׳ץ. על כך מסר בין השאר לוי רוזנמאן, שהצליח לקפוץ מהרכבת בסביבת חודורוב.

לא את כל תושבי הגיטו הצליחו הצוררים ללכוד ב־2 ימי האקציה. חלקם הסתתרו במקומות שקשה היה לגלותם, חלקם הספיקו לעזוב את תחום הרובע היהודי בעוד מועד ומצאו מחסה זמני אצל מכרים פולנים, והיו גם בני מזל שלא נחשפו לעיני ה״ציידים״, גם אם נקטו שיטות הסוואה פשוטות ביותר. לאחר שנסתיימה האקציה המשיכו רובם של המסתתרים

לשהות במקומות הסתר שלהם, מי מתוך אי־ידיעה שהסכנה חלפה, ומי מתוך חשש שמא יתגלו ע״י אנשים שילשינו על המצאותם בגיטו. אולם אט־אט התחילו המסתתרים לצאת ממחבותיהם. הרעב, הצמא, המחנק — אילצו אותם לעשות זאת. מספר מסויים של אנשים שהאקציה פסחה עליהם, בראותם כי אין סיכוי להשאר בחיים אם ימשיכו להמצא בקא־לוש, החליטו לעזוב את העיר ויהי־מה. היו אלה יהודים שלמרות כל מה שעבר עליהם לא היו עדיין תשושים לגמרי, שהיו בידיהם קצת אמ־צעים, או שהיו להם כתובות שאליהן יכלו לפנות. אולם רוב הניצולים מהאקציה, כמה מאות איש, נשארו בתחום הרובע היהודי.

ימים מספר לאחר שנסתיימה האקציה הודיעו הגרמנים כי באלה שנשארו לא יפגעו לרעה. הם גם נתנו הוראה להקים מחדש יודנראט ולראשו מינו את בריש גלר, שהיה חבר ביודנראט האחרון שלפני האקציה. הפעם שכן היודנראט בחדר שבקרבת בית הכנסת הגדול, שם חייבים היו הנמ־צאים עדיין בגיטו להרשם. אולם בניגוד לתקופה שלפני האקציה לא נשלחו האנשים לעבודה, וגם לא היה מי שידאג למינימום הלחם שסופק לתושבי היגטו לפני האקציה. היה ברור כי הגיטו עומד לפני חיסול מוחלט, והשאלה היתה רק מה המועד. והוא לא אחר לבוא, עוד בסוף אוקטובר באה אקציה נוספת, האקציה האחרונה.

גם על אקציה זו נודע עוד לפני שהחלה לכמה אנשים שמחוץ לתחום הרובע היהודי. היו אלה אוקראינים, ששהו במחיצתם של הגרמנים, או ה״קריפו״, כעובדים או ספקים. בסכנם את חייהם באו בלילה שלפני האקציה למקום המצאם של יהודים, שכלפיהם הרגישו חובה כלשהי, והודיעו להם על העומד להתרחש. כך ניצלו מחיסול כמה משפחות יהודיות, שהספיקו לעזוב את הרובע היהודי שעות אחדות בטרם החלה האקציה. אולם היה זה מיעוט קטן, הרוב נפלו בידי הגרמנים, הובלו לסטאניסלאבוב ושם חוסלו.

בראשית נובמבר 1942, 15—16 חודש לאחר שהחל הכיבוש הגרמני, נותרו בכל קאלוש במקומות סתר שונים, מאחורי מחיצות הסוואה, בעליות גג של בתים יהודיים ולא־יהודיים, בידיעתם של בעלי הבתים הנוצריים ובחסותם, או בלי ידעתם, לא יותר מכמה עשרות יהודים, רובם צעירים. חייהם עמדו להם מנגד כל רגע, היה עליהם להחליף את מחבואם מדי פעם לבל יתגלו, או לחפש קצת מזון. אלה שנתגלו נמסרו למשטרה האוקראינית או הקריפו, נשלחו על ידם לסטאניסלאבוב, ושם עונו ע״י

אנשי הגסטאפו עד שבא קצם. גם אלה שהסתתרו אצל נוצרים בכפרים, לא שפר גורלם. בזאבאדקה מצאו, ע״פ הלשנה של שכנים אוקראינים, את משפחת פישל פוכס בבית מנהל בית הספר המקומי, סוסנובסקי. את פישל, בתו ובת אחיו, שרפו חיים, וגם את סוסנובסקי ואת בתו רצחו.

במחצית הראשונה של שנת 1943 היו עוד בסביבת קאלוש, ה״נקיה מיהודים״, כמה ״איים״, שבהם נמצאו יהודים באופן רשמי. אחד מהמ־קומות הללו היה המחנה באוגרטסטאל. בכפר הגרמני, המרוחק כ־7 ק״מ מקאלוש, שנתפנה מתושביו כתוצאה מהריפאטריאציה של המתיישבים הגרמנים למולדתם, שוכנו פועלים שעבדו ב״קארפאטן־אייל־גזלשאפט״, פירמה גרמנית אשר עסקה בחיפוש נפט וגאז בסביבה. בבתים אחדים בכפר הוחזקו כמה מאות יהודים מקאלוש ומכמה מקומות אחרים באזור. הללו הועסקו בעבודות עזר שונות, חלקם במקום וחלקם ליד משרדי הפירמה בקאלוש. התנאים במחנה ״אוגרטסטאל״ היו יחסית טובים, אולם אלה שנמצאו שם הושמדו בהדרגה, עד אשר חוסל המחנה סופית ביולי 1943. גורל דומה פקד את היהודים, שעבדו בכפרים נייבילוב וריפנה, וכן את אלה שעבדו בברושניוב. לפי עדותם של האיכרים מהסביבה הקימו הגרמנים בברושניוב ערימת עצים ענקית, שמו עליה שכבות־שכבות של יהודים, שעבדו קודם במקום, והעלו אותם באש, לעיני קהל צופים נוצרים שהובא ע״י הגרמנים לחזות בשריפת היהודים.

ב־1 לאוגוסט 1944, 3 שנים לאחר שהחל הכיבוש הגרמני בקאלוש, שוחררה העיר מידי הכובשים ע״י הצבא האדום. היה זה לאחר כמה שבועות של קרבות קשים שהתנהלו בסביבה, ואשר בהם נשרפו לא מעט בתים בעיר ובפרבריה. היו אלה בחלקם בתים יהודיים, אך בעליהם ודייריהם כבר לא היו בחיים. אט אט החלו יהודים לצאת ממחבואיהם, אך היו אלה רק מתי מעט, פחות מתריסר אודים מוצלים מאש, שנותרו לפליטה מהשואה האיומה. בשבועות ובחודשים הבאים גדל במקצת מספרם, הופיעו כמה יהודים מקאלוש שניצלו במקומות מרוחקים יותר מהעיר, החלו גם לפקוד את העיר מקצת מבני קאלוש שניצלו ברוסיה, בצבא הסובייטי, או בצבא הפולני שנתארגן בסוף המלחמה. רק מעטים נשארו לשהיה ממושכת. הצער העמוק למראה העיר הריקה מיהודים, המועקה הכבדה למישמע סיפוריהם של הניצולים על מה שעוללו הצו־ררים ליהודי קאלוש, מנעו מהבאים להשאר במקום. אולם זכר קאלוש, העיר שבה גדלו ואשר בה ניספו יקיריהם, מלווה אותם בכל אשר יפנו.

יוסף דיצ'ק

כצבי מדח...

(ישעיהו יג, יד)

עד פרוץ מלחמת העולם השניה היינו בקאלוש משפחה יהודית מאושרת. להורי ברנארד ועמליה ז"ל היו 5 בנים ו־3 בנות, ביניהם הייתי אני האמצעי. אבא היה סוחר תבואה וקמח, עבד קשה בחנותו מבוקר עד מאוחר בערב והתפרנס בכבוד. כל הילדים למדו בגימנסיה למרות שה־דבר היה כרוך בהוצאות רבות. עוד לפני שפרצה המלחמה זכו ההורים לרוות נחת מבניהם, 2 מהם הספיקו להקים משפחות בעצמם.

בימי השלטון הסובייטי התהפך הגלגל. אנשי השררה בעיר, ביניהם אחינו בנ"י מבני המקום, שסברו כי עליהם לסייע למשטר החדש להתבסס, התנכלו לנו ולאנשים אחרים מסוגנו בדרכים שונות. אף אני הרגשתי את השינוי על בשרי, הייתי גם בנו של סוחר, ועד כניסת הסובייטים לעיר גם חבר פעיל בקן "השומר הצעיר". לא "ליקקנו דבש" תחת השלטון הסובייטי, אך לא שיערנו אז כי יבואו ימים שבהם עוד נתגעגע לשלטון זה.

לאחר שהסובייטים ברחו מקאלוש בראשית יולי 1941, היתה העיר נתונה כשבועיים תחת שלטון האוקראינים וההונגרים. אנשי השלטון החדש שדדו, היכו יהודים באכזריות ותפסו לעבודות כפייה את כל מי שרק הצליחו לתפוס. גם אני נאלצתי פעמים רבות לעשות עבודות קשות, לחפור בורות, לשאת לבנים וכיו"ב. לאחר בואם של הגרמנים לקאלוש הוקמה בה מועצת היהודים, "יודנראט", ובראשה מורה הגימנסיה מגר' פרידלנדר, ד"ר שואלב ואחרים. אנשי היודנראט עשו כל מה שיכלו כדי לצמצם את נגישות הגרמנים וקיוו כי יוכלו לחסוך מעצמם וממש־פחותיהם את הגורל המר שפקד יהודים אחרים, אך כידוע לא הצליחו בכך. באוגוסט הגיעו לקאלוש אנשי הגסטאפו ובסיוע המשטרה האוק־ראינית ערכו בעיר את המבצע הגדול הראשון אשר נודע בשם האקציה נגד האינטליגנציה היהודית.

בראש המשטרה האוקראינית בקאלוש עמד בשנת 1941 מי שהיה מורה בגימנסיה, אוקראיני בשם באנאך. האיש הזה חי עד היום ומתגורר

בארה"ב. הוא ועוזריו ערכו רשימה של כל הרופאים, עורכי דין ואנשי אינטליגנציה אחרים מקרב היהודים בקאלוש וצירפו אליהם גם יהודים פחות חשובים, לפי ראות עיניהם. אף אני למרות גילי הצעיר, הייתי אז בן 20, נכללתי ברשימה. זכיתי לכבוד זה הודות לבחורה האוקראינית אולגה מנדיק שהכירה אותי ומילאה באותו זמן תפקיד של מזכירה במשטרה. אולם כשבאו השוטרים האוקראינים עם איש גסטאפו לקחת אותי לא מצאוני בבית. כשראיתי אותם נכנסים לביתנו, קפצתי דרך חלון אחורי לחצר וברחתי אל הגנים שבסביבה. אמי הבטיחה לשוטרים כי מיד לאחר שאשוב הביתה, תשלח אותי להתייצב במשטרה. איש לא ידע אז כי האנשים שנכללו ברשימה נועדו למוות, השמועה היתה כי מגייסים אנשים על מנת לשלוח אותם לעבודה מחוץ לעיר.

כל היום נמשכה פעולת איסוף האנשים. את הנאספים, ביניהם פני קהילת קאלוש, הביאו לבניין המשטרה האוקראינית ושם הפשיטו אותם מבגדיהם והיכום בכידונים מכות רצח. זכור לי היטב המקרה של לייב האברמאן. כאשר ראה אחיו כי לייב בושש לבוא הביתה, הלך למשטרה לברר מה עלה בגורלו. כאשר גם האח לא חזר, הלכה אמם המסכנה, אשה אלמנה, לחפש את שניהם וגם היא לא חזרה. בדרך זו נאספו במשטרה כ־300 איש. לפנות ערב העמיסו את כולם על מכוניות משא, ציוו עליהם לשכב, ומי שהעז להרים את ראשו הוכה בכידונים. המשאיות נסעו ליערות פוילו שמחוץ לעיר; שם ציוו על האנשים לחפור לעצמם בורות, ירו בהם וכיסו אותם באדמה לבל ישאר כל סימן מהפשע המתועב. ואמנם זמן רב לא ידעו בעיר מה קרה לקרבנות האקציה, השלטונות דאגו להפיץ את השמועה כי האנשים נשלחו למחנה עבודה. רק מאוחר יותר נודע מה עלה בגורלם. אוקראינים מהסביבה סיפרו כי זמן רב זרם דם בנחל שליד יער פוילו וכי אחדים מקרבנות הטבח היו עוד בחיים כאשר כיסו אותם באדמה.

באותו זמן בערך שבו נרצחו אנשי האינטליגנציה היהודית בקאלוש, הובאו לעיר יהודים מהכפרים והעיירות בסביבה, ביניהם מרוז'ניאטוב וברושניוב. הם שוכנו בפודבאלה, רובע העניים בעיר, שבו הוקם הגיטו. מדי שבוע חייבת היתה המשטרה היהודית לאסוף מכסה מסויימת, בד"כ כ־200 איש, אותם הביאו לבית הקברות היהודי ושם ירו בהם האוקראינים בהשגחת ה"קריפו" הגרמני. גם אני הייתי פעם בין המועמדים לחיסול בבית הקברות והוכרחתי להשתתף בחפירת בור גדול, אך הצלחתי

לברוח משם. בין מפקדי המשטרה היהודית היו האחים שוויצר, אשר התייחסו אל יהודי קאלוש באכזריות בלתי רגילה, הם שדדו אותם והתעללו בהם ללא רחמים ותשבו כי ע"י כך יצילו את עצמם. זכור לי כיצד שני שוטרים יהודיים אחרים, מכרינו הטובים, שאחד מהם נשאר בחיים ומתגורר כיום בניו־ג'רסי, באו לבית משפחת ליקוורניק, אשר בתם גינקה היא עתה אשתי, ושאלו את מי רוצים הם למסור למוות, את אבא או את אמא. לא הועילו כל הבקשות והתחנונים, בכוח לקחו את ראש המשפחה משה ליקוורניק יחד עם קבוצה גדולה של יהודים אחרים נשלח לסטאניסלאבוב ושם רצחום בבית הקברות. כל שבוע היו מעמיסים קבוצת יהודים מקאלוש על קרון משא, שולחים אותו לסטאניסלאבוב ושם היו מחסלים אותם.

השלטון הממשי בקאלוש בימי הכיבוש הגרמני היה בידי ה"קריפו" (קרימינאל־פוליציי), שבראשה עמדו האוקראינים דרוגינדה וצפקו וכמה עוזרים, ולצדם פעלה המשטרה האוקראינית. בסיוע המשטרה האוקראינית ערכה הקריפו את האקציה הגדולה בקאלוש, ובה חוסלו למעלה מ־2000 מתושביה היהודיים של קאלוש והסביבה.

באוקטובר 1942 כאשר נודע להורי על האקציה העומדת להיערך בעיר, אקציה שתכלול את כל יהודי קאלוש אשר נותרו בחיים, הם החליטו להכנס למקום סתר בעליית הגג של ביתנו. יחד אתם הסתתרו שם אחותי אסתר ובעלה ברקו טייטלבאום עם 2 ילדיהם, יוסף בן ה־6 ודורקה בת ה־4. כמו כן היו אתם שם האחים דויד וזיגמונט. הגרמנים עברו מבית לבית וחיפשו יהודים. גם בביתנו היו, אך לא מצאו בו איש. אולם שכן אוקראיני בשם שימציורוק, אשר שמע בלילה קולות בעליית הגג בבית השכן, הזמין למחרת את אנשי הגסטאפו ואלה גילו בקלות את כל המסתתרים. הם הובאו למקום הריכוז בשטח מגודר שהיה סמוך לבית רובצ'אק ברחוב הרכבת. היו שם כ־2000 איש.

באותו זמן עבד אחי משה במפעל שתפקידו היה לאסוף תבואה למען הצבא הגרמני. במקום העבודה הבטיחו לו כי הוא לא ייפגע, אולם היתה זאת הבטחת שוא, גם הוא הובא למקום הריכוז ברחוב הרכבת. בהיותו בחור אמיץ וכיוון שידע כי אשתו נמצאת מחוץ לתחום, עשה מאמצים לצאת מהמגרש המגודר. הוא שיחד שוטר אוקראיני וזה התיר לו להתחמק דרך תעלת הביוב החוצה. אולם בהיותו כבר בחוץ, כשהוא מנסה להסתלק כל עוד נפשו בו, ירה בו השוטר ופגעו. משה הוחזר

אל המגרש ולעיני ההורים המסכנים, שנאלצו לראות זאת, הוכה מכות רצח ע"י אנשי הגסטאפו והאוקראינים. הדם זרם כמו מים, מהאף, האוז־ניים והעינים. משה התחנן לפני המכים שיהרגו אותו, אך הסאדיסטים לא רצו לקצר את עינוייו. רק לאחר שכל האנשים אשר במגרש הוצאו ממנו ועברו על פניו, ירו בו השוטרים והרגוהו. כגורל אחי היה גם גורלו של שכננו באומל, אף הוא הוכה מכות איומות ולבסוף נורה למוות.

בימי האקציה הגדולה הסתתרנו, אני ואחי לונק, בשדה ליד טחנת הקמח של דובבנקו. מלבדנו היו שם עוד שמרל, בעל טחנת גריסים בכוצין, ו־3 בחורים אחרים מאוהרינוב. ישבנו מתחת ערימת קש גבוהה ושמענו בחרדה רבה את אנשי המשטרה סובבים באיזור ומחפשים אנשים לט־ראנספורט, אך למזלנו לא גילו אותנו. באותו זמן עבדנו כולנו בטחנה השייכת ליוסף דובבנקו. היה זה אדם אציל נפש. הוא ובני משפחתו, כ־10 איש יחד, התייחסו אלינו יפה מאוד, הזהירו אותנו בכל שעת סכנה, מצאו לנו מקומות מסתור, פירנסו אותנו ועשו כל מה שביכולתם על מנת לחסוך מאתנו את הסבל שסבלו באותו זמן יקירינו. אולם לא היה לנו אצלם שיכון קבע, יכולנו להסתתר בביתם או בסביבה הקרובה — יום, יומיים ולא יותר. ביתר הימים היה עלינו למצוא לנו מקום מחבוא בשדות או בעליות גג. בלילות נהגנו לנדוד ונזהרנו שלא יתפסונו.

לאחר האקציה הגדולה נותרו עוד יהודים בקאלוש שהצליחו להסתתר. את הנתפסים היו מביאים לקריפו או לבית הסוהר ברחוב סטאניסלא־בובסקה. כל פעם כשהצטבר מספר מסויים של יהודים היו מובילים אותם לסטאניסלאבוב ושם, כאמור, היו הורגים אותם וקוברים לאחר מכן. מאושרים היו האנשים שמצאו לעצמם מקום סתר בטוח פחות או יותר. אולם למעשה לא יכול שום מקום ליחשב למקום בטוח שעליו אפשר לסמוך. אני עצמי נוכחתי בדבר לא פעם. יום אחד נודע לי כי לוטקה שטרייט, שהיתה נשואה לרייג, מסתתרת עם בעלה ובנה הקטן אצל שתי רווקות קשישות ביער ליד הכפר מושציסקו. הצטרפתי אליהם בהסכמתם ותקופה קצרה רווח לי שם. באחד הלילות הלכתי אל בית דובבנקו לש־אול לשלומה של גינקה ליקוורניק, אשתי לעתיד לבוא, שהיתה באותו זמן ברוהטין ובידיה ניירות "אריים". הודות לניירות אלה וחזותה הארית יכלה גינקה לעבוד כעוזרת בית במשפחה של גרמנים. היא היתה מת־

כתבת אתי אז באמצעות דובבנקו. לאחר שקיבלתי באותו לילה מכתב מגינקה חזרתי למקום הסתר שלי ביער במושציסקו.
בהתקרבי לבית בו שכנה משפחת רייג, היה זה כבר לפנות בוקר, שמעתי צעקות וקולות בכי. סרתי מיד ליער אך לא יותר מדי כדי שאוכל לראות מה מתרחש. לא עברו דקות מספר וראיתי את לוטקה ובעלה עם בנם הקטן, וכן 2 הרווקות האוקראיניות, עומדים מול מספר שוטרים מהמשטרה האוקראינית ומתחננים על חייהם. בכיים המר ותחנוניהם לא הועילו. האוקראינים ירו בהם והרגום, גם את 2 האוקראיניות לא חסכו.
על אף שלא פעם לפני מאורע זה וגם אחרי כן הייתי עד למעשי הרג אכזריים, לא מש המראה שראיתי מעיני זמן רב. באותה שעה אפילו לא חשבתי כי למעשה ניצלתי מגורלם של בני משפחת רייג ו־2 האחיות ואילו הקדמתי לחזור מדובבנקו בחצי שעה בלבד, הייתי גם אני בין המומתים. נכנסתי עמוק לתוך היער לבל יראה אותי איש וחשבתי שאוכל לשבת שם עד הערב ואז אצא לחפש לי מקום טוב ובטוח יותר. היה קר מאוד, השלג מסביבי עמוק ואני רעב מאוד. אולם שאיפתי העיקרית היתה אז להגיע לשעות הערב כדי שאוכל לצאת מהיער. השמש היתה כבר גבוהה כאשר שמעתי לפתע קולותיהם של 2 אוקראינים שגילו את עקבותי. קמתי ממקום רבצי ונסיתי לברוח, אך הם תפסוני והחלו לגדף ולהכות אותי ללא רחם. התחננתי לפניהם שיניחו לי ואיכשהו הצלחתי לשכנעם. אמרתי להם כי אין טעם בהריגתי, לא תצמח להם מכך שום תועלת. לעומת זאת אם ישחררוני אביא להם בערב חפצים שונים בעלי ערך, וגם זהב. הם היססו קצת אך הרשו לי ללכת. התרחקתי מהמקום מהר ככל האפשר ולא ראיתים יותר לעולם. הייתי באותו זמן כל כך עני עד שלא היה באפשרותי לתת להם אפילו פרוטה שחוקה אחת, אך ההבטחה "לפצותם" עוררה בהם משום מה אמון כלפי — וכך ניצלתי.
בשנת 1943 היה רק מקום אחד בסביבת קאלוש שבו יכלו עדיין יהודים לחיות באופן חוקי. היה זה מחנה עבודה בכפר הגרמני אוגרטסטאהל, המרוחק כ־6 ק"מ מקאלוש. כ־100 גברים וקצת נשים הועסקו שם ע"י חברה גרמנית להפקת נפט בתנאים שנחשבו אז טובים מאוד. מי שהצליח להתקבל ל"אוגרטסטאהל" היה נחשב בר־מזל וראוי לקנאה. גם אני ניסיתי להתקבל למחנה זה, אך לא זכיתי. סובבתי ליד המחנה ולפעמים הייתי מצליח לחדור לתוכו, שם הסתירו אותי במקום מחבוא האחים

הלפרן שעסקו עד המלחמה בייצור מרמלדה ברחוב סיבייצקה. בחדרם שבמחנה עשו שני האחים מחבוא ובו החזיקו את אביהם הישיש ואני השגחתי עליו בשעה שהם היו בעבודה. הישיש לא החזיק מעמד ומת בהיותו במחנה; קברנו אותו, אני ו־2 הבנים, בחצר באישון לילה לבל יראה אותנו איש. בין המסתתרים במחנה אוגרטסטאהל היתה גם אחותי הניה, אשתו של טולציו פיינטוך. יום אחד נודע לאנשי הקריפו עם צפקו בראש כי היא נמצאת במחנה, הם הוציאו אותה משם ושלחו אותה יחד עם אחרים להשמדה בסטאניסלאבוב.

לא פעם הצעתי לאנשים הצעירים באוגרטסטאהל לצאת יחד ליערות אך לא נעניתי, לא נמצא אף אחד שהיה מוכן להצטרף אלי. הנימוק היה כי בלי נשק לא נוכל להחזיק מעמד. יש גם לזכור כי החיים במחנה נראו שקטים למדי וכי לאנשים שעבדו בו באופן חוקי היתה קורת גג וגם מזון.

לא כעובדים באוגרטסטאהל, הייתי אני רעב ומזוהם, מלא כינים, ובעיקר במצב של חוסר ביטחון מתמיד. למזלי נודע לי אז כי אחי לונק, אחותי דוזיה וגיסתי גיזה, אשת אחי משה, נמצאים במחנה עבודה חדש שנפתח בכפר ריפנו ליד פרהינסקו. גם חברתי גינקה שלא יכלה להתחזות יותר כארית, הגיעה לשם. עשיתי מאמצים שיקבלו גם אותי למחנה ריפנו ולבסוף הצלחתי. עבדנו קשה מאוד בהרים בסלילת כביש למכרה שנפתח בסביבה, אך לפחות היינו בטוחים, יותר נכון רצינו להאמין כי אנו בטוחים.

חיש מהר התברר לנו עד כמה לא היה יסוד לבטחוננו. בתוך תוכנו ידענו כי כל יום שעובר ואנו עדיין חיים, הרי זה יום שזכינו בו, המוות צפוי לנו כל רגע. כחודשיים לאחר שבאתי למחנה ריפנו, הופיעו יום אחד שוטרים מהמשטרה האוקראינית בקאלוש, העמיסו את כולנו על עגלות והובילו אותנו לקאלוש. רק בידי גינקה עלה, בהיותנו בדרך, להתחמק בחשכת הלילה מעיני השוטרים ולברוח. כל יתר האנשים שהיו במחנה ריפנו ובתוכם אני, אחי לונק, אחותי דוזיה וגיסתי גיזה, הובאנו לקריפו בקאלוש ומשם לבית הכלא העירוני. לשם הובאו עוד כמה עשרות יהו־דים, שארית הפליטה מקאלוש שנתגלו במקומות שונים. בבית הכלא החזיקו אותנו בתנאים איומים, היכונו והתעללו בנו באופן אכזרי ביותר. לאחר ימים מספר העמיסו אותנו על קרון משא ברכבת והובילונו להש־

מדה בסטאניסלאבוב. בדרך עלה בידי לשבור חלון קטן בקרון ותוך כדי נסיעה קפצתי החוצה. למזלי נפצעתי רק באופן קל ועל כן יכולתי להסתלק. מלבדי לא נמלט איש, כל מי שהיה במשלוח זה חוסל בסטא־גיסלאבוב. לאחר המלחמה סיפר לי על כך יוסף הרמאן שעבד באותו זמן בסטאניסלאבוב; הוא גם מסר לי צילום מוכתם בדם של אחי לונק, את הצילום הוריד מה"קנקארטה" (תעודת הזהות) של לונק ושמר אצלו.

לאחר שנמלטתי מהמשלוח לסטאניסלאבוב התחבאתי תקופת מה ביע־רות, המוות ארב לי על כל צעד ושעל, וכל פעם ניצלתי ממש בנס. לא אאריך בסיפור על כך, אמסור רק על כמה מקרים. בזמן מסויים התארגנו לקבוצה — אני, גינקה ששוב הצטרפה אלי, סלקה לוקר ועוד 3 האחים מאוהרינוב. אוקראינים גילו אותנו ושמו לנו מלכודת, 3 האחים נהרגו והנותרים הצליחו להתחמק. פעם אחרת מצאנו לנו מקום מקלט בעליית הגג של בית המרחץ בקאלוש. הצעתי לנמצאים שם, קבוצת צעירים, לברוח כי המקום אינו בטוח אך הם סרבו, ברחנו רק אני וגינקה. למחרת נתגלו ונרצחו כולם.
שבועות מספר הסתתרנו אצל משפחת סרבין, איכרים עניים בעלי משק זעיר בפרברה של קאלוש, אח"כ אצל דובבנקו וזמן־מה אצל משפחת פאנקוביץ' שהתגוררה בזאגוז'ה. כל אלה אוקראינים, אך לא כמו רובם היו אנשים טובים באופן יוצא מן הכלל וסיכנו את חייהם למעננו, יהודים נרדפים. ועם זאת לא יכולנו בשום מקום לשהות יותר מאשר תקופה קצרה בלבד. נדדנו ממקום למקום, בקיץ היינו מסתתרים בתוך התבואה הגבוהה שבשדות ולאחר הקציר בין השיחים. השמש הכתה על ראשינו ולא יכולנו לזוז, לא פעם ליקקנו את הטל מהצמחים לבל נמות בצמא. בחורף הסתתרנו על פי רוב בעליות גג שונות. רעבים ומלוכלכים ישבנו לפעמים במקום אחד ימים מספר בלי מזון כלשהו כי מסוכן היה לפנות למישהו ולבקש פרוסת לחם.
ביוני 1944, כאשר החזית התקרבה לסביבת קאלוש, שכבנו במערה על גדות הנחל מלינובקה. במשך 9 ימים לא יכולנו לצאת מהמערה כיוון שמסביב היה צבא ומסוכן היה להרים את הראש, מאומה לא אכלנו כי את מעט המזון הדל כלינו. כאשר סוף־סוף יכולנו לצאת ממחבואנו, לא נותר בנו הכוח לעשות אפילו מספר צעדים, רק לאט לאט חזרנו לאיתננו.

לאחר שהגענו לקאלוש התברר לנו כי כמונו נשארו בחיים עוד מניין מיהודי העיר, כלומר היינו יחד 12 איש. כעבור זמן הופיעו עוד כמה יהודים, אך בסך הכל היינו קומץ קטן, שארית הפליטה מקהילת קאלוש הגדולה שמנתה בפרוץ המלחמה למעלה מ־5 אלפים יהודים.
לאחר שהתאוששתי קצת גוייסתי לצבא האדום. ידוע לי כי בני המקום האוקראינים שיחדו את מפקד העיר שיתן הוראה לגייס אותי כי הם היו מעוניינים להרחיק אותי מהעיר. הם חששו שאספר לרוסים על מע־שיהם המתועבים בעת הכיבוש הנאצי ויהיה עליהם לתת את הדין על כך. לא אכחיש כי הגיוס לצבא, תקופה קצרה לאחר שנות הסבל, לא היה לרוחי, אך בדיעבד שמחתי על שיכולתי לסייע לרוסים להכות בגרמנים ולהפרע, ולו רק במידה קטנה, מהעם שהביא עלינו את השואה האיומה.

שושנה ריינר/כהן

בכפרי הסביבה

בת שמונה וחצי הייתי כשפרצה המלחמה העולמית השניה, היה זה בדיוק ביום שבו עמדתי להתחיל את הלימודים בכיתה ג'. בשל מאורעות המלחמה לא נפתח באותו יום בית הספר, וגם במשך הימים הימים הבאים, ונדמה לי כי באותו זמן היתה זאת בעיני משמעותה העיק־רית של המלחמה שפרצה. אולם הדבר לא הטריד אותי במיוחד, היה זה בסך הכל המשך בלתי צפוי של החופש הגדול.

זמן קצר לאחר כניסת הצבא האדום לקאלוש החלו החיים לחזור למס־לולם הרגיל וגם בית הספר נפתח. רק את מקומה של הפולנית, שהיתה שפת ההוראה בבית הספר עד המלחמה, החלה לתפוס השפה האוקראי־נית, ובשעורים הירבו לספר לנו על הנס הגדול שקרה לנו בבוא הצבא האדום להצילנו משלטון הפאנים הפולניים. איני יודעת אם קשור הדבר במשטר הסובייטי שהונהג אצלנו אחרי שנת 1939, בכל אופן זכינו אז לעבור מדירתנו הקטנה והצרה בשכונת הבאראקים (צריפים) לדירה גדולה קצת יותר באותה שכונה. היום אני משערת כי אנו הילדים, היינו 3 בנות, ואני האמצעית ביניהן, שמחנו על השיפור שחל בתנאי הדיור שלנו, אך ברור לי כי אף אחד מאתנו, גם לא ההורים, שיער אז שלא נזכה ליהנות הרבה זמן מהשינוי.

ביוני 1941 פרצה המלחמה בין רוסיה לגרמניה. ימים מספר אחרי שה־החלה המלחמה, אשר הורגשה בעירנו כבר בבוקר של היום הראשון, בשל ההפצצה מהאויר והחללים שהפילה, עזבו אנשי השלטון הסובייטי וקצת מעוזריהם המקומיים את העיר. אל הבורחים הצטרפו גם כמה אנשים צעירים, חברי הקומסומול וכדומה, וגם אי־אלו משפחות על ילדיהן. ממשפחתנו לא ברח איש, גם לא אף אחד מקרובינו.

לא אספר כאן על כניסת הגרמנים לקאלוש ועל הרושם שעשה הדבר בעיר, כותבים על כך ודאי אחרים בספר זה. אחד הדברים שנחרת בזכ־רוני מהימים שלאחר כניסת הגרמנים, הוא הבאת יהודים מגורשים מכ־פרי הסביבה לבתי היהודים בקאלוש. גם לביתנו הדל הוכנסה משפחה אחת ויום אחד נפטרה בה אישה, אם לילדים קטנים.

שלטון הכיבוש הגרמני נתן את אותותיו בכל תחומי החיים בעיר, אולם אנו הילדים חשנו אותו על בשרנו ראשית כל במובן החומרי. לא היינו עשירים אף פעם, והפרנסה לא היתה בשפע גם בזמנים כתיקונם, אך אבא עבד ודאג לצרכינו, אמא היתה עקרת בית וטיפלה במסירות ביל־דים הקטנים. עתה נלקח אבא לעבודות כפיה ע״י הגרמנים והמשפחה נותרה בלי מפרנס. לאחר שנודע לנו כי אבא נמצא במרחק לא רב מקאלוש, בכפר ויסטובה, והוא עובד בפיקוח הגרמנים בתיקון גשר אשר נהרס בהפצצה, היינו מבקרות אצלו עם אמא יום־יום. הקירבה לאבא נטעה בכולנו הרגשה טובה יותר, אך מזה אי אפשר להתקיים, אני ואחותי הגדולה ממני בשנה, סאבינה, התחלנו לסובב בכפרים ולבקש אוכל אצל הכפריים האוקראינים והפולנים. היו שנתנו לחם ותפוחי אדמה, לעתים אף בעין טובה, והיו שגירשו אותנו או סגרו בתיהם לפנינו. בסוף היום היינו חוזרות הביתה ואמא היתה מחלקת בינינו ביושר את המזון הדל. יום אחד פגשתי ברחוב את מורתי מבית הספר וכששמעה מפי על מצבנו הקשה, הזמינה אותי לבוא מדי יום א׳ בשבוע לסעוד בביתה. היא היתה מגישה לי את שאריות ארוחת הצהרים, אך גם אוכל זה היה ערב לחכי. לפעמים עלה בידי להביא גם הביתה משהו, ואז היתה השמחה כפולה.

אינני זוכרת כמה זמן נמשך המצב שתיארתי. מכל מקום התברר לי די מהר כי מלבד המצוקה החומרית יש עוד צרות, ואף חמורות יותר מחוסר לחם. בעיר החלו מעשי הרג וגירושים והמצב היה ללא נשוא. הצעתי לאחותי סאבינה למצוא לנו מקום באחד הכפרים כדי להציל את חיינו אך היא סירבה, אולי לא רצתה להשאיר את אמה ואחותה הקטנה לבדן, ואולי חששה לגורלה היא אם תנתק מהמשפחה. באותו זמן, היה זה כנראה בסתיו של שנת 1942, אבא כבר לא היה במקום העבודה שלו על הגשר. יש אומרים שבקיץ של אותה שנה הוציאו את העובדים למקום בלתי ידוע ושם חיסלו את כולם. בתנאים שנעשו קשים יותר מיום ליום, המשכנו לסובב על הפתחים ולנבור בפחי האשפה עד שיום אחד החלטתי לעזוב לבדי את הבית וללכת לכפר. סיפרתי על החלטתי לאמא והיא לא התנגדה, הבינה כנראה שהסיכוי היחיד להשאר בחיים הוא בדרך שבה בחרתי. נפרדנו בדמעות, אך למרות שהמוות נעשה אז לענין של מה בכך, לא שיערתי שלא אזכה כבר לעולם לראות אף אחד מבני ביתי.

ברגל הגעתי לכפר נייגובצה, בערך 8 ק״מ מקאלוש. עוד לפני שיצאתי

מהבית תכננתי להציג את עצמי בכל מקום שאליו אפנה כילדה פולניה, אשר אביה נשלח לעבודה בגרמניה ואמה נפטרה. כיון שנשארתי לבדי, ללא משפחה, אני מחפשת עבודה תמורת אוכל ומקום לינה בלבד. אימצתי לי גם שם ושם משפחה של אחת הפולניות שלמדו אתי בבית הספר. למזלי הרב היו בבית הראשון שאליו פניתי מוכנים "לקנות" את סיפורי ולקבל אותי. פני ושערותי הבלונדיניות לא העידו בי כי אני יהו־דיה, הפולנית שבפי היתה ללא דופי והצלחתי אפילו לעמוד במבחן ההיגוי הפולני הנכון, אמרתי את המלה kukurvdza בלי הריש היהודית. הבית שאליו נתקבלתי היה בית של "מאזורים", פולנים שהובאו ע"י השלטונות הפולניים להתיישב באיזור המאוכלס אוקראינים. יחס האוכ־לוסיה האוקראינית אל ה"מאזורים" היה בדרך כלל רע מאוד. בימי הכיבוש הגרמני אילצו את הפולנים לעזוב את הכפרים — חלקם עזבו מרצונם הטוב — והיו מקרים ששרפו את בתיהם של המסרבים לעזוב אינני יודעת מדוע, אך בכפר נייגובצה לא היו היחסים בין בני 2 העמים מתוחים כל כך. בבית שאליו נקלעתי חייה אישה בלי בעל ורק תינוקת קטנה איתה. שמחתי על כי מצאתי בביתה מחסה. אמנם עבדתי קשה מאוד, מזריחת השמש ועד לשקיעתה, אבל האישה התייחסה אלי יפה, קיבלתי אצלה בגדי כפר פשוטים ונעלי עץ, לחם לשובע ומקום לינה על התנור.

את תפקידי כילדה פולניה שיחקתי בהצלחה. מהר מאוד למדתי להתפלל ולקיים את מנהגי הגויים, כל יום א' הייתי מתלווה לבעלת הבית שלי לתפילה בכנסיה וכבר חשבו להביאני לקומוניה הקדושה. אולם הדברים לא הגיעו לידי כך. לאחר ששהיתי זמן מסויים בבית האשה החלטתי לחפש לי מקום אחר וכך עשיתי מספר פעמים. לא רציתי "לחמם" שום מקום זמן רב מדי, כדי שלא יגלו את סודי.

על אף שהצלחתי להתחזות כילדה נוצריה ולהקלט יפה בכפר, עד כי אף אחד לא חשד בי, לא הייתי שקטה אף פעם. כל הזמן חשבתי על הבית וחרדתי לגורלי. הנשים הכפריות שהיו מבקרות בעיר, היו חוזרות ומדברות ביניהן על ההרג וההרס שנעשה ליהודים בקאלוש, ואני שמעתי ולא יכולתי להגיב. רק במסתרים הייתי בוכה מגעגועים הביתה ומצער על גורל המשפחה ועל גורלי המר.

כאמור, החלפתי את מקום העבודה שלי מספר פעמים, כל פעם היה זה בבית "מאזורים". לאחר שנוכחתי לדעת מה רבה השנאה כלפי

הפולנים מצד האוקראינים, וראיתי כיצד מתנכלים להם, הבנתי שרצוי יותר להסתתר אצל אוקראינים מאשר אצל פולנים. מצאתי לי מקום בבית אוקראיני בכפר קופאנקי, הקרוב יותר לקאלוש. בבואי לבית האוק־ראיני סיפרתי בקצת שנויים את סיפורי ה"פולני" ושוב הצלחתי, דיברתי אוקראינית לא פחות טוב מאשר פולנית. אולם עתה חששתי שתוך כדי שינה אפלוט משהו בשפה הפולנית או חלילה באידיש. ידעתי להסתיר את חששותי כלפי חוץ, אך הפחד ליווה אותי כל הזמן. לא פעם היו גרמנים באים לכפר למטרות שונות, ואני חששתי שמא באים לחפש יהודים בכפר ויגלו אותי. ואמנם היתה זאת אחת ממטרות ביקוריהם בכפר. על כן השתדלתי לא להיראות, לא להתבלט. גרועים מהגרמנים היו אנשי באנדרה, האוקראינים. אלה היו מביאים לעתים חפצים מבתי היהודים בקאלוש ומתגאים במעלליהם ב"ז'ידים". על יהודים דיברו הרבה בכפרים, גם על יהודים שנתגלו בבתי איכרים ועל מה שנעשה להם, אך אני עצמי לא נתקלתי ביהודי מאז שעזבתי את ביתנו בקאלוש.

לא היה כמעט כל הבדל בין האוקראינים והפולנים ביחס אלי, אולם תנאי החיים אצל האוקראינים היו ירודים יותר והאנשים פרימיטיביים יותר. הלכתי איתם לכנסיה וחייתי את חייהם. עיקר העבודה היתה במר־עה פרות שעליהן שמרתי ברכיבה על סוס. לפני זריחת השמש היו מעירים אותי כדי לצאת עם הסוס למרעה, אח"כ חזרתי כדי לקחת את הפרות למרעה למשך שעות אחדות. בצהריים החזרתי אותן לרפת, עזר־תי בחליבה, ואחרי הצהריים שוב יצאתי לעבודות בשדה. בימי הקציר היתה העבודה רבה במיוחד. אז גם ישנו מתחת לערימות התבואה. בסתיו עזרתי באיחסון תפוחי האדמה וירקות אחרים באדמה לקראת האביב. בחורף ישבנו הרבה יותר בבית, אך גם אז לא התבטלתי. טוויתי, רקמתי ועשיתי עבודות בית שונות. יחד עם כל נערי הכפר השתתפתי בשירה, בריקודים ובמשחקים, אך על הכל הסתכלתי מן הצד. תמיד זכרתי את ביתי ומוצאי. אף פעם לא שאלתי על המתרחש מחוץ לכפר, אבל פירורי מידע על מה שקרה, הגיעו אלי בדרכים שונות, שמעתי על כשלונות הגרמנים בחזית, על התקדמות הרוסים וכיו"ב.

בת שלוש־עשרה וחצי הייתי כשהתקרבה המלחמה לקצה באיזורינו, אך ידעתי על החיים לא פחות מאשר אדם מבוגר. עם זאת לא עורר בי סיום המלחמה כל התרגשות, יותר משידעתי על כך בבירור הרגשתי כי למרות שזכיתי לצאת מהמלחמה הארורה בשלום, אבד לי הכל. הייתי

במרחק של כמה קילומטרים בלבד מקאלוש, ולא חשבתי ללכת ולראות מה נשאר ממנה. המשכתי "לשחק" את תפקיד הילדה האוקראינית היי־תומה כאילו לא נשתנה מאומה. יחד עם כל הנשים והבנות מהכפר, הייתי בורחת מדי פעם ליערות שבסביבה מפחד ה"טאטארים", החיילים הסוב־ייטיים בעלי החזות המונגולית שיצא להם שם כאונסי נשים ושודדים אכזריים.

יום אחד ביקשו ממני האיכרים, שאצלם עבדתי, ללכת לקאלוש על מנת למסור חבילה לבנם החולה, השוכב בבית החולים בעיר. איני זוכרת אם התרגשתי ואם קרה משהו בלבי לנוכח מראה העיר הריקה מיהודים. לא עלה בדעתי לגשת לביתנו לראות מה עלה בגורלו, אם מפני שחשבתי שלא אמצא בו אף אחד, ואם מחשש שיצא לי לחזור לכפר בשעה מאוחרת. לפתע הבחנתי ברחוב באדם שנראה היה לי מוכר. לא הייתי בטוחה בכך אך אזרתי אומץ, ניגשתי אליו ושאלתי אותו באוקראינית אם הוא אימק זאנדמאן ואם עבד פעם עם אבי בקולנוע "סוקול". האיש היסס רגע אך מיד אמר: "כן". שאלתיו על גורל בני משפחתי, אבל הוא לא ידע עליהם מאומה. לעומת זאת סיפר לי כי יש כמה יהודים בעיר, הם נפגשים יחד בבית מסויים, והציע לי להצטרף אליהם מיד. עניתי לו כי לא אוכל לעשות זאת באותו יום, אחשוב בדבר וייתכן וכבר מחר אבוא לביקור. יותר מאוחר נודע לי כי כאשר שמעו היהודים בקאלוש על הפגישה המקרית של זאנדמאן איתי, כעסו עליו על כי לא עצר בעדי, ואף יצאו לחפשני.

הפגישה עם זאנדמאן השפיעה עלי מאוד. שמחתי מאוד על שיש עוד מישהו בקאלוש שאני מכירה אותו מהזמנים ההם, אולם רב היה הצער על שאף אחד ממשפחתי לא נותר בחיים. הדבר שממנו יגורתי כל הזמן, התברר עתה כאמת מרה.

חזרתי לכפר נרגשת כולי, לא סיפרתי לאף אחד על הפגישה הלא רגילה שהיתה לי, אך החלטתי היתה נחושה: אני עוזבת את קופאנקי ואת זהותי האוקראינית וחוזרת לקאלוש לחיות בין יהודים. למחרת בבוקר הוצאתי את הסוס מהאורווה כרגיל, הבאתי אותו כרגיל למקום המרעה, קשרתי אותו לעץ והסתלקתי העירה. בלי קושי מצאתי את מקום מפ־גשם של היהודים המעטים שהיו אז בעיר. היה זה בדירתם של מנדל וואנדה רייכבאך, שגרו ברחוב סאלינארנה מול הכנסיה היוונית־קאתולית. בני הזוג רייכבאך קיבלו אותי יפה מאד, האכילוני, הלבישוני, טיפלו

ברגלי הכואבות ודאגו לי כהורים לילדתם. נשארתי לגור אצלם והייתי כבת־בית. לא היה קל למארחי, אבל הרגשתי את עצמי אצלם טוב מאד, הפסקתי את העבודות המפרכות שהייתי נוהגת לעשות בכפר ורק עזרתי לנהל את משק הבית. היה זה בסתיו של שנת 1944, החזית הלכה והת־רחקה ומדי פעם הופיעו יהודים בודדים שיצאו ממחבואיהם, אולם בדרך כלל לא היו אלה אנשים מקאלוש.

יום אחד פגשו אותי ברחוב האיכרים שמביתם נמלטתי. הם הופתעו למצוא אותי בקאלוש, לבושה בגדים עירוניים וחזותי כולה שונה מזו שהיתה לי בכפר. גדולה היתה תדהמתם כשנודע להם שאני יהודיה ורוצה להשאר בקרב יהודים. הם סירבו להאמין לי, הייתי "שיקצה" יותר מדי מושלמת כדי שהדבר יישמע מהימן. כשסוף־סוף תפסו כי אמת בפי, הניחו לי ולא ניסו להשפיע עלי לחזור לכפר.

בראשית שנת 1945 יצאו בני משפחת רייכבאך במסגרת הרפאטריאציה לפולין ואני נלוויתי אליהם. הגענו לעיר ביטום שבשלזיה ושם השפיעו עלי אנשי קיבוץ "גורדוניה" להצטרף אליהם. הייתי הצעירה בין חברי הקיבוץ, ס"כ בת 14, וקשה היה לי למצוא שפה משותפת עם אנשי הקיבוץ שהיו מבוגרים ממני בהרבה. אולם גרוע מזה, חליתי במחלת טיפוס קשה ואושפזתי בבית חולים של נזירות גרמניות. כיון שבבית החולים לא רצו לקבל יהודים, או אולי כדי לזכות לטיפול טוב יותר, שוב היה עלי לשחק תפקיד של ילדה נוצריה. עם חברי הקיבוץ שבאו לבקרני יכולתי לשוחח רק דרך החלון. שכבתי בבית החולים זמן ממושך למדי וכשיצאתי ממנו חברי הקיבוץ כבר לא היו במקום. על כן הצטרפתי לקבוצה אחרת, אל אנשי "השומר הצעיר". איתם נדדתי בכל מרכז אירופה, היינו באוסטריה, גרמניה ובצרפת. בגרמניה קיבלה הקבוצה משק חקלאי בכפר ושם ניתן לי להוכיח את כישורי החקלאיים שרכשתי בימי הכיבוש הגרמני בכפרים שליד קאלוש.

בראשית שנת 1948 עלתה קבוצתנו באחד מנמלי צרפת על ספינת המע־פילים "כ"ט בנובמבר" והגענו לחופי הארץ. אולם הקץ לטלטולי עוד לא הגיע. ספינת המעפילים על כל נוסעיה נלכדה ע"י הבריטים ונשלחה לק־פריסין. רק לפני פסח תש"ח, הורשיתי לבוא לארץ במסגרת "עלית הנוער". הצטרפתי לקיבוץ "המעפיל" שליד חדרה והחלה תקופה חדשה בחיי. נערה יתומה, ניצולת השואה מקאלוש, שהצליחה להערים על הגרמנים ולהשאר בחיים, אך ללא משפחה וקרוב, היתה לאזרחית במדינת ישראל החופשית.

פנינה רוזן

איך סבתא הלכה למות

מוצא הורי, משה ובאשה (מבית יונגרמאן) וינקלר, מקאלוש, אולם אחותי רות, המבוגרת ממני ב־3 שנים, ואני, נולדנו בגרמניה. אף על פי כן רואות אנו את עצמנו כבנות קאלוש כיוון שבעיר זו עברה עלינו ילדותנו, ובעיקר מפני שיחד עם יהודי קאלוש טעמנו את טעמה המר של השואה הנוראה. אני ורות נשארנו שתיים מהמשפחה ושייכות לקומץ היהודים הנמנים על שארית הפליטה של קהילת קאלוש.

בשנת 1934, שנה לאחר עליית היטלר לשלטון, עברה משפחתנו לקאלוש. לאחר שנים מספר התברר כי עברנו מן הפח אל הפחת. גם לקאלוש הגיעה יד המרצחים הגרמניים ומה שקרה לנו שם עלה על כל מה שממנו פחדו הורי בהיותנו בגרמניה. אולם עד שהחל הכיבוש הגרמני של פולין עברו עלינו בקאלוש כמה שנים טובות. 3 שנים לאחר בואנו לקאלוש נולדה אחותנו סילוויה ויחד עם הסבתא מצד אמא, שהתגוררה בביתנו, היינו משפחה מאושרת. בביתנו ברחוב פודבאלנה 42 גרה גם עד ימי הכיבוש הגרמני המינקת האוקראינית של אחותנו הקטנה. מצבנו החומרי היה טוב למדי, אבא היה בעל מינסרה קטנה מול המינסרה של הולדר והתפרנס בכבוד. גם הסובייטים לא הרעו עמנו במיוחד ואבא עבד אצלם כשכיר.

השבועות הראשונים לאחר שפרצה המלחמה בין גרמניה לברית המו־עצות לא השאירו בזכרוני רושם מיוחד. באותו זמן היתה קאלוש בידי הצבא ההונגרי ואף על פי שגם הם לא נהגו באוכלוסיה היהודית בכפפות משי, הרי לעומת הימים שבאו לאחר כך היה שלטונם שלטון חסד. הצרות החלו רק לאחר שאת ההונגרים החליפו הגרמנים. אחת הגזירות הראשונות שהטילו על יהודי קאלוש היתה גזירת הקונטריבוציה. כל בעלי האמצעים חוייבו למסור את תכשיטיהם לועד היהודי על מנת שזה יעביר אותם לגרמניה. על המתחמקים מקיום הפקודה, איימו בעונשים כבדים ביותר.

ביום א׳, ה־21 באוגוסט 1941, חזר אבא בערב הביתה ואמר כי מילא אחר הפקודה ומסר בוועד היהודי זהב כפי שהוטל עליו. הוועד, עדיין

לא היה זה יודנראט, ישב אז בבית וילנר בכיכר השוק (רינק). למחרת בבוקר נפוצה שמועה בעיר שהגרמנים אינם מסתפקים במה שניתן להם והם עורכים רשימה של יהודים אמידים ואנשי אינטליגנציה כדי לעשותם לאנשי ערובה וזאת — כדי לסחוט מיהודי העיר רכוש נוסף. ואמנם החל בשעות הבוקר איסוף אנשים מהבתים לפי רשימה מוכנה מראש. גרמנים במדים מיתידות מיוחדות לטיפול ביהודים, סובבו יחד עם אוקראינים מבני המקום בבתי היהודים ואילצו כמה מאות מהם לבוא לנקודת ריכוז שבחצר המשטרה האוקראינית ברחוב הדואר. אל הגברים הצטרפו פה־ושם גם כמה נשים מרצונן החופשי. רובם הגדול של האנשים ברשימה היו מאנשי האינטליגנציה, רופאים ועורכי דין, ביניהם ד״ר אייזנברוך, מגר׳ מ. פינקלשטיין ואחיו איגנאץ, ד״ר סוקאל, רופא השיניים צוקר, גב׳ פיפס הרוקחת. אולם גם יהודים סתם, במיוחד כאלה שהיו ידועים כאמידים, היו ברשימה ובתוכם גם אבינו. הוא הוצא מהבית ע״י אוקראיני לבוש מדי המיליציה האוקראינית שכיוון את רובהו כלפי אבא. אוקראיני זה עבד אצל משפחתנו במשך שנים רבות. דורות התפרנסו, הוא ואבותיו לפניו, על ידינו; עתה נהג באבא בצורה גסה וללא כל התחשבות בו. ממקום הריכוז ברחוב הדואר הוצאו 300—400 יהודים בלילה ליער פוילו, שם נורו למוות ונקברו במקום.

זמן מסויים לא ידעו בקאלוש מה קרה ל״בני הערובה״ שהוצאו מבתיהם. אולם במרוצת הזמן נודע הדבר מפי עדי ראייה לרצח. אוקראיני אחד שגר בקרבת מקום הטבח, סיפר על מה שראה ושמע לדודנו משה היבש־מאן. לפי בקשת אמא, אשר לה סיפר על מה ששמע, הלך וחקר אנשים רבים עד שנודעו לו פרטים על מה שקרה ביער פוילו. לאחר מה ששמע הלבינו שערותיו בלילה אחד והוא היה לאדם אחר. אף על פי כן סיפר לאמא את מה שהעלה בחקירותיו. הוא רק ביקש מאמא שלא תמסור על כך לאף אחד, לא רצה להיות מבשר רעות, וגם לא רצה להיראות בעיני הבריות כבודה דברים מלבו, כל כך רחוקה היתה האמת המרה ממה שמוכנים היו אנשי קאלוש לקבל. אמא קיבלה את דברי הדוד באמון ואמרה לנו: ילדים, אין לנו אבא יותר! קשים היו החיים לאחר שנשארנו בלי אבא. אמא נשארה עם 3 ילדות קטנות וסבתא זקנה, ועליה היה גם עול הפרנסה, וגם הדאגה לשלום המשפחה ובטחונה.

לאחר חיסול האינטליגנציה, כך נקרא הטבח של אוגוסט 1941, נעשו החיים בעיר קשים יותר ויותר. בסוף אותה שנה אורגנה מועצת היהודים,

היודנראט, ועליה הוטל התפקיד לנהל את חיי היהודים לפי רצון הגרמנים. למעשה שימשו אנשי היודנראט מכשיר בידי הגרמנים לחיסול הדרגתי של האוכלוסיה היהודית בעיר. ליודנראט השתייכו קצת מיהודי קאלוש, קצת מיהודי הכפרים שהובאו לרובע היהודי בעיר וקצת מהפליטים היהודיים ממערב פולין, שישבו בקאלוש עוד מימי השלטון הסובייטי. בביתנו גר עם משפחתו ד״ר דניאל, פליט מעיירה ואדוביצה במערב גאליציה, שהיה הראש האחרון של היודנראט. חברי היודנראט היו מתחלפים לעתים קרובות; לאחר שעשו במשך תקופה מסויימת את מלאכתם לפי דרישת הגרמנים שלחו אותם לסטאניסלאבוב, יחד עם משפחותיהם, לחיסול, ובמקומם מונו אחרים. גם בהיותם בתפקיד לא היו אנשי היודנראט ראויים לקינאה. חלקם התנדבו מתוך כוונה לעזור לאוכלוסיה המסכנה, חלקם במחשבה להציל את עצמם ואת משפחותיהם, אך כולם נאלצו בסופו של דבר לבצע מעשים שלא שיערו כי יהיה עליהם לעשותם.

לצד היודנראט פעלה גם משטרה יהדית, אורדנונגסדינסט. בראשה עמד מימלס, פליט מצ׳כיה, ו־2 עוזריו היו האחים שווייצר, בנים לאב יהודי ואמא נוצריה מווינה. אחד התפקידים האומללים שעל המשטרה היהודית היה למלא הוא הוצאת אנשים מבתיהם לפי פקודת ה״קריפו״ — משטרת המלחמה (קריגס־פוליציי) שהיתה מורכבת בדרך כלל מ״פולקסדויטשה״, ובראשם צפקו, קראייבסקי ודריגידה הידועים באכזריותם. לרוב השתדלו אנשי המשטרה היהודית למסור להם אנשים חולים, מוגבלים ובעלי מום, בכוונה לדחות עד כמה שאפשר את הוצאתם להורג של אנשים בריאים, אולי יצילו את עצמם ויימלטו מהחיסול.

עד חיסול גיטו קאלוש באוקטובר 1942 לא נשאו האקציות אופי המוני. מדי פעם היו עורכים מצוד על יהודים ברחובות ובבתים ואוי היה למי שלא עלה בידו להסתתר בעוד מועד. לעתים קרובות ראינו מחלונות ביתנו אנשים מובלים לחיסול בבית הקברות היהודי בקאלוש. היו אלה לרוב אנשים חולים, נפוחים מרעב, אנשים שמזמן כבר לא טעמו טעמו של אוכל. זכורה לי תמונה של הובלת טראנספורט יהודית שכלל כמה עשרות איש, בעיקר נשים וילדים. היו בתוכם גם בנות משפחת ד״ר אייזנברוך, אשתו ואחת מבנותיה, אימה של גב׳ אייזנברוך, וכן גב׳ סוקאל. האנשים, שלווו ע״י אנשי המשטרה האוקראינית וה״קריפו״, לא הסתכלו לצדדים אלא צעדו בדומיה למקום המוות. אף על פי שידעו

כי גם לנו צפוי סוף דומה, בבינו למראה האנשים המוכרים לנו, המובלים כבר עתה למוות, והצטערנו צער רב על מה שעולה בגורלם.
במישלוחים הראשונים רב יחסית היה חלקם של היהודים שהובאו לקא־לוש מהכפרים שבסביבה. אלה שוכנו תחילה בבתיהם של יהודי קאלוש שגרו ברחובות היהודיים בגיטו, וכן בבתי הכנסת, אולם רק זמן קצר ישבו שם. רובם הוצאו קבוצות קבוצות ממקומות מגוריהם, הובאו לבית המרחץ שליד בית הכנסת הגדול ומשם לבית הקברות היהודי ברחוב שיבייצקה, ושם הושמדו. לאחר שפונו בתי הכנסת מדייריהם נהרסו חל־קם כליל וחלקם ניזוקו קשות.

•

המוות ארב ליהודים על כל צעד ושעל ואיש לא היה בטוח שלא יישלח לחיסול עם הטראנספורט הקרוב, אולם כל אחד שאף לדחות עד כמה שאפשר את רגע המוות. כדי לחיות צריך היה לאכול ולו רק מעט שבמעט. מצוקת המזון היתה אחת הרעות החמורות ביותר בגיטו. תחילה חילק היודנראט מנות לחם לכל, ואף מנות מרק לנצרכים ביותר, אולם החלוקה הלכה ונצטמצמה עד שפסקה כליל. כל משפחה חייבת היתה להשיג בכוחות עצמה את מעט המזון הדרוש לקיום ורע ומר היה גורלם של חסרי האמצעים. לאחר שנלקח אבא נשארו לנו קצת דברי ערך, אמא הצליחה להסתיר אותם וממקור זה התקיימנו. את דברי הערך היינו מחליפים בלחם או במצרכי מזון אחרים. בעניין זה, למרות גילי הצעיר, הייתי לעזר למשפחה.

פחד מוות פחדתי מהגרמנים, בעיקר מאלה שבמדים. לא העזתי לצאת החוצה למרות שכילדה קטנה לא הייתי חייבת לשאת סימן יהודי על בגדי. בכל זאת מדי פעם הייתי עוזבת את הבית למלא שליחויות שונות, בעיקר נשלחתי להחליף בגד או דבר ערך כלשהו תמורת מזון. אמא היתה שולחת אותי למקומות שונים על אף שהסכנה היתה רבה, אבל היתה זו הדרך היחידה להשיג קצת מזון בשביל הבית. לא היו לי כתובות ורק ע״פ סימנים שונים שקיבלתי מאמא הייתי מגיעה למקומות המת־אימים. לא תמיד הצלחתי במשימה שהוטלה עלי, אך בדרך כלל גיליתי תושיה. גם כשהשגתי רק קצת מזון עבור חפצים שערכם היה רב נחשב הדבר כהצלחה, כי היו מקרים שרימו אותי, לקחו ממני את דברי הערך ולא נתנו לי תמורתם מאומה. פעם אחת נתתי טבעת עם יהלום כחול־לבן, גדול ויפה, מתנת נישואין שקיבלה אמי מהדוד מרדכי יונגרמאן

וקיבלתי עבורה כיכר לחם כפרי. כשהבאתי את הלחם הביתה היתה השמחה בבית גדולה.

אמצעי חשוב להאריך את השהות בגיטו ולא להשלח למוות היתה התעודה שהעידה כי האיש עובד. תמורת כסף רב השיגה אמא בשביל עצמה ובשביל אחותי הגדולה "פתקים לבנים", היינו אישורים שהעידו כי הן עובדות. הן הועסקו בכתישת אבנים ברחוב סטאניסלאבובסקה. כשאחותי ואמא היו בעבודה נשארתי אני בבית עם אחותי הקטנה. לפעמים נשארה האחות רות בבית, ואז יצאתי אני לעבוד. עבדתי מחוץ לעיר, בוויסוצ׳אנקה, בקטיפת עלים מצמחים שהיו תחליף לטאבאק. היה זה עסק גרמני שהודות לו יכלו מספר יהודים להתקיים תקופה מסויימת. אנשים שראו אותי בעבודה תמהו על הילדה הקטנה העובדת יחד עם המבוגרים, אך אני השתדלתי לא לפגר אחר הגדולים. לעובדים ניתנה צלחת מרק ולמרק היה אז טעם גן עדן, נדמה היה לי כי מעולם לא אכלתי מרק טעים כל כך.

באותם הזמנים הקשים היתה אמא אומרת כי כל יום שבו נשארים בחיים הוא בבחינת זכייה. היא לא קיותה שנוכל כולנו להשאר בחיים, אך שאיפתה היתה שלפחות מישהו מהמשפחה יישאר. כאשר אפסה כל תקוה היתה מתפללת שלפחות יהודי אחד יישאר בחיים על מנת שיוכל לספר את כל מה שעוללו המרצחים.

יום אחד הועמדה המשפחה כולה בפני דילימה אכזרית ביותר. הגרמנים דרשו מהיודנראט ומהמשטרה היהודית למסור להם כל פעם סוג אחר של יהודים שיישלחו להשמדה. פעם נחטפו ילדים ופעם יצאה הגזירה על הזקנים. כל משפחה ניסתה להתחמק ממסירת יקיריהם למשלוח, וזאת — בדרכים ובתחבולות שונות ומשונות. כשהגיע זמנם של הזקנים להשלח למוות, עשתה אמא מאמצים להוציא עבור סבתא אישור פטירה, לאמור: סבתא מתה ונקברה ואין מה לחפש בביתנו. אמא הוציאה מן המחבוא במחסן חופן מטבעות זהב והלכה לשלם בעד פתק הפטירה היקר. אולם הדבר לא עזר, באו שוטרים מהמשטרה היהודית ודרשו למסור להם את הסבתא, פייגה יונגרמאן. אמא סירבה בתוקף ואז איימו עליה שבמקום סבתא יקחו אותה או את אחת הילדות.

בלית ברירה אחרת הלכה אמא אל בית המרחץ, מקום האיסוף. סבורה היתה שבאישה צעירה יותר מכל הזקנות שנאספו למשלוח תוכל להשתמט מהטראנספורט ולחזור הביתה. לא עבר זמן רב ולביתנו באה בריצה

קרובת משפחתנו אוניה גלר שגם אימה, פסיה, בת דודתה של אמנו, היתה בין הזקנים במקום האיסוף. היא אמרה לנו כי אם לא תבוא סבתא תיכף ומיד לבית המרחץ יקחו במקומה את אמא, כבר מכינים את הזקנים להוצאה לבית הקברות, מקום ההריגה. אחותי רות פרצה בבכי ושאלה כיצד אפשר למסור את סבתא למוות בטוח. אני, הצעירה יותר, שקלתי את המצב בקור רוח. היה עלינו לבחור בין ויתור על אמא לבין ויתור על סבתא. ניגשתי למחבוא שבו ישבה סבתא והצעתי לה שתלך היא להציל את אמא. סבתא שמעה בקולי, יצאה ממחבואה, הת־לבשה. שמה מטפחת שחורה על ראשה, לקחה את סידור התפילות שלה ליד, ובלי להוציא הגה מפיה, הלכה אל בית המרחץ. רק אני נלויתי אליה. האחיות נשארו מתייפחות בבכי.

כשהגענו לבית המרחץ ראיתי את האנשים הזקנים יוצאים כבר ממנו מובלים ע"י השוטרים. לא פעם אחר כך ניסיתי להזכר במראה האנשים הללו, שידעו כי הם הולכים לדרכם האחרונה, ולא הצלחתי להעלות את המראה בזכרוני. כל כולי הייתי מעוניינת באותם הרגעים באמא ועל כן לא שמתי, ככל הנראה, לב לשום דבר אחר. רק את אמא ראיתי בקבוצת המוצאים לבית הקברות. פניתי אל שוטר יהודי שעמד קרוב אליה ואמרתי לו: קחו את סבתא ותנו לי את אמא! כששמעה אמא את המילים האלה, יצאה מהשורה והסתלקה מהר מהמקום בלי שהספיקה להגיד אפילו מילה אחת לסבתא...

למחרת בא אלינו הקברן שהיה נוכח בעת טבח הזקנים בבית הקברות. לדבריו רק חלקם נורו למוות במקום, האחרים נזרקו לקבר בעודם בחיים. הוא סיפר לאמנו כי סבתא הלכה למוות כצדיקה, את גורלה קיבלה בשלווה ורק ביקשה למסור לבת כי עליה לקיים את יום השנה לפטירתה ב"הושענא רבה". אמנם ידעה אמנו על גורלה של סבתא, אך סיפורו של הקברן גרם לה התרגשות בלתי רגילה, זמן ממושך לא יכלה להרגע.

האקציה הגדולה

באוקטובר 1942, זמן קצר לאחר ה"אקציה" לחיסול הזקנים, כשבגיטו נשאר רק חלק קטן מיהודי קאלוש, נערכה האקציה האחרונה, הגדולה. לערוך את המיבצע באו הפעם אנשי גסטאפו מסטאניסלאבוב. בואם לקאלוש ומספרם הרב עורר מיד חששות כבדים בקרב יהודי הגיטו.

עוד יום לפני שהחלה האקציה מסר לנו עו"ד דניאל, יו"ר היודנראט, שגר עם משפחתו בביתנו, כי למחר נקבעה אקציה לחיסול ילדי קאלוש. כיוון שכבר קודם לכן היו מקרים של חטיפת ילדים לטראנספורטים, נראתה בעינינו הידיעה מפי דניאל מהימנה ביותר. אמא החלה מיד לחשוב על דרכים כיצד להסתיר אותנו, את הילדים, מפני הפורענות שעמדה להתחולל.

למחרת בבוקר, עוד בטרם נכנסנו למקום סתר כלשהו, באה אשת דניאל מהמרפאה היהודית, שפעלה בגיטו ובה היא עבדה כחובשת ואמרה כי המרפאה נסגרה וכי אין לה כבר מה לעשות בה. מעתה תשב בביתה עם חמותה הזקנה, האישה היחידה בגילה שנותרה בגיטו לאחר חיסול הזקנים. כל הסימנים העידו כי משהו איום ובקנה מידה גדול עומד להתרחש. אמא הכניסה אותנו למרתף שמתחת למרפסת ביתנו ונכנסה אף היא לתוכו. בהיותה כבר בתוך המרתף כיסתה את הכניסה בקרשים ובחוץ עזר לה בכך דניאל, ראש היודנראט, בכבודו ובעצמו.

ימים אחדים ישבנו במחבואנו במרתף. באותו זמן נערך מצוד על כל היהודים שהיו בגיטו. גם את משפחת דניאל לא חסכו. מהמרתף יכולנו לשמוע את החיילים הגרמניים צועקים לעבר שתי הנשים: ראוס, ראוס! (החוצה, החוצה!). אמו של דניאל טענה כי היא אמו של ה"אובמאן", אך דבר זה לא מנע מהחיילים לקחת אותה ואת כלתה, גב' דניאל. הם נעלו את הבית והדביקו עליו מודעות שבהן נאמר כי כל מי שייתפס בשליחת יד בביזה — ייהרג. זאת ראינו לאחר שיצאנו כעבור כמה ימים מהמרתף כאשר בחוץ שרר כבר שקט וכל הסימנים העידו כי האקציה נסתיימה.

על מה שקרה באקציה הגדולה נודעו לנו במשך הזמן הפרטים הבאים: כל היהודים שנמצאו בבתיהם או במקומות סתר, למעלה מ־1000 איש, הובאו לחצר הקריפו ברחוב הרכבת 99, במגרש שהיה שייך לרובצ'אק, לא רחוק מבתיהם של בייר וליקבורניק. רק מספר קטן של יהודים מבין אלה שהיו במקום הריכוז הצליחו לברוח ממנו, ואף אלה ברובם הגדול נתפסו כעבור שבוע־שבועיים. ביניהם היה בריש גלר, היחיד מחברי היודנראט שהצליח להמלט אז, דודי משה היבשמאן ועוד אחרים ששמותיהם נעלמו מזכרוני.

מחצר הקריפו הובל ההמון הגדול של היהודים שרוכזו שם לתחנת הרכבת, שם הטעינו אותם בקרונות משא ולפי הסברה נשלחו לבלז'ץ.

האוקראינים, שנכחו בתחנת הרכבת בקאלוש בעת שהעמיסו את הקרונות ביהודים מקאלוש, אמרו כי לרכבת צורפו גם קרונות עם יהודים מערי השדה, ואף קרונות עם יהודים מהולאנד היו ברכבת זו.
האקציה האחרונה לא פסחה, כאמור, על משפחת יו״ר היודנראט וגם לא עליו עצמו. אף ראש המשטרה היהודית, מימלס, ומשפחתו היו בין המוב־לים לבלז׳ץ. לפי השמועה היו הוא, אשתו ותינוקם בן השנתיים, מהאחרו־נים שנכנסו לרכבת והוא אשר סגר את הקרון האחרון. ליהודים אמר שכל העיר מתפנה ולגרמנים מסר כי העיר קאלוש ריקה מיהודים.
גם לאחר האקציה הגדולה, למרות שהגרמנים הכריזו במודעות כי קא־לוש נקייה מיהודים, נותרו בעיר עוד כמה עשרות מבני קאלוש אשר במונו הצליחו לצאת מהאקציה בשלום. אולם להשאר בקאלוש היה עתה מסוכן הרבה יותר מאשר קודם. על כן העדיפו רוב הנותרים בחיים למצוא לעצמם מקלט מחוץ לקאלוש. אף אנו כך, עזבנו את העיר והלכנו לחפש הצלה במקומות אחרים. תקופה חדשה של צרות ותלאות, תקופה שעלתה בחומרתה על כל מה שעבר עלינו בקאלוש, החלה עתה עבורנו. כשנסתיימה המלחמה שרדו ממשפחתנו רק אחותי רות ואני.

יעקב רובין

בקאלוש ובבוצ׳אץ׳

לא נולדתי בקאלוש, אך זכרונות הילדות הראשונים שלי קשורים לעיר זו. הורי, אייזיק וברוניה זכרונם לברכה, קבעו את מושבם בקאלוש בעודני תינוק בן שנה, ומאז גדלתי בעיר זו ונמניתי עם ילדיה. כבן יחיד במשפחה שמצבה החומרי היה טוב למדי — אבי ניהל את לישכתו של הנוטאריון הפולני פידלר, שהיה ראש העיר קאלוש בשנים האחרונות לשלטון הפולני — קיבלתי חינוך סולידי כראוי לבן טובים, ודומה כי לא חסר לי שום דבר. אפילו על האנטישמיות ידעתי יותר משמיעה וקריאה מאשר מנסיוני האישי. בגימנסיה העירונית של קאלוש, שבה למדתי, היו רוב חברי פולנים וכן גם בסביבה שבה גרנו, סביבה נוצרית מובהקת.

לאחר הכיבוש הסובייטי בשנת 1939 נשתנו סדרי החיים בקאלוש באופן ניכר. השינוי הורגש בכל מקום וגם בביתנו. אבי הפסיק את עבודתו במקום הקודם, עבודה שהעניקה לו גם הכנסה טובה וגם מעמד מסויים, נעשה לפקיד בבית החולים העירוני והיה עליו להסתפק במשכורת צנועה. גם חלק הגון מחסכונות המשפחה ירד לטמיון. התנחמנו בכך שיכולנו להמשיך להתגורר בדירתנו המרווחת ברחוב סטאניסלאבובסקה, ולא היה חלקנו עם אלה שהשלטון הסובייטי מצא לנכון להעבירם לרוסיה.

את השלטון החדש קיבלו בני הנוער היהודי אם לא בהתלהבות הרי לפחות באהדה. לא ידענו בדיוק מהו מצבם של יהודים בחלקים המערביים והמרכזיים של פולין שנכבשו ע״י הגרמנים, אך מספיק היה להשוות את מצבנו עם מצב הפליטים היהודיים מהמערב, שרבו אז בקאלוש, כדי להבין כי גורלנו שפר מגורלם הודות לשלטון הסובייטי. גם בבית הספר, שבו המשכתי ללמוד, היו לי כמה חברים מבני הפליטים, ואף בין המורים היו פליטים אחדים, ביניהם ד״ר קולברג ז״ל וגב׳ רייטמאן תבלח״א, שבאה לעיר הולדתה מוואַרשה. זכורים לי עוד 2 ממורי שלימדוני תחילה בגימנסיה הפולנית ואח״כ בבית הספר הסובייטי — מגר׳ פרידלנדר, מורה בחסד למקצועות הריאליים, שניספה בשואה, ומורה ממוצא גרמני ליבסבאך שמו, אשר משפחתו עברה לגרמניה, והוא עצמו נשאר כפולני בקאלוש, אך הרוסים העבירו אותו לתוך רוסיה.

בקיץ של שנת 1941 סיימה כיתתנו את לימודיה בבית הספר התיכון ולרגל המאורע נערך בבית הספר נשף סיום חגיגי. היה זה במוצאי שבת, ב־21 ליוני. אף אחד מאתנו, בוגרי ביה״ס, לא חשב אז על יום המחר ולא יכול היה לחזות את מה שיקרה בימים הבאים. חזרנו הביתה מאוחר בערב וחשבנו לפצות את עצמנו ע״י שינה ארוכה מן הרגיל. והנה לא עברו אלא שעות מספר מאז שובנו הביתה והעיר כולה ניעורה משׁ־נתה בגלל הרעש הבלתי רגיל שנגרם ע״י אוירונים אחדים, שטסו בשמי קאלוש וירו בתושבים שהשכימו קום ונראו כבר ברחובות, חלקם בתור לקניית לחם, וכן הטילו פצצות במקומות שונים בעיר. מה רב היה ההלם כשנודע כעבור זמן מה כי היו אלה מטוסים גרמניים, אשר הפציצו את קאלוש, וכשנודעו שמותיהם של קרבנות ההפצצה. בין ההרוגים היה גם חברי לכיתה, לייב באומל, שהיה עוד לפני שעות מספר יחד אתי בנשף הסיום בבית הספר. ההפצצה הבלתי צפויה על קאלוש, היתה מהמאורעות הראשונים של המלחמה בין גרמניה וברית המועצות, בת בריתה של גרמניה עד תמול־שלשום. ימים אחדים לאחר פרוץ המל־חמה, כאשר התברר כי הגרמנים מתקדמים מזרחה, גברה הבהלה בעיר. החלה מנוסה המונית שהזכירה במידה רבה את הבריחה משנת 1939; אז ברחו פולנים ועתה רוסים. אליהם הצטרפו מעטים מיהודי קאלוש, חלקם ידועים בעיר כמעורבים במשטר הסובייטי, ומיעוט קטן של סתם יהודים שהבינו בחושם הבריא כי תחת שלטון גרמניה צפויים ליהודים חיים קשים, אם לא גרוע מזה. לצערי הרב המחשבה על בריחה לא עלתה במשפחתנו אפילו כנושא לדון בו.

בראשית יולי 1941 נכנסו הגרמנים לקאלוש ומיד החלו האוקראינים הלאומנים בפעולה. כאמור גרנו בסביבה נוצרית ומצבנו בין האוקראינים והפולנים נשתנה שינוי רב. הנערים והנערות הפסיקו מיד כל קשר איתי, חברי הטוב באצ׳ינסקי היה בין המצטרפים הראשונים למיליציה האוקראינית וכמובן פנה לי עורף. חבר אחר, בנו של השופט האוקראיני דולהי, לקח ללא רשות את האופניים שלי וכשבקשתי ממנו שיחזיר לי אותם אמר כי מוטב שיהיו אצלו כי בלאו הכי לא ישארו אצלי... אבי נאלץ להפסיק את עבודתו בבית החולים ונשאר ללא מקור פרנסה. לעומת זאת, אני, שמימי לא עבדתי, הצלחתי יחד עם כמה בחורים יהודיים, ביניהם גם פליט מאוסטריה שהגיע לקאלוש עוד בימי הסובייי־טים, להשיג עבודה בבית המלאכה של מאייר. יעקב מאייר היה מסגר

מומחה, בעל נסיון רב במקצועו, והוא קיבל הזמנות מהגרמנים. תנאי העבודה אצלו היו טובים קצת יותר מאשר במקומות אחרים ועל כן נחשבה עבודה אצל מאייר להצלחה. אולם כשהעבירו את בית המלאכה מרחוב פרוסטה לרחוב שיבייצקה הפסקתי לעבוד אצלו.

לאחר שעזבתי את מאייר מצאתי מקום עבודה ב״ליגנשאפט״, אחוזה פולנית במרחק 5 ק״מ מקאלוש, ליד הכפר כוצין. בעיני אחרים וגם בעיני עצמי הייתי בר־מזל. העבודה בליגנשאפט נעשתה בפיקוח גרמנים, אבל התנאים היו טובים יותר מאשר בכל מקום אחר. העבודה לא היתה קשה במיוחד וגם האוכל היה בשפע. הממונה על האחוזה, איש גרמניה, התייחס אל העובדים, גם היהודים, יחס הוגן למדי. בתנאים של אז, בראשית 1942, כאשר המצב של יהודי קאלוש היה בלתי נסבל, יכולתי בהחלט ליחשב לצעיר יהודי ראוי לקינאה. אולם הניתוק מהורי והדאגה לשלומם, הידיעה כי הם נתונים בתנאים קשים ביותר, השמועות על מה שמעוללים ליהודי קאלוש וליהודים במקומות אחרים, לא נתנו לי מנוח. בלילות הייתי מצליח לפעמים להתגנב העירה ולבקר בבית הורי, שגרו עדיין בדירתם ברח׳ סטאניסלאבובסקה. מדי פעם הייתי מביא איתי הביתה קצת אוכל, שנעשה נדיר יותר ויותר בעיר וגם בבית הורי, אך יותר מאשר על האוכל רבה היתה השמחה על עצם הפגישה. הפגישות לא היו ארוכות מכיוון שהיה עלי לחזור לאחוזה לקראת הבוקר כדי שלא יתפסוני. בקיץ העבירו את ההורים מדירתם ברובע הנוצרי לרובע היהודי בזאטילקי. בגיטו עבד אבי זמן מה בתפקיד מינהלי ביודנראט, אולם מצב רוחו ירד פלאים והוא הפסיק את העבודה. אמא החזיקה מעמד יותר מאבא אבל גם המוראל שלה היה ירוד.

גם בביתם בגיטו הצלחתי להיות אצל הורי פעמיים או שלוש. היתה לי אז אפשרות לעמוד מקרוב על המצב האיום שבו היו נתונים תושבי הגיטו. הגיטו בקאלוש לא היה סגור באופן הרמטי, היו כמה כניסות שדרכן אפשר היה לבוא לגיטו ולא שמרו עליהן באופן קפדני. איסור היה ליהודים להמצא מחוץ לתחום הגיטו, ואין צורך להגיד — אסור היה להיראות בלי הסרט היהודי על השרוול. אני נהגתי ללכת בדרכים בלי הסימן היהודי ונזהר מאד שלא יראוני אנשים, רק לאחר שנכנסתי לתוך הגיטו הייתי שם את הסרט על השרוול והופך ליהודי כמו כולם.

פעם אחת ניתן לי לבקר בגיטו לאור היום. היה זה לאחר שעזרתי לגר־מני, בעל תפקיד באחוזה שבה עבדתי, להתקין אנטנה על 2 עצים

גבוהים, מבצע טכני קשה שהיה גם קשור בסכנת נפשות. הגרמני שאל אותי מה אני מבקש כפרס ואני עניתי כי מעוניין אני לבקר אצל הורי בגיטו ולשם כך דרושה לי תעודת מעבר. קיבלתי את מבוקשי והלכתי העירה, הפעם בבוקר השכם. כשבאתי לבית הורי נודע לי כי באותו לילה קבר אבי את דודתו, שהיתה גרה איתנו כל השנים ואני התייחסתי אליה כאל סבתא. היא נפטרה בגיטו ואבא החליט לקבור אותה מתחת לעץ ליד הבית כדי שלא יוציאו אותה בעגלה לבית הקברות מחוץ לעיר, שם היו זורקים אותה לבור יחד עם גוויות אחרות. כך היה נהוג באותם ימים קשים.

חזרתי לאחוזה לעת ערב מדוכדך יותר מתמיד כשמראה ההורים והיהודים בגיטו העלוב אינו מש מנגד עיני. לא ידעתי אז שהיתה זו הפעם האחרונה שראיתי את הורי, למרות שהמצב היה כבר כזה שכל רגע אפשר היה לצפות לגרוע ביותר. הגרמנים בעזרת האוקראינים היו עורכים "אקציות" שונות מדי פעם ומעשי הרג היו לענין שכיח ביותר. אמנם בד"כ היו הנמצאים בגיטו מתכוננים למקרים הללו והכינו לעצמם מקומות מסתור לעת סכנה, גם להורי היה מקום כזה, אך לא תמיד ניתן להנצל בבונקר.

כמוני היו גם עובדים אחרים מהאחוזה מצליחים להתגנב לפעמים לעיר. בסוף אוקטובר 1942 הביאו המתגנבים העירה את הידיעה המחרידה על האקציה הגדולה שנערכה בגיטו קאלוש. השאלה שהטרידה אותי היתה האם גם ההורים שלי היו לקרבנות האקציה ועל כן החלטתי ללכת העירה לראות בעצמי את מה שקרה. בבואי לגיטו נוכחתי לדעת כי רק מעטים מתושביו נשארו בו. בחדר שבו התגוררו הורי פגשתי אישה שכנה והיא סיפרה לי פרטים על האקציה הגדולה. היא עצמה הסתתרה בעת החיפושים מתחת ל...שולחן וכך ניצלה. גם הורי הצליחו להסתתר בעת האקציה, אך זמן קצר לאחר מכן נתפסו, ויחד עם יהודים אחרים, שעדיין נשארו בתחומי הגיטו, נלקחו למקום בלתי ידוע. מאוחר יותר נודע לי כי הם הובלו לסטאניסלאבוב עם שרידים אחרים מגיטו קאלוש, היו אף שראו אותם שם ב"יודנהוף", חצר היהודים שליד הגסטאפו.

לאחר שנותק הקשר ביני לבין הורי וכשנוכחתי לדעת שאין באפשרותי לעזור להם, החלטתי להגשים רעיון שגמל בלבי עוד זמן רב לפני כן — לברוח מהאחוזה. על אף שמצבי בליגנשאפט היה טוב לאין ערוך ממצבם של יושבי הגיטו, גם של אלה שהעסקו ע"י הגרמנים בעבודות שונות,

ידעתי כי אין זה אלא ענין של זמן, גם אותנו יוציאו מהאחוזה וגם אותנו יחסלו כפי שעשו כבר עם אחרים. על כן תכננתי עם חברי מה־ביתה דוד ברמאן, שעבד איתי באחוזה, בריחה ליערות. אולם לאחר שבאחת האקציות נלקחו אמו ואחיו של ברמאן ע״י הגרמנים ובגיטו נשאר אביו לבדו, החליט ברמאן כי מקומו ליד אביו, הוא עזב את הליגנשאפט והצטרף אליו. מאוחר יותר נודע לי כי שניהם הוצאו מקאלוש ע״י הגרמנים וחוסלו. לא נותר לי אם כן אלא לבצע את הבריחה לבדי.

כיוון שהחלטתי לברוח גנבתי בהזדמנות הראשונה שנקרתה לידי את תעודת הזהות הרוסית (פאספורט) של בחור פולני שעבד איתי באחוזה בשם קאזימייז׳ יאגילניצקי והסתלקתי בחשאי העירה. פניתי לביתו של השופט ויניצקי שהיה שכננו ברחוב סטאניסלאבובסקה. עד פרוץ המל־חמה היו הורי ביחסים טובים עם השופט ומשפחתו, ובימי השלטון הסוב־ייטי נעזרו הם בהורי לא פעם. כך למשל הכניסו לדירתנו את הפסנתר שלהם וחפצים שונים בידעם כי בבית יהודי רכושם יהיה בטוח יותר מאשר בביתם. בימי הגרמנים, כאשר גרנו עדיין בדירתנו בשכנות לשו־פט, התייחס הוא אלינו יפה ואף הציע לנו את עזרתו, הוא היה מוכן למצוא לנו ניירות אריים ולדאוג למקומות עבודה מתאימים. אולם באותו זמן היו הורי כבר כל כך מיואשים באשר לגורלם, עד שסירבו לקבל את עזרת השופט לעצמם, דאגתם היחידה הייתי אני ורק עבורי ביקשו עזרה.

בבית ויניצקי נודע לי כי בימי אחת האקציות, כנראה הגדולה, התחבאו ההורים בביתם. בני משפחת ויניצקי הסתירו אותם בתוך גורן מלא מספוא ושם הם שהו למעלה משבוע, אך אח״כ חזרו לגיטו. גם לי היו בני משפחת ויניצקי נכונים לעזור. בין החפצים השונים שהשאירו הורי בביתם, לאחר שעברו לגור בגיטו, היו גם צילומים משפחתיים ובתוכם תמונותי. אחד הצילומים שלי התאים לפאספורט הגנוב, ובצבעים מיוח־דים הצלחנו לשפץ את הפאספורט, וכך הפכתי ליאגלינצקי ״כשר״. היה רק קושי אחד, יאגילניצקי האמיתי היה מבוגר ממני ב־5 שנים, ועל כן היה עלי להתחזות מעתה לא רק לארי אלא גם לאדם מבוגר יותר.

משפחת ויניצקי נהגה בי יפה מאוד. הם ציידו אותי במכתב אל מכריהם בבוצ׳אץ׳ ובו ביקשו לעזור לי ככל שיוכלו. בבוקר ליוו אותי אל תחנת הרכבת בכוצין ומשם נסעתי לבוצ׳אץ׳. הנסיעה לא היתה קלה כלל וכלל,

למרות הדרכון הרשמי הייתי כולי פחד, במיוחד בעת שהיה עלי לעבור מרכבת אחת לשניה. במקום לעלות לרכבת בסטאניסלאבוב כנדרש, הלכ־תי לאורך מסילת הברזל עד התחנה הקרובה, ורק שם עליתי לרכבת המובילה לבוצ'אץ'. זאת עשיתי כדי להמנע מהביקורות השונות שהיו עורכים לנוסעים בתחנת סטאניסלאבוב.

הדבר הראשון שעשיתי בבואי לבוצ'אץ' — הלכתי להסתפר. להפתעתי נוכחתי לדעת כי בעיר זו חיים עדיין יהודים רבים, גם הספר היה יהודי. בלי שגיליתי לו את זהותי האמיתית, הבעתי תמיהה על המצאות יהודים רבים כל כך בבוצ'אץ' בימים שבהם לא נותרו כבר יהודים כמעט. הוא לא רצה להאמין...

המשפחה הנוצרית שאליה פניתי קיבלה אותי יפה מאד למרות שהיה ברור להם למן הרגע הראשון כי יהודי אני. ראש המשפחה, אדם אל־טינסקי שמו, היה פולני ואשתו אוקראינית, אך בעת הצורך ידע אדון אלטינסקי להציג את עצמו כגרמני "פולקסדויטשה" והיו בידיו אפילו ניירות מתאימים שהוכיחו זאת. בכלל ידע האיש להסתדר יפה והצליח יחד עם משפחתו לעבור את תקופת המלחמה על תהפוכותיה השונות בלי שנפגע. אולם החשוב מכל, הוא סייע תוך סיכון חייו וחיי משפחתו ליהודים מספר להמלט מהגורל המר שהיה צפוי להם בימי הכיבוש הנאצי.

לא' אלטינסקי היה בבוצ'אץ' בית מלאכה לדברי חשמל, והוא ניאות לקבל אותי לעבודה אצלו. לפני כן דאגה משפחת אלטינסקי למצוא לי מקום מגורים. הם הצליחו לסדר לי מקום אצל אישה זקנה וצולעת, האנקה שמה, והיא טיפלה בי במסירות עד שהחזירה לי את צלם האדם שאבד לי בתלאות של הזמן האחרון. הודות לטיפולה יכולתי להיראות בין הבריות. כל זה היה בחודש נובמבר 1942. מאז ועד פברואר 1944 כאשר הרוסים החזירו לשלטונם את בוצ'אץ' בפעם הראשונה, עבדתי כפועל בבית המלאכה של אלטינסקי.

בבית המלאכה עבדו מלבדי ובני משפחת אלטינסקי גם 3 יהודים צעי־רים. אלה לא יכלו להסתיר את זהותם היהודית, אולם בעזרתו של בעל בית המלאכה חפרו בור באחת הפינות של המפעל, ובעת סכנה, למשל כשנודע על אקציה מתקרבת, היו מסתתרים בו. בבונקר זה היו מסתתרות בעת הצורך עוד 2 נשים יהודיות. אחת מהן ילדה בתוך הבונקר לאחר שנכנסה אליו באחת משעות הסכנה. לא ידוע לי מה קרה לתינוק. ל־5

היהודים היתה כניסה אל הבונקר והם היו חופשיים להכנס ולצאת ממנו בהתאם לנסיבות. לאחר השיחרור נודע לי כי א' אלטינסקי עזר גם ל־18 יהודים אחרים להסתתר, אך למרבה הצער כולם נתפסו ונהרגו ע"י הגרמנים לאחר שנכנסו לבוצ'אץ' בפעם השניה.
בפברואר 1944 שיחרר הצבא האדום את בוצ'אץ' מהשלטון הגרמני. היהודים שהצליחו להשאר בחיים יצאו ממחבואיהם בתקוה שבא הקץ לתלאותיהם. אולם כעבור זמן לא רב שוב כבשו הגרמנים את העיר, החזיקו בה תקופת מה ואז, כפי ששמעתי, חיסלו את רוב היהודים הניצולים.
אני עצמי המשכתי מתוך זהירות לא לגלות את זהותי היהודית, גם לאחר שנכנסו הסובייטים לעיר. כאשר עמדו הגרמנים שוב לחזור לבוצ'אץ' והרוסים עשו הכנות לעזוב את העיר, הצעתי ל־5 היהודים אשר הסתתרו בבונקר שבבית המלאכה, להצטרף יחד איתי לבורחים, אך הם סירבו. כיון שמצבם של הגרמנים בחזיתות המלחמה האחרות היה כבר קשה מאד סבורים היו כי מוטב להשאר בבונקר עד יעבור זעם, הגרמנים ייאלצו לעזוב את בוצ'אץ' תוך זמן קצר. כאן עלי להוסיף כי מאז האקציה האחרונה, שערכו הגרמנים בבוצ'אץ', לא עבדו 3 היהודים בבית המלאכה, אלא ישבו יחד עם 2 הנשים ברציפות בבונקר. תקוותם של המסתתרים לשובם הקרוב של הרוסים לבוצ'אץ' התאמתה, אך הם עצמם כבר לא זכו ליום השחרור. כאמור מצאום הגרמנים באותם הימים שבהם שוב היו בבוצ'אץ' והרגו את כולם.
נלויתי אל הרוסים הבורחים ויחד איתם ברחתי תחילה לעיירה קופיצ'ינצ'ה ואח"כ לטרמבובלה. שם התגייסתי לצבא הפולני, שאורגן בברית המועצות (הצבא של ואנדה ואשילבסקה), ושרתתי בו עד שנת 1946. בהיותו בצבא פגשתי אדם מבוצ'אץ' וממנו נודע לי על גורלם המר של מכרי היהודים מבית המלאכה. בינתיים שוחררה גם העיר קאלוש, אך אליה כבר לא חזרתי. על גורל אחרוני היהודים בעירנו ועל גורל הורי לאחר שהוצאו מקאלוש, נודע לי במשך הזמן.

שושנה היבשמן־אונגר

איך נשארתי בחיים בקאלוש החרבה

בוקר יפה של יום קיץ. לבושה בשמלתי היפה ביותר צועדת אני לתחנת הרכבת בקאלוש. בסוף השבוע שעבר נסתימו הלימודים בבתי הספר וקיבלתי תעודת מעבר לכיתה ח׳ של בית הספר התיכון האוקראיני, שבו 10 שנות לימוד. את היום הראשון של החופש עומדת אני בהסכמת אמא לבלות בעיר הגדולה סטאניסלאבוב. לצדי צועדת חברתי רוזה האוסמאן, גם היא נוסעת לסטאניסלאבוב, ומכיון שהיא מבוגרת ממני ומכירה את העיר תוכל להיות לי לעזר במקום, שמימי לא ביקרתי בו. עוד לא הספקנו להגיע לתחנת הרכבת והנה נשמע פתאום רעש מחריד בשמיים, מטוסים אחדים עוברים מעלינו ביעף ועד שיכולה אני להבין את המתרחש, מרגישה אני דקירות חדות באחת מרגלי, ודם רב ניגר ממנה. תוך דקות ספורות מתברר מה קרה. אוירונים גרמניים עברו מעל קאלוש, הטילו פצצות במקומות שונים וירו ממכונות יריה, יש פצועים וגם הרוגים. אני נפצעתי מרסיסים ולמזלי באופן קל, נחבשתי וחזרתי הביתה, אולם בין ההרוגים נמצא גם קרוב משפחתנו משה שפיג־לר, בעל חנות בדים במרכז העיר.

הפצצת הבוקר של ה־22 ביוני 1941 היתה לקאלוש אות ראשון למלחמה בין גרמניה וברית המועצות, שפרצה באותו יום, ואני הייתי בין הרא־שונים שהרגישו את המלחמה על בשרם, פשוטו כמשמעו. אולם אף אחד לא שיער אז מה צופנת בחובה המלחמה שזה עתה פרצה, אף אחד לא יכול לחזות מראש את נוראותיה וזוועותיה של השואה, שעמדה להתחולל על בני עמנו באירופה ועל יהודי קאלוש בתוכם.

בדפים הבאים אמסור רק מקצת ממה שעבר על יהודי קאלוש, עלי ועל בני משפחתי בפרט, ב־3 השנים שבהן שלטו הגרמנים בעירנו.

ברובע היהודי עד האקציה הגדולה

כמעט עם ראשיתו של הכיבוש הגרמני נעשו חיי היהודים בעיר הפקר, כל שוטר אוקראיני, ואין צורך להגיד כל גרמני, רשאי היה להכנס לרובע היהודי ולהתעלל בתושביו ככל שירצה. אולם קשה מכל היתה

מצוקת הרעב. מועצת היהודים, היודנראט, חילקה כרטיסי מזון לתושבי הרובע ועל פיהם אפשר היה להשיג קצת מצרכי מזון, בעיקר לחם. ברם, כמות הלחם המחולק הצטמצמה מהר מאוד וגם טיבו ירד. הלחם היה שחור וכבד כמו חימר. בעלי האמצעים ידעו להתגבר על המצב והשיגו מזון בדרכים שונות, אך מצבן של משפחות העניים, במיוחד של אלה שלא היה בהן לפחות אחד בר־תושיה, היה ללא נשוא. קריאות הילדים המבקשים "א שטיקאלע ברויט" מהדהדות באוזני עד היום.

משפחתנו סבלה מחסור גם ב"ימים הטובים" של השלטון הפולני. אמי נתאלמנה והיה עליה לפרנס 3 ילדים בגיל צעיר. ברור איפוא כי הכיבוש הגרמני פגע בנו קשות, את טעם הרעב טעמנו מוקדם יותר מאחרים. את אחי הבכור, אבוש, היו כמה מחבריו שעבדו במשטרה היהודית מסדרים לפעמים בעבודה, שבה ניתן היה להשיג קצת אוכל. אולם זה לא עזר לו, גם לא הועילו לו ה"ארוחות" שכללו מעט מרק דליל, אשר היה מקבל פעם בשבוע בבית ידידו מוניו טרייטלר. אבוש היה הראשון בבית שהתנפח מרעב.

אשר לי, גם אני הייתי מפעם בפעם מקבלת עבודה, שבה אפשר היה לאכול משהו. לרוב עבדתי בניקוי חצרות ליד בתיהם של גרמנים. פעם אחת, תוך כדי העמסת אשפה על מריצה, נתקלנו שלושת העובדים שם, בכמות גדולה של סלק אדום מגורד, שנזרק לאשפה לאחר שעשו ממנו חמיצה. היה כבר קר בחוץ והסלק היה קפוא, ולא היינו בטוחים כי אכן סלק הוא. בחור אחד טעם ממנו וקבע כי אפשר לאכלו. התנפלנו על המציאה כמוצאי שלל רב, אכלנו את הסלק הקפוא בכל פה. איני זוכרת אם אי־פעם ערב לחכי אוכל כלשהו כמו אותן שאריות סלק. מי שלא חש מעולם תחושת רעב כבד, כמו שחשנו אנו באותו זמן, לא יבין אותי. זוכרת אני, כי את מנת הלחם הזעומה, שהיינו מקבלים אז על פי כרטיסים, היה כל אחד הולך לקבל בעצמו ואכל את המנה כולה בו במקום. אף אחד לא יכול לבטוח ברעהו, שיביא לו את המנה שלו כשהיא עדיין שלמה, שלא ינגוס ממנה בדרך חתיכה קטנה.

המצב שבו היו נתונים יהודי קאלוש החמיר מיום ליום. אנשים צעירים היו עדיין יוצאים לעבודה פיזית קשה במקומות שונים אך לא קיבלו תמורתה כמעט מאומה. ואם זה עוד מעט, הרי מדי פעם היו מוציאים להורג יהודים בודדים או בקבוצות קטנות. את המלאכה הזאת ביצעו לרוב אנשי המשטרה האוקראינית בפיקוח הגרמנים.

יום אחד גילה איש המשטרה היהודית, צעיר מגרמניה בשם ארנסט, שגר בבית קרומפר ברחוב פודבאלנה, לאחי אבוש, כי עומדת להיערך פעולה גדולה נגד היהודים בהנהגת הקריפו. לנו, לצעירים — אמר — אין ממה לפחד, אך את אמא יש להסתיר. למשפחתנו לא היה כל מקום סתר, אולם לאחת מקרובות המשפחה של אמא, ליפציה וייטראוב מווינילוב, היה מחבוא בתא קטן אצל קרוביה ברחוב הרכבת. היא הסכימה לאכסן את אמנו יחד עם אחותי הקטנה צ׳יוניה, כיון שאמא לא רצתה ללכת שמה לבדה. אחי הוביל את שתיהן לרחוב הרכבת עם צרור בגדים, הטובים ביותר שהיו לאמא ולצ׳יוניה, על כל צרה שלא תבוא. זמן קצר לאחר מכן בא השוטר ארנסט בריצה אל אחי וסיפר לו כי לא הקריפו תנהל את ה״אקציה״, אלא אנשי הגסטאפו מסטאניסלאבוב, ועל כן גם עלינו, אחי ואני, להסתתר.

כאמור, לא היה לנו כל מקום מקלט. אבוש לא חשב הרבה, הרים 2 קרשים מתחת למיטה, שעמדה במטבח שבדירתנו, והחל לחפור בור. את החימר הוצאתי אני בדלי לחצר. לא עבר זמן רב, הבור לא היה עדיין עמוק מספיק, והנה נשמעו בסביבה קולות בכי וצווחות. תוך שניות מספר נכנסנו לתוך הבור ורק דאגנו לכסותו ב־2 הקרשים. כדי להסוות את המקום, פיזרנו עליו נעליים ישנות ומעל לכל זה העמדנו במשיכה את המיטה. 2—3 דקות לאחר שירדנו למחבואנו במטבח חדרו הגרמנים בצעקות לדירה. הם שברו כל מה שמצאו וקיללו קללות נמ־רצות, כיון שלא מצאו בדירה אפילו יהודי אחד. מיד אחריהם נכנסו שוטרים ובידיהם מוטות עץ כבדים. במוטות אלה דפקו בקרשי הרצפות לבדוק אם אין מתחתיהן מקומות חלולים, סימן ל״בונקרים״ שבהם מסתתרים יהודים. הם דפקו בכל מקום, ורק לא מתחת למיטה במטבח. שכבנו מתחת לקרשים וקפאנו מפחד, את הכל שמענו. הגרמנים היו בדירה לא יותר מכמה דקות, אך לנו היה נראה כי עשו בה שעות. לאחר שעזבו את הדירה נשארנו במחבואנו שלושה ימים תמימים, בלי מזון, כמעט בלי אויר, עושים את צרכינו מתחתינו, ועכברים מתרוצצים לידינו ומעלינו, מחפשים אוכל.

האקציה נמשכה יומיים, אולם אנו לא ידענו מתי נגמרה. רק ביום השלישי הגיעו לאזנינו קולות ביידיש: ״נעבעך, קיינער איז פון זיי נישט געבליבן״. היו אלה שכנים, שנותרו בחיים ובאו לראות מה קרה לנו. רק אז יצאנו מהבור, התרחצנו, ואבוש ניגש מיד למקום המקלט של

אימנו ואחותנו. בכל הבית ברחוב הרכבת לא נותר איש, לא היה מי שיגיד מילה אחת על מה שעלה בגורלן של 2 הנפשות היקרות לנו מכל. כך איבדנו את אמא ואת האחות באקציה הגדולה. כפי שנודע לנו אח"כ, הובילו את כל היהודים שנמצאו בעת האקציה, את כל מי שהוציאו ממקומות מסתור כמוסים ביותר, יחד עם השוטרים היהודים, אנשי היודנראט ומשפחותיהם לסטאניסלאבוב, ושם רצחו אותם בבית הקברות. העיר קאלוש היתה רשמית ל"יודנריין", נקייה מיהודים. בתים יהודיים לעשרות ומאות נשארו ריקים מאדם. רק אנשים מעטים ניצלו בנס כמונו, לאחרים היו מקומות מחסה טובים ובטוחים במיוחד. אולם גם אלה לא יכלו לשבת זמן רב במקומות הסתר שלהם, היה ברור שזו רק שאלה של זמן, גם מי שנשאר בחיים יבוא יומו בהזדמנות הקרובה ביותר.

בבית הכלא של הגסטאפו

לאחר האקציה הגדולה המשיכה את פעולת הגסטאפו המשטרה האוק־ראינית. אנשיה חיפשו יהודים שהצליחו להסתתר, ארבו להם בדרכים שונות, עקבו אחר כל סימן כמו עשן מארובה או קרן אור שיצאה מבית, שנחשב ריק, וכך גילו את המסתתרים. גם אנו, אני ואחי, נתפסנו יום אחד ע"י שוטרים אוקראינים והובאנו למקום ריכוז ליד הבית שבו שכן קודם היודנראט. שם העמדנו ליד הקיר בשורה ארוכה, יחד עם יהודים אחרים שנתפסו כמונו. רק שוטר אחד שמר עלינו. פתאום שמתי לב כי אחי מתרחק ממני לאט לאט. כשהיה כבר במרחק ניכר מהשוטר פתח בריצה וברח. השוטר ירה אחריו ולא ראיתי מה קרה לו, היו שאמרו כי השוטר פגע בו והרגו, והיו שטענו כי אבוש הצליח להמלט. כך או אחרת נשארתי לבדי בלי אחי היקר, היחיד ששרד מכל המשפחה. מעתה יהיה עלי, נערה צעירה, לכלכל לבדי את דרכי, לבדי יהיה עלי בעולם זה של רשע ואכזריות לנהל את מלחמת הקיום.
מקאלוש הובאנו כולנו לסטאניסלאבוב לבניין הגסטאפו. ליד בניין זה היתה חצר מוקפת חומה שנקראה "יודנהוף" (חצר היהודים), ולתוך חצר זו הכניסו אותנו, כ־150 איש. היה זה בתקופת החורף ולרובנו היה רק לבוש קל. אף על פי כן החזיקו אותנו בחצר זאת תחת כיפת השמיים ימים מספר, בלי שניתן לנו אוכל כלשהו, אפילו לא פעם אחת. גם

לשתות לא ניתן לנו, ומכיון שהשלג אשר ירד לפני ימים אחדים הפך מזמן לבוץ, לא יכולנו אפילו להרטיב את שפתותינו.
רק ביום הרביעי או החמישי לשהותנו ביודנהוף הכניסו אותנו קבוצות־קבוצות למסדרון בית הכלא שבבניין הגסטאפו. השומרים עלינו, רובם "גרמנים עממיים" (פולקסדויטשה) במדים, ציוו לזרוק מעלינו כל דבר בעל ערך שהיה לנו. הם ניסו לשכנע אותנו כי לא כדאי במצב התשישות שבו אנו נמצאים לסרב להוראה, כיון שלא נוכל להחזיק מעמד תחת המכות, שינחיתו עלינו אם ימצאו בבגדינו דברים שלא מסרנו. אשר לי — לא היה לאיומיהם כל ערך. אפילו היו הורגים אותי לא היה לי מה למסור. מהאחרים זרק כמעט כל אחד על מטפחת גדולה שהיתה פרושה על הרצפה דבר ערך כלשהו, מי שעון, מי טבעת ומי מטבעות זהב. גם לאחר מכן לא חסכו מעצמם האנשים ביקורת מדוקדקת, שמא מסתירים הם עדיין משהו על גופם. בקבוצתנו לא מצאו השומרים מאו־מה, אך שמענו כי בקבוצות אחרות ספגו המנסים להעלים משהו מהגר־מנים מכות רצח. אף על פי שהסיכוי להשאר בחיים היה אפסי, קיננה בלבם של הנידונים למוות התקווה חסרת היסוד, כי המוות לא יפגע בהם. ברור היה מכל מקום שמי שיוכל לשלם כופר בעד חייו — סיכוייו לחיות גדולים יותר. ואם כך, יש לשמור על הרכוש שבו ניתן לקנות את החיים עד הרגע האחרון.
במסדרון בית הכלא נתגלתה לפתע לעיני נערה מקאלוש בת גילי, וישיה בנצ׳ר, בת אלעזר. היא עשתה רושם של "ותיקה" בבית הכלא. לא דיברתי אליה, ורק ברמיזות סמויות מעיני השומרים יצרנו קשר בינינו. וישיה נתנה לי להבין כי עלי לענות בחיוב כשישאלוני השומרים אם יודעת אני לסרוג. ואמנם כך נהגתי, אף כי מעולם לא סרגתי אמרתי למפקד השומרים כי מיטיבה אני לסרוג. התוצאה היחידה של הודעתי היתה רק זאת שלא ערכו אצלי חיפוש, דבר שלא היתה לו כל חשיבות בעיני, כיון שבלאו הכי לא היה לי מה להסתיר. יחד עם כולם הוחזרתי לחצר, ליודנהוף. האנשים שהיו עדים לשיחתי עם השומר הבכיר הבינו כי יקראו לי עוד להראות את כוחי בסריגה. כל הנמצאים בחצר קינאו בי,ורבים מהם הכינו פתקאות עם כתובות של אנשים בסטאניסלאבוב, וביקשו ממני למסור על המצאותם ביודנהוף לקרובים ומכרים. תוך זמן קצר הצטבר בידי מספר רב של פתקים ופיסות נייר ועליהם שמות, כתובות והודעות שונות, כתובים בבדל עיפרון, שמישהו הצליח לשמור

אצלו או מצא ביודנהוף. במשך כל הלילה היתה מדי פעם נפתחת דלת החצר, אך איש לא קרא לי. כל פעם היה נכנס שומר והולם במקלו בכל מי שנתקל בו. הנמצאים בחצר למדו חיש מהר שיש לברוח לפינת החצר מדי השמע קול המפתח בדלת, מסכנים היו אלה שנשארו חשופים למכות השומר. רק פעם אחת נכנס שומר, הקיף במבטו את הנמצאים בחצר ויצא מהר בלי להשמיע מילה.

לפנות בוקר נכנס לחצר מפקד השומרים שדיבר איתי במסדרון. אזרתי אומץ, ניגשתי אליו והזכרתי לו את ידיעת הסריגה שלי. התברר לי מיד כי הוא בא לקרוא לי, וגם השומר שהיה לפניו נכנס לחצר כדי למצוא אותי. כיון ששכח את שמי חזר כלעומת שבא. עכשיו, כשמצא אותי מפקד השומרים, היה עלי ללכת אחריו. מרוב שמחה והתרגשות נשמטו מידי כל הניירות שהאסירים ביודנהוף מסרו לי בתקוה שאמצא דרך להעביר את בקשותיהם למי שצריך. בפחות משנייה אחת נגוזה תקוותם האחרונה.

הובאתי לתא מספר 6, תא שבו ישבו אסירות שנשפטו על עבירות שונות, ביניהן פולניות, אוקראיניות וגם בנות העם הגרמני (פולקסדיוט־שה). אליהן צורפו גם כ־15 נערות ונשים יהודיות, אשר חטאן היחיד היה שהן יהודיות. בתא מספר 6 הפעילו הסוהרים על דעת עצמם מפעל סריגה, "שטריקריי" לכאן היו מובאים בגדי צמר משומשים לאחר שהור־דו מיהודים, אשר הובאו להשמדה בבית הקברות בסטאניסלאבוב. את בגדי הצמר היו הנשים בתא פורמות, וסורגות אפודות וחליפות צמר יפות בשביל נשות הגרמנים וילדיהן. תא מספר 6 היה תא גדול, אך בשל ריבוי האסירות היתה הצפיפות בו גדולה. ליד הקירות עמדו ספס־לים, עליהם ישבו הסורגות ועבדו בזריזות במשך כל היום. חלק מהעוב־דות, שלא נמצא להן מקום על הספסלים, עשו את עבודת הסריגה בישיבה על הרצפה. הצטיינו בעבודה הנשים היהודיות, האחרות, בד"כ נשים פשוטות ופרימיטיביות, עזרו רק במלאכת הפרימה. על כל העבודה ניצחה אישה יהודיה מסטאניסלאבוב, אשר שמה נשכח ממני. מבין הא־חרות בתא זכורות לי האחיות סאבה ואלה פוגל, גיזה גרליאהר, קלארה הלד מטלומאטש או מבוצ'אץ', פאולה נוימאן ואמה. רוב הסורגות היו צעירות ויפות, אחדות אפילו יפהפיות, שלא איבדו את חזותן הנאה גם בין כתלי הכלא של הגסטאפו. האוירה בתא היתה נינוחה יחסית, אך

לא פעם נשמעה לפתע צעקה מחרידה מפי נערה, שהכירה בין הסוודרים שהובאו ל"שטריקריי" את לבושה של אותות, אם או מכר.
למרות הצפיפות ששררה בתא דאגו האסירות לנקיון ככל שיכלו. השי־רותים וברז מים עם דלי לידו היו בפינת התא ומיתקנים אלה איפשרו ליושבות בתא לשמור על מינימום של היגיינה. האוכל שניתן לאסירות היה דל מאוד, אבל כללית היתה התזונה לאין ערוך טובה יותר מזו שהיתה באותו זמן מנת חלקם של רוב היהודים, אשר חיו מחוץ לכתלי הכלא. במציאות של הימים ההם יכולנו לראות עצמנו מאושרות. בשיחות שניהלנו בינינו נשמעה תדיר המשאלה הכללית "שלא יהיה רק גרוע יותר, שרק לא יעבירו אותנו מכאן...".

בגיטו סטאניסלאבוב

אולם אשר יגורנו בא. יום אחד נפוצה בתאנו השמועה, כי עומדת לבוא לביקור ועדה של קצינים גרמניים בכירים, וכדי להסתיר מהם את קיום ה"שטריקריי", שהיתה למעשה מפעלם הפרטי של המונים על הכלא, תחוסל חרושת הסריגה. לא עברו אלא כמה שעות וכל הבנות והנשים היהודיות שהיו בתא נצטוו לצאת החוצה, ליודנהוף. שם צורפנו לקבוצת היהודים, שנמצאו באותו זמן בחצר, ויחד איתם נשלחנו תחת משמר לבניין שליד בית הקברות היהודי בסטאניסלאבוב. עוד לפני ש־צורפנו אל היהודים מהיודנהוף, הבינותי כי מעתה יהיה מצבנו כמצב **כל היהודים.** כאשר התברר לי לאן אנו מובלים, תקף אותי יאוש מר. צעדתי עם העדר המובל לטבח באופן עיוור, לא ראיתי כי אני נכנסת לתוך שלוליות, נרטבת ללא צורך, נחבלת. נעשיתי אדישה לכל, חשתי כי זו דרכי האחרונה. כמוני חשו ודאי גם האחרות שצעדו איתי, אפשר היה להבחין בכך במבע פניהן של הצועדות, אף כי לא נשמע מפיהן לא בכי ולא קול אחר. בעיני אשה אחת שצעדה במרחק מה ממני, גיליתי ביטוי ברור של טירוף.
הבניין שאליו הגענו על חדריו הרבים היה מלא יהודים, ביניהם גם נשים וטף. כאן נשמעו בכל מקום צעקות ובכי; צחנה איומה ללא נשוא מילאה את האויר. פתאום נכנס לבניין גרמני במדים בליווי כלב שמירה אימתני. יחד איתו נכנס גם יהודי, שאנשי סטאניסלאבוב הכירוהו בשם מאנדל, ממונה מטעם היודנראט על ה"רוהשטוף", בתי מלאכה לעיבוד סמרטוטים, שבהם עבדו יהודים. השלישי שנכנס אתם היה שוטר יהודי.

בידי מאנדל היתה רשימה חתומה ע״י הגסטאפו ובה שמותיהם של יהודים הדרושים לעבודה ב״רוהשטוף״. הוא החל לקרוא מהרשימה וכל מי שנקרא שמו חייב היה לצאת מההמון ולהצטרף לקבוצה, שעמדה לצאת מכאן לעבודה. הוצאת אנשים לעבודה הוכיחה כי עוד לא הכל נגמר, יש יסוד לתקווה. אפילו הסיכויים להמצא ברשימה היו מעטים מאוד, גרם הדבר לקצת התעוררות אצל הנידונים למוות. גם מצב רוחי השתפר. קריאת השמות ואיסוף האנשים התנהלו ללא סדר. עד שהספיק אחד לצאת מההמון כבר נשמע שם אחר, נוצרה עירבוביה קטנה. החלטתי לנצל את המצב. כיון שעמדתי עם קבוצת הנשים מתא מספר 6 קרוב למאנדל, קל היה לי לעזוב את מקומי ולהצטרף אל האנשים הנקראים לעבודה, מיד עם השמע שם אשה כלשהי. בהזדמנות הראשונה ניגשתי אל קבוצת ה״מומחים״ המיוחסים, אשר ללא ספק שולם עבורם הון רב, על מנת שיצורפו לרשימת המאושרים. נהגתי כאילו גם אני שייכת לקבוצה זו.

נסתיימה קריאת השמות וקבוצת העובדים הדרושים מוכנה לעזוב את המקום הנורא. לפני שיוצאים עורך מאנדל את ספירת האנשים. במיפקד מתברר שיהודי אחד עודף ועל כן מתכונן הוא לערוך בדיקה נוספת. אולם השוטר הגרמני חסר סבלנות, אולי אין הוא יכול לסבול את הצחנה האיומה, הוא פונה אל מאנדל בצעקה: ״יודה, גה שון!״ (יהודי, לך כבר). להתנגד לגרמני אין מאנדל רוצה, גם לא להעלות לפניו את הספק. וכך אנו יוצאים החוצה, כל המופיעים ברשימה, ועוד נערה אחת שלא היתה בכתובים, אך גילתה מעט תושיה והערימה על הגרמנים כדי לזכות בעוד קצת חיים.

יצאנו החוצה, מאנדל והשוטר היהודי בראש, ואנו, קבוצת הפדויים מן המוות, אחריהם. לא רק מאנדל לא ידע מי אני, גם אני לא הכרתי אף אחד מאנשי הקבוצה, ואף אחד מהם לא הכיר אותי. לפני הכניסה לאיזור המאוכלס בגיטו התיישבתי על האדמה לנוח קצת. איש מקבוצת מאנדל לא שם לב אלי, וגם אף אחד מיהודי המקום המעטים שעברו לידי. ישבתי שעה ארוכה מהרהרת במה שקרה, עדיין לא מאמינה כי הצלחתי להמלט מהגיהינום, כי שוב ניתנה לי ארכה בטרם ישיג אותי גורלם של אלה המובלים למקום שממנו אין כבר דרך חזרה.

ביושבי כך במבוא הגיטו של סטאניסלאבוב, שקועה בהרהורים, ניגשה אלי אשה, התבוננה בי קצת ושאלה אותי אם אין אני רוז׳קה היבשמאן.

להפתעתי התברר לי כי שמה חייקה היבשמאן והיא מכירה אותי מבי־קוריה בקאלוש אצל קרובי, בני משפחת רייס. ממנה נודע לי כי בגיטו סטאניסלאבוב חי עדיין קרוב משפחה אחר שלנו, פתחיה היבשמאן (לא ר' פתחיה הידוע מזאווי שמת עוד לפני המלחמה), הוא ובנותיו ונכדו־תיו. לא יהיה בכוחו של פתחיה לעזור לי במאומה, אולם מקום לגור בו, מיטה וכלי מיטה אוכל למצוא אצלו. הצעתה של חייקה דומה היתה בעיני כאילו נפלה מן השמים. הודיתי לה ויחד הלכנו אל קרובי, שלא ידעתי על קיומם, ושלהם זקוקה הייתי עתה יותר מתמיד.

קשה להגיד כי קרובי קיבלו אותי בשמחה, אולם די היה לי בכך שהם לא דחו אותי. סיפור קורותי מאז החלה חגורת החנק הנאצי להתהדק מסביב לצווארי לא עשתה עליהם רושם מיוחד, כל יהודי נשא איתו באותו זמן סיפור נסים אמיתי, שרק הפרטים היו בו שונים. בכל אופן מצאתי אצל פתחיה היבשמאן ובנותיו מחסה תחת קורת גג, יכולתי להתרחץ כבן אדם ובפעם הראשונה מזה זמן רב לישון במיטה של ממש. המשפחה גרה אז עדיין בדירתה המרווחת למדי ברחוב בלוודרסקה, אך זמן קצר לאחר בואי אליהם צומצם תחום הגיטו בסטאניסלאבוב וכל דיירי הבית נאלצו לעבור לעליית גג באחד הבתים שבתוך הגיטו גם אני עברתי עם כולם לאותה עליית גג. תנאי המגורים שם היו כמובן, לאין ערוך גרועים יותר משהיו ברחוב בלוודרסקה, אך באשר למזון — גם קודם לא יכולתי ליהנות מעזרה כלשהי מצד המשפחה. למען האמת לא ראיתי מעולם את פתחיה היבשמאן ואת בנותיו סועדים, היחידות שלאוכלן דאגו בבית זה היו שתי הנכדות הקטנות והענוגות. למענן היו האמא ושתי הדודות משיגות מדי פעם מעט שעורה, או משהו כיו״ב, ומבשלות להן דייסה יבשה או מרק.

הדאגה היתרה ל־2 הילדות לא מנעה מהן את גורלם המר של מרבית תושבי הגיטו. הן ניספו באחת האקציות כשאני כבר לא הייתי בסטא־ניסלאבוב. את אמן, רוז׳קה פלשר (מבית היבשמאן), שכלו הילדות עוד בעת היותי אצלם. ערב אחד השתהתה רוז׳קה מחוץ לבית במשך שעה ארוכה ולא חזרה כל הלילה. בבוקר ירדנו, שתי אחיותיה ואני, לחפשה ברחובות הגיטו. סובבנו זמן רב בחוצות הגיטו עד אשר נתקלו רגלי בעגלת יד, שעמדה ליד קיר באחת הסימטאות. כאשר הרמתי את עיני כדי לראות מה בעגלה, גיליתי לתדהמתי גוויות אחדות, וביניהן גם זו של רוז׳קה. באילו נסיבות נרצחה רוז׳קה לא התברר לי מעולם. מקרים

של רצח יהודים בגיטו היו שכיחים ביותר. פעם אחת לאחר שנמצא שוטר אוקראיני הרוג בתוך הגיטו הומתה קבוצת יהודים, וגוויותיהם היו תלויות במשך ימים אחדים על עמודי טלפון ברחוב בלוודרסקה.

בגיטו סטאניסלאבוב לא הייתי רשומה בשום מקום, לא היה בידי כל נייר, כל תעודה. אך גם אילו הייתי תושבת חוקית בגיטו, לא יכולתי ליהנות באותו זמן משום סיוע, את מנת הלחם הקצוב, מזמן הפסיקו לחלק ליהודים בגיטו. למעט המזון שהייתי זקוקה לו חייבת הייתי לדאוג לבדי. במרחק לא רב מעליית הגג, שאליה עברנו לגור, התגוררה אשה צעירה בשם גיזה, וכפי שנוכחתי לדעת אח"כ היתה היא פילגשו של אחד השוטרים היהודיים הידועים בגיטו סטאניסלאבוב בשם פפרקורן. ככל הנראה הודות לקשריה עם השוטר לא ידעה גיזה מחסור כרוב תושבי הגיטו, וממנה הייתי לפעמים מקבלת משהו לאכול תמורת עבודה כלשהי שהייתי עושה למענה. כשכר עבור קילוף תפוחי אדמה, הייתי מקבלת את הקליפות, ועלי להודות כי לא פעם היו הקליפות עבות מן המקובל. גיזה הכירה היטב את שכנותיה ברחוב ושלחה אותי לפעמים לעזור לאחת מהן תמורת פרוסת לחם או כמה כפות מרק. כך התקיימתי קיום עלוב, פעם אוכלת קצת יותר, פעם פחות, ואף פעם לא לשובע.

בתחום הגיטו של סטאניסלאבוב היה בניין גדול אשר שימש עד המל־חמה קסרקטין לצבא הפולני. בימי הכיבוש הנאצי הפך הבניין למקום מגורים ליהודים, שגרו בו בצפיפות איומה. פעם אחת נכנסתי לבניין זה לפי עצתה של גיזה, אשר אמרה לי כי באחד החדרים שבבניין אוכל להרשם כתושבת הגיטו ואקבל תעודת זהות כשרה. לא הצלחתי למצוא את החדר ויצאתי מהבניין כלעומת שבאתי. בשעה שהייתי בתוך הבניין הקיפו אותו שוטרים גרמניים, ובסיוע שוטרים יהודיים העמידו את כל היוצאים והנכנסים ליד הקיר על מנת לערוך אצלם בדיקת ניירות. שוטר גרמני אחד הגיע למילוי תפקידו יחד עם בנו, נער כבן 15. הנער החזיק ביד מקל והתעלל ביהודים, שעמדו מפוחדים ליד הקיר. לאחדים מהם הכניס את המקל למקום רגיש בגוף, לאחרים תחב את המקל לפה ומשך אותם כאילו היו כלבים. כאשר ראה אותי לא עשה לי מאומה, אלא אמר לי בגרמנית כי הוא ידאג שישחררו אותי. ואמנם מיד ניגש אל אביו וביקש ממנו לשחררני. זמן מה לא רצה האב להסכים, אך כשראה שהבן מפציר בו ואינו מרפה אמר לו בחוסר סבלנות: "עשה כרצונך". מיד התיר לי הנער לעזוב את השורה, ואני ברחתי כל עוד רוחי בי.

לאחר שראה אותי הגרמני בורחת מהמקום שלח אחרי שוטר יהודי להחזירני. השוטר השיג אותי כשהייתי כבר במרחק ניכר ממקום הריכוז. התחננתי לפניו שיניח לי ושלא יביא אותי לפני השוטר הגרמני. הוא ניסה להרגיע אותי וטען כי כל מבוקשו של השוטר הגרמני הוא לראות את הנערה היהודיה, שבנו התערב למענה, אך לא יכולתי, כמובן, להא־מין לו. השוטר היהודי לא היה מהגרועים ביותר, ועל כן הצלחתי לשכנעו שיחזור אל שולחו ויגיד לו כי לא עלה בידו להשיג אותי. אילו הייתי נופלת לידיו של שוטר מסוגו של פפרקורן, היה מצבי ללא ספק קשה יותר. עם זאת עלי לציין שגם פפרקורן ידע לפעמים לעשות מעשה טוב ליהודי. באחת הפשיטות, שערכו אנשי הגסטאפו על יהודים בחוצות סטאניסלאבוב, נתפסתי והובלתי יחד עם אחרים שנתפסו כמוני למקום שממנו אין חוזרים. פפרקורן, שראה אותי בין המובלים, אחז אותי בשר־וולי ואמר לי בפולנית: ״רוצי מהר אל אמא״. הוא הכיר אותי קצת כיוון שראה אותי פעם או פעמיים בבית ידידתו גיזה. הייתי אז תשושה מאוד וכוח לא היה לי לברוח, אך איכשהו התחמקתי מעיני השומרים עלינו, והצלחתי להגיע בשלום לעליית הגג של משפחת היבשמאן. קרובי, שבינתיים נודע להם כי נתפסתי ואני מובלת למוות, השתוממו מאוד כאשר ראו אותי עומדת לפניהם. ״שוב התחמקת ממוות בטוח״ — אמרו לי.

במחנה אוגרטסטאהל

עוד בהיותי בבית הכלא של הגסטאפו, שמעתי מפי אנשים מקאלוש, שהובאו מדי פעם ליודנהוף שליד בית הכלא, כי אחי אבוש חי ונמצא בסביבות קאלוש. תחילה לא נטיתי להאמין לדבר, בטוחה הייתי כי אלה שאמרו כי ראו את אחי נפגע מכדורי השוטר האוקראיני דיברו אמת. אולם כאשר הגירסה לפיה אבוש חי חוזרה ונשנתה כמה פעמים הת־חלתי להאמין בכך. שמעתי כי אבוש עובד עבודת כפייה במחנה אוגר־טסטאהל שליד קאלוש, וכי את העבודה שם מנהלת החברה הגרמנית ״קארפאטן־איל״. חשבתי מחשבות רבות כיצד להתקשר עם אחי עד שעלה בדעתי לעשות זאת בדרך הפשוטה ביותר. ניגשתי אל שער היצי־אה מהגיטו וביקשתי בחור אחד, אשר עבד מחוץ לתחום הגיטו, שישלשל מכתב רגיל לאבוש ע״פ המען אוגרטסטאהל לאחת מתיבות הדואר הקרובות שתזדמן לו. ואמנם הדרך הפשוטה הצליחה. זמן קצר לאחר

ששיגרתי את המכתב נמסר לי פעם אחת כי מעבר לכניסה לגיטו שאל עלי אדם פולני המעוניין להוציאני מהגיטו. לא עלה בידי לראותו באותו יום, אך מאז הייתי פוקדת את שער הגיטו יום־יום. הפולני בא לסטאניס־לאבוב עוד פעם אחת ושוב לא זכיתי לפגוש אותו פנים אל פנים. רק בפעם השלישית אחרי שהצלחתי לדבר על לבו של אחד הפקידים היהו־דיים במשרד שליד השער, כי ירשה לי לצאת החוצה כדי לפגוש מישהו שאינו רשאי להכנס לגיטו, יכולתי לראות את האיש. התברר לי, כפי ששיערתי, שהוא נשלח ע״י אחי להביאני אליו לאוגרטסטאהל. מכיוון שלא היה לי בגיטו שום דבר, וכל מה שהיה שייך לי היו הבגדים שעל גופי, החלטתי מיד להצטרף אליו וללכת אתו לאוגרטסטאהל. הורדתי את הסרט היהודי מעל השרוול וכך צעדתי לצידו של הגוי במשך שעות רבות.

בגיטו הייתי רעבה תמיד וברור שהדרך הארוכה התישה עוד יותר את גופי הכחוש. הלכנו בדרכים עקלקלות כדי לא להתקל באנשים לא רצויים ובמשך כל זמן ההליכה לא טעמתי מאומה. השאיפה לראות את אחי הפיחה בי ככל הנראה כוח להתגבר על תחושת הרעב שהציקה לי מאוד. כשהגענו לקאלוש היה כבר חושך. הפולני, תושב אחד הפרברים בקאלוש, הכניס אותי לביתו, הגיש לי קצת אוכל וכשהבחין בתיאבוני הרב, ביקש ממני רק לא לאכול מהר. עוד מעט עמד לבוא אחי לשאול על תוצאות השליחות לסטאניסלאבוב. הפולני שידע על כך הכניס אותי לחדר סמוך, שממנו יכולתי לשמוע את המלים שהחליפו ביניהם הוא ואחי לאחר שהגיע. הפולני אמר כי למרבה הצער הגיע לשער הגיטו מאוחר מדי, יום לפני כן היתה אקציה בסטאניסלאבוב והגיטו חוסל. ברור כי אחי קיבל את הבשורה בצער רב, ברוב יאושו רק שאל אם לא ידוע מה עלה בגורלי. במקום לענות פנה הפולני לעבר החדר שבו הייתי וקרא לי לצאת ממנו.

את עוצמת הרגשות בעת הפגישה בינינו, פגישה בין אח ואחות שכבר נחשבו מתים איש בעיני אחותו, לא אוכל לתאר. אני עצמי שכבר ידעתי כי אחי חי הופתעתי ממראהו הטוב, הוא לא דמה כלל לאבוש זה שאותו עזבתי וגם לא לרוב הבחורים, מזי הרעב בגיטו סטאניסלאבוב. התברר לי כי הנמצאים במחנה אוגרטסטאהל מצבם טוב יותר יחסית וכי מחנה זה הוא מקום שבו חיים עדיין מספר יהודים חיים חצי־נורמאליים, כאשר מסביב הכל כבר אבוד או נמצא על סף הכליון.

כתבתי לעיל כי הפולני שפעל בשליחות אחי אמר לו מתוך כוונה "למתוח" אותו קצת, כי הוא הגיע לגיטו סטאניסלאבוב מאוחר מדי, כיוון שהגיטו כבר חוסל. למעשה ניבא הפולני את אשר עתיד היה לקרות זמן קצר לאחר יציאתי משם. ימים מספר לאחר שעזבתי את סטאניס־לאבוב נערכה שם האקציה האחרונה אשר חיסלה את שארית תושבי הגיטו. כך אם כן שוב ניצלתי ברגע האחרון מגורלם של אלה אשר הובלו למוות.

גם המחנה באוגרטסטאהל לא היה בשבילי מיד למקום מבטחים. אחי הצליח אמנם להכניסני לתוך המחנה, אך היה עליו להסתירני בתוכו מפני הגרמנים והאוקראינים הממונים על המחנה. העובדים היהודיים, כ־60 גברים ו־10 נשים, שנשאו על בגדיהם את האות אַר, גרו אז ב־2 אולמות גדולים, שנועדו לשמש אולמות קריאה לתושבי הכפר הגרמני אוגרטסטאהל בטרם עזבוהו. מעל לאחד האולמות התקין לי אבוש מקום סתרים ושם שהיתי במשך שבועות מספר. גם חבריו הטובים לא ידעו על מקום המצאותי, להם שעזרו לו במימון הוצאתי מגיטו סטאניסלאבוב סיפר אמנם על בואי, אך, לדבריו, גרה אני בבית איכרים במקום סמוך. החברים עזרו לו להכין אוכל בשבילי ואת האוכל היה מעביר לי אבוש לעליית הגג בשעות שבהן איש לא ראה אותו.

כאמור, ישבתי בעליית הגג שבועות מספר. דרך הסדקים בריצפה יכולתי להבחין בכל המתרחש באולם הקריאה בלי שמישהו ידע כי מסתכלים עליו מלמעלה, הייתי רואה ואינה נראית.

אחד משני המנהלים הגרמניים של סוכנות "קארפאטן־איל" באוגרטס־טאהל, היה אדם הגון ונוח לבריות, גם כלפי יהודים. אחי הצליח לשכנע אותו שיקבלני לעבודה ב"קארפאטן־איל" וכך הייתי לדיירת חוקית ועו־בדת במקום שבו שהיתי כבר תקופה מסויימת. יום־יום הייתי נוסעת יחד עם עובדים אחרים ברכבת קטנה לקאלוש ושם עוסקת בעבודות ניקוי וסידור במשרדי ה"קארפאטן־איל", ששכנו בבניין שהיה שייך עד למל־חמה לנאדל ופאנצר. כמו כן עבדתי בדירותיהם של פקידי הסוכנות אשר גרו במקומות שונים בעיר.

יום אחד ברדתי במדרגות ממשרדי ה"קארפאטן־איל", מחזיקה דלי ביד אחת ומטאטא בשניה, נתקלתי ב־2 קציני גסטאפו במדים המעוררים חלחלה בכל יהודי. עד שהספקתי להבחין בזהותם של השנים, שמעתי אחד מהם שואל אותי בגרמנית: "ילדה! מה את עושה כאן?". מיד

נוכחתי לדעת כי השנים הם שני האחים וילי והאנס מאורר, אותם הכרתי מביקוריהם בבית הכלא בסטאניסלאבוב. התברר כי השואל היה בעל טביעת עין טובה והוא זכר אותי מכלא סטאניסלאבוב. רבה היתה על כן תדהמתו כשמצא אותי במקום זה. למזלי היה גם הגרמני הטוב עד לפגישה הבלתי צפויה. הוא גירש אותי בגערה החוצה ועשה סימן כאילו רוצה להגיד: אני אסביר לאנשים אלה מה מעשייך כאן. בצאתי החוצה פגשתי כמה יהודים מאוגרטסטאהל, אשר כמוני היו באים יום־יום לבצע עבודות בקאלוש, ביניהם את לונק רוזנמאן. מהם נודע לי כי כל העובדים היהודיים מאוגרטסטאהל נצטוו לחזור מיד למחנה ושם ירצה לפניהם המנהל הגרמני הטוב. תמהנו על ההוראה המוזרה שאת פשרה לא ידענו. אחד סבור היה כי יש למלא את ההוראה בלי שהיות, אחר העלה ספקות. אני הקטנה התנגדתי בתוקף לנסיעה כי לבי ניבא לי רעות, אולם הגברים היו אופטימיים יותר ממני. הם שמעו כי הגרמנים מוכים בכל החזיתות, ועל כן היהודים שנותרו בחיים, כבר לא יאונה להם שום דבר רע. ליתר בטחון הם נועצו באחד הממונים האוקראינים על העובדים מאוגרטסטאהל שאיתו היו ביחסים טובים, פדורניאק שמו. דעתו היתה שיש לציית להוראה, אין שום סכנה נשקפת לאנשי אוגרטסטאהל. אני בכל זאת התעקשתי וסירבתי להצטרף אל החוזרים למחנה. לקחתי את כלי העבודה שלי ואמרתי כי אני ניגשת לאחת הדירות שהיו בטיפולי כאילו ההוראה על הנסיעה לא הגיעה לאזני. במקום לגשת לבית קרייצר, שבו אמורה הייתי לעבוד, עליתי לעליית גג באחד הבתים הריקים מאדם שממול ל"קארפאטן־איל". דרך החלונות הקטנים שבעליית הגג, יכולתי לראות את כל המתרחש בחוץ. לא עברו אלא דקות ספורות כאשר ראיתי את חברי לעבודה עולים למשאית קטנה ופדורניאק שומר עליהם ברובה מכוון כלפיהם, לא כדרכו תמיד. חששותי הלכו וגברו, הבנתי כי צרה גדולה קרבה. כמו לאשר את החרדה שבלב, החלו להשמע כעבור שעה קלה מכיוון אוגרטסטאהל קולות ברורים של יריות.

על מה שקרה באותו יום באוגרטסטאהל שמעתי כבר לאחר המלחמה מפי עד הראייה היחיד שנותר בחיים, הלא הוא לונק רוזנמאן. כאשר הובאו הוא ושני היהודים מקאלוש למחנה, מצאו את כל הגברים והנשים שבמחנה ליד בור גדול ששימש בדרך כלל לאיסוף אשפה. הבור היה נקי וגם האנשים שהיו לידו היו לבושים בבגדיהם הטובים, נקיים ומ־צוחצחים. לפי הוראות הממונים, נעשו במשך היום הכנות לקראת פגישה

עם מנהלי המפעל. לונק וחבריו צורפו אל הנאספים כשהם עדיין בבגדי העבודה. על הנאספים שמרו אנשי ה"וורקשוץ" האוקראינים, שהיו בדרך כלל שומרים על העובדים, אך הפעם היתה השמירה קפדנית באופן מיוחד. כל הסימנים העידו כי משהו נורא עומד להתרחש, ורוב הצעירים היו בדעה שיש לעשות מעשה בטרם יהיה מאוחר מדי. המיעוט, בעיקר המבוגרים, סבורים היו שיש להמתין עד בוא מנהלי העבודה הגרמנים, וכי אין לדחוק את הקץ. עד שנתקבלה החלטה כלשהי החלו אחדים לפעול על דעת עצמם. היו שפנו אל השומרים המוכרים להם וביקשו לשחד אותם על מנת שיתירו להם להסתלק, והיו אף שניסו לברוח להמלט מהמקום. אך ברגע זה הופיעו, בלי לדעת מניין, אנשי גסטאפו ועמם שוטרים אוקראינים והחלו לירות בהמון. חלק מהאנשים נפל לתוך הבור שנוקה בידיהם במשך היום, אחרים ברחו בנסותם למצוא פרצות בשמירה. לא כל הנפגעים מכדורי היורים נהרגו מיד, אולם. אף אחד מהיהודים שבמחנה אוגרטסטאהל, פרט ללונק כאמור, לא הצליח להמלט. גם לונק נפצע בידו בעת הבריחה, אולם הוא הצליח להתחמק מעיניהם של השומרים שרדפו אחריו והגיע לאחר טלטולים רבים לכעין מקום מב־טחים. כפי שמסר לי מאוחר יותר היה אחי אבוש בין ראשוני ההרוגים.

בחיפוש אחר מקלט

באותו זמן, שבו נערך הטבח באוגרטסטאהל, הטבח שגם אני אמורה הייתי להיות מקרבנותיו, ישבתי אני בעליית הגג בקאלוש, תוהה על המתרחש ועל צעדי הבאים. עד שהחשיך נכנסה לפתע למקום שבו ישבתי נערה מקאלוש, אשר עבדה כעוזרת בית בביתו של פולקסדויטשה שגר בקרבת מקום, שם משפחתה לרר, אולם שמה הפרטי אינו זכור לי. התברר כי המעסיק, שנהג גם בזמנים הקשים בעוזרתו היהודיה בהגינות, החליט באותו יום, יום חיסול אוגרטסטאהל, לשלח אותה מביתו כדי לא לסכן את משפחתו וגם לא את הנערה. הוא הציע לה להצטרף אלי, העובדת היהודיה מאוגרטסטאהל, היושבת בבית שממול ל"קאראפטן־איל". המצ־אותי בבית זה לא נעלמה, כפי שהתברר, מאחד העובדים הפולניים של "קארפאטן־איל", בחור הגון בשם סטאשק סודול. הוא מסר על כך לפולקסדויטשה והלה הפנה את הנערה למקומי. מעתה הסתתרנו אם־כן שתינו, שתי בנות יהודיות אחיות לצרה, בעליית גג במרכז קאלוש. מזון היה מספק לנו בהסתר לרוב סטאשק סודול, שהיה מחסנאי ב"קאר־

פאטן איל״, ולפעמים הפולקסדויטשה, מעסיקה לשעבר של חברתי לצרה. תוך זמן קצר, איני יודעת מניין וכיצד, הצטרפו אלינו עוד כמה יהודים צעירים מקאלוש, שיד הרוצחים טרם השיגה אותם. ראשונה באה אניה ברנר, אחריה איציו הייזלר, ובעקבותיהם עוד שלושה בחורים ששמותיהם נשכחו ממני. הזמנים הקשים לימדו את כולנו להסתפק במועט, אולם גם למעט צריך היה מישהו לדאוג. במשך כל זמן ישיבתנו בעליית הגג היו אלה סודול והפולקסדויטשה, שסיפקו לנו את צרכינו המעטים.

ה״קיבוץ״ שלנו בעליית הגג התקיים רק זמן קצר. פעם אחת בא אלינו סודול, מבוהל כולו, ומסר לנו כי בחדר האוכל של ״קארפאטן־איל״, וכבר מסתודדות הפקידות ואומרות אחת לרעותה שודאי יהודים נמצאים שם. אם לא נעזוב את מקומנו תיכף ומיד, לבטח יגלו אותנו, ואז רע ומר יהיה גורלנו וגורל אלה שסייעו לנו. כבר לפני כן מוסכם היה עלינו, כי מסתורנו אינו אלא מקלט עראי ועלינו לברוח לייערות. לא יכולנו לעשות זאת מני וביה, ועל כן הציע מישהו לעבור תחילה לעליית הגג שבבית המרחץ הישן. בחשכת הלילה עלה בידינו, ממש תוך זחילה על גחונינו, להגיע לבית המרחץ ולהסתדר שם איכשהו בעליית הגג לשׁ־כיבת עראי.

הערב שבו ״התמקמנו״ בבית המרחץ היה מוצאי שבת. למחרת בבוקר, יום א׳ — יום פגרה, נוכחנו לצערנו לדעת כי ילדים אוקראינים משחקים בסביבה ומיידים זה בזה שברי אריחים של חרסינה מבית המרחץ החרב. תוך כדי משחק טיפס אחד הנערים במדרגות השבורות של הבית ולהפ־תעתו גילה בעליית הגג יהודים. מיד פרץ בצעקה: ״חברייה, יהודונים כאן!״. אנו, שלא נותרה לנו כל ברירה, פתחנו במנוסה מבוהלת, כל אחד כפי יכולתו וכמזלו. מכל עבר נשמעו עתה צעקות וצווחות וכינויי גנאי ״תיפסו אותם, את היהודים הארורים, המצורעים...״ וכו׳. למקהלת הרודפים אחרינו הצטרפה נביחת כלבים איומה, וגם קולות של יריות מרובים נשמעו באויר. שוטרים אוקראינים צמחו מיד, כאילו מתוך הא־דמה, וירו למוות אחדים מן הבורחים. אני הצלחתי במנוסתי לחדור לתוך גורן פתוח מלא שחת, אולם שוטר שדלק בעקבותי נכנס מיד אחרי. הרמתי את ידי בתחנונים, בטוחה הייתי שסופי הגיע. להפתעתי הורה לי השוטר ערימת שחת באחת הפינות ופקד עלי להכנס לתוכה ולשכב. לאחר שעשיתי זאת כיסה אותי בשכבה עבה של שחת ויצא בלי אומר ודברים. שכבתי בתוך השחת בלי נוע שעות רבות ובלי שאיש ידע על

המצאי שם. כנגד זה שמעתי אני — תחילה יריות ואח"כ דבריהם של עוברים ושבים בסביבה, המספרים בקול איש לרעהו מי מהיהודים נפגע ומי נתפס חי. שוב נמלטתי מהמוות — הרהרתי — אך מה יהיה איתי מחר, מחרתיים?

עם רדת החשיכה נכנס לגורן גבר אוקראיני, לא ראיתי את פניו, אולם לפי הליכותיו והתנהגותו היה זה אדם זקן, ככל הנראה אביו או חותנו של בעל הגורן. הוא נעל את שער הגורן בוו ברזל שהיה תלוי על קורת עץ, ניגש לערימת השחת שבה שכבתי ובלי לדעת כי אני נמצאת תחתיו שכב לישון על השחת הרך. השכיבה בתוך השחת במשך יום שלם לא היתה נוחה, אך מה שהיה צפוי לי מעתה היה כבר למעלה מכוחותי. התרוממתי ממקומי, רצתי בכיוון לשער הגורן שגיליתיו בחושי השישי, הוצאתי את וו הברזל ממקומו ופרצתי החוצה. רק את צווחותיו המבוהלות של האיכר הזקן, שלא הבין מה קורה, עוד הספקתי לשמוע.

לאן אפנה? נמלטתי מסכנה אל האוויר הצח, אך מה הלאה? שוטטתי בשדות רעבה, צמאה ורצוצה, ורק נביחות כלבים נשמעו מכל עבר. החלטתי לגשת למקום שידעתי עליו כי מסתתרים בו גינקה ליקוורניק ויושיו דיצ'ק. בימים, שבהם היינו עושים את דרכנו ברכבת קטנה מאור־גרסטאהל לקאלוש, היו הגברים מאוגרסטאהל מצביעים על בית קטן בקצה קאלוש שבו, לדבריהם, מצאו להם מקום מקלט שני הצעירים. הדרך לשם ארוכה למדי ולא הייתי בטוחה כי אידע לזהות את הבית בלילה, אך לא היה לי מה להפסיד. שמעתי צעדי אדם הולך אחרי, השעות היו שעות עוצר, אסור להסתובב ברחובות ועצם ההמצאות בחוץ מעוררת חשדות. פניתי אל אחת החצרות המגודרות, אך האיש שמאחורי נכנס בעקבותי וכבר הוא קורא לעברי באוקראינית: "ידים למעלה, תני מיד את הנשק אם אינך רוצה שאביא אותך למקום המתאים". אמרתי לו כי אין אצלי כל נשק וביקשתיו שיניח לי ללכת. אך הוא בשלו. "האם אין זה היינו־הך אם יבוא קיצך היום, אם ביום חמישי"* — שאל. "אתה צודק — עניתי לו — אך מוטב שיתפסוני ביום חמישי ולא היום". "נו, יהי כדבריך — אמר — הסתלקי מכאן מהר". וכך שוב ניצלתי ולא נמסרתי ל"מקום המתאים" באותו לילה.

המשכתי לצעוד בשדות במטרה להגיע למקום הסתרים של יושיו וחבר־

* בנוסח פתגם אוקראיני עממי.

תו גינקה. תחושת הרעב והצמא גברה, אך לא יכולתי לגשת לשום באר מחשש להתגלות. שתיתי מים מעופשים משלולית מלאה צפרדעים על־מנת להרוות במקצת את צמאוני.

עם שחר הגעתי לחצר שבה היו אמורים להתחבא יושיו וגינקה. מצאתי אותם ללא קושי, הם שכבו בתוך ערימת שחת בקרבת הבית של משפחת האיכרים, משפחה אוקראינית עניה בשם סרבין. ערימת השחת לא נמצאה בתוך גורן, כמו זה שממנו נמלטתי, אלא מתחת לגג קש נשען על ארבעה כלונסאות גבוהות. יושיו וגינקה הופתעו כמובן כאשר גילו אותי עומדת לפניהם, והצטערו מאוד כאשר שמעו את קורותי ואת קורות האנשים שבמחיצתם הייתי בזמן האחרון. התברר לי כי גם מצבם קשה מאוד וכי עליהם לעזוב את המקום, שבו הם מסתתרים מדי פעם בפעם, מהר ככל האפשר. אישור לדבר קיבלתי תוך כמה דקות כאשר ניגשה אלי בעלת הבית, אולנה סרבין, אשר שמעה אותנו משוחחים. ״מה אתם רוצים מחיינו?״ — שאלה בהתחננה לפנינו, ״בעלי עובד במפעל דלק, לעתים קרובות מחפשים אצלנו אם אין הוא מסתיר דלק גנוב בביתו, אם יגלו אתכם הסוף יבוא על כולנו״. לנוכח דברים אלה, לא יכולתי יותר מאשר לבקש מהאיכרה רשות להסתתר בחצרה עד הערב, הרי לא אוכל לעבור דרך העיר לאור היום. לאושרי הסכימה האשה לבקשתי, במיוחד התערבה לטובתי הבת קסניה שהיתה בת גילי בערך, היא אשר גילתה אותי למעשה ראשונה בחצר.

נשארתי אם כן במשך היום במחיצתם של יושיו וחברתו בתוך ערימת השחת. שלושתנו טכסנו עצה מה לעשות כדי להבטיח לעצמנו קצת שלווה, ולו רק לימים הקרובים. יושיו, המבוגר והמנוסה מכולנו, שהיה מעורה יותר בנעשה בסביבה, הציע לי לפנות אל מר פלאקסיי, פולני, שעבד, לדבריו, במפעל האשלג בקאלוש (טאס״פ). פולני זה, הגר מול בית המטבחיים היהודי, בבניין מכוסה רעפים אדומים, עוזר ליהודים. עלי אם כן למצוא אותו, להציג לפניו את מצבי, ויש לקוות שהוא יעזור לי.

לפנות ערב נפרדתי מיושיו וגינקה מוכנה ללכת אל הבית עם הרעפים האדומים, למצוא את מר פלאקסיי. ביציאה מחצרם של הסרבינים המ־תינה לי אולנה. ״אל תלכי מאיתנו״, אמרה לי להפתעתי, ״הכנו לך מקום סתר בעליית הגג של ביתנו, ושם תוכלי לשבת עד יעבור זעם. המלחמה לא תמשך כבר זמן רב, ביערות החלו לפעול פארטיזאנים והזמן

הקשה יגיע בקרוב לקיצו". לא יכולתי להאמין למישמע אוזני, לא ידעתי אם לבכות, אם לצהול משמחה. תוך דקות מספר התהפך עלי גורלי, מיאוש עמוק הגעתי להרגשת אושר שאין לתארו במלים. נשקתי את האשה בידיה ובפניה ומיד ניגשתי בעקבותיה אל מקום הסתרים שהתקינו לי בני משפחת סרבין, האב, האם והבת. הרוח החייה בכל המפעל היתה, כפי שנוכחתי לדעת מאוחר יותר, אולנה. היא היתה איכרה פשוטה וחסרת השכלה, אך אשה פקחית וטובת לב. בעלה, סטאך, שימש עזר נאמן כנגדה ומילא בד"כ אחר הוראותיה, והבת קסניה אהדה אותי וריחמה עלי במיוחד כיוון שהייתי בת גילה.

בעליית-גג בבית הסרבינים

כאשר עברתי את סף ביתם של הסרבינים — היה זה בשלהי הקיץ של שנת 1943 — לא שיערתי כי שהייתי אצלם תימשך זמן ארוך. קווינו, גם אני וגם בני משפחת סרבין, שהעניין הוא לשבועות מספר בלבד. האופ־טימיות המופרזת נבעה ככל הנראה יותר ממשאלות-לב מאשר מהערכה נכונה של המצב. למרות המכות שהונחתו על הגרמנים באותו זמן, היה צבאם עדיין איתן ומיליונים של יהודים עוד עמדו להטבח על-ידי הרוצ־חים הנאציים ועוזריהם. אולם בקאלוש ובסביבתה נדמה היה כי רק מתי מספר יהודים נותרו בחיים בארצות הכיבוש הנאצי, ומי שיעבור את הזמן הקשה יהיה בבחינת מקרה יוצא דופן ועדות חיה, נדירה מאוד, למה שעוללו ליהודים המרצחים ההיטלריים.
עד בוא השיחרור המקווה, אמורה הייתי להמצא בלי שידע על כך איש, פרט לשלושת הסרבינים, בירכתי עליית הגג של ביתם הקטן, בפינה שבין התיקרה ושיפולי הגג. שם סידרו לי הסרבינים מצע קש ועליו שכבתי כמעט בלי ניע במשך חודשים רבים. פעם ביום היתה אולנה מצמידה סולם כפרי פשוט, שעמד בפרוזדור ביתה, לפתח קטן בתקרה, עולה בו בשקט, ובלי להכנס אל עליית הגג, מניחה בקרבת מקום ליצועי ספל מלא תפוחי אדמה מבושלים. בתחתית הספל היו תמיד מים, המים שבהם התבשלו תפוחי האדמה, ומעל להם תמיד ראש שום חריף. את המזון הזה הייתי אוכלת בבת אחת ובתיאבון רב. את הספל הריק היתה אולנה נוטלת ממני רק למחרת. במשך היום הייתי לוגמת מעט מהמים שבתחתית הספל. את צרכי למדתי לעשות במקום יצועי בלי להכביד יותר מדי על האשה הטובה, שהיתה מחליפה את הכלי מדי כמה

ימים. בעת "ביקוריה" היתה אולנה מחליפה איתי כמה מילים בלחש ובלי שראינו אשה את רעותה. בימי הקיץ שכבתי על יצועי מעורטלת כמעט לגמרי, כיוון שהחום מגג־הפח הלוהט היה ללא נשוא. לעומת זאת בלילות־הסתיו הציק לי הקור, למרות שאז נהגתי להתעטף בבגדים ו"סמרטוטים" לרוב, שאותם סיפקו לי הסרבינים.

ימים ולילות שכבתי בפינה האפילה מתחת לגג שקועה בהרהורים. הרהרתי על עצמי, על משפחתי שאיננה עוד, על חברים וחברות מבית הספר, על העם היהודי האומלל שנבחר לצרות ופורענויות. מאורעות שונים מימי חיי, אלה האיומים מהזמן האחרון, ואלה ממעט הימים הטובים שהיו לי בילדותי, עלו בזכרוני. אל זכרון הימים הטובים הייתי שבה לעתים קרובות ובתקווה כי הם יחזרו עוד. דמויות שונות של אנשים שאותם הכרתי ובהם נתקלתי, בעיקר אלה שהתחבבו עלי, עלו תדיר מול עיני. בתכיפות מיוחדת היתה עולה, חוזרת ועולה, דמותו של אבי אורי (אירה) ז"ל שוכב על ערש דווי, משותק בחצי גופו ואני ילדה קטנה גוחנת מעל מיטתו, עוזרת לו להתהפך על הצד השני כדי שיוכל להניח תפילין בטרם אלך לבית הספר. חסד נטו לו השמים וחסכו ממנו את עינויי השואה, אך הוא סבל סבל רב גם בלי הצוררים הנאציים.

את שיגרת היממה היתה שוברת פעם ביום אולנה סרבין ב"ביקוריה" אצלי. לביקורים אלה הייתי מצפה בכיליון עינים, ולא רק בשל התבשיל שנתלווה אליהם. צמאה הייתי לשמוע מילה מפי אדם חי הדורש את טובתי, לא פחות מאשר לספל האוכל.

ככל שהתארך הזמן שבו שהיתי בעליית הגג של הסר־בינים, הציק לי מצפוני יותר ויותר, ידעתי מה הטורח שאני גורמת להם, ובעיקר מה רב הפחד שאני מסבה עליהם בשל הסיכון בהסתרת יהודיה בביתם. חשבתי מה לעשות כדי לפצותם על מסירות נפשם, עוד לפני שייגמרו ימי הסכנה, והחלטתי לגשת אל אותו אדון פלאקסיי שעליו סיפר לי יושיו דיצ׳ק. אלמלא הצעתה הנדיבה של אולנה הייתי מזמן מחפשת את הפולני הטוב, ואולי זוכה באמת לקבל ממנו עזרה כלשהי.

כשהודעתי לאולנה על רצוני ללכת לקאלוש לבקש עזרה מאנשים טובים, — בשמו של פלאקסיי לא נקבתי — התנגדה היא לכך בתוקף. היא הזהירה אותי מפני הסכנה הנשקפת לי, ואולי חששה גם לגורלה וגורל משפחתה אם יוודע למישהו שמצאתי מחסה בביתם. אולם לאחר שהפצרתי בה

עוד ועוד והבטחתי לה שהכל יהיה בסדר, ניאותה להצעתי. ברגליים כושלות ירדתי בסולם, התרחצתי קצת, לבשתי את שמלתי היחידה, ובין הערביים יצאתי לחפש את הבית עם הרעפים האדומים. בהפרדי מאולנה הוזהרתי בכל לשון של אזהרה לא למסור בשום מקום מנין אני באה. "גם אם יחתכוך לחתיכות אל תעלי על דל שפתייך את השם סרבין" — אמרה לי והצטלבה בכוונה יתרה. גם על גופי עשתה סימן של צלב ובדברי ברכה שלחה אותי לדרך. לא היא ולא בעלה ובתה קיוו לראותי עוד אי־פעם.

חסדם של בני הזוג פלאקסיי

הדרך לבית מגורי פלאקסיי עברה בשלום. אמנם הרגליים, שלא טעמו טעם של הליכה מזה זמן רב, סירבו להישמע לי, אך שאיפתי הנחושה להגיע ליעד שהצבתי לעצמי, עזרה לי להתגבר על חולשת גופי. כאשר התקרבתי אל בית־המטבחיים עוד לא החשיך לגמרי, בקלות זיהיתי את הבית עם הרעפים האדומים. עברתי את מפתן הבית ועמדתי לעלות במדרגות אל דירת הפלאקסיים. אני עולה ומולי יורד גבר בגיל העמידה, לבוש בקפידה וכולו אומר כבוד. הגבר שאל אותי לרצוני ואני עניתיו כי מבקשת אני את אדון פלאקסיי. "אני הוא פלאקסיי" — השיב לי וחזר איתי לדירתו.

בני הזוג פלאקסיי, זאכאריאש וברוניסלאבה, שהיו לבדם בדירתם באותו ערב, לא היו זקוקים לכל סיפור התלאות שלי כדי שיעמדו על מצבי. התברר לי מיד כי הם רגילים בכגון אלה וכי יושיו דיבר אמת כשאמר שאדון פלאקסיי עוזר ליהודים. כיוון שלא גליתי להם כי אני באה מבית הסרבינים, היתה השאלה שהטרידה אותם — היכן להסתיר אותי. בדברים שהחליפו ביניהם העלו בני הזוג שמות של אנשים שונים שאצלם אוכל אולי למצוא מחבוא, אלא שכל פעם התברר כי אין המקום בא בחשבון מסיבה זו או אחרת. ברגע מסויים אמר לי מר פלאקסיי את המשפט שלא אשכחהו לעולם: "את כותונתי האחרונה אמכור ואסייע לך בכסף, אך עלייך למסור לי כתובת מתאימה...". לנוכח הבטחתי לאולנה סרבין, לא לגלות בעד כל מחיר שבעולם את סודנו המשותף, היסםתי רגע, אולם האמון שרחשתי למר פלאקסיי ולאישתו האצילה למן הדקות הראשונות של שיחתנו, ביטלה את כל ספקותי. "יש לי מקום טוב" — אמרתי וסיפרתי להם על בית הסרבינים ועל הסיבות שמנעו ממני לגלות

להם את הדבר מיד. רבה היתה שמחתם על הגילוי, והם הציעו לי לחזור לבית סרבין עוד באותו ערב. בעוד ימים מספר יבוא האדון פלאקסיי אל הסרבינים ויפצה אותם על כל מה שעשו למעני עד אותו יום, ועל כל מה שיהיה עליהם עוד לעבור עד שתבוא הגאולה. הודיתי לשני האנשים האצילים ככל שיכולתי וכבר הייתי מוכנה לצאת לדרכי, אלא שכאן ציפתה לי הפתעה נעימה אחרת. עד שסיפרתי לאדון פלאקסיי פרטים שונים על עצמי, ועל מה שעבר עלי ועל יהודים שונים מבני קאלוש שאותם הכיר, הכינה לי הגברת ברוניסלאבה מים, סייעה לי להתרחץ כהוגן ואח"כ הגישה לי ארוחה שמזמן לא טעמתי כמותה. אולם למען האמת לא היתה הנאתי מהאוכל שלמה. דמעות זלגו מעיני בלי הרף כשהעליתי לפני מארחי את כל מה שעבר עלי וההתרגשות גברה עוד יותר לנוכח טוב־הלב הנדיר, שזכיתי לו מאנשים אשר עוד לפני שעה אחת לא הכירוני. אכן היו גם בני אדם בעולם זה מלא הזאבים.

כשיצאתי מבית הפלאקסיים היה כבר בחוץ חושך מלא. רב היה הסיכון להמצא בדרכים בשעה זו בשל העוצר שהתחיל מזמן, אולם מר פלאקסיי הורה לי דרך קצרה שבה אוכל להגיע אל הסרבינים בלי להתקל באיש. ואמנם עברתי את הדרך במהירות יחסית ובבטחון. למזלי היו הסרבינים ערים עדיין למרות שבדרך כלל מנהגם היה לעלות על משכבם זמן קצר לאחר רדת החשיכה. הם קיבלוני בשמחה יתרה והשמחה התחזקה כאשר מסרתי להם על ביקורו הקרוב של אדון פלאקסיי בביתם.

יומיים, שלושה, לאחר ביקורי בדירת הפלאקסיים, ערך אדון פלאקסיי ביקור בבית הסרבינים. לא הייתי נוכחת בעת הפגישה בין האנשים, שהשאיפה להציל אותי מהשמדה זימנה אותם יחד, אך מאוחר יותר נודעו לי מפי אולנה פרטים על הפגישה. אדון פלאקסיי נכנס לחדרם היחיד של הסרבינים שבו היתה אותה שעה רק בעלת הבית ולאחר שהחליף איתה דברי ברכה בשפתה, השפה האוקראינית, תחב לידה בלי להשמיע מלה אחת, סכום כסף. היה זה לפי מושגיה סכום ענק, שלדבריה אף פעם קודם לכן לא החזיקה בידה. רק אחרי שהכסף היה כבר בידי האשה, שאל אותה לשלומי ואמר לה דברי תודה ועידוד. לדברי האדון, לא תימשך עוד המלחמה זמן רב ולסרבינים מצפה לאחר המלחמה פרס גדול עבור הצלת נפש יהודיה. היא שאלה את האורח

הנדיב אם הוא מעוניין לראותני. כיוון שאמר "הן" הובילה אותי לסולם שבפרוזדור וגילתה לו את מקומי.

ברגע שנכנס אדון פלאקסיי לעליית הגג שבה שכבתי, והתחיל לגשש באפילה כדי למצאני, נבהלתי מאוד, לא היה זה מנהגם של אולנה ולא היו אלה צעדיהם של בעלה או של הבת. רק כאשר שמעתי את המילה "ז׳ידובצ׳קו" (יהודיה קטנה), שנ־אמרה בלחש, הבנתי כי האדון פלאקסיי הוא זה שבא לראותני. ביקשתיו להמתין קצת כדי שאוכל להתכסות כיוון שכדרכי שכבתי על יצועי כמעט עירומה. ברוב התרגשותי לא שמתי לב לכינוי שבו פנה אלי האורח ורק מדברי התנצלותו הבנתי, כי שכח את שמי ועל כן קרא לי "יהודיה". היה זה הדבר האחרון שאליו הייתי עשויה לשים את לבי אותה שעה. רק 2—3 דקות שהה אדון פלאקסיי במקום הסתרים שלי, אך היו אלה דקות של אושר, שהפיחו בי תקווה ושאיפה עזה להחזיק מעמד. כמו לאולנה גם לי אמר האורח כי טובות הן הידיעות המגיעות מחזיתות המלחמה, "העניין לא יימשך כבר זמן רב... הגרמנים ישברו בקרוב את ראשם לגמרי".

באחד מימי הסתיו בא אדון פלאקסיי שוב לבית הסרבינים. הוא הביא להם כסף ולי דברי סריגה חמים ויפים ללבוש בימי החורף הקרים. כדרכו עודד אותי, אולם בהפרדו ממני אמר לי דברים שלא ידעתי כיצד לקבלם. לדבריו שמע בראדיו את היטלר אומר כי פולין כולה היא "יודנריין" (נקיה מיהודים) ועל כן אם יימצא יהודי אחד אחרי המלחמה, הוא, היטלר, בכבודו ובעצמו, יושיט לאותו יהודי יד על שידע להערים על הגרמנים. יש לי אם כן סיכוי לזכות לכבוד זה מהיטלר... אני משערת כי גם ליהודים האחרים, שנהנו מעזרתו, אמר א׳ פלאקסיי דברים דומים, אם נפגש איתם באותו זמן. רק לאחר השיחרור נודע לי כי א. פלאקסיי סייע בידי שלום שפירא ובני ביתו, וכן בידי דוד הלפרן מהולין, להמצא במקומות סתר בימים הקשים של הכיבוש הגרמני. עלי לציין כאן, כי אותם או את משפחותיהם הכירו הפלאקסיים עוד לפני המלחמה, ועל כן פעלו אולי למענם מתוך הרגשת חובה כלשהי. העזרה שהושיטו לי נבעה ממניעים הומאניטאריים טהורים ביותר.

לאחר לכתו של א׳ פלאקסיי, באה אלי לעליית הגג אולנה סרבין. היא שמחה על ביקורו של האדון מהעיר ובשל הידיעות הטובות על מצב המלחמה שהביא. מצב רוחה הטוב של האישה השתפר עוד יותר כאשר

אמרתי לה כי את דברי הסריגה אני תורמת לבתה קסניה, כיוון שאין לי כל צורך בהם במצבי, חשוב רק שיהיה לי במה להתכסות. ניצלתי את שעת הכושר וביקשתי מאולנה רשות לגשת אל בית קוריסובה, עוזרת הבית לשעבר של משפחת רוזנמאן. ביתה היה לא הרחק מביתם של הסרבינים והנחתי כי אוכל לשמוע אצלה על גורל לונק, ואולי גם על גורלם של יהודים אחרים, כולל גורל אחי אבוש, שלא ברור היה לי עדיין מה קרה לו. ידעתי שעל קוריסובה אפשר לסמוך, עוד לפני הגיעי לבית הסרבינים שמעתי על יחסה הטוב ללונק וליהודים בכלל.

לשמחתי התירה לי אולנה ללכת. ניצלתי את ההזדמנות כדי להחזיר לעצמי במקצת את מראה האנוש שאבד לי וכן לחלץ את עצמותי הכואבות משכיבה ממושכת בפינה שבעליית הגג. פחות הצלחתי עם קוריסובה. אמנם הגעתי אליה בשלום ומצאתיה לבדה בבית, אך מאומה לא יכולתי להציל מפיה. כשם שאני נזהרתי שלא למסור לה על מקום המצאי, כך גם היא שמרה על הסוד שלה. רק לאחר השיחרור נודע לי, כי היא היתה בקשר מתמיד עם לונק, וחלק רב לה בהשארותו בחיים.

חזרתי לבית הסרבינים במצב רוח מדוכדך. חשבתי לשאוב קצת עידוד, לשמוע על אנשים שהיו איתי בזמן האחרון ועל מעשיהם, אולי אשיג ידיעה כלשהי על אחי, והנה חזרתי כלעומת שבאתי.

החורף האחרון וההצלה

גם המלחמה עדיין לא רצתה להגמר. צריך היה להתכונן לשהייה נוספת בבית הסרבינים ומי יודע עד מתי. כיוון שלא נראה היה כי אוכל לעזוב את בית הסרבינים לפני החורף, התקין לי סטאך, בעלה של אולנה, מקום סתר חדש מתחת לתיקרת הרפת שגבלה עם ביתם. המקום נקרא רפת אך שכנו בו רק כמה שפנים. המחבוא החדש היה "מתוחכם" יותר מן הקודם. שכבתי עתה בין שתי תיקרות, אחת מקורית ושניה מאולתרת, נמוכה באמה אחת מהראשונה, האמיתית. בקצה התיקרה היה פתח קטן מוסווה בקש, ודרכו אפשר היה להכניס לי את מנת האוכל, גם בלי שימוש בסולם. המקום החדש היה צר ואפל יותר מהקודם, הרגשתי את עצמי בו כלואה ממש, אך לעומת זאת היה בו חם יותר מאשר במקום הראשון.

החורף האחרון שלפני השיחרור נראה היה כחורף שאין לו קץ. חודשים ארוכים שכבתי במאורתי מעל לשפנים, מכורבלת בבגדים ישנים שנתנו

לי הסרבינים, בלי שיצאתי משם אפילו פעם אחת. שעות רבות במשך היממה נימנמתי ואת השעות שבהן הייתי ערה "ביליתי" בהירהורים על העבר ועל העתיד. אדון פלאקסיי, שביקר אצלי פעמיים בהיותי בעליית הגג הראשונה, לא בא במשך כל החורף והקשר איתו התקיים באמצעות סטאך סרבין, שביקר בבית הסרבינים פעם ב־6—7 שבועות. האדם היחיד שאיתו הייתי מחליפה כמה מילים כל יום, היתה אולנה, אשר יום־יום הגישה לי דרך הפתח בתיקרה את מנת האוכל. התפריט לא נשתנה אף פעם, גם לא בימי חגיהם של הסרבינים, אך האוכל היה ערב לחיכי וככל הנראה מזין דייו. הטעם החריף של השום וריחו לא הפריעו לי, וכמות הוויטאמינים שבראש שום אחד היתה, כנראה, מספיקה כדי להחזיק אותי בחיים.

מלבד הסרבינים לא ידע איש על מקום מגורי בשפנייה, אולם אין פירוש הדבר כי הייתי מנותקת כליל מהעולם החיצוני. אולנה נהגה בשיחותיה הקצרות איתי לספר לי את החדשות, כמובן כפי שהיא קלטה והבינה אותן. נוסף לכך יכולתי לשמוע לא פעם גם קולותיהם של אנשים אחרים, שעברו ליד בית הסרבינים ודיברו זה עם זה. כדרכן של נשים בכפר, היו שכנותיה של אולנה מזדמנות לעיתים, במיוחד בימי פגרה או בשעת הפנאי, על מפתן ביתם של הסרבינים ומנהלות ביניהן שיחות נשים. כיוון ששוחחו בקול רם יכולתי לשמוע אותן היטב, ואף למדתי במשך הזמן להבחין ביניהן. נעשיתי בקיאה בנושאים שעליהם דיברו הנשים ובבעיותיהן. היה זה הבידור היחיד שממנו נהניתי באותם ימים קשים. לעתים קרובות נסבו דבריהן של הנשים על ענייני "פוליטיקה", מצב המלחמה וכיו"ב. הנושא היהודי היה רווח מאוד. כמעט ללא יוצאת מן הכלל היו הנשים מדברות בגנות היהודים ושיבחו את הגרמנים על מלאכת ההשמדה שהם עושים. השמחה לאידם של היהודים היתה כל־לית. בהתבטאויות נגד היהודים הגדילה לעשות... אולנה. "את כולם צריך לשחוט, לא להשאיר מהם שריד ופליט" — היתה אומרת. האם יכול היה מישהו להעלות אז על הדעת שבביתה של אותה אולנה וב־סייועה, תוך סיכון חייה וחיי משפחתה, מסתתרת נערה יהודיה?!

החורף הקשה והארוך הגיע סוף־סוף לקצו, אולם גם האביב לא הביא איתו את סיום המלחמה. בכל זאת התרשמתי מהידיעות שהיו אמנם מוגזמות ורחוקות מדיוק — הדבר התברר לי מאוחר יותר — כי הגרמנים נסוגים מרוסיה וכי מועד שובם של הרוסים לסביבתנו קרוב מאוד.

בקיץ נעשו הדיבורים על "החזית המתקרבת" תכופים יותר ויותר. מצב רוחי השתפר ואיני יודעת כיצד ומתי, אך לפתע נמצאו לידי אז גם מסרק וראי קטן. זוכרת אני את הקולות הראשונים של הארטילריה, איני יודעת אם היו אלה של התותחים הגרמניים או של הרוסים. תחילה היו הקולות עמומים ורחוקים, אך הם נעשו ברורים במשך הזמן ואפשר היה לשמוע אותם לא רק בלילות אלא גם באמצע היום. פעם אחת באה אלי אולנה ומסרה לי כי "ניתנה פקודה" לכל תושבי קאליש והפרברים לעזוב את בתיהם וללכת עם רכושם החי ליערות עד "תעבור החזית, מי שלא יציית מסכן את חייו ואת רכושו.

לפני שהלכו הסרבינים ליער, הורדתי ממקום מחבואי ברפת. ברור היה כי לא אוכל להצטרף לבורחים ועלי להשאר במקום עד שובם של הסרבינים לביתם בתקווה שלא יאונה לי כל רע. בחלקת התירס, לא הרחק מביתם של הסרבינים, כרה לי סטאך בור קטן, צייד אותי בכיכר לחם וכלי סגור מלא מים וציוה עלי לשכב בבור "עד שתגמר החזית" בסביבה. הוא הזהיר אותי לא להכנס לבית כי קרוב לוודאי שכל הבתים באיזור יעלו באש. ואמנם לא טעה, זמן קצר לאחר לכתו החלה תופת החזית להיות מורגשת בכל. קולות נפץ מחרידים נשמעו מכל עבר, פגזים נפלו לא הרחק ממקומי, וגם לבור שבו ישבתי נפלו רסיסים, בכל הסביבה ניראו מוקדי אש. החלטתי לצאת מהבור ולהסתתר מתחת לריצפת המתבן, שהיה לא הרחק משדה התירס. אמרתי לעצמי כי אם תאחז האש במתבן אספיק לברוח. בחתיכות עץ שמצאתי חפרתי לי שוחה קטנה מתחת לריצפה שעליה ערימת השחת ושם ישבתי עם הלחם והמים, הצידה שהשאיר לי סטאך סרבין לפני שהלך ליער.

שלושה שבועות בערך עברו מאז בריחתם של הסרבינים עד אשר הגיעו לאוזני מילים ראשונות יוצאות מפי בני אנוש. "גרמנים אין כאן?" — נשמעה שאלה בשפה הרוסית. "לא, אין, כולם ברחו" — ניתנה התשובה באוקראינית. הבנתי כי הרוסים נמצאים כבר באיזור וכי יש איכרים שהספיקו כבר לחזור מהיער, בכל זאת חששתי להתגלות ולא יצאתי ממחבואי. עניין אחר הוא כי גם אילו רציתי לא יכולתי לצאת מהשוחה בכוחות עצמי. כעבור זמן לא רב הופיע גם סטאך סרבין. הוא ניגש אל שדה התירס לחפש אותי וכשלא מצאני פנה לעבר ביתו שלא נפגע כלל. לא ראיתי אותו, אך שמעתיו מדבר אל עצמו בקול עצוב: "מסכנה הילדה, כל כך הרבה סבלה ודווקא עכשיו איננה, הרוח נשאה אותה,

אפילו סימן לא נשאר...". "אני כאן, אדון סרבין, אני כאן" — צעקתי בכל כוחותי. הוא חיפש אותי זמן מה עד שגילה אותי מתחת לריצפת המתבן ועזר לי לצאת משם. הייתי שבורה ורצוצה, גופי מלא פצעים ושחור מהאדמה שכיסתה את כולי, אך בכל זאת ייצור חי. מה רבה היתה הפתעתו של סרבין כשגילה לידי בשוחה חלק מכיכר הלחם שבו צייד אותי בלכתו ליער. "איך התקיימת?" — שאל בלי הרף. גם בעיני היה הדבר חידה.

נשארתי בחיים, אך כולי המומה ונבוכה, חסרת אונים. לא הגבתי ולא מחיתי כאשר סטאך שם אותי במריצה שעמדה בחצר ליד הבית והחל מוביל אותי בכיוון העיר. הוא לא היה בטוח שהסובייטים כבשו סופית את קאלוש וכי לא ייאלצו שוב להחזיר את העיר לגרמנים, אם כך יקרה מוטב שאסוג יחד עם הסובייטים כדי לא ליפול בידי הגרמנים. ואמנם שמעתי מאוחר יותר כי במקומות שונים באיזור היו מקרים של כיבוש גרמני חוזר וליהודים המעטים, שנותרו בחיים ויצאו ממחבואיהם לפני שובם של הגרמנים, היתה זו מלכודת איומה.

לא עברנו אלא כמה מאות מטרים כאשר ניקרה בדרכנו חייל סובייטי. שאל אותו סרבין: "האם כבר לא תיסוגו מכאן?". "לא, לא ניסוג מכאן, אנחנו הולכים ישר לברלין" — היתה תשובתו של החייל. "אם כך נשוב הביתה" — החליט סטאך מיד. איני יודעת אם הטוראי הסובייטי הצליח להפיג את חששותיו של סרבין מפני שובם של הגרמנים, או שמא רק נאחז הוא במילותיו של החייל כדי לשנות את החלטתו הנחפזת להפקיד אותי בידי הסובייטים.

כך אם כן חזרנו לבית הסרבינים. סטאך הביא הביתה גם את אשתו אולנה ואת בתו קסניה והחלה פעולת השיקום. על אף שעל הסרבינים היה עתה לדאוג לעצמם, הם הקדישו גם לי קצת מזמנם ודאגתם. שתי הנשים עזרו לי להתרחץ, הגישו לי אוכל מבושל ובפעם הראשונה מאז בואי אל הסרבינים, ישנתי בתוך הבית ולא במקום סתר.

לאחר השחרור שהיתי רק זמן קצר בבית הסרבינים. באותו זמן להיות יהודי כבר לא היה פשע וגם מתן מחסה ליהודי לא נחשב כבר מעשה נורא, אך מוטב היה להצניע זאת. רובה של האוכלוסיה האוקראינית לא הצטיינה, כידוע, באהבת ישראל גם לפני המלחמה, אולם הכיבוש הנאצי, גם אם חלף ולא שב יותר, החדיר את הרעל האנטישמי עמוק־עמוק בלב האוקראינים. כנופיות הלאומנים האוקראינים, אנשי באנדרה,

קבוצת יהודים מקאלוש והסביבה במחנה אוגרטסטאל

יושבים מימין לשמאל: אליעזר רוזנברג, אבוש היבשמן, סטאניסלאב סודול, (פולני שעזר ליהודים במחנה, חי עתה בפולין), סנק בלאושטיין, הייסלר

עומדים מימין לשמאל: —, וילוש שפרבר, איזיו פוגל, לונק רוזנמן, שטיינר מווינילוב

זאכאריאש פלאקסיי

קסניה קוריס

ברוניסלאבה פלאקסיי

השתוללו בסביבה גם בימי השלטון הסובייטי שזה עתה חזר, והפילו את פחדם על התושבים השלווים. על כן נשאר דבר המצאותי אצל הסרבינים בימי הכיבוש הנאצי בגדר סוד, שגם הם וגם אני שמרנו עליו זמן ממושך. עם זאת עלי לציין כי נשים וגברים אוקראינים שבהם נת־קלתי באותו זמן, התייחסו אלי יפה, היו ביניהם שהביעו באוזני שמחה על שנשארתי בחיים ולא פעם שמעתי אותם אומרים לי: "אילו רק ידענו עליך... אילו רק פנית אלינו, לבטח היינו מסתירים אותך...". כמה היתה כאן העמדת פנים וכמה כנות — זאת משאירה אני להערכתו של קורא טורים אלה.

מבית הסרבינים שבפרבר קאלוש עברתי למרכז העיר. אמנם ראיתי כבר את קאלוש בלי יהודים בתקופה שבה הייתי באה לעבודה בעיר מאוגר־סטאהל, אולם אז הייתי נערה יהודיה נרדפת ששאיפתה היחידה היתה להשאר בחיים. עתה הייתי חופשיה ומבוגרת קצת יותר. הסתכלתי על הכל בעינים אחרות. רק עתה תפסתי את גודל החורבן, אשר השאירו אחריהם המרצחים הנאציים שנעזרו בפעולת ההשמדה ברבים מתושבי המקום. חזרתי לגור בעיר שבה גדלתי בחיק משפחה אוהבת, בעיר שהיתה מלאה יהודים, ביניהם דודים, דודות ובני דודים, ועכשיו נשארתי ללא קרוב וגואל. בעיר קאלוש, שבה התגוררו עד שנת 1941 אלפי יהו־דים, חיו עתה, באוגוסט 1944, לא יותר ממניין יהודים. זכורים לי מאותו זמן לונק רוזנמאן, יושיו דיצ׳ק וגינקה ליקוורניק, חנה פראנקפורטר ואהיה לייב, אימק זאנדמאן, מאקס שפאץ ,הילדה וויזלברג וכן סטאך סוקאל. האחרון, שיצא שלם מהתופת הנאצית, נרצח באחד הימים ע״י אנשי כנופיית באנדרה בדרכו לסטרי.

לצערי הרב לא מצאתי בקאלוש אחרי השחרור את משפחת פלאקסיי. הם עברו למקום בלתי ידוע ורק לאחר שעברתי לפולין בשנת 1946, נודע לי כי הם נמצאים בקראקוב. קיימתי איתם קשר קבוע, אשר נמשך גם לאחר שעליתי לישראל בשנת 1950, עד לפטירתם. כמה חבל שרק השנה, שנת 1979, למעלה מ־10 שנים לאחר מותם, החליטה הוועדה לציון חסידי אומות העולם של "יד ושם" להעניק להם תעודת הוקרה. הם כבר לא זכו לקבלה.

עם משפחת סרבין הייתי בקשר כל עוד שהיתי בפולין. עם בואי לארץ, נפסק הקשר איתם מסיבות שלא היו תלויות בי ועל כך מצטערת אני מאוד.

הלה ביקל־הורוביץ

מקאלוש לסטרי, מן הפחת אל הפח

קאלוש רחוקה מהגבול הישן בין פולין לגרמניה מרחק של מאות קילו־מטרים, אולם הפלישה הגרמנית לפולין ב־1 לספטמבר 1939 הורגשה היטב גם בעירנו. עוד לפני שהחלה המלחמה קיבלו רבים מתושבי קא־לוש מבני שלושת הלאומים שאיכלסו אותה צווי גיוס כחיילי מילואים של הצבא הפולני. גם אחרים, שלא שירתו מעולם בצבא הפולני, קיבלו צווי התייצבות. אך תוך ימים ספורים הורגש כי השלטון הפולני הולך ומתפורר ועל כן היתה ההיענות לקריאות הגיוס מעטה. ראינו את אנשי השררה הפולניים עוברים בבהלה דרך עירנו כשפניהם לגבול הרו־מני וכוונתם להגיע מהר ככל האפשר למקום מבטחים מחוץ לפולין. בעקבותיהם ניראו בעיר גם פליטים יהודיים מערי פולין המערבית, שברחו מפני הפולש הנאצי. חלקם נשארו בקאלוש, בעיקר אלה שהיו להם קרובים או מכרים בעירנו. כמה יהודים מבני קאלוש ניסו להצטרף אל הבורחים לרומניה, אך רק מעטים הצליחו בכך, רובם חזרו לקאלוש. ב־17 לספטמבר נודע על כניסתו של הצבא האדום מהגבול המזרחי לתחום פולין. באותו זמן התקרב הצבא הגרמני לגאליציה המזרחית, וגם העיר סטרי הנמצאת במרחק 40 ק"מ מקאלוש נכבשה על ידם. לעומת זאת זכתה סטאניסלאבוב לכניסת הרוסים אליה. קאלוש נשארה בתווך; האם יכבשוה הגרמנים או שמא יבואו אליה הגואלים מצד מזרח? יום אחד נשארה העיר בלי שלטון כלשהו ורבה היתה החרדה בלב היהודים. הטאנק הרוסי הראשון שנכנס לקאלוש עורר בקרב יהודי העיר, גם אלה שלא התלהבו מה"אדומים" ומשטרם, גל של שמחה. היינו בני מזל...

לא עברו ימים רבים והשלטון הסובייטי שהחל להתבסס בעיר הראה את אופיו. העשירים והאמידים היו קרבנותיו הראשונים, רכושם הולאם. גם אלה, שעליהם נודע לשלטונות החדשים כי בימי פולין היו ציונים, או שנחשדו בפעולה אנטי־קומוניסטית, לא שפר חלקם. היו שנאסרו והיו גם שנשלחו לסיביר. בלילות הוצאו משפחות אחדות מדירותיהם והעברו למקומות בלתי ידועים בתוך רוסיה. כל אחד השתדל להוכיח את כש־

רותו לשלטונות ולעוזריהם המקומיים, ראשית כל על ידי כך שהשיג עבודה כלשהי כדי לא ליחשב ליסוד בלתי־פרודוקטיבי.

במאמץ רב השגתי גם אני עבודה בתור מנהלת קופה בבאנק הממשלתי, היחיד שהיה באותו זמן בעירנו. היה זה תפקיד קשה ומסוכן ולא נמצאו קופצים עליו מפחד הסתבכות ושליחה לסיביר בעקבותיה. רק מחוסר ברירה אחרת נטלתי את התפקיד על עצמי. בתעודת הזהות (הפאס־פורט) שלי היה סעיף אשר הגביל אותי בעבודה. תקופה מסויימת עבדתי בבאנק תוך מתח רב עד שהצלחתי לשכנע את הממונה עלי, אזרח סובייטי, שישחררני מהתפקיד. כיון שקיבלתי ממנו המלצה טובה, נתקבל־תי למשרה נוחה ופחות אחראית בהנהלת חשבונות של מעבדה גדולה לבדיקת זרעי תבואה. בהיותי במשרה זו פרצה המלחמה הגרמנית־סובייטית.

כבר ביום הראשון למלחמה, ב־22.6.1941, עזב המנהל של המעבדה, מהנדס סובייטי, את קאלוש ואפילו לא הספיק להפרד ממני. כמוהו החלו גם פקידים רוסיים אחרים לעזוב את העיר ואיתם יחד גם כמה עשרות יהודים מבני קאלוש. חלקם נשארו בחיים וחזרו לאחר המלחמה לקאלוש, אחרים נהרגו בחזיתות המלחמה או מתו במחנות העבודה ברוסיה, חלק קטן נשאר ברוסיה עד היום הזה.

עוד בטרם עזבו אחרוני הרוסים את העיר, הורגש באויר מתח רב. היי־הודים, שאף אחד מהם לא יכול לשער את גודל האסון העומד להתרחש, ידעו כי צרות השלטון הסובייטי הם כאין וכאפס לעומת מה שמצפה לאוכלוסיה היהודית לאחר כניסת הגרמנים לעיר. כנגד זה ניתן היה להבחין במבטיהם של האוקראינים ואף לשמוע מפיהם עד כמה שמחים הם לקראת בואם של הגרמנים.

לאחר שהנסיגה הסובייטית היתה לעובדה, השתרר בעיר מצב של הפקר. האוקראינים הלאומנים השתלטו על כל המשרדים והמוסדות הציבוריים והכריזו עליהם כעל רכוש המדינה האוקראינית העומדת לקום. אלי פנו אחדים מהם ודרשו ממני את המפתחות של המעבדה שבה עבדתי כדי להחרים את מלאי התבואה שהיה במחסן. היו מקרים של פגיעות בגוף וניתן היה לשמוע מפיהם של אוקראינים שעוד אתמול־שלשום היו במגע הדוק עם יהודים, כי הגיעה שעת הנקמה בהם. לאושרנו קיבל את העיר לרשותו הצבא ההונגרי. ההונגרים לא הצטיינו באהבת ישראל, אך שנאתם לאוקראינים לא היתה פחותה משנאתם ליהודים.

אולם הכיבוש ההונגרי לא נמשך זמן רב. בסוף יולי נכנסו הגרמנים לקאלוש ואז חלה הרעה ניכרת במצבנו. שיאה של הפגיעה ביהודים באותו זמן היתה ה"אקציה" נגד האינטליגנציה היהודית שנערכה בחודש אוגוסט. בסיוע האוקראינים, שערכו רשימות של יהודים משכילים וא־חרים שהיו ידועים להם, השמידו אז הגרמנים כמה מאות מ"פני" האוכ־לוסיה היהודית בקאלוש. במו עיני ראיתי אותם מובלים במשאיות למקום בלתי ידוע, מוכים באכזריות בקתות של רובים ע"י שוטרים אוקראינים ששמרו עליהם. כעבור זמן קצר נודע כי כולם נורו למוות ונקברו בחשאי ביער פוילו שליד קאלוש. גם אחי העו"ד, ד"ר אליעזר ביקל, היה ברשימת המועמדים לטבח, אולם לא מצאוהו בביתו, וכמוהו גם המשפטנים איזיו הולדר ואדזיו הלמאן. יד המרצחים השיגה את שלושתם מאוחר יותר.

לאחר חיסול האינטליגנציה החלו הגזירות של הגרמנים להתחולל עלינו אחת אחרי השניה. עוד קודם לכן הוטל כופר על האוכלוסיה היהודית בקאלוש והיא היתה חייבת להעביר לגרמנים כמות גדולה של זהב ודברי ערך. לקראת החורף נדרשו היהודים למסור לגרמנים את כל הסקי וציוד הסקי, כולל בגדים ונעליים שהיו ברשותם, מאוחר יותר את כל בגדי הפרווה. מי שנמצא אצלו רק סימן של פרווה שלא נמסרה, נענש קשות. הסקי והבגדים היו "תרומת" היהודים למסע הצבא הגרמני לתוך רוסיה הקרה. כל בוקר נתפסו אנשים לעבודות שונות. בן אחי, נער בן 15, אלתר ביקל מבוריסלאב, מצא בהיותו בעבודה תפוח ואכל אותו. בו במקום נורה למוות.

ההשגחה על יהודי קאלוש היתה בידי ה"קריפו" (קריגספוליציי) הגרמני והמשטרה האוקראינית. מדי פעם באו לביקור בעיר אנשי הגסטאפו מסטאניסלאבוב לערוך "אקציות". הם נעזרו אז ע"י המשטרה האוקראי־נית והקריפו ותפקיד אומלל נפל גם בחלקם של אנשי ה"יודנראט", המועצה היהודית, שחוייבה לסייע לגרמנים במלאכת ההשמדה בהכנת רשימות וכיו"ב. ביודנראט הראשון היו ד"ר שואלב, המורה פרידלנדר מדולינה ומאוחר יותר העו"ד דניאל, פליט שהגיע לקאלוש עם משפחתו ממערב גאליציה. בין החברים ביודנראט האחרון זכור לי ליאו ארטמאן מפרהינסקו שהגיע לקאלוש בזמן המלחמה. הרכב היודנראט היה מת־חלף כל כמה זמן, לרוב שלחו את אלה שעשו כבר מספר חודשים או רק שבועות כחברים במועצה היהודית להמתה בסטאניסלאבוב.

האקציות היו מכוונות פעם נגד זקנים, פעם נגד ילדים, אך המרצחים לא הקפידו על הרכב אחיד של המובלים להשמדה. ביום האקציה ניתן חופש פעולה לאנשי המשטרה האוקראינית והם צירפו ל"מכסה" את מי שרצו וכמה שרצו. הנידונים למוות נאלצו לחפור לעצמם בורות והם נורו כשהם נופלים לקברים שכרו לעצמם. בגלל אווירת האימים שהשתררה בעיר לא העזו להיראות ברחובות גם אנשים בעלי ניירות, שהעידו כי הם עובדים עבודה חיונית בשביל הגרמנים.

תחילה הותר ליהודים לגור במקומותיהם, אולם במשך הזמן חוייבו כל אלה שגרו מחוץ לשכונה היהודית שליד הרינק, לעבור לתחום הצר של הרובע היהודי, הגיטו. עוד בראשית השלטון הגרמני הובאו לשם יהודים מהכפרים והעיירות שבסביבת קאלוש ועל כן שררה שם צפיפות איומה. אולם גרוע מכל היה הרעב. לחם, תפוחי אדמה וקמח נעשו למצרכים נדירים יותר ויותר. אסור היה ליהודים לצאת אל מחוץ לגיטו ואם נוצרי היה מביא תוך סיכון עצמי קצת מזון לתוך השכונה היהודית, הרי דרש עבורו תשלום יקר — זהב, אבני חן או בגדים וכלי מיטה. למרות האיסור היו יהודים שסיכנו את עצמם ויצאו להשיג מזון מחוץ לגיטו. בעלי, ד"ר וייס, שהיה רופא ונשא מלבד הסימן היהודי על שרוולו גם סימן שהעיד על מקצועו, ועל כן הרגיש עצמו חופשי יותר, יצא פעם אחת אל מחוץ לגיטו לחפש מזון. ברחוב ניגש אליו אוקראיני ואמר לו בפשטות: "תן לי את מעילך, לך הוא לא נחוץ, מחר בלאו הכי תלך לעזאזל". בעלי שב הביתה כשהמעיל עליו, אך לרוב היה סופן של פגישות כאלה בין יהודים לאוקראינים גרוע יותר.

הרעב עשה שמות באוכלוסיה של הגיטו. ילדים ומבוגרים סובבו ברחובות והתחננו למעט מזון ורק לעתים נדירות נענו. מקרי מוות מרעב הלכו ותכפו מיום ליום. תחילה קשה היה לראות את האנשים קורסים תחתיהם ברחובות גוועים מרעב, אולם במרוצת הזמן התרגלנו למחזות הללו. בגוויות טיפלו אנשי ה"חברה קדישא" וידיהם היו עמוסות עבודה. למרות שהמוות נעשה לדבר שכיח בגיטו, לא מש מזכרוני מראה האחים פילר מוטלים על המדרכה ברחוב. שני האחים לא מתו מרעב, הלשינו עליהם כי בידיהם תעודות מזוייפות שרכשו על מנת שיוכלו לצאת מהגיטו, וכשנמצאו התעודות על גופם, ירו בהם והרגום. את גוויותיהם הוציאו למדרכה שלפני הבית ושמו מעליהן שלט: "ככה ייעשה לכל יהודי שיימצאו אצלו תעודות מזוייפות". הגוויות היו מוטלות במקומן

ימים רבים להפחדת היהודים. גם אצל החייט פנדל ערכו חיפוש בבית, הביאו אותו לבניין הקריפו ושם ירה בו למוות אחד ממפקדי הקריפו האיומים — קראייבסקי.

לנוכח המצב הנורא לא פלא הוא שהיו אנשים אשר החליטו לדחוק את הקץ ואיבדו עצמם לדעת. ידוע לי על אחדים שביקשו מבעלי הרופא רעל כדי שישימו קץ לחייהם בטרם יעשו זאת הגרמנים ועוזריהם האוק־ראינים. במקרה אחד ביקשו בנות רעל עבור הוריהן. אולם היו אלה בכל זאת מקרים יוצאי דופן. למרות הסבל הפיזי והנפשי, שלא יתואר במלים, גילו רוב היהודים, שהיו למעשה בחזקת נידונים למוות, תשוקה עזה לחיים. המרצחים דאגו כבר לכך שהאנשים ימותו בכל מיני מיתות משונות בלי שיצטרכו לאבד עצמם לדעת. לי אבדו במשך שנה וחצי כמעט כל בני המשפחה וביניהם אמי שרה, אחי הרמאן עם אשתו ובנו, אחותי מלכה טרייטלר עם בעלה ו־2 ילדים. אחי ד״ר אליעזר ביקל ברח לדולינה ושם נרצח. אחותי לאה עם אשתו של בן דודי הרב ד״ר קולברג, אירנה, מבית מילשטיין, וילדתה, הצליחו לחמוק מקאלוש ולה־גיע לגיטו הפתוח בסטרי. אירנה נשאה במשך כל הדרך את הילדה בידיה וכשהגיעו לסטרי התברר כי זרוע אחת קפאה מקור וצריך היה לקטוע אותה. אחותי לאה עבדה כדי לפרנס את עצמה ואת אירנה וילדתה, אך את כולן פקד בסופו של דבר הגורל המר.

באוקטובר 1942 נערכה בקאלוש האקציה הגדולה שקרבנותיה היו רובם המכריע של היהודים בעיר, אשר נשארו עדיין בחיים אחרי פעולות ההשמדה הקודמות. רשמית הוכרזה קאלוש ״יודנריין״, נקייה מיהודים, אולם יהודים במספר מועט הצליחו להסתתר ולא צורפו למשלוח הגדול, אשר לפי השמועה הופנה למחנה ההשמדה בבלז׳ץ. גם אנו, אני ובעלי, מצאנו לנו מחבוא טוב והגרמנים לא גילו אותנו בחיפושים שערכו בעת האקציה.

זמן קצר לאחר האקציה נשלחנו למחנה העבודה שבאוגרטסטאל ליד קאלוש. התנאים במחנה היו יחסית נוחים ומאות יהודים שהיו שם, רובם מקאלוש, יכלו לראות עצמם בני מזל על שהם נמצאים שם ואין הם חייבים להסתתר מפני ציידי היהודים כמו חיות נרדפות. אולם גם למצבנו ה״טוב״ בא הסוף.

בוקר אחד הוקף המחנה באוגרטסטאל ע״י אנשי המשטרה האוקראינית וחלק מדיירי המחנה נלקחו תחת משמר כבד אל נקודת איסוף באולם

הקריאה של הכפר, אולם שלא הושלם עדיין כאשר הגרמנים הפכו את הכפר למחנה עבודה. לפי איזה קנה מידה נבחרו האנשים לאקציה זו, לא הוברר לי אף פעם. מכל מקום בין המובאים לאולם הקריאה היינו גם אני ובעלי, שעבד במחנה כרופא.

באולם הקריאה פקדו עלינו לזרוק כל דבר ערך שברשותנו על שולחן שבאמצע האולם. מי שיימצא אצלו דבר־ערך כלשהו — נאמר לנו — יירה במקום. לאחר שמילאנו אחר הפקודה העמדנו בשורה ליד אחד הקירות של האולם הגדול. פתאום התחילו השוטרים לירות בנו. ראשון נפגע תינוק בחיתוליו, שהוריו הביאוהו לאולם ושמו אותו על הרצפה לא הרחק ממקום עמידתם. היה זה תינוקם של בני הזוג ברון, בעלי חנות לעורות ברינק של קאלוש. למראה המחזה המחריד פתחה ילדתה של הגב׳ רוטפלד, אלמנתו של עו״ד רוטפלד, אשר עבדה במחנה כטבחית בשביל ה״וורקשוץ״ (משמר העובדים) בצעקות: ״אמא, אמא״. מיד נורתה הילדה למוות.

לאחר רצח הילדים בא תורי. צפקו, אחד מראשי הקריפו בקאלוש, הידוע לשמצה באכזריותו, כיוון את רובהו כלפי. כשראיתי זאת הסתרתי את פני, צעקתי בקול ״צפקו״ ונפלתי לפניו על הארץ. צעקתי הפתיעה אותו כנראה ועל כן במקום לירות בי קרא ״אם לא תפסיקי לצווח אהרוג אותך כמו כלב״. לשמע מלים אלו החלה צעקה כללית. היריות נפסקו ואת הנאספים באולם הובילו לחצר ה״וורקשוץ״. משם עמדו לשלוח אותנו לקאלוש. אולי התכוונו להעלים את מעשי הרצח מהאכרים בכפר וחשבו, כי בקאלוש יוכלו לבצע את זממם בשקט.

בהיותנו בחצר ה״וורקשוץ״ החלטתי כי עלי לעשות מעשה שיחסוך ממני את הרצח האכזרי מידי הגרמנים. לשם כך אגש אל אחד השוט־רים, אעמיד פנים כי עומדת אני למסור לו משהו, וכשאהיה על ידו, אנסה לברוח, המרצחים יירו בי בעת הבריחה וכך יבוא קצי בלי עינויים. נפרדתי מבעלי בלחיצת יד חשאית וניגשתי להגשים את תוכניתי. והנה קרה נס. ברגע זה הגיעו לחצר עגלות שנועדו להוביל את רכושם המוחרם של העומדים להשלח להשמדה בקאלוש. השוטרים לא שמו לב אלי, כל תשומת לבם היתה נתונה לעגלות שבחוץ. לא חזרתי, כמו־בן, למקומי, התחמקתי מעיני השומרים עלינו ויצאתי החוצה. לא עמד בי הכוח לברוח, הלכתי לאיטי בלי לדעת לאן, כל רגע ציפית לכדור, והוא לא נורה.

הלכתי בשדות מכוסים שלג עבה עד אשר הגעתי לגדר שליד כנסיה. שעות אחדות עמדתי שם בקור, בלי לדעת מה לעשות ולאן לפנות. ־ק בערב עלה על דעתי לגשת לביתו של עו"ד ארנולד, פליט מקראקוב, אשר גר באחד הבתים הקטנים באוגרטסטאהל. אשתו של ארנולד ושני ילדיו התאבדו בקאלוש עוד לפני האקציה הגדולה. הוא עצמו ניסה גם כן לשים קץ לחייו, אך ניצל ברגע האחרון ע"י בעלי הרופא שנקרא אליו. באותו זמן בערך הציל בעלי גם פליט אחר, רופא מקראקוב אשר גר עם אשתו ואמו בבית צוקר, אולם רופא זה הצליח להתאבד בזמן מאוחר יותר.

כשסיפרתי לעו"ד ארנולד מה קרה לי לא רצה להאמין. רק בקושי הצ־לחתי לשכנעו כי אכן נמלטתי מידי המרצחים. אמרתי לו גם כי בהיותי באולם הקריאה זרקתי סכום כסף שהיה איתי לאחת הפינות, שהיה מכוסה חול כיון שבמקום זה טרם השלימו את מלאכת הריצוף. הוא לא התעצל ובחשכת הלילה ניגש אל אולם הקריאה שהיה כבר ריק מאדם, מצא את הכסף והביאו לי. היתה זאת מצדו מחוות תודה לבעלי שהציל אותו בשעתו ממוות. מביתו של עו"ד ארנולד פניתי לביתה של גב' רוטפלד המסכנה, אשר שיכלה באותו יום את בתה היחידה וקברה אותה ליד אולם הקריאה שבו נרצחה. הייתי עמה עד הבוקר.

למזלי הרע נכנס עם שחר לביתה של גב' רוטפלד מפקד המשמר האוק־ראיני במחנה, פדורניאק שמו. הוא דרש ממני להלוות אליו לחדר המש־מר, וכשראה שאין אני ממהרת אמר לי כי אם לא אלך אתו תיכף ומיד הוא יספור עד 3 ואז יירה בי למוות. בלית ברירה קמתי והלכתי אתו לבנין המשמר. שם הכניס אותי לחדר האמבטיה. התברר לי שאינני לבדי בחדר, עוד לפני הובאו לשם יהודים אחרים מהמחנה, וגם לאחר שהוכ־נסתי לחדר נפתחה מדי פעם הדלת ולחדר נזרק מישהו נוסף. לאחר זמן מה הוציאו את האנשים אחד אחד והעלו אותם על עגלה שאמורה היתה להובילם לקאלוש. הייתי האחרונה שנקראתי לצאת מחדר האמ־בטיה. האיש שבחלקו נפל לטפל בהעברתי לעגלה היה סגנו של פדור־ניאק. התחננתי לפניו שישאיר אותי בחיים, שלא ישלח אותי להריגה בקאלוש. לשמחתי הרבה הוא ניאות לבקשתי והסתיר אותי מעיני המפקד שחיפש אותי. יתר על כן, הוא הורה לאחת העובדות במטבח להגיש לי לחם וקפה. היה זה מעל ומעבר למה שיכולתי לצפות מאדם זה, שלא הכרתיו ואשר מילא תפקיד בכיר בשמירה על הסדר, ובעיקר על היהו־

דים במחנה. לאחר שסעדתי את לבי אמר לי: "עלייך להסתלק מכאן אם אינך רוצה להפגע ושיבולע גם לי. הוא ציוה לעוזרת במטבח להוציא אותי אל מחוץ לתחום הכפר, וכדי לא לעורר תשומת לב, אף התחלפנו במעילים, אני והאשה מהמטבח.

באורוות הסוסים שבאוגרטסטאל עבד יהודי מקאלוש שכינויו היה פופצאק. החלטתי לגשת אליו ולבקש אצלו מחסה. פופצאק עבד באורווה רק בשעות הלילה ובבוקר היה חוזר למקום מגוריו בתוך אוגרטסטאל. למזלי מצאתי אותו באורווה לפני שעמד לצאת ממנה. כששטחתי לפניו את מצבי, וסיפרתי לו על כל מה שעבר עלי ביממה האחרונה, הוא הס־תיר אותי תחת ערימת שחת בתוך האורווה, והורה לי לשכב שם עד שובו לעבודה בערב. שכבתי בתוך השחת כל היום בלי נוע, גם את צרכי נאלצתי לעשות במקום. לעת ערב כאשר ניגש פופצאק לערימה היה בטוח כי נחנקתי בה, אולם בניגוד למה ששיער נשמתי עדיין.

בעת ששכבתי בערימת השחת גמלה בלבי המחשבה כי אם אצליח לצאת ממנה בשלום אעשה הכל כדי להגיע לעיר סטרי, שמעתי כי בסטרי נמצאים עדיין בגיטו הפתוח יהודים רבים. נפרדתי בתודה מפופ־צאק ופניתי לתחנת הרכבת בהולין כדי להגיע משם לסטרי.

אדלג על כל מה שעבר עלי עד הגיעי לסטרי. מספיק אם אציין כי היה עלי במשך כל הדרך שכללה עליות וירידות מהרכבת, מעבר בת־חנות וכיו"ב, לדאוג לכך שלא תתגלה זהותי היהודית. הדבר לא היה פשוט כלל וכלל. לא רק חזותי, אלא גם כל תנועותי והתנהגותי, עלולים היו לגלות בקלות מי אני. בעמל רב, ובפחד בל יתואר, הגעתי השכם בבוקר לסטרי.

עוד בהיותי באוגרטסטאל נעזרנו פעם אחת, אני ובעלי, ע"י מהנדס פולני אשר שמו לצערי פרח מזכרוני. תוך סיכון עצמי הוא הסתיר אותי בביתו במשך יומיים. הוא סיפר לי בהיותי אצלו על מהנדס פולני אחר, פשיסטוליק שמו, העובד במפעל "גאזולינה" בסטרי והוא אוהד יהודים. בין השאר הסתיר את בתו של גולדוורט, בעל טחנת הקמח בקאלוש, אולם הבחורה המסכנה לא הצליחה להמלט מהמוות. למשרדו של אותו פשיסטוליק בסטרי פניתי בבוקרו של היום שבו הגעתי לעיר זו. הצגתי עצמי כנוצריה, אשתו של קצין פולני שנלקח לאושביץ. אני מעלימה את זהותי האמיתית כאשת קצין פולני, אמרתי לו, כדי שלא יטרידוני; באתי אליו לבקש עבודה, ורצוי מאוד עבודה צנועה שתאפשר

לי להשאר באלמוניותי. כששמע פשיסטוליק, שהיה קצין פולני אמיתי, את סיפורי, הציע לי, לאשת חבר לנשק, תפקיד כעוזרת לטבחית באחד ממפעלי "גאזולינה". המדובר היה במטבח פועלים בדאשאווה, לא הרחק מסטרי. לשם כך הזמינני לבוא למחרת היום למקום איסוף הפועלים שאיתם אסע לדאשאווה. הודיתי לו, כמובן, על ההצעה הנדיבה, ושמחתי על האפשרות שהעמיד לפני לאחר שהצלחתי לעורר את אמונו. אולם עתה עמדתי בפני בעיה חדשה, כיצד והיכן אבלה את 24 שעות ההמתנה עד ליציאה לעבודה. לא ידעתי לאן ואל מי לפנות, בקלות יכול היה מישהו לזהות אותי, במיוחד מפני שבסטרי נמצאו אז לא מעט אנשים שהכירוני מקאלוש.

כאמור היה הגיטו בסטרי באותו זמן עדיין פתוח. ליהודים מותרת היתה תנועה חופשית גם מחוץ לתחומי הגיטו, אך הם חוייבו לשאת על שרוול בגדם את הסימן היהודי. בסובבי בחוצות העיר, בלי הסימן היהודי כמובן, נקרתה בדרכי בחורה יהודיה מקאלוש בשם מאלטר. היא מסרה לי את כתובתה של חברתי מניה בלייברג מקאלוש, שהתגוררה אז בסטרי מחוץ לגיטו. לשמחתי מצאתי אותה בביתה; הגעתי אליה בלי הסימן היהודי, וגם ביקשתיה שלא תגלה לשכנים את זהותי האמיתית, ואמנם כל דיירי הבית חשבו אותי לפולניה. התברר לי כי אינני יחידה בעלת זהות כפולה, גם את סטאך סוקאל פגשתי שם, ואף הוא עבד אז בסטרי כפולני. נוסף לכך ראיתי שם את מושקה אייזנברוך, בת ד"ר אייזנברוך מקאלוש. בבואי אל מניה בלייברג מצאתיה אורזת את חפציה. התברר לי כי עוד באותו יום, חייבים כל היהודים החיים בסטרי מחוץ לגיטו להכנס לתוכו, עוד באותו ערב הגיטו ייסגר, ופרט ליהודים בעלי תעודות עבודה בחתימת הגסטאפו, לא יותר לאף יהודי לצאת או להכנס לתוך תחומי הגיטו.

לא ידעתי מה עלי לעשות. נפלתי מן הפח אל הפחת. לאחר שיקול דעת החלטתי להשאר ללינת לילה בבניין שאליו הגעתי, יהיה אשר יהיה. הבניין בן 3 הקומות נשאר ריק מאדם, פחדתי שימצאו אותי מחפשי השלל, הבאים לדירות שבהן התגוררו יהודים ונאלצו לעזבן. התחבאתי באחד מחדרי האמבטיה ולמזלי עבר הלילה בשלום.

עם שחר פניתי לנקודת האיסוף לעובדים בדאשאווה. היה זה מוזר במקצת שבאתי למקום בלי מזוודה או צרור כלשהו ביד, והדבר עורר חשדות אצל האנשים שאתם עמדתי לנסוע, אך הצלחתי לצאת גם ממבו-

חן זה בשלום. בדאשאווה עבדתי כעוזרת במטבח שהכין כל יום ארוחות ל־200 עובדים. השתדלתי מאוד להשביע את רצון הממונים עלי, וגם לקיים יחסים טובים עם חברותי לעבודה שעם שתיים מהן גרתי בחדר אחד. אולם למרבה הצער דרשו ממני זמן קצר לאחר שהתחלתי לעבוד במטבח, להציג תעודת זהות. עבורי היה זה אסון ממש, לא היה ברשותי כל נייר על זהותי ולא כל שכן "קנקרטה" (תעודת הזהות). ניסיתי לדחות את העניין בכל מיני תירוצים עד שיום אחד הביאו אותי למשטרה האוקראינית במקום ובמשך 24 שעות חקרו אותי על זהותי. כיוון שלא יכולתי להשתמש יותר בתירוצים, צץ במוחי הרעיון לשחק משחק של מטורפת; סרטתי את פני, צחקתי ללא סיבה, דיברתי דברים חסרי תוכן וכיו"ב. לא היה זה קל להעמיד פני משוגעת, במיוחד כשנוכחתי לדעת שאני נמצאת בהסתכלות מתמדת, מישהו עוקב אחר כל תנועותי והתנהגותי דרך חור בקיר. היה עלי לשחק את תפקידי בלי להרפות מהמשחק אפילו רגע אחד. וכאילו לא די בכך, נכנס במקרה באותו יום לבניין המשטרה קצין גסטאפו. כשראה אותי ושמע אודותי, אמר ללא היסוס: האינכם רואים כי היא יהודיה, היא מתחזה למשוגעת, אך היא לא תצליח לרמות אותנו, היא מבינה כל מה שאני אומר... לפי פקודת איש הגסטאפו הובילו אותי לבית הסוהר בסטרי, והשוטר שהוביל אותי בעגלה איים עלי להרגני אם אנסה לברוח.

בדרך לבית הסוהר "נתיישבה עלי דעתי" והפסקתי לדבר שטויות, בלית ברירה נעשיתי נורמאלית. אולם גם בפני החוקרים בבית הסוהר המשכתי לטעון כי אני נוצריה. החוקרים חקרו אותי רבות, כמה פעמים ביום, וגם צילמו אותי מכל צד. אחד הקצינים־החוקרים אמר לי: "אל תחשבי כי אנו מאמינים לך... אין אנו מחסלים אותך עדיין כי רוצים אנו להפיק ממך סבון באיכות גבוהה...". רק אחד המפקדים בבית הסוהר, פולני, נתן אמון בדברי ולא חשד בי כי אני יהודיה המעמידה פני נוצריה. ביקשתיו שיתן לי עבודה כלשהי כדי לא לשבת בטלה בתא, ואמנם נשלחתי לעזור לבנאים, שעסקו בעבודת בנייה בחצר המשטרה מחוץ לתחום בית הסוהר.

עוד בעת היותי עובדת במטבח הפועלים הכרתי אשה פולניה מסטרי, אימה של אחת העובדות איתי. התיידדתי איתה ורכשתי את אמונה, אולי מפני שראתה בי אשת קצין פולני. כשנודע לה על מקום עבודתי בחצר המשטרה, החלה לבקר אצלי שם כל יום והיתה מביאה לי אוכל

חם מביתה. היא עודדה אותי ולא פעם אמרה לי, כי לא יאונה לי כל רע, הגרמנים הורגים רק יהודים...

פעם אחת בשובי מהעבודה לבית הסוהר, הודיע לי המנהל כי בעוד ימים מספר יוציאו אותי להורג כיוון שכל הידיעות שמסרתי על עצמי נתבדו, התברר סופית כי אין להן כל יסוד. רק עוד יום אחד אצא לעבודה ובשבוע הבא יחסלו אותי. כששמעתי פסק דין זה, החלטתי לברוח ויהי־מה, בלאו הכי אני אבודה. למחרת, היה זה ביום שבת, כאשר הביאה לי האשה הפולניה כדרכה יום־יום את מנת המזון, גיליתי לה את החלטתי, והיא לקחה על עצמה לעזור לי.

בשל ההיכרות בינינו, היה ברור כי לאחר בריחתי יבואו לחפש אותי בבית האשה הפולניה. על כן הביאה אותי לבניין שנהרס בעת המלחמה, אשר נמצא לא הרחק מביתה, ובמרתפו של בניין זה הסתתרתי יומיים. מלבד האשה הטובה איש לא ידע על מקום המצאותי, גם לא בעלה ובתה.

בערב השני לאחר ירידתי למרתף, באה אלי האשה הפולניה שכל כך היטיבה עימי והביאה לי אוכל. היא סיפרה לי כי חיפשו אותי בביתה, אך היא דחתה בתוקף כל קשר בינה לבין בריחתי. עם זאת הציעה לי לעבור למקום מחבוא אחר, שבו אוכל לשהות בבטחון רב יותר.

מדבריה נודע לי כי במרחק לא רב מביתה נמצא בניין הרוס אחר. באותו בניין נעשו שיפוצים ע״י חברת ״גאזולינה״ שהתכוונה להתקין בו דירות בשביל עובדי החברה, ביניהם גם בשביל בעלה של האשה ומשפחתו. את עבודת השיפוץ עשו עובדי כפייה יהודים. בביקוריה התכופים במקום הכירה את הפועלים היהודיים וכיוון שהתייחסה אליהם יפה רכשה את אמונם. הם גילו לה שבמרתף הבניין הקימו קיר סתר והשאירו בו פתח קטן, שמילאוהו בלבנים על מנת שיוכלו בשעת כושר להכנס דרכו לתוך ה״בונקר״ ולהסתתר בו. ממנה ביקשו שתספק להם מצרכי מזון תמורת תשלום. היא הסכימה לבקשתם, אך כל תכניתם של היהודים עלתה בתו־הו, למזלם הביש הוצאו להורג יום אחד לאחר שגילו לה את סודם.

מובן מאליו כי קיבלתי את הצעת האשה ונלוויתי אליה כדי לעבור ל״מקלט״ החדש. במקום זה שכבתי חודשים מספר בחשיכה גמורה, בלי כל שמיכה או כסות אחרת. האשה חששה שמא יסייע חפץ כלשהו שימ־צאו אצלי לגלות את הקשר שלי איתה. היא היתה מבקרת אצלי מדי פעם, אולם למעשה הייתי מנותקת מן העולם כולו, לא ידעתי מתי יום

ומתי לילה. "ידידי" היחידים היו העכברושים במרתף, שהיו גם שותפים לאוכל אשר האישה הטובה היתה מספקת לי מפעם בפעם.
יום אחד שמעתי מישהו מוציא אבן מהפתח בקיר ובחושך הבחנתי בדמות אדם. התברר לי כי היה זה אחד מבוני הקיר שנשאר בחיים. גם הוא כמו יתר שותפיו לסוד היה כבר בקבר, נועד להריגה. ברגע האחרון הצליח להמ־לט, כשהוא ערום כביום הולדו, והגיע ליער סמוך, שם מצא שק והתכסה בו איכשהו. הוא הסתתר ביער תקופת מה, אך כל שאיפתו היתה להגיע ל"בונקר" שהשתתף בבנייתו, והנה השיג את מטרתו.
לאחר שנודע לפולניה הטובה שלי כי יש לי שותף ל"דירה", היתה מביאה לנו מנת אוכל כפולה וכך עברו עלינו ימים ולילות. פעם אחת התעוררתי משנתי כשנדלק לפתע אור במרתף. היה זה שותפי שהדליק נר בגפרורים שהיו ברשותו. מראהו של האיש היה כשל אדם שנטרפה עליו דעתו, הוא נעץ בי מבט חודר כשהוא חיוור מאוד. לשאלתי מה קרה, גילה לי בפשטות שהוא מתכוון להרגני. התחננתי לפניו שלא יעשה זאת ושיתן לי לחיות אחרי שכל כך הרבה עבר עלי. לפי השמועה מתקרבים כבר הרוסים לסטרי ולא כדאי לדחוק את הקץ כשהגאולה קרובה כל כך. דברי השפיעו עליו והוא נרגע. עם זאת אמר לי כי אין הוא אחראי למע־שיו, אם רוצה אני להשאר בחיים עלי להסתלק מהמקום.
בהזדמנות הראשונה מסרתי לפולניה על מה שקרה וביקשתיה להוציאני מהמקום שבו נשקפה לי הסכנה מהשכן היהודי כמו מהמרצחים הגרמ־ניים. שוב העבירה אותי האישה הטובה למקום הסתר הראשון בבית ההרוס, שבו הייתי כבר פעם. שכבתי שם כ־2—3 שבועות. היה זה בזמן שבו התחוללו קרבות עזים בין הרוסים והגרמנים הנסוגים, בקיץ של שנת 1944. כאשר סוף־סוף ניתנה לי האפשרות לצאת לחופש, לא הייתי מסוגלת להלך על רגלי ולהביט באור. רק בעזרתה של האישה הטובה, "המלאך הגואל" שלי, התחלתי לחזור אט־אט לאיתני.
עתה החלה פרשה חדשה בחיי. נשארתי בודדה, בלי בית, בלי קרוב. יום אחד נסעתי לקאלוש, רציתי לראות מה נשאר מהעיר שבה גדלתי ובה חייתי את שנותי הטובות ואת התקופה האיומה עד בואי לסטרי. מצאתי את העיר ריקה כמעט מיהודים. עם סלקה שפירא, אשת שלום שפירא, הלכתי לבית הקברות היהודי. מצאתי את קבר אמי שנספתה בשואה, ושפכתי עליו את כל הצער והכאב שהצטבר בלבי על מה שקרה למשפחתי ולכל עם ישראל.

בדרכי לבית הקברות פגשה אותי עוזרת הבית שלנו לשעבר. ידעתי על התנהגותה השפלה והתנהגות בעלה השוטר בימי הכיבוש הגרמני, אך דבר זה לא הפריע לה להזמין אותי לביתה לארוחת צהריים. סירבתי כמובן. החלטתי לעזוב את קאלוש כל עוד נפשי בי, היה ברור לי כי מטרת ההזמנה היא לסלקני מהחיים כדי שלא אוכל להוציא את רכוש המשפחה מידי הוריה, ה"יורשים" האוקראינים.

עם הפולניה הטובה שלי, ועם בתה המתגוררת בקלודזקו שבשלזיה הפולנית, נמצאת אני בקשר קבוע עד היום הזה. לפי בקשתה העלמתי את שמה, כיון שלדבריה, לא יראו בסביבתה בעין יפה את העובדה שסייעה ליהודיה להשאר בחיים.

ז' דאנקנר־טרופצ'ינסקי

מקאלוש לברלין וחזרה

שלשלת היוחסין של הורי, הן מצד אמי והן מצד אבי, ידועה לי רק בחלקה. אולם הקשר שלהם עם קאלוש אינו צריך ראייה, כל יהודי בקאלוש הכיר אותם, בעיקר את אבי בנימין ז"ל שהיה במשך שנים רבות מזכיר הקהילה היהודית ואיש־ציבור, שפעל בתחומים שונים של חיי החברה היהודית והלא־יהודית בעיר. אמי, ליאונטינה מבית לימר, עבדה אף היא שנים רבות כמנהלת חשבונות בבאנק היהודי בקאלוש, שעיסוקו העיקרי היה במתן אשראי לסוחרים ובעלי מלאכה יהודיים בעיר.

שלושה ילדים היו בבית. אחי הבכור שלמה, בבית קראנו לו טושק, היה חבר "בית"ר" ונסע לאחר גמר לימודיו בגימנסיה לצ'יוויטה ווקיה באי־טליה ושם סיים את בית הספר לקציני־ים שהיה בחסות התנועה הרבי־זיוניסטית. אחי הצעיר ליאון היה בפרוץ המלחמה העולמית השניה עדיין תלמיד בבית הספר.

אני עצמי הספקתי עוד לפני המלחמה לסיים את הגימנסיה העירונית בקאלוש. שלא כאחי הבכור, אשר היה בהיותו בקאלוש ציוני פעיל, הייתי אני מסורה יותר ללימודים, את שעות הפנאי ביליתי בקריאה, קצת ברי־קודים ובחיי חברה. ביקרתי מספר פעמים בקן "השומר הצעיר", אך לא מצאתי בו עניין. לאחר שהתחלתי ללמוד בפאקולטה ההומאניסטית של האוניברסיטה בלבוב התוודעתי אל חוגי השמאל, כמו רבים מבני הנוער והסטודנטים היהודים, וכמובן שמחתי מאוד כאשר בספטמבר 1939 נכנס ללבוב הצבא האדום. המשכתי את לימודי הפילולוגיה באוניברסיטה ועם זאת הייתי פעילה מאוד באירגוני הסטודנטים.

זמן־מה לאחר שנכבשה לבוב וגאליציה כולה ע"י הגרמנים, הסתתרתי במקומות שונים בלבוב. רק בראשית אוגוסט הצלחתי לחמוק מלבוב ולהגיע לעירי קאלוש שבה נמצאו עדיין הורי ואחי. יחד אתי הגיעו אז לקאלוש חברתי מאריה יונאס, בת ד"ר יונאס, הכירורג המפורסם מלבוב, ובעלה המהנדס אדם שטוק. כשבאנו לקאלוש שלטו בה עדיין ההונגרים, אולם כעבור יומיים נכנסו הגרמנים והחלה פרשת הרדיפות. לראשונה

היינו אז עדים להתעללות הנאצים בבני עמנו, ראינו כיצד מורטים זקנים של יהודים, כיצד מכים אותם מכות רצח על לא עוול בכפם.

תמונת מחזור של מסיימי הגימנסיה בקאלוש בשנת 1937. במרכז — מחנך הכתה — מגר׳ י׳ פרידלנדר.

אבי עבד בקהילה היהודית גם תחת שלטון הגרמנים אך לא זמן רב, לא יותר מאשר עד יום האקציה הידועה נגד האינטליגנציה היהודית. עוד לפני אותו יום נמסר מפה לאוזן על פעולה רבתי שמכינים הגרמנים נגד היהודים בעיר, אולם סרבנו להאמין, חשבנו כי אלה הן רק שמועות שוא. בבוקר של ה־26.8.1941, היה זה יום ג׳ בשבוע, עזב אבי את הבית כמדי יום ביומו, נפרד מאתנו כדרכו בנשיקה והלך לעבודה. כאשר נודע לנו כי אבא יחד עם מאות יהודים אחרים, לרוב מאנשי האינטליגנציה בעיר, מוחזק במשטרה הגרמנית הלכה אמא להביא לו קצת אוכל. אף נשים אחרות שבעליהן היו במשטרה עשו כך. הגרמנים צירפו גם את הנשים למשלוח. כולם נשלחו, כפי שנודע לנו כעבור זמן, ליער פוילו שליד קאלוש ושם נרצחו באכזריות.

כך איבדנו ביום אחד את הורינו. שני אחי מצאו מקום סתר אצל דוד־תנו, אחות אמי, ואני עם שתי ידידותי אשר באו אתי מלבוב, הסתתרנו אצל פולנים, מכרי אבא. תחילה היינו אצל משפחת וירט ואח״כ בבית

משפחת אורישצ׳וק. אדון אורישצ׳וק הסתיר אותנו מספר פעמים, פעם במרתף ביתו, פעם בעליית הגג, פעם אצל קרובי משפחתו שגרו ליד בית הקברות היהודי. בעת שהותי שם ראיתי במו עיני את מעשי הרצח שנעשו בבית הקברות. נרצחו שם בין השאר קרובי אמי, שתי אחיותיה ואחיה החורגים יחד עם ילדיהם.

משפחת אורישצ׳וק סייעה לי רבות בימי השואה. לאחר שלא יכולתי להשאר יותר בבית קרוביהם שליד בית הקברות היהודי, מצאו לי מקום מחבוא בכפר כוצ׳ין ליד קאלוש. גם אחי הצעיר הצליח להסתתר מעיני הגרמנים במשך כל שנת 1942, אך לא אחינו הבכור.

ידידו של אחי מימי לימודיו בגימנסיה, מיקולאי קוך, צאצא למתיישבים גרמניים שחיו במשך דורות בקאלוש, השיג עבורי ועבור ידידתו פראנ־צישקה מינצר (שפיגל) תעודות לידה אריות. עזרה לנו בכך קרובתו של קוך שעבדה בלשכת העבודה הרגמנית. אני הפכתי למאריה בראס־לאבסקה ופראנצישקה לאניילה צ׳יכוצקה. על יסוד הניירות האריים קי־בלנו צווי קריאה לעבודה בגרמניה. היתה זו עבורנו הדרך הטובה ביותר להציל את חיינו. כפולניות, ואפילו במחנה עבודה בגרמניה, היו סיכויינו לעבור את הזמן הקשה לאין ערוך טובים יותר מאשר כיהודיות. לא יכולנו להצטרף אל הנוסעים לגרמניה בתחנת הרכבת בקאלוש שבה הכירו אותנו. על כן העביר אותנו מר קוך לסטאניסלאבוב ושם צורפנו אל המשלוח של עובדי הכפייה. מר קוך סיפק לנו גם בגדים מתאימים, לא יכולנו להיראות כבנות כפר בשל חזותנו המעודנת, ועל כן הצגנו עצמנו כבנות טובים עירוניות.

בטרם עזבנו את קאלוש, היה זה ביום 29 לאוקטובר 1942, הצלחתי עוד להציץ דרך החלון לתוך דירתנו שהיתה סגורה בחותמות עופרת. הדירה היתה ריקה לגמרי, הגרמנים נהגו לאחר כל אקציה לשדוד מבתי־הם של הקרבנות כל מה שרק יכלו.

הדרך לגרמניה היתה קשה, נסענו בקרונות בקר ובצפיפות נוראה. בדרך נעצרה הרכבת במקומות מספר, בין השאר גם בוורוצלאב (ברסלאו). נחרת בזכרוני מראה היהודים עם סימנים על בגדיהם עובדים שם במ־סילת הברזל.

תחנת היעד שלנו היתה ברלין. משם נשלחנו לעיירה בשם ברות לעבוד בבית חרושת המרוחק מן העיירה מרחק של 10 ק״מ. במקום זה ראינו

את כל אירופה הכבושה. בין העובדים היו בלגים, צרפתים, הולנדים, נשים צ׳כיות, פולניות, רוסיות ואוקראיניות.

העבודה בבית החרושת היתה קשה ונמשכה מ־7.15 בבוקר עד 6.30 בערב עם הפסקות קצרות לארוחת בוקר וצהריים. בבית החרושת ייצרו: שימורי בשר וירקות עבור הוורמאכט הגרמני ואנו הועסקנו בכל סוגי העבודה, כמו קילוף תפוחי אדמה, ניקוי, סבלות וכיו״ב. עבדנו בתוך רטיבות בהשגחתן של מפקחות גרמניות שלא הפסיקו לרגע לצוות עלינו. אחדים מהגרמנים התייחסו אלינו כאל בני אדם, אך רובם, בעיקר הנ־שים, נהגו בנו בגסות ובאכזריות.

העבודה הכבידה עלי מאוד, הייתי תמיד ילדה חלושה ולא רגילה למאמץ פיזי, וכאן היה עלי לבצע את העבודות הקשות ביותר ברטיבות בלתי פוסקת. הייתי מנוזלת כל הזמן ואיש לא התחשב בכך, כמובן. אם רק לא היה לי חום נאלצתי לעבוד. כאשר יום אחד לא יצאתי לעבודה, באו והוציאו אותי בכוח לבית החרושת. המזון היה דל ביותר, מעט לחם, קצת מרק וכמות מזערית של מרגרינה. בגלל חוסר ויטאמינים חליתי בשקורבוט ורק הודות להתערבותו של מנהל העבודה, קיבלתי זריקות ויטאמין. תחילה סרבו לתת לי את הזריקות בטענה כי חבל לבזבז אותן בשביל פולניות, אבל בסוף הסכימו. הזריקות עזרו לי להתאושש ונרפאתי, אך בגללן אבדו לי כמה שיניים.

קשים היו התנאים לכל עובדי הכפייה, אך לנו, לי וחברתי פראנצישקה (אניילה), היה קשה במיוחד. היינו שרויות בפחד מתמיד שמא נשכח לרגע את זהותנו הארית, שמא יתגלה מי אנו באמת. היה עלינו להתרגל לשמות החדשים, לענות לכל מיני שאלות מביכות כמו למשל מדוע אין אנו מקבלות מכתבים מהמשפחה. חברתי טענה כי היא יתומה ואני אמרתי כי הורי הוצאו לסיביר.

לא פחות קשים מהימים היו הלילות. בחלומותינו ראינו מחזות איומים. הרבה פעמים, במיוחד בזמן הראשון, כיסתה אותי זיעה קרה כאשר התעוררתי לפתע באמצע הלילה בצעקות. שכנותי לחדר קיללו אותנו קללות נמרצות ואיימו עלינו כי יוציאונו מהחדר וניאלץ לישון בחוץ. אך מה יכולנו לעשות, לא היתה לנו שליטה על הסיוטים שבאו עלינו לעתים תכופות, למרבה הצער.

לאחר ששלחנו דברי ברכה למר קוך בקאלוש קיבלנו ממנו כעבור מספר חודשים גלויה ובה כתב בהדגשה: ״אני מרוצה עתה מאוד, ממש מאו־

שר, קאלוש סוף־סוף נקייה מיהודים". הבינונו כי אחי הצעיר, שנפרדתי ממנו בטרם יצאתי מקאלוש, כבר איננו בחיים וכן גם שתי אחיותיה של פראנצישקה.

בשנת 1944 החלו מטוסים של בנות הברית לטוס מעל ברלין והאזור. עתה היו מעבירים אותנו כל לילה למקלט דחוס ומחניק. עד אותו זמן גרנו בבתים פרטיים ליד משפחות, עתה הוכנסנו לאולם גדול ליד בית החרושת ובו שכנו יחד 60 פועלות — אוקראיניות, רוסיות ופולניות. בקרבת מקום מגורנו היה מחנה שבויים פולניים שנשבו במלחמת 1939, הגרמנים הפכו אותם לפועלי כפייה אזרחיים. בחג המולד הותר לנו לבקר במחנה השבויים ושם הכרתי את מי שהוא כיום בעלי, ולודזימייז' טרופצ'ינסקי.

הגיחות הליליות של המטוסים התישו את בריאותנו, אך שתינו, אני ופראנצישקה, לא פחדנו מההפצצות. דבר זה עורר חשד אצל הפולניות שהיו אתנו. הן לא הבינו מדוע אין אנו פוחדות. האם יכולנו לגלות להן שלאחר כל מה שעבר עלינו, לאחר שאבדו כל יקירינו ואין לנו לאן לחזור לאחר המלחמה, אין ערך רב לחיינו?

באותו זמן הכרנו במחנה השבויים אדם מעניין מאוד בשם זיגמונט. מוצאו היה מפולין ומשפחתו — כך אמר — נמצאת בהונגריה. אנו חשדנו בו כי הוא יהודי. יום אחד נודע לנו מפי השבויים הפולנים כי מישהו הלשין על זיגמונט, הוא באמת היה יהודי. הגרמנים הוציאוהו מהמחנה וירו בו למוות.

שהותנו בגרמניה נמשכה מנובמבר 1942 עד אפריל 1945, כאשר האזור נכבש ע"י הצבא האדום. גם לאחר השחרור לא גילינו את זהותנו, היה עלינו להזהר מפני רוב חברינו לעבודה ששנאתם ליהודים עלתה על שנאתם לגרמנים. רוב החברות, שאיתן עבדנו בבית החרושת, היו מע־יירות וכפרים שבסביבת פוזנאן. אחת מהן היתה אומרת כי אביה שונא מאוד גרמנים, אך הוא מכיר להם תודה על שהם משמידים את היהודים ולאחר המלחמה לא יהיו יותר יהודים באירופה.

בדרכנו חזרה לפולין חששנו מאוד שמישהו ממקומותינו יגלה אותנו, רבות היו הנשים האוקראיניות שהוצאו לעבודה בגרמניה. חסר לנו רק, כך חשבנו, שאיזו שהיא עוזרת־בית שלנו לשעבר תכיר אותנו... למזלנו לא נתקלנו באף אחת. אך פעם אחת השמיע אחד השבויים, מורה פולני, ספק באשר לזהותנו. לפי צורת הדיבור שלנו אנו בעלות השכלה וכאלה

לא נשלחו לעבודות כפייה לגרמניה. אם כן — אין אנו כשרות כל עיקר. בעלי לעתיד גילה לי אז שהוא מתכונן להנחית כמה סטירות על המורה שהעז לחשוד בנו כי אנו יהודיות. חשדות כאלה רק הוסיפו, כפי שאפשר להבין, למצב רוחנו העגום בלאו הכי.

נתקלנו גם בכמה גילויים אנושיים יותר. ההולנדים שפגשנו היו אנטי־שמים ואף היו ביניהם שהצטרפו בסוף שנת 1943 לס.ס. הגרמני. לעומתם היו הצרפתים שנקרו בדרכנו שונאי גרמניה ואחדים מהם היו מגלים לנו בחשאי וברמז, על־פי ידיעות ששמעו בראדיו, כי סופם של הגרמנים קרב ובא.

ואמנם שעת הגאולה הגיעה. היה זה ביום ה־20 לאפריל 1945 כאשר הצבא האדום כבש את ברות ואת המקומות הסמוכים, כולל בית החרו־שת שבו עבדנו. גם אז לא גילינו, כאמור, מי אנו. חששנו מפני השפטים שיעשו בנו אחיותינו ואחינו לצרה כאשר יוודע להם כי יהודיות אנו.

צעדת החזרה מברות לגבול הגרמני־פולני הישן, נמשכה 14 יום. בדרך היינו עדים למחזות זוועה, למקרי אונס ואלימות של חיילים רוסיים בנשים חסרות ישע. לנו היה מזל, ידידי טען כי אני אשתו. כך גם עשה ידידה של חברתי פראנצישקה, יאן פובײרה. אף הוא היה שבוי פולני ונשא את פראנצישקה לאישה, הם גרים עד היום בגדיניה שבפולין. הת־נהגותם החייתית של החיילים הסובייטיים המיתה בי את שארית הניצו־צות של האהדה שרחשתי פעם לעולם הסובייטי, אשר נראה בשעתו בעיני כטוב שבעולמות.

לאחר טלטולים רבים הגענו לפוזנאן, עיר מגורי בעלי. בני משפחתו קיבלו אותי יפה, אך אנו העדפנו לעבור לשטחים המשוחררים, לעיירה נוישטאדט (כעת פרוכניק). שם נולדה בשנת 1946 בתנו לידיה, כעת ליאורה. את בעלי גייסו שוב לשרות צבאי פעיל והוא שרת כקצין בחיל הים הפולני. תקופה מסויימת התגוררנו בגדיניה, אח״כ בסופוט. שם עבדתי במערכת החינוך וכן כעורכת ומזכירה של הוצאה לאור אשר עסקה בפירסום ספרות ועתונות לימאים.

באוקטובר 1958 עלינו לישראל והשתקענו בחיפה. בתי ליאורה הכירה כאן קצין בחיל הים הישראלי ונישאה לו. בכך הלכה בעקבות אביה, איש הים.

ט. לוי

ביקור בקאלוש בשנת 1944

היה זה בשלהי הקיץ של שנת 1944. לאחר טלטולים רבים, בריחות ונידודים, הביאני הגורל לעיר צ׳רנוביץ׳. עליתי לרכבת משא, הראשונה שנזדמנה, במטרה להגיע לעיר הולדתי. ידעתי שאין לאן לחזור, שקאלוש היהודית חריבה. בכל זאת משהו נדלק בי, משך אותי לבקר במקום שבו נולדתי וגדלתי. אולי אמצא במקום מישהו מבני העיר שנשאר כמוני לפליטה, אולי ניצל אפילו מישהו מקרובי וחזר לעיר לחפש שרי־דים מהמשפחה. גם אם לא נותר אלא אחד בעיר ושניים מהמשפחה, כדאי שאסע ואראה במו עיני את אשר נשאר מקאלוש היהודית. אולי לא הספיקו הגרמנים להשלים את מלאכת ההשמדה בעירנו.

הרכבות הגיעו אז רק עד לגשר על הלומניצה בכפר ויסטובה, מהגשר צריך היה ללכת ברגל 8 ק״מ. היום נטה לערוב. החשתי את צעדי, כמעט רצתי. אני חוזר הביתה... מסביב שדות, גנים, איכרים חוזרים מעבודתם. אני עושה את דרכי לאורך פסי הרכבת. מבטים סקרניים של מבוגרים וילדים מהבתים הסמוכים למסילה מלווים אותי, את ההלך ה״זר״ הנחפז לדרכו.

רגשותי גואים, אני רוצה להתפרץ לחוות איכרים מוכרת לי מילדותי ולצעוק: הנה אני, יהודי מקאלוש, על זרועי אין כבר הטלאי המחפיר, מותר כבר להכניס אותי למגורי אדם... אבל רגלי נושאות אותי קדי־מה... הביתה.

מסביבי הכל כמקודם, כמו ״לפני המבול״. הכפרים, השדות, החצרות עם הבתים המסויידים, הכניסות הקטנות... עוד קצת הליכה ואני עובר את פרבר חוצ׳ין ופונה לכביש המוליך לרחוב סטאניסלאבובסקה. מימין הכ־ביש והגבעות המוריקות המזכירות לי טיולי שבת של ילדים, טיולי בית הספר עם המורים, טיולי חברים, ודברים שהחלפתי איתם כאן על עניינים שונים. עוד קצת הליכה ואני מגיע לגן העירוני, ל״פארק״.

מלאך הטפשים לוחש לי תקווה, אולי גם ברחוב שלי, בביתי, לא נשתנה הרבה... זכרונות ילדות מציפים אותי מכל עבר. הנה אני רואה את עצמי לפני שנים. בדיוק כך רצתי הביתה מטיול, ממשחק, מבית הספר או

מה"חדר", בקיץ או בחורף, עייף ורעב. מעבר לפתח הבית חם וטיב, אבא ואמא, אחים ואחיות... אז למה זה אחשוב כי רק חלומות הם אלה? לפני אותה עיר, העיר שבה אני מכיר כל אבן. הנה הרחוב שבל כך הרבה שנים גרתי בו... בריצה אני מגיע לביתי, דופק באגרופי בשער החנות הנעולה: פיתחו! באתי, חזרתי!... ריקנות איומה עונה לי. בדמדומי הערב עודני מספיק להבחין בעשב שצמח על מפתן הבית. המציאות תופחת על פני, אני רק אוד מוצל מאש, הכל נשרף, נחרב. רק זכרונות נשארו...

חושך מסביבי וריק הרחוב. פאטרול סובייטי מחזיר אותי למציאות. שלו־שה חיילים נעצרו לידי ובחשדנות התחילו לחקור אותי: "מי אתה ומה מעשיך כאן?" הייתי כה המום שאפילו את שמי לא אמרתי, עניתי בפשטות: יהודי (ייבריי) מקאלוש אני, חזרתי לעירי. החיילים הביאוני לקומנדאטורה שהיתה — אם איני טועה — בבית ר' יואל וויינטראוב. הקצין שחקר אותי אמר כי ידועים לו שני בתים אשר בהם גרים יהודים. על מנת לאמת את דברי כי יהודי מקאלוש אני, ציווה לפאטרול ללוות אותי למקום מגורי היהודים.

בשני בתים התרכזה אז קבוצה קטנה של יהודים: בביתו של פופר — נדמה לי שכולם גרו שם בדירה אחת — וכן בביתו של הולדר, בואך רחוב סטאניסלאבובסקה. גינה ליקוורניק ויושיו דיצ'ק גרו בביתו של הולדר והם הזמינוני ללון אצלם בלילה הראשון שלי בעיר.

למחרת נודע לי מי הם היהודים מקאלוש שנשארו בחיים. רק קומץ קטן, קטן בהרבה ממספר הניצולים בעיירות הסמוכות. הבתים ברחובות הרא־שיים היו מאוכלסים ע"י כפריים או אנשי הפרברים, שלאחר השואה קיבלו דירות יהודיות. לעומת זאת הרחובות היהודיים, כמו בוז'ניצ'ה, ברקה יוסלביצ'ה, בארונה הירשה, נמחקו כליל. השכונות היהודיות נהפ־כו למגרש גדול אחד, דשא ירוק כיסה את השטח. מפרקי הבתים לא חסו אפילו על לבנה אחת, על כפיס עץ עלוב, את הכל לקחו.

קומץ הניצולים — שמחתם על שנשארו בחיים מעורבת היתה בתוגה של יתמות. גם עתידם היה מעורפל. קאלוש העיר החלה להתאושש, לקום מחדש לחיים נורמאליים. המוסדות הסובייטיים חזרו, המכרה הופעל ביתר תנופה, בתי הספר נפתחו. המוסדות הכלכליים שבשנים 39—41 אורגנו ונוהלו ע"י יהודים פעלו מחדש. הכל התעורר וחזר, מלבד היהו־דים. המעטים ששרדו התחילו אט אט להתפזר, לעזוב את העיר, כל אחד

לדרכו, לחפש איש־איש את גורלו... נזכרתי בסיפורו של שלום אש "קידוש השם". כשלאחר גזירות ת"ח—ת"ט הופיע קומץ ניצולים בעיירה ושאלו יהודי שפגשו "מה אתה מוכר, ר' יהודי" — ענה להם — "קצת תקווה ובטחון".

קאלוש לא היתה יותר עירי. היא הפכה עיר חורגת ליהודיה. גם אני עזבתיה במהרה ובאמתחתי הרבה זכרונות ומעט סמרטוטים, שמצאתי במקום סתר בביתנו החרב.

אזכרה ראשונה לקדושי קאלוש לאחר מלחמת העולם השניה במחנה ניצולי השואה בפלדאפינג (גרמניה)

אנשי קאלוש בישראל באזכרה לקדושי קאלוש בשנת 1978

מפתח שמות

קאלושער יזכור בוך
MEMORIAL BOOK OF KALUSH

יידישער טייל

רעדאקטאר : משה עטינגער

אילוסטראציעס : יונאש שטערן, סימאר ראזענטאל

ארויסגעגעבן פון קאלושער יזכור-בוך — קאמיטעט אין אמעריקע
1980, ירושלים תשמ״א

הייליק איז ד'ער זכר פון די זעקס מליאן קדושים

אריינפיר

שוין אזוי פרי ווי אין 15טן יארהונדערט האט מען אין פוילן געוואוסט פון דער זאלץ שאכטע ארום קאלוש. אין 16טן יארהונדערט האבן יידן שוין טייל-מאל געהאלטן די ארענדע פון פארקויפן דאס זאלץ און אין 1650 איז שוין געווען אן ארגאניזירטער יידישער ישוב. די ק״ק קאלוש איז ניט געווען א עיר ואם, זי איז געווען ווי די אנדערע פשוטע שטעט אין גאליציע, קליין-פוילן.

פיר קנינים האט פארמאגט קהל: די שיל, להבדיל דאס מרחץ, דאס שעכטהויז און דאס בית-עולם. די פיר אייגנס האבן משמש געווען דעם רעליגיעזן באדארף פון דער יידישער באפעלקערונג אין שטאט קאלוש.

אין די דרייסיקער יארן פון דעם יארהונדערט האט קאלוש אויפגעבויט זיך אן אייגענעם קהל בנין. פריער איז קהל געזעסן אין קאמערינע, דער בנין איז געשטאנען לעבן אוקראינישן „דאם נאראדני" אויף דער בויפארצעלע וואס דאס מאגיסטראט האט געשאנקען דעם יידישן קאלוש. א שיינער גרויסער פארטער בנין וואס זיינע ווענט זענען געווען באדעקט ניט מיט פשוטן טינק, נייערט מיט גלאנצענדיקן מאזאיק. אויפן דאך איז געווען אויפגעשטעלט דורך דער גאנצער ברייט פון מויער א שילד מיט א גרויסער אויפשריפט אין פיר קאנטיקע אותיות — ק״ק קאלוש און אין פוילישער שפראך: „זשידאווסקא גמינא וויזנאניאוואו קאלושור".

ניטא מער דער בנין! ניטא די פיר קנינים! ניטא די 6000 יידישע נפשות! די ביינער פון די קדושים ליגן צעווארפן איבער דער פוילישער פארשאלטענער ערד, אן קברים און אן מצבות!

זאל דאס בוך זיין א מצבת-עד

אין דעם בוך פארשרייבן מיר צום געדענקען דאס וואס יידיש קאלוש האט געהאט: דעם איינגעווארצלטן יידישן לעבנס-שטייגער, דעם עטישן אורח-חיים, וואס זי האט איינגעפלאנצט אין די הערצער און מוחות פון אירע יידישע איינוווינער.

מיר דערמאנען אירע שבתדיקע יידן און אירע וואכעדיקע יידן; אירע לומדים, די רעליגיעזע יידן און די וועלטלעכע יידן; אירע סוחרים, בעלי־מלאכות, ארבעטערס. מיר דערציילן פון אירע אינסטיטוציעס, ארגאניזאציעס, פאראיינען און פאליטישע פארטייען.

מיט גרויסן צער און טיפן ווייטיק קלאגן מיר אויף דער תקופה פון אומקום: דעם מוראדיקן און אכזריותדיקן סוף, וואס די הענט פון טמאים ימ"ש האבן צו איר געבראכט.

זאל מען דאס וויסן און ניט פארגעסן! מיר לאזן דאס איבער א ירושה פאר אונדזערע קינדער און קינדסקינדער. און זאלן זיי דאס איבערגעבן צו די שפעטערע דורות. און זאל גאט ב"ה איינמאנען דאס אומשולדיקע, פארגאסענע בלוט. אמן!

ניו־יארק, תמוז תשל"ח

מ. ע.

משה עטינגער

היימשטאט

זיקזאגיק און בלאטיק האסט צעלייגט זיך, מיין שטעטל,
ביים ראדנד פון די בערג, די קארפאטן.
צופוסענס — דער — בית־עולם, צוקאפנס — דאס וועלדל,
אין מיטן מארק — די היים פון מיין טאטן.
סאביעסקי האט דיין ערד צעגראבן צו וואלן,
זי געווייקט אין בלוט פון טערק און טאטער.
האסט געיוירן מיט זאלץ און מיט רויטלעכן קאיניט,
אונדז געשפייזט מיט חיונה, ווי אן אייגענער פאטער.
אויפן שליאך פון סטרי ביז סטאניסלאווואו,
האסט אין צניעות געדרימלט, קליין — און פארלוירן.
מ׳דערציילט, האסט געדייעט דורך מגפות און פייער,
פון הילצערנע שטיבלעך — צו ציגל־מויערן.
זיינען יידן רעגירער געווען דיר שתדלנים.
דער ליסער זצ״ל האט דיין שיל געבויט.
מ׳האט תורה געלערנט אין חסידישע שטיבלעך —
סטרעטין, טשארטקעוו און זשעדאטשויף.
אויך א קייט רבנים האט באגרויסט דיין נאמען : —
פון ליסער רב, ביז צו גזע באב״ד.
דו ביסט געוואקסן אין באנייטן פוילן —
פון קריה״ס כאלופניק צו צער און ווארשטאט.
האבן מילן געמאלן און זעגן געזעגט,
מיינע אבות — געהאנדלט מיט לעדער.
און דו זיך געצירט אין זומערדיקע טעג,
מיט בליענדיקע, כישופדיקע, סעדער.
דער כאצינער בארג פלעגט שבת בייטאג
ווימלען מיט קינדער און מאמעס.
די שבת׳דיקע רו האט ווי א חופה געשוועבט
איבער דיינע גרינע לאנעס.

א לעבן פון פרידן און מי האט געהאנגען
אויפן הויקער פון יידישן קיום.
געמיינט האב איך — ביסט אויף אייביק געשאנקען;
ווערסט קיינמאל ניט אויפהערן בליען:...

פאנאראמע פון שטאט קאלוש

משה עטינגער

קאלוש אונדזער היימשטאט

אלגעמיינער איבערבליק

צו פוסנס פון די קארפאטן בערג ליגט די שטאט קאלוש. אין א זומער העלן טאג ווען מ׳גייט ארויף אויף דער וויסאטשאנקע און מען שטעלט זיך אויף די טרעפ פון שטאטישן וואסער רעזערוואר, זעט מען פון דערווייטנס איינגעהילט ווי אין א נעפל די שפיצן פון די בעסקידעס. פון דא שפאלטן אין בארג סעוואלע קוואלט ארויס דער טייך לאמניצע. ער שלענגלט זיך שוימיק און רוישיק דורך די שטעטלעך און דערפלעך און רינגלט ארום כאציען, די פארשטאט פון קאלוש. פון דעם טייך גיסן זיך ארויס ריקעס — ברייהויז וואסער, יאטקע וואסער און מיל וואסער, זיי פליסן אין שטאט און טרייבן וואסערפאליקע טורבינעס צו שפעדיקער פרנסה.

ווען מען שטייט ביים מזרח ראנד פון בית־עולם וואס ליגט אין פלאכלאנד פון שטאט ביי דער זאגרעבסקע גאס און מען ווענדט דעם בליק צו מעריב, זעט מען די הייזער וואס הייבן זיך הדרגהדיק צום הימל, מען זעט אויך די צוויי צלמים פון קאסטשאל און צערקווע וואס שפיצן איבער די הייזער צום בלויען האריזאנט — דעמאלט דאכט זיך אז די שטאט, די יידישע, האט אנגעשפארט אירע פיס אויף די קברים פון די יידן וואס האבן די שטאט געבויט און פאטערלעך אויסגעכאוועט פאר א פרידלעכער לעבן, יידישן קיום און הארמאנישן צוזאמענלעבן מיט די גויישע שכנים.

קאלוש האט זיך געבויט אזוי ווי דאס רוב גאליצישע שטעט, וואס זענען אויפגעקומען אין יענער תקופה, די יארן פון 16טן און 17טן יארהונדערט: דער צענטער, אדער ווי מען האט עס גערופן דער רינג, איז געווען א פירעקיקער מארקפלאץ. ארום דעם מארקפלאץ זענען געווען אויפגע־בויט די הייזער ־פארטער הייזער און איין גארנדיקע הייזער מיט פראנט געוועלבן און פראנט קעלערס, די נחלות פון די מער פארמעגלעכע בעלי־בתים, דאס איז געווען דער האנדלסצענטער און דער מיטלפונקט פון וועלכן עס האבן זיך צעצווייגט די גאסן און געסלעך פון ק״ק קאלוש.

דריי הויפט גאסן זענען געווען וואס האבן די שטאט פארבונדן מיט דער "רויסנדיקער וועלט: די באן גאס, די סאלינע גאס און די סטאניסלאווער גאס.

די באן גאס האט זיך משופעדיק געשטרעקט און געפירט צו דער באנסטאנציע. דין באנסטאנציע איז געווען צוויי קילאמעטער ווייט פון צענטער פון דער שטאט. א פאר יידישע משפחות, פיאקערניקעס, האבן געהאט פרנסה פון פירן צום וואקזאל און פון וואקזאל די פאסאזשירן. די סאלינע גאס האט זיך געצויגן פון רינג ביז צו דער זאלץ שאכט. פון דער זאלץ שאכט אין קאלוש האט מען שוין געוווסט אזוי פרי ווי אין 15טן יארהונדערט. יידן פלעגן ביי געלעגנהייט דינגען די ארענדע צו פארקויפן דאס זאלץ. די זאלץ שאכט איז געווען דער עלצטער דירעקטער און אומדירעקטער מקור פרנסה פאר די שטאט יידן.

די גויים פון די ארומיקע דערפער, די באניענערס, ווי מען פעלגט זיי רופן, האבן געארבעט אין דער זאלץ שאכט. זיי און די בעאמטן זענען געווען די קונים פון די יידישע קרעמערס און בעל־מלאכות. זיי פלעגן קויפן אויף בארג און יעדן ערשטן טאג פון חודש נאכן באקומען דעם ארבעטס־לוין באצאלן.

ווי ווייט מיר געדענקען האבן בלויז דריי יידישע משפחות געהאט דירעקטע פרנסה פון דער זאלץ שאכט: די משפחה העלערינג וואס האט געהאלטן די ארענדע, דער אדוואקאט הערש מאנדל און דער בלעכער מאנדשטיין. נאכן אויפקום פון דעם אומאפהענגיקן פוילן האט שוין נאר דער אדוואקאט און דער בלעכער געהאט די דירעקטע פרנסה. דאס איז געווען בלית ברירה. קיין גוישער בלעכער איז ניט געווען בנימצא און דער אדוואקאט איז נאך געווען סנדיק ביים קיר"ה, ער האט געווסט אלע סודות פון דער שאכט.

די סטאניסלאווער גאס איז געווען דער שליאך וואס האט געפירט צו דער פארשטאט כאציען און צו דער קרייזשטאט סטאניסלאוו. אויף דער גאס וואס זי האט געפירט צום גרויסן שעכטהויז און צום יידישן בית־הקברות האבן זיך צעלייגט די וואלן. דאס זענען געווען צוויי גאסן: דער אויבערוואל און דער אונטערוואל. אויך די שיל גאס האט זיך פארענדיקט ביי דער סיוועצקי גאס. דער טייל שטאט איז געווען דאס וווינארט פון די בעלי־מלאכות און פון דער יידישער קדושה. דארט זענען געווען די קלויזן און די בתי־מדרשים: די הויכע פראכט־פולע אלטע שיל,

וואס דער ליסער רב, הרב הגאון יעקב לארבערבוים־אשכנזי, האט געמויערט פאר זיין געלט — און זי איז געווארן פארענדיקט אין 1825.

דאס גרויסע בית־המדרש, די אלטע קלויז, די סטרעטענער קלויז, שבתאי מענדלס קלויז, דעם פערעהינסקער רביס שטיבל, די נייע קלויז, דאס קליינע בית־המדרשל, די חדרים, דער מרחץ און די קליינע אלטע שעבטיאטקע.

די וואלן, וואס אין פוילישער שפראך מיינט עס שאנצן, האבן זיך געקניפט מיטן צענטער פון דער שטאט מיט דער הילף פון פיר קליינע בינד־גאסן.

די לעגענדע דערציילט — ווען דער קריגספירער יאן סאביעסקי האט אין יאר 1673 זיך געשלאגן מיט די טערקן, א יאר שפעטער, אין 1674 איז ער געווארן פוילישער קעניג. איז בשעת מלחמה ווען זיינע חילות זענען אריין אין דער ארטשטאט קאלוש, האבן אין די בלאטעס געזונקען די קאנאנען און די קריגספורן, האט סאביעסקי אויסגערופן: „אך, איז דאס א בלאטע! טא צי קאלוזשא״ און אזוי געקרוינט די שטאט מיטן נאמען קאלוש.

אגב, דער הערב פון שטאט איז געווען דריי טאלפנס זאלץ מיט דעם אויפשריפט „קעניגלעכע פרייע שטאט קאלוש״. א שילד מיט דער הערב אויפגעקלאפט אויף א הויכן סלופ איז געשטאנען אין הארן פון רינג, אנטקעגן דער באן גאס, נאך ביז צום יאר 1939, ביז צו דער סאוויעטישער אקופאציע.

א יידישער ישוב אין קאלוש איז שוין געווען אין יאר 1650. לויט דעם צענזוס פון יאר 1765 האבן שוין אין 1087 יידן געצאלט קאפשטייער אין אן ערך פון 150 בנינים זענען געווען יידיש. אין יאר 1880 האט שוין דער יידישער ישוב געציילט 4364 נפשות און געווען א העלפט פון דער באפעלקערונג. דאמאלט זענען שוין געווען אין קאלוש זעקס קלויזן און אנדערע רעליגיעזע אינסטיטוציעס.

אין יאר 1939 האט דער יידישער ישוב געציילט 6000 נפשות. די פארמערונג איז געווען ווייל מען האט אריינגענומען און צוגערעכנט צו דער שטאט די פארשטעט: ניי קאלוש, זאהעריע, כאציען. פריער זענען די פארשטעט געווען באזונדערע געמיינדעס. דאס איז די סיבה פארוואס די באפעלקערונג האט זיך געמערט צו 15000, נפשות. 6000 יידן 6000 אוקראינער, 3000 פאליאקן.

דער פאליטישער און קולטורעלער מצב און די עקאנאמיק פון די יידן אין גאליציע, וואס האט געהערט צו עסטרייך, איז געווען אנדערש ווי דער מצב פון די יידן אונטערן צארישן רעזשים: אין גאליציע האבן יידן געהאט פולע ווינערכט. ניט געווען באגרענעצט אין האנדל און אין קויפן נחלות, געווען צוגעלאזט צו די צעכן און אינדוסטרי, געהאלטן מלוכהשע אמטן געהאט פולע רעליגיעזע און קולטורעלע אויטאנאמיע.

אין מזרח גאליציע האבן די יידן צוליב פאליטישע טעמים געהאט ספעציעלע פריווילעגיעס. אין קאלוש איז אין מיט פון נײנצעטן יאר־הונדערט דער בירגערמייסטער געווען א ייד, משה מאיר, דער פאטער פון בעריש מאיר, מען האט אים טיטולירט — רעגירער.

די פאליטישע קולטורעלע פרייהייט איז געווען א גורם צו אסימילאציע. זי האט ניט ווינציק געווירקט אויף מאמע־לשון. יידיש האט טאקע גערעדט, דער רוב מנין און בנין, אבער די געלערנטע יוגנט, די אינטעליגענץ האט גענייגט צו דער דייטשער און העברעישער שפראך. עס איז גענוג בלויז צו דערמאנען די משכילים פון בראדער חדר, דעם העברעישן שרייבער ראובן פאן, דעם סטאניסלאווער פארלעגער און בוכהענדלער ראבינסאן. א קאלושער יונגערמאן, א העברעישער לערער, יעקב פראסט, האט פארפאסט און ארויסגעגעבן א העברעיש־דייטש ווערטערבוך, מילון כיס עברי־גרמני, דאס ווערטערבוך איז געווען זייער פאפולער אין יענער צייט. יעקב פראסט האט זיך אין די עלטערע יארן צוריקגעקערט קיין קאלוש און געווען לערער אין דער העברעישער תושיה שול.

אין יאר 1914 ווען עס האט אויסגעבראכן דער ערשטער וועלט־קריג, האט מען די שטאט איבערגעגעבן צו די רוסן אן איין שאס. מען האט ארויסגעהאנגען די ווייסע פאנען, א סימן פון אונטערגעבן זיך. די פאליציי האט זיך איבערגעטאן אין ציווילע קליידער. רייף, דער יידישער פאליציאנט מיטן צונאמען „מאקאלאנדרע", דער אמאליקער עסטרייכער הארניסט, האט פלוצעם אויסגעזען ווי אן אפגעשלאגענע הושענא. ווער עס האט געקענט האט פארלאזט די שטאט, און די צוריקגעבליבענע האבן ציטעריק געווארט אויף פאניעס חיילות, ניט וויסנדיק וואס דער גורל וועט ברענגען. די רוסן האבן פרידלעך פארנומען די שטאט. ערשט א פאר וואכן שפעטער האט א גרויסע רוסישע ארמיי דורך דער שטאט מארשירט און געצויגן צו

די קארפאטן בערג, געמיינט אז אט נעמען זיי איין די הויפטשאט ווין, און דער קריג איז פארענדיקט.

די רוסן האבן אין די בערג געליטן א גרויסע מפלה, און אין סוף פון יאר 1917 זענען די רוסן ווידער אריין, דאס האט קערענסקיס ארמיי דורכגעבראכן די פראנט ליניע און דאס מאל איז דער קאמף געווען אין מיטן שטאט. דריי טעג האט געדויערט די שלאכט. די רוסן האבן געפלינדערט די שטאט, פארגוואלטיקט פרויען, פארברענט דעם צענטער פון שטאט, אן ערך 200 הייזער. איין ציווילער טויטפאל איז געווען, א קאזאק האט דערשאסן בריינציע ליקווארניק, די שוועגערין פון משה זוסיע ליקווארניק.

נאכן סוף פון עֶרשטן וועלט־קריג איז אנטשטאנען די אוקראַינישע מלוכה. זי האט ניט געקענט אנהאלטן די ארדענונג כאטש זי האט געהאט איינגעפירט קריגס צושטאנד: פעטלורעס הארדעס האבן געבושעוועט און פאגראמירט שטעט. קאלוש איז על פי נס ניצול געווארן פון פעטלוראס הענט. אבער פויערישע באנדיטן, אייגענע שכנים, האבן געגזלט און גערויבט. א דארפישע יידישע משפחה, די משפחה פויגל, האבן דריי באנדיטן באפאלן און זי בארויבט. די באנדיטן האט מען געכאפט און זיי פאראורטיילט צום טויט. די עקזעקוציע האט מען אויסגעפירט אויפן צווינטער. אוקראַינישע זעלנער האבן זיי דערשאסן.

יידיש קאלוש האט ארגאניזירט א מיליץ. באוואפנטע יונגעלייט האבן אין די נעכט פאטראלירט און געהיט די שטאט.

לאנג האט די אוקראַינישע רעגירונג ניט געדויערט: בלויז א האלב יאר. זי איז געפאלן א באזיגטע פון די פוילישע לעגיאנען און האלערס ארמיי. די האלערטשיקעס זענען ניט געווען בעסער פון די פעטלורטשעקעס: זיי האבן געמאכט פאגראמען, געשלאגן יידן, געשויערן בערד און פאות. אין אפריל 1919 אין ווילנע, געמאכט אן אכזריותדיקן פאגראם. דערשאסן אין גאס דעם יידישן שרייבער און דראמאטורג אברהם ווייטער־ווינטשעווסקי. אט אזוי האט דאס נייע אויפגעקומען פוילן שוין ביים אנהויב אויפגעדעקט איר אנטיסעמיטישן פרצוף.

דער אנטיסעמיטיזם פון איין זייט און די באלפור דעקלאראציע פון דער צווייטער זייט, די דערשיינונגען האבן אויפגעוועקט דאס נאציאנאלע באוווסטזיין און צו נישט געמאכט די פאר־מלחמהדיקע אסימילאציע: צו

ביסלעך האט זיך איינגעשטעלט א סדר. מען האט אנגעשטעלט דעם העברעישן לערער גאלד און באנייט דאס לערנען אין דער תושיה שול. מענדל פאפערס משפחה האט זיך אומגעקערט פון דער פלוכט, פון ווין. די טאכטער פעפקע, פנינה, האט ארגאניזירט דעם שומר הצעיר. די אקאדעמישע יוגנט האט געגרינדעט דעם ציוניסטישן פאראיין אור.

קאלוש איז געווען צוגעוווינט צו גאסן דעמאנסטראציעס: די באניע־נערס, שאכט ארבעטערס, מיטגלידער פון דער פוילישער ארבעטס פארטיי „פ.פ.ס.״ פלעגן דעם ערשטן מאי, דעם ארבעטער יום־טוב פייערן מיט א גאסן פאראד. א פאר הונדערט ארבעטער בראש מיט א בלאז־ארקעסטער וואס אירע מוזיקאנטן פלעגן זיין פארפוצט אין שווארצע מונדירן, מיט טשאקעס מיט פעדערן אויף די קעפ, די טראכט פון שאכט גראבערס, פלעגן אריינמארשירן אין רינגפלאץ און דארט אפהאלטן די ערשטע מאי רעדעס. אין באנייטן פוילן האט דער זעלבער ארקעסטער געפירט די פאראד פון דריטן מאי, דער יום־טוב פון דער פוילישער קאנסטיטוציע.

די פויקנדיקע, בלאזנדיקע מוזיק איז ניט געווען די מוזיק פון איציקל קלעזמערס קאפעלע: ניט געווען דאס זיסע, צארטע, פידלדיקע שפילן וואס האט געוועקט פון שלאף אין שארע פארטאגן, ווען זי האט באגלייט א היים פון א חתונה, חתן כלה און מחותנים. איציקל קלעזמערס, גוטענפלאן, קאפעלע איז געווען פאפולער אין דער גאנצער געגנט; מען האט די קאפעלע פארבעטן צו שפילן אויף רייכע חתונות און גרויסע בעלער.

קאלוש האט געפייערט א יום־טוב פאר דער באלפור דעקלאראציע. די רעגנס און בלאטעס פון יענעם זונטיקדיקן פרימארגן האבן ניט פארטונקלט און ניט פארשטערט די פרייד פון יום־טוב. אלע באטייליקטע ארגאני־זאציעס האבן זיך פארזאמלט אין פראנט פון דער העברעישער שול, וואס איר דירה איז געווען אין ד״ר נאדעלס הויז אויף דער באן גאס. דער אקאדעמישער קלוב „אור״, שומר הצעיר, יד חרוצים, די תלמידים פון דער העברעישער שול און סתם בעלי־בתים. בראש פון יעדער ארגאני־זאציע האט מארשירט א פאנענטרעגער. דער עולם אן אויסגעפוצטער, האט מיט פרייד אריינמארשירט אין דער גרויסער, העל באלויכטענער שול וואס איז שוין געווען פול מיט מענטשן, אנשים, נשים וטף. עס איז

אויך געווען א דעלעגאציע פון דער שטאט געמיינדע און פון סטאראסטע. אפילו דער פוילישער גלח האט צוגעשיקט א גראטולאציע טעלעגראם.

אין אנפאנג פון אומאפהענגיקן פוילן זענען די שטעט פון מזרח גאליציע נאך געווען קולטורעל אפגעזונדערט פון קרוין פוילן. עס האט דארט געהערשט א מין געזעלשאפטלעכער שטילשטאנד. מען האט אויסגעפילט דאס קהילה לעבן מיט אראנזשירן פארוויילונגען מיט לאקאלע טאלענטן. אין יענער תקופה האט מען געשאפן די אמאטארישע דראמקרייזלעך, טעאטער קלובן.

אין קאלוש האט אזא קלוב אויפגעפירט יעקב גארדינס „מירעלע אפרת״. אין דער פארשטעלונג האבן זיך באטייליקט: ד״ר ראובן נאדל זיין פרוי, פייגע האבער, ד״ר ברענער, פרוי טאסיק, דער שרייבער פון די שורות האט געשפילט דאס אייניקל. דערנאך האט מען געגרינדעט דעם דראמאטישן קלוב ביים פאראיין „אור״, געפירט און רעזשיסירט פון ד״ר נאדל. ד״ר נאדלס היים איז געווען א בית־ועד פאר קולטור און מאמע־לשון. ד״ר נאדל און זיין משפחה זענען געווען עמכדיקע יידישע אינטעליגענץ. די שבת נאכמיטאגדיקע רעפעטיציעס און כיבוד וואס פרוי נאדל פלעגט שטעלן, ליגט אונדז נאך אין טעם.

דער דראמאטישער קלוב „אור״ האט אויפגעפירט פאלגנדיקע פיעסן: דער בטלן,ביידע קוני לעמל, כינקע פינקע, די יורשים, דער שטומער און אנדערע.

יוסל צוקער האט אראגניזירט דעם טעאטער קרייז ביים שומר הצעיר. ער האט רעזשיסירט און מיטגעשפילט אין יעקב גארדינס „גאט, מענטש און טייוול״. דערנאך צוזאמען מיטן „התאחדות״ אויפגעפירט: אסיפ דימאווס „שמע ישראל״, פינסקערס „יעקל דער שמיד״. אויך דער דראמ־קרייז ביים יד חרוצים האט אויפגעפירט זאלאטרעווסקיס „דער ישיבה בחור״, רעזשיסירט פון שניידער וויינשטאק און משה עטינגער. עטינגער האט אויך אויפגעפירט מיט א גרופע יוגנטלעכע הירשביינס „נבלה״. מיט דער פארשטעלונג איז מען צו ערשט געפארן קיין וואינילאוו און דערנאך געשפילט אין קאלוש. אמלענגסטן האט עקזיסטירט דער דראמקרייז „אור״, וואס יוסל צוקער איז נאך ד״ר נאדל געווען דער רעזשיסאר.

שפעטער האבן זיך באוויזן פראפעסיאנעלע טעאטערס, יידישע און אוקראינישע. די אמאטארן קרייזן האבן פארלוירן זייער חשיבות און פארענדיקט זייער מיסיע. זומער פלעגן גאסטראלירן פון לעמבערג

גלימערס יידישע אפערעטן טרופע, הארטס דראמאטישער טעאטער, סטאנ־דיקס אוקראינישע אפערעטן טעאטער מיט פיעסן פון וועלטלעכן רעפערטואר.

דער זאפאראזשנער אוקראינישער טעאטער האט געשפילט דימאווס צוויי פיעסן: „שמע ישראל" און „דער זינגער פון אייגענעם טרויער". פון ווארשע פלעגן גאסטראלירן: זיגמונד טורקאווס טעאטער, יונאס טורקאווס טרופע, דאס ארטיסטן ווינקל, אפילו דער סטאניסלאווער גאלדפאדן טעאטער פלעגט קומען מיט פארשטעלונגען.

קאלוש האט אנגעהויבן צו פילן די השפעה פון יידיש־פוילישן קולטור לעבן. עס קומט אריין די יידישע און יידיש־פוילישע טאג־פרעסע: דער „היינט", „מאמענט". אויך ליטערארישע פובליקאציעס: נחמן מייזלעס „ליטעראַרישע בלעטער", „וויאדאמאסציע ליטעראצקע", און אנדערע. עס וועקט זיך דער בעדארף פאר קולטור. מען שאפט א לייענקרייז. ד"ר ברענער האלט רעפעראטן, פירט אן מיט דיסקוסיעס וועגן ליטעראטור. מען מאכט ווידער אויף די תושיה ביבליאטעק וואס האט במשך פון דער מלחמה ניט פונקציאנירט. מען קלייבט אויף די געליגענע און ניט אומגעקערטע ביכער. מען קויפט נייע. מען פארגרעסערט די העברעישע, פוילישע און דייטש אפטיילונג, מען גיט צו א יידישע אפטיילונג וואס אזא איז פריער ניט געווען. דער ממונה איבערן יידישן טייל איז געווען דער שרייבער פון די שורות. ער האט אויך איינגעפירט א קורס צו לערנען יידיש לשון און יידישע געשיכטע מיט ארבעטער געזעלן. עס וואקסט דאס קלאסן־באוווסטזיין און עס ארגאניזירן זיך פאליטישע פארטייען.

דאס איז געווען די תקופה פון קאנסאלידירן דאס פאליטישע לעבן און אויספורעמען דאס פאליטישע אחריות. דעמאלט האבן צוויי פאליטישע פארטייען, דער צעירי ציון און פועלי ציון, זיך פאראייניקט און געווארן דער „התאחדות".

דער התאחדות און איר יוגנט פראקציע די גארדאניע, איז געווען א וואגיקער פאקטאר אויף דער יידישע גאס אין גאליציע. און אין קאלוש, דער לעבנדיקסטער רינג אין דער ציוניסטישער באוועגונג. זי האט ארום זיך גרופירט דעם גרעסטן טייל פון קאלושער יוגנט.

חוץ דער התאחדות איז געווען אקטיוו די סתם ציוניסטישע ארגאני־זאציע. זי איז באשטאנען פון עלטערע מיטגלידער. די „וויצא", ציוניסטישע פרויען ארגאניזאציע, דער קרן קימת קאמיטעט, געפירט פון דוד האבער.

דער טרומפעלדאר, זשאבאטינסקיס רעוויזיאניסטישע יוגנט ארגאניזאציע די „עזרה", א הילפס ארגאניזאציע וואס האט געזאמלט געלט און דער־מעגלעכט די חלוצישע עליה.

פיר חלוצישע גרופעס האבן עולה געווען. די ערשטע צוויי חלוצים, די ערשטע עולים זענען געווען משה פוקס און משה בענטשער.

די תושיה שול איז געווען א יש: אירע תלמידים האבן מיט זייער פראווען די ימים־טובים — חנוכה, פורים — און זייערע פארשטעלונגען געבראכט לעבן צו דער שטאט. די לערער פלעגן אריינלייגן א סך מי און ארבעט צוצוגרייטן די פארשטעלונגען. דער לערער ישראל ברוך, האן, האט אפילו איבערגעזעצט גאלדפאדנס „בר כוכבא" און די אפערעטע אויפגעפירט. משה בענטשער און גאלדע אשכנזי האבן געשפילט די הויפט ראלן. די תושיה שול האט מען געגרינדעט נאך פארן ערשטן וועלט קריג. זי האט פארשפרייט העברעיש וויסן אן ערך 40 יאר. זי איז געווען א פעסטונג און די יוגנט באשיצט, אפגעהיט פון עם־ארצות.

קיין ישיבה איז אין קאלוש ניט געווען, און חדרים איז א זאך פון מזל. עס העגנגט אפ פון מלמד און פון תלמיד — איז דער תלמיד פעיק און א ווילער, גייט ער ארויס פון חדר מיט יידיש וויסן, אלא ניט, איז „אם בגפו יבא בגפו יצא", גייט ער ארויס ליידיק.

דער שרייבער געדענקט בלויז, אין זיין צייט, צוויי מלמדים לומדים: מאיר גאט או מלך קארנבליט.

מיידלער זענען בכלל ניט געגאנגען אין חדר: ווען ניט די העברעישע שול, וואלט זעלטן א מיידל געווען א מלומדת. די תלמידות פון דער קאלושער תושיה שול, האבן געקענט עברית, געווען באהאוונט אין תנ"ך. ווען אין לעמבערג האט זיך געעפענט דער העברעישער לערער סעמינאר, האבן ניין תלמידים פון קאלוש דארט געלערנט, זעקס מיידלעך און צוויי בחורים.

די תושיה שול איז געווען א פריוואטע שול: דער שול־קאמיטעט, שול פארוואלטערס, האט געזארגט און געטראגן די מי פון אויפהאלטן די שול. אין די 20קער יארן האט קהל געשטיצט זי מיט א שטיקל סובסידיע. אבער עס איז נאך אלץ געווען שווער דאס צאלן געהאלט די לערערס. די פארוואלטונג און די לערערס זענען געווען אידעאליסטן; זיי האבן די ארבעט געטאן מיט איבערגעגעבנקייט און ליבשאפט. דער שול־קאמיטעט איז באשטאנען פון אקטיווע ציוניסטן. מיר וועלן בלויז דערמאנען אייניקע

נעמען: פישל שעכטער, יודל וויינרעב, יאסל פוקס, מאטיע שווארץ און אנדערע.

די שול האט אין איין צייט פון איר קיום באשעפטיקס מערערע לערערס, געווען צייטן ווען צוויי לערערס און צייטן ווען נאר איין לערער האט געלערנט. מיט כבוד דערמאנען מיר זייערע נעמען: יעקב פראסט, ישראל ברוך, גאלד, האכמאן, געמז, מעלדונג, קאטלארעווסקי און די לערערין יאקוב. אלע לערערס זענען געווען גוטע פעדאגאגן אבער איבער אלע האט געגרויסט דער לערער ישראל ברוך. ער איז געווען א גאט געבענטשטער פעדאגאג, א תלמיד חכם, א טאלענטירטער מענטש און מיט פארשטענדעניש און ווארעמקייט דירעקטירט די שול. אים האט דער שרייבער צו פארדאנקען זיין קענען העברעיש: פאר אים בייגט ער זיין קאפ מיט אכפערונק און ליבשאפט. ישראל ברוך איז א בן גבורות און איצט א תושב אין חיפה, מדינת ישראל.

אין די זעלבע יארן האבן צוויי אנדערע פאראיינען וואס האבן שוין עקזיסטירט נאך פון פאר דער מלחמה ווידער באנייט זייער טעטיקייט: די אגודת אחים און יד חרוצים.ביידע פאראיינען זענען געווען ברידער־לעכע הילפס פאראיינען.

די יד חרוצים, די פאראיין פון די בעל־מלאכות איז געווען פארקנופט מיטן גוישן צעך. א ייד, דער פריזירער מאקס ביין, איז געווען דער פרעזידענט פון צעך. ער האט ערלעך פארדינט די פאזיציע און כבוד. מאקס ביין איז געווען א וועלטלעכער, אינטליגענטער ייד. ער איז געווען א פיינער, גוטער און שטילער מענטש און געפירט א שיין משפחה לעבן.

מאקס ביין האט געהאט א נייגונג און א טאלענט צו יורי. וואלט ער ניט געווען א קינד פון ארעמקייט, און שטודירט, וואלט ער זיכער אויס־געוואקסן און געווארן א בארימטער אדוואקאט. זיין לעבנס פרינציפ איז געווען צו העלפן דער ארעמקייט. דער יידישער ווי אויך דער ניט יידישער. ער פלעגט געבן יורידישע עצות, שרייבן פראשעניעס און קלאגעס. מען פלעגט אין זיין ראזיר־שטוב תמיד טרעפן מענטשן זיצן און ווארטן אז ער זאל העלפן. מאקס ביין איז אויך געווען א ראדניק, אין מאגיסטראט און מיטגליד אין דער שטאטפארוואלטונג, און אין דער קהילה. א צווייטער ייד פון א גאנץ אנדערע קאטעגאריע און אן אנדערער טיפ איז אויך געווען פארבונדן מיטן יד חרוצים, ניט צוליב מלאכה אדער צעך, נייערט צוליב יידישקייט. דאס איז געווען מלך מלמד, מלך קארנבליט. א שטילער

באזאכטער עמכדיקער ייד פלעגט ער פורים, אין פאליש פארווײלן די בעלי־מלאכה מיט זאגן די מגילה אויף גריש, אוקראיניש. ער פלעגט מיטן מגילה ניגון דערציילן די מעשה פון פורים — און יעדן זאץ פארענדיקן מיט דער ענדונג תא ווי אין הקדמות. מלך מלמד פלעגט אויך מאכן דעם אל מלא רחמים ביי די לוויות. אין קאלוש ווי אין די אנדערע שטעטלעך אין פוילן, פלעגט מען דעם רב ניט רופן צו לוויות. מען פלעגט אויך ניט דינגען א הספד מאכער. מ׳פלעגט דאס מת מטהר זיין (טאן זיין רעכט) אין דער היים. מיט דער מיטה (ארון) פארבייגיין די קלויז וואו דער בן־מנן פלעגט דארט דאוונען און זיך אפשטעלן אויף א ווייל, און מלך מלמד פלעגט מאכן די מלא.

די אגודת־אחים איז געווען א בעל־ביתישער פאראיין: די מיטגלידער זענען געווען פון סוחרישן שטאנד, ציוניסטן און ציוניסטישע סימפאטיקער. די אגודת־אחים האט נאך דעם וועלט קריג אויפגעבויט איד אייגענע געביידע. די געביידע האט געהאט א זאל און א בינע און דריי חדרים. אין דער געביידע האט געהויזט די תושיה שול און די ביבליאטעק. יום־טוב פלעגט מען דארט מאכן א מנין און דאוונען. ביי קריאת התורה פלעגט מען מנדר זיין אויף קרן קימת לישראל. שמחת תורה פלעגט מען מאכן א חבריש קערמעשל און ביי די הקפות פארקויפן דעם — אתה הראית — דאס געלט מנדר זיין פאר קרן קימת לישראל.

עס זענען געווען צוויי יוגנט פאראיינען: דער י. ל. פרץ פאראיין און דער „א.י.א.פ.״ — אלגעמיינע יידישע ארבעטער פארטיי.ביידע פארטייען זענען געווען לינק געשטימט. זיי האבן לאנג קיין קיום ניט געהאט: אין די שפעטע צוואנציקער יארן האט מען געגרינדעט דעם קויפמענישן פאראיין. דער פאראיין איז געלעגן אונטערן קנאפל פון קהל. שלמה שפינדל דער ראש הקהל און דער סעקרעטאר בנימין דאנקנער האבן דארט געוועלטיקט.

א וויכטיקע אינסטיטוציע איז געווען די קרעדיט־קאסע, די אמאליקע באראן הירש באנק, זי האט דערהאלטן ביים חיות די קליינע קרעמערס, די מארקזיצערס און בודקע־האלטערס. אין דער באנק פלעגן זיי באקומען הלוואות, א באגרענעצטע סומע געלד אויף קליינעם פראצענט, אויסצאלן אין ראטן און ווידער לייען. דער דירעקטאר פון דער קאסע איז געווען לייביש שטיין. שטיין איז געווען א ליבער גוטער מענטש מיט א סך פארשטאנד פאר דער יידישער קליין־סוחרישער נויט.

קאלוש האט געהאט גוטהארציקע יידן, איידעלע, לייטזעליקע, תלמידי חכמים, שומרי מצוות און מעשים טובים: הערצאלע בודיעס — הערץ אקסטמאיר, מזרע הגאון חכם צבי. ער פלעגט לערנען מיט יידן א שיעור אין קלויז — שלא על מנת לקבל פרס. יעקב נוסבוים דער חסיד און קנאי, דער טאנגעבער אין דער טשארטקעווער קלויז.

ר׳ מענדל לינק, דער באזאכטער זקן און דעה זאגער אין קליינעם בית־מדרש, ר׳ יונה קאראל און אנדערע. אויך סתם יידן מיט מידות טובות: מנשה בער האניג, כשמו כן הוא, דער בעל רחמימדיקער שפייזקרעמער. פון זיין קלייט איז אן ארעמאן ערב שבת ניט ארויסגעגאנגען מיט ליידיקע הענט. משה דער אשרקיס, משה מילשטיין, דער בייטלמאכער וואס האט געוווינט אין א נאסן קעלער און זיך געטיילט מיט זיין צימצומדיקן ווארעמס מיט יעדן פרעמדן אורח־פורחניק. ער פלעגט אויך טראגן כשר עסן אין תפיסה פאר יעדן פרעמדשטאטישן יידישן ארעשטאנט.

קאלוש האט זיך געגרויסט מיט באזעצן איר כיסא רבנות מיט רבנים גאונים: דער ליסער רב, הרב הגאון רב יעקב לארבערבוים, אשכנזי. הרב הגאון יצחק באב״ד איז געזעסן אויפן כיסא רבנות אין קאלוש אן ערך 47 יאר. זיין אייניקל הרב הגאון יוסף באב״ד איז געווען מרא דאתרא א לאנגע צייט, ביז מען האט אים אין יאר 1929 ארויסגערופן קיין ווין, צו זיין רב אין דער ווינער קהילה. די משפחה באב״ד רינגלט איר יחוסקייט אזש ביז צום הרב הגאון המופלג הרב העשל. דער לעצטער רב ביז צום חורבן איז געווען הרב שיקלער.

די דיינים: אברהם הערש וויינטרויב, משה אשכנזי, גדליה טייטעלבוים. אברהם הערש וויינטרויב און משה אשכנזי זענען געווען זשעדיטשויווער חסידים. זיי האבן געדאוונט אין קליינעם בית־מדרשל. ר׳ משה אשכנזי איז געשטארבן מיט א גנאדיקן טויט, ער איז שמחת תורה ביי די הקפות אנידערגעפאלן און נפטר געווארן.

אין אונדזער צייט זענען געווען פיר שוחטים אין ק״ק קאלוש: איציקל שוחט, אליעזר יעקב שוחט, פייוול שוחט און יחיאל שוחט, יחיאל שאפירא. איציקל איז געווען דער עלטסטער אין יארן. אליעזר יעקב איז געווען א דינער מיטלוואקסיקער ייד. אז ער פלעגט גיין אין גאס איז געווען ווי א שאטן זאל זיך דורכשלייכן. יחיאל שאפירא האט זייביידן פארשאטנט.

יחיאל שאפירא איז געווען הויך געוואקסן, געהאט א קיילעכדיק פנים

מיט בלויע אויגן און מיט א באָרד און פאות פון העל ברוינע האָר ווי קופּער. און א קול ווי א קלינגענדיקער גלאָק. ער איז געווען פון יענע מענטשן וואָס ס'איז אוממעגלעך זיי ניט צו באַמערקן: יחיאל איז געווען א טשאַרטקעווער חסיד און געדאַוונט אין דער טשאַרטקעווער קלויז, געווען א למדן און געווען דער שטאָט חזן. ימים נוראים פלעגט ער דאַוונען אין שיל. די שיל איז געווען די אָפיציעלע שטאָט סינאַגאָגע: אין שיל האָבן ניט געדאַוונט די חסידים. די שול איז געווען די אָפיציעלע שטאָט שול, איז דערפאַר יחיאל געווען דער ימים־נוראימדיקער בעל־תפילה. אויך דער רב יוסף באב"ד וואָס האָט א גאַנץ יאָר געדאַוונט אין גרויסן בית־מדרש, פלעגט צו כל נדרי אַריינקומען אין שיל צו זאָגן מיטן בית־דין דעם על דעת המקום ועל דעת הקהל. און דערנאָך צוריק גיין צו זיין קלויז, דאָס גרויסע בית־מדרש.

דעם שרייבערס משפחה האָט געדאַוונט אין קליינעם בית מדרשל, דאָס געוועזענע זשעדיטשויוער שטיבל. יום כיפור פלעגט ער גיין אין שיל צו הערן יחיאלן זאָגן כל נדרי. נאָך ביזן היינטיקן טאָג וועקט יחיאל'ס כל נדרי אין אים דאָס געפיל פון התרוממות און בענקעניש: דער רב, אין טלית מיט דער גרויסער זילבענער עטרה וואָס האָט איבערגעדעקט זיין פנים, אַזוי אַז מען האָט נאָר געזען די שפּיץ באָרד, פלעגט שטיל אַריינקומען און זיך שטעלן לעבן עמוד. דער גבאי האָט אַרויסגענומען פון ארון קדוש א ספר תורה און זיך געשטעלט לעבן רב און דער רב האָט מיט א דין קול ווי א ציטעריקע סטרונע געזאָגט דעם על דעת המקום ועל דעת הקהל. אַז דער רב האָט פאַרענדיקט, האָט יחיאל אָנגעהויבן זאָגן דעם ערשטן כל נדרי. א שטילקייט האָט באַהערשט די שיל. מען האָט געקענט הערן א פליג זשומען און ווען יחיאל האָט צום דריטן מאָל געזאָגט כל נדרי, האָבן שוין די ווענט פון שיל געקלונגען ווי א גלאָק און די עדה געציטערט מיט אימה פאַרן יום־הדין.

יחיאל און דער רב האָבן געהאַט די זכיה צו שטאַרבן מיט א נאַטיר־לעכן טויט: יחיאל איז קראַנק געוואָרן אויף א לונגען־אָנטצינדונג און געשטאָרבן אין קאַלוש פאַרן חורבן. דער רב יוסף באב"ד איז אין היטלערס צייט אַנטלאָפן פון ווין קיין ענגלאַנד און שפּעטער נפטר געוואָרן אין מאַנטשעסטער. יחיאל'ס צווייטע ווייב מיט די יינגלעך זענען אומגעקומען אין חורבן. שלום, זיין בן־יחיד, פון ערשטן ווייב, מיט זיין ווייב סאַלקע (זאַרוועניצער) און מיטן זון חיים, האָבן זיך געראַטעוועט זייענדיק

באהאלטן ביי א גוי אין א בונקער, אין ראזשניאטאוו, אדער ווי זיי רופן דאס, „ביי עדזיען אין לאך". נאכן חורבן איז שלום מיט דער משפחה, האבנדיק שוין אויך א טאכטער, געקומען קיין אמעריקע. די טאכטער מינא, איז פארהייראט און איז איצט א תושבת אין מדינת ישראל. חיים איז אן אינזשיניער, א יונגערמאן מיט א טייערער יידישער משפחה און וווינט אין אמעריקע.

דער עקאנאמישער יידישער מצב אין קאלוש איז ניט געווען אנדערש ווי דער עקאנאמישער מצב פון יידישע שטעט, ווו עס איז ניט געווען קיין גרויסע אינדוסטרי: קאלוש האט געהאט א זאלץ שאכט אבער זי האט ניט פראדוצירט זאלץ, נייערע קריגס־גאז און אנדערע פראדוקטן, פאטאזש און קינסטלעך מיסט צו מאכן די פעלדער פרוכפערדיק. די קאלושער שאכט איז געווען די צווייטע שאכט אין אייראפע פון דעם מין. זי איז געווען א רעגירונגס אונטערנעמונג פארבונדן מיט אויסלענדישן קאפיטאל. יידן האט מען אין דער שאכט ניט געלאזט ארבעטן: די יידישע בצימצום־דיקע אינדוסטרי אין קאלוש איז באשטאנען: פון ברייהויז, לייטערהויז, עס איז געווען דאס אייגנס פון די משפחות — מילשטיין, שפינדל און ווייסמאן. נאכן ערשטן וועלט קריג איז שוין דאס לייטערהויז אין קאלוש מער ניט געווען. דער אלקאהאל איז געווען א פוילישער מלוכהשער מאנאפאל.

דאס ברייהויז האט זיך דווקא יא פארגרעסערט. דאס קאלושער ביר איז געווען באקאנט אין לאנד. די בעלי־בתים זענען שוין געווען נאר צוויי משפחות: מילשטיין און שפינדל. פון ברייהויז האבן אן ערך 20 יידישע משפחות אין שטאט געהאט פרנסה: די קאנצעליי ארבעטערס, פארשלייסער, צעפירערס און פארטרעטערס.

די ציגל פאבריק וואס האט פארן קריג באלאנגט צו דער משפחה ווינקלער, איז אין באנייטן פוילן שוין געווען אין גוישע הענט. דערפאר האט זיך אבער די יידישע אינדוסטרי פארמערט מיט א דאמפ־מיל וואס האט געהערט צו דער משפחה גאלדווערט. צוויי האלץ זעגן, דאס אייגנס פון די משפחות האלדער און זארוועניצער. צוויי גארבן, יאסל וויינטרויבס, שפעטער האט זי געהאט בעריש אבוש. ליבאלעס גארב בשותפות מיט דער משפחה לערער. עס איז אויך געווען א סאדע־וואסער פאבריק און בודעס אין רינג צו פארקויפן דאס וואסער, דאס איז געווען דאס אייגנס

פון דער משפחה רייטמאַן. אַ שלאָסערײַ האָט געהאַט יעקב מאיר. אין דעם וואַרשטאַט האָבן די חלוצים, די ערשטע עולים, געלערנט דאָס פאַך.

די באַגרענעצטע אינדוסטריע איז ניט געווען דער איינציקער מקור חיונה וואָס האָט געשפּײַזט די מײַלער פון די יידישע משפּחות: נאָר אויך דער האַנדל און די האַנטוועקער וואַרשטאַטן. עס זענען געווען: שנײַדערס, שוסטערס, סטאָלערס, בלעכערס, בעקערס, רימערס, קירזשנערס, פּריזירערס, קצבים, טאַפּעצירערס, מאַליערס, אַ מויערער, נאָר ניט קיין שמיד.

געווען אויך טראַנספּאָרט אַרבעטערס: בעלי עגלות, טרעגערס, שפּיליטערס. צום שבת פון דעם קלאַס מוז מען זאָגן — אַז כמעט אַלע אַן אויסנאַם, זענען געווען שטילע, ערלעכע, משפּחה־מענטשן. זיי האָבן דערצויגן קינדער צו לײַט, געלאָזט זיי לערנען צו ווערן דאָקטוירים, דענטיסטן, פּראָפעסאָרן. מען האָט געזאָגט אַז אין שטאָט איז געווען אַ יידישער גנב. מיר האָבן אַזאַ יידן ניט געקענט.

די פּרנסות פון האַנדל זענען געווען פאַרשידן: געווען סוחרים וואָס האָבן געהאַט חיונה בהרחבה און קרעמערס וואָס האָבן זיך געמוטשעט אַרויסצושלעפּן דאָס שטיקל ברויט. געווען מאַרק־זיצערינס, עופות און אייער אויפקויפערס, שטעל אין בודקע־האַלטערס, געווען צוויי טראַפיקן, — משה ניימאַן האָט געהאַלטן די הויפּט טראַפיק. געווען צוויי האָטעלן לאַנצמאַנס און האַלדערס, אַן אַפּטייק און אַ דראָגעריע, שענקערס און תבואה־סוחרים, קליינע קרעמערס און הורטאָווניקס. די קאָנסאַרציע — בענטשער און בוגסגאַנג. געווען אַ גרויסער אייער עקספּאָרט וואָס האָט געגעבן חיונה 12 יידישע משפּחות. מאַנטיק פלעג זיין אין קאַלוש דער יריד. דאַמאָלט האָט געברויזט אין שטאָט. מען האָט פאַרקויפט און געקויפט. יידישע סוחרים האָבן זיך געבאַרעט מיט דער קאָנקורענץ און דערשטיקט געוואָרן פון די פּוילישע רעגירונגס שטײַערן.

אַט אַזוי האָט זיך געשלענגלט די יידישע קאַלושער פּרנסה ביז צום יאָר 1932: אין יאָר 1932 האָט די רעגירונג דערקלערט דאָס פויערים מאַראַטאָריאום און שפּעטער דאָס שחיטה געזעץ, באַגרענעצט די כשרה שחיטה. מיט דעם אַקט איז דער גאַנצער יידישער האַנדל אין פּוילן פאַראורטיילט געוואָרן צו אונטערגיין און דער פיל־יאָריק יידישער שטעטל קיום אַרײַנגערעכנט אונדזער היים שטאָט קאַלוש, האָט אָנגעהויבן צאַנקען. דערנאָך איז געקומען דאָס יאָר 1939, די סאָוועטישע אָקופּאַציע, זי האָט

געבראכט א גוואלדיקן שינוי און א טאטאל איבערקערעניש אין אופן פון יידישן שטאטישן לעבן.

בשעת דער אקופאציע אין די יארן 1939—1941 ווען די סאוועטן האבן אקופירט קאלוש, האבן זיי פארמאכט אלע יידישע פאליטישע פארטייען, פאראיינען, יוגענט ארגאניזאציעס, דאס קהל און אנדערע אינסטיטוציעס. דער יידישער האנדל איז אויטאמאטיש פארניכטעט געווארן: די סאוועטישע זעלנערס האבן זיך צוגעכאפט צו די סחורות ווי צו מצה־וואסער, זיי האבן א זעלכע פראדוקטן אין רוסלאנד ניט געזען, אויסגעקויפט אלץ מיט פאפירענע, ווערטלאזע, רובלס. די געוועלבן האבן זיך אויסגעליידיקט און פארמאכט.

א טייל פון די יידישע קאמוניסטן האבן תיכף באזעצט די קאמונאלע אמטן און געשאלט מיט צעפירטע הענט. זייער „גן־עדן" האט אבער לאנג ניט געדויערט: א קורצע צייט שפעטער האבן די סאוועטן די יידישע קאמוניסטן באזייטיקט פון די אמטן און די אמטן באזעצט מיט גוים, אוקראינער, געוועזענע מיטגלידער פון דער נאציאנאלער פארטיי „אונא". די אמתע אנטיסעמיטן. די סאוועטן האבן ארויסגעפירט קיין רוסענלאנד צוויי יידן — ד"ר פרידלענדער, ער איז געווען דער פרעזידענט פון לאקאלן קאמיטעט פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע און א געוועזענעם קאמוניסט — לאנג, וואס זיי האבן אים חושד געווען אין טראצקיזם.

איידער די נאציס האבן פארנומען די שטאט, האבן די סאוועטן געגעבן די יידן די מעגלעכקייט צו פליכטן קיין רוסענלאנד. ווער עס איז אנטלאפן, איז געבליבן לעבן.

נאך דעם ווי נאר סאוועטן האבן פארלאזט קאלוש, איז די אונגארישע ארמיי און ניט די דייטשע אריין און פארנומען די שטאט. די אוקראינער, אונדזערע שכנים, האבן באלד אויפגעדעקט זייער כמעלניצקי פרצוף: אין זאוויע, א דארף, מיט א גרעסערן יידישן ישוב, האבן די דארטיקע גוים אויסגעמארדעט אלע יידישער איינוואוינער.

אין אנפאנג פון יולי יאר 1941, ווען די דייטשן האבן נאך די אונגארן איבערגענומען קאלוש, האט דער אוקראינער אדוואקאט ווארא‏בעץ, א קרומער רשע'דיקער גוי, וואס פלעגט האבן חיונה פון יידישע קליענטן, און אפילו גערעדט יידיש, איבערגעגעבן צו די נאציס א ליסטע מיט נעמען פון דריי הונדערט יידן פון שטאט. מען האט די יידן ארייינגעטריבן אין דער פוילישער טאגשול און דארט זיי מוראדיק צעממית'ט, און אין

דער נאכט האלב טויטע ארויפגעווארפן אויף דראבענע וואגנס און פארשלעפט צום פּילער וואלד און זיי דארט אריינגעווארפן אין אן אפענעם גרוב, פילער פויערן האבן דאס באמערקט און דערציילט, אבער די יידן האבן ניט געגלייבט. מען האט געטראכט אז זיי לעבן און זענען אין אן ארבעטס־לאגער. א מענטשלעכער מוח האט אזא גרוילפארברעכן ניט באנומען: דעם שרייבער׳ס שוועסטער קלארא (חיה) איז אומגעקומען מיט דער גרופע. זיין פאטער איציק עטינגער, איז אויסגעגאנגען פון הונגער. מען האט אים מקבר געווען אויפן בית־עולם. פון דעם בית־עולם איז קיין זכר ניט געבליבן: די טמאים האבן ארויסגעריסן די מצבות, זיי צעשטיקלט צו שטיינער און מיט שטיינער געפלאסטערט די שטראזן.

נאך דער שחיטה האבן די נאציס נאמינירט דעם ערשטן יודענראט. די באשטימטע יידן האבן וויליק אנגענומען די מיסיע. זיי האבן געגלייבט אז אן אליינפארוואלטונג וועט קענען אנהאלטן די ארדנונג און אז מען וועט די טמאים נאכגעבן זייער פארלאנג, וועט מען קענען אפשרייען די גזרות. דער גלויבן האט זיך געשטיצט אויף הונדערטער יאריקער היסטארישער דערפארונג.

לײדער! איז עס אזוי ניט געווען: די יידן האבן ניט געאנט אז די נאציס האבן שוין פון אנפאנג אן געפלאנט דאס טאטאלע אויסראטן פון מזרח אייראפעאישן יידנטום.

דריי חדשים שפעטער האבן די נאציס פונאנדערגעלאזט דעם ערשטן יודענראט און די מיטגלידער פון דעם יודענראט און זייערע משפחות, ארויסגעשיקט קיין סטאניסלאוו און זיי דארט אין רודאלפ׳ס מיל פאר־מוטשעט צו טויט. רודאלפ׳ס מיל איז געווען דאס גיהינום אויף דער וועלט: דערנאך האט מען אריינגעטריבן די יידן אין געטא. צען טויזנט יידן, קאלושער צוזאמען מיט די יידן פון דער אומגעבונג: וואינילאווער, ראזשנייטאווער, בראשניעווער, פערעהינסקער און די יידן פון די דערפער.

דאס געטא איז געווען אין צוויי גאסן: אין דער אונטערוואל גאס און אויבערוואל גאס און א שטיקל פון דער סיוועצקי גאס. אין דער ענגשאפט האבן די יידן זיך געשטיקט און געראנגלט מיטן טויט, געטאן דאס מעגלעכע און אוממעגלעכע אויף אנצוהאלטן דאס חיות, אויף צו איבערלעבן און דערלעבן אנדערע, בעסערע צייטן. דארט איז געווען דאס זיצארט פונעם יודענראט און פון דער יידישער מיליץ. דארט האט דער

קאמענדאנט פון דער מיליץ, א עסטערייכישער ייד, מעמעליס, געשאלט און געוואלט.

מען האט צוזאמענגעשטעלט א צווייטן, א נייעם יודענראט — אַך דער יודענראט האט שוין בלית ברירה געהאלפן די שונאים אין זייער ארבעט. מען האט דורכעפירט א פאר אויסראטונג אקציעס מיט יעדער אקציע האט מען מקריב געווען הונדערטער יידן. די קדושים האט מען ארויסגעפירט אויפן בית־הקברות, זיי דערשאסן אדער האלב טויטע פארדעקט אין די ברידער־קברים. דער יודענראט האט נאך באדארפט באצאלן די נאציס ימ״ש פאר די גענוצטע קוילן וואס האבן דערמארדעט די יידן.

אין מערץ און אין אפריל פון יאר 1942 האט מען דורכגעפירט מערערע אקציעס. די געכאפטע יידן האט מען ארויסגעפירט אין בעלזשעצער טויטן לאגער. אין סעפטעמבער דעם 15טן אור 17טו פון דעם זעלבן יאר, אין די צוויי טעג איז פארגעקומען די לעצטע, גרויסע, אויסראטונג אקציע. מען האט צוויי טעג און צוויי נעכט דורכאנאנד געבושעוועט אין געטא: די יידישע מיליץ, די גוישע פאליציי, און די דייטשע געסטאפא. מען האט אויפגעריסן יעדן בונקער, אויפגעדעקט יעדן לאך, צעבראכן און צעווארפן יעדע שטוב און צוזאמענגעטריבן 3000 יידן אויפן אומשלאגפלאץ. די יידן זענען דארטן געזעסן אויף דער ערד אן עסן, אן וואסער, צוויי טעג און צוויי נעכט. דערנאך האט מען זיי אויסגעמוטשעטע און פארחלשטע געטריבן צו פיס צום וואקזאל און מיט געוואלד אריינגעשטופט אין לאסט וואגאנען, די וואגאנען פארמאכט און פארקלאפט. ווען די לאוסט־באן האט סקריפענדיק און קרעכצענדיקע זיך ארויסגערעדלט פון קאלושער וואקזאל, האבן די דייטשן ימ״ש די שטאט קאלוש דערקלערט יודענריין.

א פאר יחידים האבן זיך על־פי נס געראטעוועט. זיי האבן שפעטער זייערע נשמות אויסגעהויכט אין אוגערסטאלער ארבעטס לאגער און אין רודאלפ׳ס מיל די גיהנום׳דיקע אין סטאניסלאוו.

פון די זעקס טויזנט קאלושער יידן האבן זיך זיבעצן יחידים געראטעוועט: קוים צוויי און א האלב פער מיל פון דער קאלושער באפעלקערונג.

אין חורבן היטלער איז די וועלט געווען זייער רשעות׳דיק: זי האט געזען, געוואוסט, געקוקט, געשוויגן און מיטגעהאלפן. אפילו די העכסטע

קריסטלעכע היעראַרכיע האָט גאָר ניט געזאָגט. „כל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא״ (סנהדרין לז) ווער עס ראַטעוועט אַ יידיש נפש אין צייט פון חורבן איז ווי ער זאָל ראַטעווען אַ גאַנצע וועלט. ווי פיל בלוט האָט אונדזער פאָלק באַדאַרפט פאַרגיסן ? וויפיל קרבנות ברענגען ? אויף איבערצוגעבן דער וועלט דאָס אַקסיאָם ?!...

איינצעלנע קריסטן זענען יאָ געווען וואָס האָבן אָנגעהאַלטן דעם צלם־אלקים: זיי זענען געווען מחסידי אומות העולם. אין קאַלוש האָט אַ קריסט, אַ בעאַמטער אין „טעספּ״ (די זאַלץ שאַכט) זאַכאַריאַש פּלאַקסי און זיין פרוי געראַטעוועט אַ פּאָר יידישע נפשות. זיי האָבן מיט מסירות נפש געטון אַלץ צו העלפן. ניט חלילה צו ווערן באַלוינט: זיי האָבן אויסבאַהאַלטן און געצאָלט פאַר עסן פאַר די משפחות פון שלום שאַפּירא, דוד האַלפּערן, (איצט אַ פּרומער ייד אין בני ברק) מוסיע פיינטיכל און איר טאָכטער, זיי זענען איצט תושבים אין ישראל.

פאַר פּלאַקסין און זיין ווייב וואָס זענען זיכער אין ליכטיקן גן־עדן, בייגן מיר טיף אונדזערע קעפּ מיט אָפּפערונג, מיט דאַנק און מיט געדענקעניש.

ווען מיר דערמאָנען דאָס לעבן פון אונדזערע אייגענע — די ליבע און טייערע, הנאהבים והנעימים, די 6.000 קדושים, וואָס זענען אומגעקומען דורך די הענט פון טמאים מיט אַלע מיתות משונות. און מיר ווייסן אפילו ניט ווו זייערע ביינער געפינען זיך: פאַרשרייבן מיר בדחילו ורחימו, מיט ווייטיק אין האַרץ און מיט ציטערדיקע הענט, די 350 יאָרן יידישן קיום — דאָס לעבן און שטערבן, פרייד און לייד, פון אונדזער ק״ק קאַלוש צום אייביקן זכרון.

ניו־יאָרק, חשון תשל״ח

א חלק פונעם רינגפלאץ אין קאלוש

קאלוש אין 19טן יארהונדערט

געזען מיט די אויגן פון ר׳ מיכאל הכהן בראווער

פראגמענטן פון בוך „זכרונות אב ובנו״ מוסד הרב קוק ירושלים

דער רוב שטאט בעלי־בתים אין קאלוש זענען געווען פון איין שניט — זייער אופן פון לעבן און אויסערלעך אויסזען איז געווען כמעט דער זעלבער. דער אונטערשיד איז נאר באשטאנען דערמיט אין וועלכער קלויז דער אדער יענער בעל־הבית פלעגט דאווענען.

אין יענער צייט האט קאלוש געהאט זיבן קלויזן, צוויי פון זיי, די שול און דאס גרויסע בית־המדרש, זענען געשטאנען ביי נאנד אפגעטיילט, אויף א קליינעם הויף. דארט האט מען געדאווענט אין אשכנזישן נוסח.

די שטעט אין דער מזרח־וואנט האבן געהאט די חשובע בעלי־בתים, וואכערערס, קרעמערס און שענקערס. אלע האבן געוווינט אין צענטער פון שטאט, א טייל אין אייגענע הייזער און א טייל אין קאמערינע. מען פלעגט זיי רופן „שול אדער בית־מדרש בעלי־בתים״ אזא ייד פלעגט זיין שטאלץ אויף זיין דירה און אויף זיין שטאט אין דער מזרח־וואנט. ער פלעגט היטן אז מען זאל חלילה ניט מזלזל זיין אין דעם דאזיקן כבוד. כדי צו זיין אזא ייחוס־קינד האט מען ניט געמוזט זיין אן עושר. עס פלעגט אפט טרעפן אז דאס הויז פון אזא בעל־הבית פלעגט זיין פארמשכנ׳ט ביז איבערן דאך און מען האט זיך ניט געמוח׳ט צי איז דער בעל־הבית אן אמתער אדער מכלומשטער עושר. די דאזיקע מזרח־וואנט יידן זענען לאו דווקא געווען באקאנטע לערנערס, אבער אויך ניט קיין עמי־הארצות. די געהויבענע האבן געקענט לערנען א פרשה חומש, מדרש פון דער וואך און א פרק משניות, די מינדערע פלעגן יוצא זיין מיט קענען מעביר זיין די סדרה פון דער וואך — שנים מקרא ואחד תרגום און געדענקען מיט זייער שטארקן אדער שוואכן זכרון די גירסא דינקותא.

ארום די דרום און צפון ווענט זענען געווען די שטעט פון די מיטל־מעסעקע בעלי־בתים וואס האבן ניט באוויזן איינצושאפן זיך א שטאט אין דער מזרח־וואנט. די שטעט ביי די מעריב־ווענט זענען בכלל ניט געווען

חשוב. דארט זענען געזעסן די בעלי־מלאכות: שניידערס, שוסטערס, בלעכערס, היטלמאכערס, בעקערס וכדומה. אויך צווישן זיי ווי צווישן די מזרח־וואנט יידן זענען געווען אונטערשידן. געווען בעלי־מלאכות פראסטע וואס פלעגן פארטאג אפרעכטן תיקון חצות און זאגן תהילים און אויך „מעמדות" אויב זיי האבן געהאט פרייע צייט, ניט געווען צו שטארק פארנומען. געוויינטלעך פלעגן זיך אזוי נוהג זיין די אלטע, באשיידענע בעלי־מלאכות. די יינגערע און אפילו מיטליאריקע פלעגן יוצא זיין מיט דאווענען שחרית. אין שול און אויך אין גרויסן בית־המדרש איז געווען א באלעמער ארומגענומען מיט א האלץ פארענטשע און מיט הילצערנע טרעפ אויף ארויפצוגיין. אויפן באלעמער איז געשטאנען א שולחן אויף וועלכן מען פלעגט לייענען די תורה און ביי דער זייט פלעגט ליגן א קליין קישל אויף וועלכן דער שמש פלעגט געבן א קלאפ מיט דער האנט איינצושטילן און אנזאגן אז מען זאגט די שמונה־עשרה.

אין א ווינקל לעבן שולחן איז געשטאנען א טשערפענע כלי פול מיט זאמד. אהין פלעגט מען אריינווארפן די ערלות ווען עס איז געווען א ברית־מילה. אין דער מעריב זייט פון באלעמער איז געשטאנען אליהו'ס כיסא און אויך דעם שמש שטול. דער שטול אויפן באלעמער איז געווען דעם שמש שטאט, זיין זיץ ארט. אויפן הויף וואס האט אפגעטיילט די שול און דעם גרויסן בית־מדרש פלעגן די דאווענער מקדש זיין די לבנה.

אויך די חתונות, די חופה קדושין פלעגט מען מאכן אויף דעם הויף. און ווייל די לוויות צום בית־הקברות פלעגן דורך דעם הויף גיין, פלעגט מען זיך אפשטעלן מיטן מת א ווייל, ווארטן, ביז דער עולם וועט זיך פארזאמלען און דערנאך ממשיך זיין די לוויה. דער הויף איז געווען געפלאסטערט מיט קליינע שטיינער און איז געווען ריין און ניט פארמיסטיקט ווי די אנדערע קליינע געסלעך. אין מיט פון הויף איז געשטאנען א פאס פול מיט וואסער, וואס האט געדינט צו וואשן די הענט פון די מתפללים, און ווייל ביים נטילת־ידים האט מען גענוצט ווייניק וואסער, פלעגט דאס פאס תמיד זיין פול, ביז די ווייסע חברה פלעגן זיך אמאל צעווילדעווען און איבערקערן דאס פאס און אויסגיסן דאס וואסער: די קלויזן פלעגט מען רייניקן יעדן פרייטיק נאך מיטאג. דעמאלט פלעגט דער שמש פון דעם פאס אנגיסן וואסער אין א כלי מיט לעכלעך און אנשפריצן רינגען וואסער איבער דער בריק. די צייכנס פון נאסקייט

פלעגן נאך בלייבן ביז זונטיק אין דער פרי. נאכן וואשן די בריק און פארשפרייטן די שולחנות מיט טישטעכער און אריינשטעלן די ליכט אין די לייכטער און הענגלייכטער האבן די בתי־תפלה באקומען א ניי שבתדיק און יום־טוב׳דיק פנים. דאס אפפרישן דעם שטויב פון די בענק פלעגן טאן די בעלי־בתים וואס האבן באדארפט אויף זיי זיצן און דער וואס האט ניט געדענקט דאס צו טאן און אויך ניט אויפגעהויבן די פאלעס פון בגד ביים זעצן זיך אויף א באנק, פלעגט דער שטויב זיך צוקלעפן צו זיין בגד. דאס רוב דאוונער פלעגן פארקאטשען די פאלעס פון די בעקעשעס פארן זעצן זיך כדי ניט צו פארשטויבן זיי, אפילו ביי זיך אין דער היים, כל שכן אין די שולן.

דאס בויען די שול אין קאלוש האט אנגעהויבן דער גאון ר״י פון ליסע און פארענדיקט האט מען אין צייט וועו הרב ר׳ יוסף שווארץ ז״ל איז געזעסן אויפן כיסא רבנות. די שול איז געווען דער העכסטער בנין אין שטאט, געבויט פון שטיין, באפעסטיקט און שטארק. די ווענט אינעווייניק זענען געווען באצירט מיט מאלעריי — א לאם, א טויב, א בער, א טיגער, חוץ א פאר תפילות אומבאקאנטע וואס ניט יעדער האט געקענט זיי זאגן אויף אויסנווייניק, למשל: תפילת אבינו מלכנו, בריך שמיה, און אנדערע. די תפילות האט א טאלאנטפולער סופר אין קאלוש אנגעשריבן אויף די ווענט אין א שיינער שריפט. דער ארון הקודש אין די מלאכים זענען געווען באגילדט, די ארבעט פון א גרויסן קינסטלער. א גאר גרויס פרוכת האט געהאט די שול און אויף אים איז געווען אויסגעשטריקט מיט גאלדענע אותיות די ברכה „אשר קדש ידיד מבטן״ און ביים ראנד, די דאטע ווען די ארבעט איז פארענדיקט געווארן (שנת תקמ״ט 1789). דעם פרוכת פלעגט מען ארויסהענגען נאר ווען עס איז געווען א ברית־מילה. אויב א ברית־מילה איז געווען אין אן אנדער קלויז פלעגט דער שמש ברענגען דעם פרוכת צו יענער קלויז און אים אויפהענגען אויפן ארון הקודש, האבן די דאוונערס געוווסט אז היינט איז א ברית־מילה און זיי זענען פטור פון צו זאגן תחנון.

דער עמוד אין שול איז געשטאנען נידעריק, א דריטל פון אן אייל טיפער פון דער בריק, כדי מקיים צו זיין דעם „ממעמקים קראתיך ה׳״. און בכלל איז די שול געווען אריינגעבויט טיף אין דער ערד, אן אייל נידריקער פון דער דרויסנדיקער ערד־פלאך. אין דער זייט פון פארהויז איז געווען דער פאליש. אין פאליש פלעגן דאוונען אלטגעזעסענע בעל־

מלאכות, שניידערס, שוסטערס און אלערליי אנדערע האנטווערקער. ווער עס האט באדארפט א גאר פרי מנין פלעגט צוגיין אין פאליש דאוונען. זומערצייט פלעגן דארט דאוונען אן ערך צען מנינים, איין מנין אריין און דער צווייטער ארויס. פארנאכט צו מנחה מעריב פלעגט מען אויך דאוונען אין פארהויז. אז דאס דאוונען אין שול און אין פאליש האט זיך פארענדיקט פלעגן זיך דארט באווייזן די פארשפעטיקטע מתפללים. נאכדעם ווען אלע האבן פארענדיקט דאס דאוונען, פלעגט דער שמש פארשליסן דעם גרויסן טויער און די שול איז איבערגעגעבן געווארן צום רשות פון די „מתים". זיי פלעגן קומען יעדע נאכט מתפלל זיין און פארבלייבן ביז קאיאר, ביז דער שמש איז געקומען און געטאן א שטארקן קלאפ אין דרויסנדיקן טויער, האבן די מתים געוווסט אז עס איז צייט צו פארלאזן די שול און זי איבערגעבן צוריק צום לעבן.

ווי אין אלע יידישע קהילות איז די שול געווען באשטימט נאר צו דאוונען שחרית און מעריב, שבת נאכמיטאג צו זאגן תהילים. דערקעגן איז דאס גרויסע בית־המדרש וואס איז געשטאנען אנטקעגן שול יא געווען גענוצט צו לערנען און צו דאוונען. דאס בית־המדרש האט מען גערופן דאס גרויסע ווייל ניט ווייט פון דעם בית־מדרש איז אין דער זעלבער שכנהשאפט געווען א קליינע קלויז, א חסידיש שטיבל וואס מען האט עס גערופן דאס קליינע בית־מדרש׳ל. אין גרויסן בית־המדרש פלעגן דאוונען בעלי־בתים וואס זייערע עלטער זיידעס זענען נאך געווען פון די ערשטע „מתנגדים" וואס פלעגן דאוונען אין אשכנזישן נוסח און עס איז זיי געגאנגען אין לעבן ניט צו זאגןביים קדיש „ויצמח פורקניה" און נאך אזעלכע ענדערונגען וואס די חסידים האבן איינגעפירט. די מיינסטע פון די בעלי־בתים זענען געווען ענלאך צו די שול דאוונערס, פשוטע יידן, ניט קיין למדנים און אויך ניט קיין עמי־הארצים. אין דער וואכן פלעגן אין גרויסן בית־המדרש דאוונען מענטשן וואס א טייל פון זיי פלעגן שבת גיין דאוונען אין אן אנדער קלויז. אין גרויסן בית־המדרש פלעגט מען לערנען משניות. עס זענען געווען צוויי חברות, א גרעסערע און א קלענערע, די גרעסערע האט געלערנט ביים טיש אין צפון זייט, זייער מגיד איז געווען ר׳ בעריש ק. א בעל תורה, א תלמיד פון דעם דיין ר׳ בער. זיין אופן פון לערנען איז געווען: קורץ, בינדיק און קלאר. ער איז געווען א גוטער אויפקלערער און אויסטייטשער. מיט דער קלענערער חבורה, ביים טיש פון דרום זייט, האט געלערנט רבי קלמן

יוסף. אויך ער איז געווען א בן־תורה נאר אנגעשמעקט מיט חסידות. ער איז געווען א בעל־דיקדוק או געווען דער בעל קריאה. די מענטשן פון די צוויי חברות פלעגן דאווענען מיטן מנין און די געניטערע פלעגן אין די וואכנדיקע טעג דאווענען פארן עמוד, יעדער האט געהאט זיין באשטימטן טאג. ר׳ בעריש פלעגט זאגן שבת א שיעור איבער דער פרשה פון דער וואך, און כאטש ער פלעגט אנהויבן זיין שיעור 4 אזייגער פארטאג פלעגט תמיד קומען א גרויסער עולם הערן און הנאה האבן פון זיין תורה ווייל ער פלעגט זיך ניט באגרענעצן צו לערנען חומש און רש״י, נייערט צו געבן חידושים פון בעל העקידה און אנדערע ספרים און אפילו א קלוג ווערטל פון דובנער מגיד. מיט דעם פלעגט ער פארכאפן די הערצער פון די פשוטע יידן וואס האבן די ספרים ניט געקענט לייענען.

ר׳ קלמן יוסף, דער מגיד פון דער קליינער חברותה, איז געווען א רעכטפארטיקער מענטש, אבער ער האט כסדר געפירט די דין תורות מיט זיינע שכנים, תמיד געפארשט די תשובות פון די ראשונים, למשל: שאלות ותשובות תש״ץ, רדב״ז ורשב״א, ניט צוליב לערענען לשמה נאר כדי צו וויסן ווי אזוי גובר צו זיין דעם קעגנער, מיטן ריכטיקן דין. אבער בכלל איז ער געווען לויט זיין פירונג א וואונדערלעכער מענטש. זיין קראם, א מין „כל־בו״ איז ניט געווען אין צענטער פון שטאט און דאך תמיד געווען פול מיט קונים, ווייל ער און זיינע משרתים פלעגן ערלעך באדינען די קונים און די סחורות פארקויפן בזול. ער איז ניט געווען קיין עושר, נאר געהאט פרנסה בהרחבה און תמיד גענוג צייט פאר לערנען.

יעדן טאג נאכן פארענדיקן דאס דאווענען שחרית אז די דאוונערס פלעגן גיין א היים, איז דאס גרויסע בית־המדרש איבערגענומען געווארן פון די בית־המדרש בחורים און געבליבן אין זייער רשות א גאנצן טאג ביז מנחה־מעריב. ווינטער צייט, אפילו ביז דער ערשטער אשמורה (אכט אזייגער). אין בית־המדרש זענען געשטאנען דורך דער גאנצער לענג פון צפון און דרום צוויי שורות צו דריי טישן. ביינאכט פלעגן נאכט־לאמפן — אויף יעדן טיש א לאמפ, וואס איז אראפגעהאנגען פון סופיט אויף אן אייזערנעם דראט, העל באלויכטן די טישן. פון ביידע זייטן פון די טישן פלעגן זיצן צו פינף אדער זעקס בחורים. ביי די טישן פון דער מזרח זייט פלעגן זיצן די עלטערע בחורים וואס האבן שוין געלערנט א פאר יאר, לעבן זיי, א ביסל נידעריקער, זענען געזעסן די בחורים וואס זענען געקומען נאך זיי און ביי דער מעריב־וואנט די נייע געקומעמע, די קליינע בחורים.

די קליינע בחורים פלעגן באדינען די גרויסע, געווען די שיק־יינגלער. זיי האבן דאס גערן געטאן ווייל זיי זענען געווען פון זיי אפהענגיק, געמוזט צו זיי אנקומען. ווען א מאמר איז געווען א שווערער און זיי האבן אים ניט פארשטאנען, פלעגן די עלטערע ארויסהעלפן מיט אויפקלערן. און אויך דערפאר ווייל זיי פלעגן באקומען א מין געצאלט פארן שליחות, מען פלעגט זיי געבן א חלק. עס פלעגט אויך טרעפן אז א בחור פלעגט זיך אליין א ביסל העלפן. ער פלעגט אויפן וועג צוריק ארייגבייסן אדער אראפנעמען פון דעם געקויפטן און דערנאך די „גנבה״ פארלייקענען. ביי די טישן זענען די בחורים געזעסן אין פארלער, יעדעס פארל האט באזונדער געהאט א גמרא און מען האט געלערנט אויפן קול. דאס לערנען הויך איז ניט געווען זינגענדיק ווי אין ווילנער ישיבות. עס איז געווען מאנאטאן אבער עס האט אונטערגעשטראכן די כוונה פון אינהאלט, עס האט געווארעמט דאס הארץ און צוגעגעבן חשק דעם לערנער. חנוכה פלעגט אין בית־המדרש הערשן א הפקרות פון שפילן אין קארטן, ניט חלילה מיט אמתע קארטן, נאר געמאכטע אליין, מיט אויפגעשריבענע יידישע אותיות און מען האט נעמוזט אונטערקויפן דעם שמש אז ער זאל ניט „דערציילן פון חדר״.

אין יענער צייט ווען איך האב געלערנט אין בית־המדרש פלעגט מען אין די נעכט לערנען ביי ליכט, מען פלעגט די ליכט האלטן אין די הענט איבער די גמרות, פלעגט אפט טרעפן אז זיי פלעגן זיך צעטאפיען און פלעגן באחלב׳ן און פארפלעקן די בלעטער פון דער גמרא. מען האט אויך געהאט צרות מיטן שמש — ער פלעגט זיין קארג מיטן ארויסגעבן ליכט און די בחורים פלעגן זיך מיט אים אמפערן. אין יענער צייט איז מיין פעטער לייב גראב געווען גבאי, א באשיידענער בעל־הבית, א מקפיד אויף ריינקייט, האט ער איינגעפירט א נייעם מנהג — ער האט פארביטן די ליכט צו די נאפט־לאמפן.

אין בית־המדרש פלעגן אויך ארייינקומען לייט, ליידיק גייערס וואס פלעגן זיצן טעג און נעכט אונטערן אויוון — א קצב, אדער א בעל עגלה וואס איז געווען א לא־יוצלח, פלעגט אויף דער עלטער ווערן א בית־מדרש זיצער. אזא איינער פלעגט זיך אנטאן די אלטע שבתדיקע קאפאטע און טאג און נאכט איבערליגן אין בית־המדרש. ווינטערצייט פלעגט ער בכלל ניט פארלאזן דאס בית־המדרש. ער האט שוין געהאט א שטענדיקן פלאץ אויף דער באנק אונטערן אויוון, בשעת דעם דאווענען צו זיצן, און

דערנאך צו ליגן או צו שלאפן. אויך יונגע לייט ארעמע, וואס פלעגן גיין איבער די הייזער, אדער געוועזן העלפערס צו בעלי־עגלות פלעגן קומען זיצן אונטערן אויוון און אוועקשטופן די פיס פון די אלטע לייט, די שטענדיקע זיצערס. פעלגט טאקע צווישן זיי אויסברעכן קריגערייען. אין די קאלטע ווינטער־טעג פלעגן מארקזיצערינס, גרינצייג־פארקויפערינס, קומען אין בית־המדרש כדי אנצופילן די פייערטעפ, וואס האבן זיך אויסגעלאשן, מיט פרישע ברענענדיקע קוילן.

אין יענע יארן איז געווען דער מנהג אז אן אנגעזעענער בעל־הבית פלעגט קויפן א שטאט אין א קלויז ניט נאר פאר זיך, נייערט אויך פאר דער „פלונית׳טע", פארן ווייב, אין עזרת־נשים. דארט זענען געשטאנען שטענדערס, א יעדע פרוי האט געהאט א שטענדער, אין דער וואכן פלעגט די עזרת־נשים זיין פארמאכט, נאר אין טעג פון קריאת התורה, צו שחרית, פלעגט מען אויפמאכן צוליב די אלטע פרומע ווייבער וואס פלעגן קומען דאווגען און קוקן דורך די קוקערלעך ווען מען פלעגט עפענען דעם ארון־הקודש ארויסצונעמען די ספר־תורה, צו לייענען און קוקן צו דער הגבה ווען מען פלעגט פארענדיקן דאס לייענען. א פאר טעג פאר שבועות ווען מען פלעגט קאלכן דעם בית־המדרש (דאס פלעגט מען טאן איין מאל אין יאר), פלעגט מען כדי צו פארהיטן ביטול תורה אויפמאכן די עזרת־נשים און די עלטערע בחורים פלעגן דארט לערענען. אויך די מלמדים וואס זייערע חדרים זענען געווען אין שכנות צום בית־המדרש פלעגן פאר פסח, ווען מען פלעגט שייערן די שטיבער און כשרן די כלים נהנה זיין פון עזרת־נשים, דעמאלט פלעגט די עזרת־נשים ווערן א דרדקי חדר און קליינוואַרג האט דארט געקנעלט. די ענדערונג איז געווען א גוטער תענוג, אין עזרת־נשים איז געווען גראמער ווי אין די חדרים. איז די לופט געווען אסאך ריינער און בעסער, און די טרעפ זענען געווען א גאר גרויסער געווינס, אויף זיי האבן די קינדער געשפרונגען ארויף און אראפ, און געהאט די אמתע פרייד. און צו נאך א צוועק האט נעדיינט די עזרת־נשים, דער בית־דין האט דארט געגעבן חליצה, א געשעעניש וואס איז זעלטן פארגעקומען. עס זענען ארויפגעקומען דער רב מיט די דיינים, די שמשים פון דער חברה־קדישא און צוויי חשובע בעלי־בתים, תלמידי חכמים, די יבמה (די אלמנה פון פארשטארבענעם ברודער) און דער חליצה געבער. די עזרת־נשים איז שוין פול מיט מענטשן צוקוקערס, א שמש פון דער חברה־קדישא האט אריינגעבראכט דאס טהרה־ברעט, עם אוועקגעשטעלט

משופע׳דיק ביים ענד פון צפון מעריב וואנט. מען האט אפגעוואשן דעם רעכטן פוס פון חליצה געבער, דער רב האט ארויסגענומען פון דער קעשענע פון זיין בעקעשע דעם שוך (וואס האט געהערט צום בית־דין און איז געלעגן אין בית־דין שטוב) און דער חליצה־געבער האט אנגעטאן דעם שוך, זיך דורכשפאצירט אין פראנט פון בית־דין. דער רב האט געפרעגט פראגעס וואס ער האט ארויסגעליינט פון חליצה ספר, די חליצהניקעס האבן געענטפערט, דערנאך האט די יבמה אויסגעטאן דעם שוך פון פוס פון חליצה געבער און אים א ווארף געטאן צו דער ערד און אויסגעשריגן: „אזוי טוט מען צום מענטש וואס וויל ניט מיבם זיין זיין ברודער" און דער בית־דין מיטן גאנצן עולם האבן אויסגערופן דריי מאל אויפן קול: „בית חלוץ הנעל" און די פרוי און דער חליצה־געבער האבן שנעל פארלאזט די עזרת־נשים און געלאפן אין מקוה זיך טובלען. עס איז געווען אנגענומען ביים פאלק, אויב די אלמנה וועט זיך טובלען פארן חליצה־געבער, וועט זי גיכער טרעפן איר זיווג.

חוץ דעם גרויסן בית־המדרש איז אויך געווען דאס קליינע בית־המדרשל. די קלויז איז געווען א הילצערנע, אן אלטע. איין העלפט איז געווען די דירה און דער חדר פון א דרדקי מלמד. פון פארהויז איז געווען דער ארייגאנג צוביידע.

אין דער קלויז האבן געדאוונט די ערשטע חסידים פון נאדווערנער מגיד — מהרצ"ה, פון זשידעטשעוו, און מהר"ם פון קאסעוו און אנדערע. און כאטש אין דעם קליינעם בית־המדרש׳ל האבן געדאוונט חסידים פון פארשידענע רביים, איז צווישן זיי געווען אן אחדות און א ברידערלעכע ליבשאפט. פון דעם שטיבל זענען ארויס גדולי ישראל וואס זענען געווארן רביים און געפירט די צדיקשאפט אין זייערע אייגענע קליינע דירות, און די צענדליקער חסידים זייערע האבן גרויס הנאה געהאט פון דאס פראווען די טישן און זאגן די צדיקישע תורות און די שבתים און ימים־טובים. אז א גוטער ייד פלעגט קומען אין שטאט פלעגט ער דאוונען אין קליינעם בית־המדרש׳ל. דארט איז געווען דער צענטער פון דעם אפיציעלן חסידות אין קאלוש. ווען א טייל פון אירע דאוונער, אירע בעלי־בתים, זענען שפעטער רייך געווארן האבן זיי איבערגעבויט די קלויז, זי איז שוין געווען א גרויסער געמויערטער בנין, מיט א בלעכענעם דאך, קיין חדר איז שוין מער ניט געווען, אבער מען האט די קלויז נאך אלץ גערופן: דאס קליינע בית־המדרש׳ל.

עס זענען אויך געווען פיר אנדערע קלויזן וואס כאטש די מיינסטע מתפללים זענען ניט געווען קיין אויסגערופענע חסידים, האט מען אין די קלויזן יא געדאוונט אין ספרדישן נוסח. נאענט צום גרויסן בית־המדרש איז געשטאנען די אלטע קלויז וואס מען האט זי אויסגעבויט נאך רבי איציקלס פטירה. אז די קלויז איז פארדארבן געווארן האבן די חסידים אויפגעבויט לעבן איר א נייע קלויז. פון אנפאנג האבן דארט געדאוונט די מסלתה ושמנה — דאס שענסטע און בעסטע פון די לאקאלע חסידים, די אלטע אנהענגער פון רבין. אבער די אלטע חסיד'ים זענען צו ביסלעך געשטארבן, און מיט זיי, זייערע מעשים, איז, אז עס איז אויפגעקומען א נייער דור וואס האט שוין דעם צדיק ניט געקענט, און קיין אנדערן זיך ניט געמאכט און צווישן זיי האבן זיך געפונען סיי אויפגעקלערטע, סיי לצנים, וואס האבן גרינגגעשעצט דאס דאווגען, האט זייער אויפפירן געבראכט דערצו אז עס האבן זיך צוזאמענגענומען צענדליקער דאוונער און צווישן זיי חסידים און תלמידי חכמים און האבן פארלאזט די קלויז.

נאך א קלויז, א דריטע איז געווען אין קאלוש, מען האט זי גערופן די „סטרעטינער קלויז", דארט האבן געדאוונט חסידים פון סטרעטינער רבי, ר' אברהם זצ"ל, וואס איז געווען איינער פון די גרויסע צדיקים אין זיין דור. די סטרעטינער חסידים האבן זיך אפגעטיילט פון די איבריקע און געמאכט פאר זיך א שטיבל (די סטרעטינער קלויז). אין דער קלויז איז געווען דערווארטזאגער ר' אייזיק רויט, וואס איז שפעטער געווען דיין און מורה צדק. ר' אייזיק איז געווען א קאמבינאציע פון לומדות און חסידות, כאטש ער איז געווען א פארברענטער חסיד האט דאס חסידות אים ניט פארבלענדט די אויגן. ניט איינמאל האט דער למדן אין אים גובר געווען דעם חסיד. די שטאט האט אים זייער ליב געהאט און פון ליבשאפט אים גערופן — ר' אייזיקל. ער האט געלעבט אין דחקות און זיין ווייב שפרה, די טאכטער פון אן אנגעזעענעם בעל הבית, פלעגט אים צוהעלפן צו דער פרנסה מיט פארקויפן הייוון. ר' אייזיק האט געהאט צוויי זין תלמידי חכמים, דער בכור ר' אלקנה האט שפעטער פארנומען דעם טאטנס ארט און געווען דיין אין קאלוש. דער יינגערער זון וואס איז גע־ווען א גרויסער תלמיד חכם און א שארפער מוח איז געווען א קראנקער.

וואכערניקערס און תבואה סוחרים

די פרנסות אין דער שטאט קאלוש זענען געווען פארשידן. א טייל

בעלי־בתים די אין א בעסערן פינאנציעלן מצב, פלעגן לייען געלט אויף פראצענט צו די גוים. אזא פראצענטניק פלעגט געוויינטלעך האבן זיין „דארף", די גוים וואס פלעגן ביי אים לייען, פלעגן אין אים גלויבן און ער אין זיי. די פראצענטניקעס פלעגן ניט משיג גבול זיין. עס פלעגט יא טרעפן אז אמאל האט א דארף געהאט מערער מלווים, ווייל דאס דארף האט געהאט א גרעסערע באפעלקערונג און איין פראצענטניק אליין איז ניט געווען בכוח אויסצופילן דעם גאנצן באדארף דערפאר האט אזא דארף געהאט מערערע פראצענטניקעס. א מלווה פלעגט ארויסגיין אין זיין דארף לפחות איין מאל אין דער וואך און זיך דארט פארזאמען א טאג אדער צוויי, באזוכן אלע זיינע בעלי חובות, איינמאנען דאס פראצענט, אדער צורעכענען עס צום קרן און נעמען א נייעם וועקסל. אויב דער בעל חוב פלעגט האבן תבואה צו פארקויפן פלעגט דער מלווה ביי אים נעמען תבואה אויפן חשבון פון חוב, און דער בעל חוב איז געווען צופרידן און געבליבן א ידיד.

אזא בעל חוב, אדער זיין ווייב, ווען איז געקומען אין שטאט, פלעגט איינשטיין ביי זיין ייד. ער פלעגט אים ברענגען א מתנה — א הון אדער א פאר אייער, און ביים יידן אין דער היים טרינקען א גלעזל בראנפן מיט א צובייס, אמאל אויך טועם זיין א מאכל אדער פון דער איבערגע־בליבענער שבתדיקער חלה. פארשטייט זיך אז דער ייד פלעגט דעם גוי ניט רעכענען פארן עסן, פלעגט מען אזוי זיך דערנענטערן און בלייבן אין געשעפטלעכן יחס פאר דורות. דער פראצענט וואס דער מלווה האט גערעכנט איז געווען א העכערער: אן ערך 20 פראצענט, אבער אזא פראצענט איז געווען נארמאל, קיין בענק זענען נאך דעמאלט ניט געווען, און אז דער פראצענטניק פלעגט באדארפן געלט, פלעגט ער אליין אויך צאלן איבער צען פראצענט. דערפאר האט דער פויער ניט געהאט פאריבל צו צאלן גרויסן פראצענט, פארקערט, ער האט דאס נאך געזען ווי גמילות חסד.

עס זיינען אויך געווען אין שטאט א פאר וואכערניקעס וואס פלעגן לייען נאר צו יידן, כאטש דער ייד פלעגט צאלן א קלענערן פראצענט פונעם גוי און אויך א מאל אנזעצן. אבער זעלטן איז א וואכערניק ארעם געווארן. געווען אויך קליינע פראצענטניקעס וואס פלעגן לייען צו יידן און נעמען נאך גרעסערן פראצענט ווי די גוים פלעגן צאלן. זייערע בעלי־חובות זענען געווען די יידישע ארעמקייט. למשל — א מלמד וואס

האט באדארפט חתונה מאכן א טאכטער, א בעל־עגלה וואס דאס פערד איז אים אוועקגעפאלן, א שניידער וואס האט געמוזט קויפן א ניי־מאשין. אין אזא פאל איז דער לייער געקומען צום פראצענטניק מיטן ווייב און אונטערגעשריבן א וועקסל, אדער געגעבן א משכון און דאס פראצענט געצאלט וואכיק. דער יידישער ארעמאן פלעגט ניט אנזעצן, סיידן אין עת־צרה אז ער איז געווארן קראנק אדער געשטארבן. און די קליינע פראצענטניקעס פלעגן מאכן אזעלכע גוטע געשעפטן ווי די גרויסע.

א חוץ געלטלייערס האט די שטאט געהאט פארשידענע סוחרים, שפייז געוועלבן, תבואה פארקויפערס, מעל פארקויפערס, זאלץ פארקויפערס, נאפט ליכט און דזשעגעכץ פארקויפערס. מיט יארן צוריק איז געווען איין שפייז־געוועלב, א מין כל־בו, און אלע אין שטאט האבן געקויפט אין דעם געוועלב, סיי יידן או סיי קריסטן. דאס געוועלב האט געהאלטן די רביצן חייה׳לה תאומים, די טאכטער פון הגאון ר׳ יעקב פון ליסע, וואס איז געווען רב אין קאלוש. שפעטער, נאך ביי איר לעבן האט איר טאכטער איבערגענומען דאס געוועלב. ווען חייה׳לה האט געפירט דאס געוועלב איז די שפע געווען א גרויסע, נאר אין דער צייט ווען די טאכטער האט געהאלטן דאס געוועלב האבן זיך שוין אויפגעמאכט נאך שפייז־געוועלבן, טאקע נאנט צום ערשטן געוועלב. די קאנקורענץ איז געווארן גרויס, און די שפע פון דער רביצינס געוועלב האט זיך געמינערט, די פרנסה איז געווארן שוואך און דאס געוועלב האט זיך פארמאכט.

תבואה־סוחרים אין קאלוש זיינען געווען פארשידענע. א טייל האבן ניט געהאט קיין געוועלבן, זיי פלעגן האלטן די תבואה אין די פראנטקע־לערס. לעבן קעלער פלעגט שטיין א קאסטן און אויף אים איז געשטאנען א וואג. אויף דער וואג פלעגט דער סוחר וועגן די פארקויפטע און געקויפטע תבואה. די מיינסטע קונים זענען געווען די געבערגס גוים. זיי פלעגן ניט קויפן. אויף דער וואג, נאר אויפן קארץ, ווייל זיי פלעגן זיך ניט אויסקענען אויפן געוויכט. אין די קעלערס פלעגט מען פארקויפן קוקורוזע מעל וואס מען פלעגט באציען פון רומעניע. א פאר קאלושער יידן, פלעגן שטענדיק זיצן אין רומעניע און איינקויפן דאס מעל, ניט נאר פאר קאלוש, נייערט אויך פאר אנדערע שטעט. אין די קעלערס פלעגט מען פארקויפן אויך גערשטן, קארן און גרויפן. דער פויער וואס אים איז אויסגעאנגען זיין אייגענע תבואה, פלעגט אריינקומען אין שטאט און קויפן אין די קעלערס.

געווען אויך תבואה־סוחרים וואס האבן ניט געהאלטן קיין קעלערס און ניט קיין שפייכלערס, נאר געקויפט ביים פריץ די פארזייטע תבואה און געווארט אויפן שניט, און נאכן שניט פארקויפט די תבואה דירעקט צו די מילנערס. איז דער שניט געווען א ניט געראטענער, פלעגט מען דערלייגן געלט. אלע יאר האט מען פארדינט. עס פלעגט זיך אויך טרעפן אז ווען ס'איז געווען א געראטענישט, פלעגט דער פריץ חרטה האבן אויפן פרייז און דער סוחר פלעגט מוזן צוצאלן, כדי זיך ניט איינצורייסן מיטן פריץ און קענען מיט אים ווייטער האנדלען. עס זענען אויך געווען מעל־פארקויפערס, מאנטשערס. דאס רוב פון זיי זענען געווען קליינע סוחרים. זיי פלעגן ניט האבן קיין געוועלבן נאר פארקויפן דאס מעל פון דער היים. אזעלכע קרעמערס פלעגן קויפן א פאר קארץ תבואה און פירן אין מיל אפמאלן און ברענגען אויף האנטוואגנס א היים. אין דער דירה ווו די משפחה פלעגט עסן און שלאפן, איז אין א ווינקל אוועקגעשטעלט געווארן א פאר זעק מעל, אויף א האקן האט געהאנגען די וואג מיטן געוויכט, און ווייבער פלעגן קומען דאנערשטיק קויפן מעל אויף חלה פאר שבת און אויף ברויט פאר דער וואך. אזעלכע מאנטשערס פלעגט מען דערקענען פון דערוווייטנס. זייערע בגדים, קאפעלושן, בערד און פאות, פלעגן כסדר זיין ווייס, פארמעליקט. אבער מיט דער צייט האבן אזעלכע מאנטשערס פארלוירן די פרנסה. מען האט אויפגעבויט אין נאענטן דארף א מאדערנע דאמף־מיל און שפעטער אין מיטן שטאט די צווייטע. די מילן פלעגן מאלן כלערליי סארט מעל, סוחרים האבן אויפגעמאכט שפייכלערס, מען האט פארקויפט מעל אין הורט און דער מעל מסחר איז אריבער פון דער ארעמקייט צו די רייכע סוחרים.

חוץ די געוועלבניקעס און הורטאווניקעס זענען אויך געווען קליינע קרעמערס וואס האבן זייער סחורה פארקויפט אין דרויסן. אין רינג איז כמעט לעבן יעדן געוועלב געשטאנען א טישל און אויף אים א שאפקע מיט טירן, א מין גאלאנטעריע־געוועלב אין מיניאטור, סחורות צו פאר־קויפן צו די פויערים: קעשענע־מעסערלעך, קנעפ, שיך־בענדלעך, רימענס, סטענגעס, פייפלעך, און אנדערע ביליקע ארטיקלען. מען פלעגט אויך פארקויפן לעדער, שיך און סאנדאלן. די פארקויפערס זענען געווען ווייבער וואס פלעגן העלפן דעם מאן צו דער פרנסה. יעדן פארנאכט פלעגט דער מאן ארויסקומען און ארייַנטראגן די שאפקע מיטן טיש צום שכן אין געוועלב, און צו מארגנס ווידער קומען ארויסצונעמען. געווען

אויף שאפעס וואס זענען געווען צוגענאנגלט צו די ווענט, און געקאוועט מיט אייזערנע רייפן און פארשלאסן מיט א שלאס, אז א גנב זאל ניט קענען אריינברעכן.

פון די אייזן־געוועלבן איז כדאי צו דערמאנען איין קרעמער וואס האט פארקויפט אלט־אייזן: צעבראכענע, פארזשאווערטע כלים, אלטע ריגלען, קרומע טשוועקעס, גענוצטע פאטקעוועס און אנדערע זאכן. ער פלעגט אויך זיין א מומחה צו פאריכטן אלטע כלים. האט עמעצער פארלוירן א פאטקעווע פון שטיוול פלעגט ער אריינגיין צו דעם אייזן־קרעמער, אויסטאן דעם שטיוול און דער קרעמער פלעגט שוין אויסזוכן די ריכטיקע פאטקעווע און טשוועקעס און צושלאגן.

געווען אויך יידן וואס פלעגן פארקויפן קאלך. אזא קאלך־קרעמער פלעגט טאקע האבן דעם מסחר ביי זיך אין דער היים. אין פארהויז אין א ווינקל פלעגט ליגן דער הויפן קאלך און יידן פון גאס פלעגן קומען און קויפן. דאס איז ניט געווען א שלעכטע פרנסה, ווייל קאלוש פלעגט נוצן א סך קאלך. חוץ דעם וואס עס זענען געווען זייער אפט שרפות און מען האט געמוזט ווידער אויפבויען די הייזער, פלעגט מען אויך נוצן דעם קאלך צו ווייסן די ווענט פון די שטיבער און די קיכן יעדן שבת און יעדן פסח.

איין משפחה איז געווען וואס האט זיך פארנומען מיט א ספעציעל פאך, געווען דרוקערס. זיי פלעגן מיט פארב אויף ווייסן לייוונט אפדרוקן צייכענונגען, מען פלעגט דאס מיט פאדעם אויסשטיקן און האבן בילדער. מען פלעגט זיי רופן „שמאטעלאטניקעס", ווייל זיי פלעגן זאמלען שמאטעס, אפגעטראגענע קליידער. זיי פלעגן ארומגיין אין די הייף און שרייען: „אלטע שמאטעס פאר נייע כלים!" אויסבייטן ערדענע טעפ און טעלער פאר אלטע קליידער. די שמאטעס דערנאך סארטירן און בינדן אין פעק. רייך זענען זיי דערפון ניט געווארן, אבער בצימצומדיקע פרנסה האבן זיי יא געהאט.

בעלי מלאכות אין קאלוש זענען געווען: שניידערס, שוסטערס, רימערס, סטאליערס. ניט פיל שניידערס זענען געווען, בלויז א פאר מענער־שניידערס און א צוויי פרויען שניידערס. א טייל שניידערס פלעגן נייען נאר פאר יידן און א טייל נאר פאר גויים, באזונדערס פאר די דייטשע פויערים וואס פלעגן ווינען אין דער סביבה פון שטאט. א טייל פלעגן אויך נייען פאר די פריצים, פאר באאמטע און די שטאט

אנגעשטעלטע. פאר זיי פלעגן זיי נייען לויט דער נייער מאדע. די פרויען שניידערס פלעגן נייען לויט דער פאריזער מאדע. אמאל האבן די שניידערס אין קאלוש אפילו ניט געהאט קיין ניי־מאשין. ערשט יארן שפעטער האט זיך באזעצט אין שטאט א שניידער מיט א ניי־מאשין, זענען די קאלושער שניידערס געלאפן קוקן אויף איר ווי אויף א חידוש. און דערנאך נאכגעטאן און אויך געקויפט ניי־מאשינען.

אין שטאט האבן כמעט אלע שניידערס געהאט צונעמען. געווען א שניידער וואס מען האט אים גערופן „קעלבל". ער איז דווקא געווען אן ערלעכער בעל־מלאכה און א פרומער ייד, געווען א חסיד און געדאוונט אין קליינעם בית־המדרש׳ל. עס איז געווען נאך א צווייטער פרויען שניידער מיטן נאמען אלטער, ער איז אויך געווען א חסיד, אויך געדאוונט אין קליינעם בית־המדרש׳ל, אבער ער איז שוין ניט געווען אזוי ערלעך און אפגעהיט ווי דער שניידער קעלבל. די ווייבער פלעגן זיך קלאגן אויף אים אז ער נעמט פון יתור און האלט ניט דאס ווארט (דעם צוזאג), אבער ווייל ער האט געניייט לויט דער גאר נייסטער מאדע און געקענט די מלאכה, האט ער געהאט הצלחה. אז א בעל־הבית האט חתונה געמאכט פלעגט ער אריינרופן אלטערן מיט זיינע געזעלנס אין שטוב, זיי פלעגן דארט ארבעטן א פאר טעג און אויפנייען דער כלה׳ס אויסשטייער.

עס זענען אויך געווען דריי משפחות רימערס, דריי ברידער. זיי האבן געהאט אייגענע הייזער, געווען ערלעכע בעלי־מלאכות, פעיקע ארבעטער, גוט פארדינט און האבן הנאה געהאט פון דער מלאכה. שבת או יום־טוב געדאוונט אין בית־המדרש׳ל און געווען פאררעכנט פאר חסידים. דער עלצטער ברודער, ר׳ דוד, א ייד מיט א לאנגער ווייסער בארד, מיט גרויסע ברעמען איבער די אויגן, פלעגט משמש זיין דעם צדיק. שבת ביים פראווען דעם טיש פלעגט ער דערלאנגען דאס עסן, איז דער רבי געגאנגען אין שוויץ פלעגט דוד אים צוטראגן דאס שעפל מיטן קאלטן וואסער, איז דער צדיק געווען אין מקווה, פלעגט ר׳ דוד שטיין ביים אריינגאנג און קיינעם ניט אריינלאזן אין מקווה, ביז דער צדיק איז פארטיק געווארן מיטן טובלען. ר׳ דוד׳ס באדינען דעם צדיק איז ניט געווען צו באקומען געצאלט, נייערט פון ליבשאפט און געטריישאפט צום רבין.

אין יענע יארן זענען אין קאלוש געווען פיר יידישע „רופאים", מען פלעגט זיי רופן פעלדשערס. די פעלדשערס זענען אייגנטלעך געווען פריזירערס דאס שערן האר איז געווען זייער הויפט־מלאכה, דאס היילן

קראנקע, א זייטיקע ארבעט. די ארבעט איז באשטאנען פון: שלאגן צום אדער, רייסן ציין ביי די גוישע פאציענטן, ביי די יידישע, שטעלן באנקעס, צאפן בלוט מיט דער הילף פון פיאווקעס און מאכן קאנעס. כאטש אין שטאט זענען געווען א פאר דיפלאמירטע דאקטוירים, זענען זיי ניט געווען קיין גרויסע מעדיצינישע אויטאריטעטן, און דאס פאלק האט פארגעצויגן די פעלדשערס. צווישן די פעלדשערס איז געווען א פעלדשער מיטן נאמען וועלוול. ער איז אין די יונגע יארן געווען א זעלנער און געארבעט אין א מיליטער־שפיטאל און דארט געווארן באהאוונט א ביסל מיט מעדיצין. אין קאלוש האט מען אים געהאלטן פאר א גאר גרויסן רופא און ער האט מצליח געווען. זיין ראזיר־שטוב איז תמיד געווען פול מיט מענטשן, וואס זענען זיך געקומען שערן אדער היילן. אין דער צירולניע אויף דער וואנט האט געהאנגען א גרויסער שפיגל (איינער אזא מין אין שטאט), אויך א פאר גלעזערנע שאפקעס אנגעשטעלט מיט פלעשלעך קאלירטע רפואות און אין פענצטער — גרויסע בוטלען מיט וואסער, פיאווקעס און אנדערע שרצים זענען דארט געשווימען. וועלוול איז געווען זייער באליבט אין שטאט, בפרט ביי די ווייבער. אפילו ווען מען האט גערופן צו א קראנקען א דיפלאמירטן דאקטער, האט מען וועלוולען אויך צוגלייך מיטגערופן. אז דער דאקטאר האט אויפגעשריבן א רעצעפט, איז איידער מען איז געגאנגען אין אפטייק קויפן דעם רעצעפט, פלעגט מען זיך עצהנען מיט וועלוולען. ער האט א קוק געטאן אויפן רעצעפט און אז ער האט געזאגט — יא, האט מען געקויפט, האט ער געזאגט — ניין, פלעגט מען ניט קויפן, נאר גענוצט אנדערע רפואות.

וועלוול איז געווען א ייד א פלאפלער, געהאט הומאר און א לייכט געמיט. אז ער פלעגט קומען צו א קראנקען פלעגט ער דערציילן וויצן, מעשיות און איבערלעבענישן וואס ער האט געהאט זייענדיק א זעלנער ביים מיליטער, און אזוי פריילעך מאכן דעם קראנקען און די שטוב־מענטשן. דאס איז אויך געווען איינע פון זיינע גרויסע מעלות.

ביז צום יאר 1875 ווען מען האט פארענדיקט די אייזנבאן ליניע פון סטאניסלאוו קיין סטרי וואס איז דורכגעפארן דורך קאלוש, זענען קאלושער איינוווינער זעלטן געפארן מיט די באן. אין שטאט זענען געווען צוויי בעל־עגלות וואס האבן געהאט בוידן מיט פערד. יעדע בויד האט געהאט זיץ־פלאץ פאר צען ביז צוועלף פאסאזשירן. מוצאי שבת פלעגן די בוידן ארויספארן מיט קרעמערס קיין סטאניסלאוו, איינצוקויפן סחורות

פאר זייערע געווּעלבן. סטאַניסלאַוו איז געווען דער האַנדלס צענטער און געהאַט גרויסע הורט־מאַגאַזינען. די הכנות צום פאַרן פלעגן זיך אנהויבן תיכף נאָך הבדלה. דער ערשטער פּאַסאַזשיר אַז ער איז געווען אַ פלינקער, האָט ער פאַרכאַפּט דעם זיץ־פּלאַץ אויף דער קעלניע, און פלעגט וואַרטן ביז איבעריקע זענען זיך צוזאַמענגעקומען, אַרויספאַרן פלעגט מען אַרום מיטנאַכט און אָנגעקומען קיין סטאַניסלאַוו פאַרטאָג. די צווּיי בוידן פלעגן זיך אָפּשטעלן אויפן פּלאַץ פון דער קאַלושער אכסניה, דער עולם איז אַריין אין דער אכסניה שנעל אָפּגעדאַווענט שחרית און עפּעס אָפּגעגעסן און אַוועק אין שטאָט אַריין יעדער צו זיינע געשעפטן. פאַרנאַכט, נאָך פאַרענדיקן דאָס איינקויפן האָט מען זיך ווידער פאַרזאַמלט ביי דער אכסניה, אויפגעלאָדן די פּעק און זיך געאיילט פאַרן אַ היים, אַז מ׳איז אַרויסגעפאָרן אין צייט, איז מען אָנגעקומען קיין קאַלוש צוועלף אַזייגער אָדער אַ שעה נאָך חצות. האָט מען פאַרזאַמט דאָס אַרויספאָרן ווייל עס האָט זיך צעבראָכן אַן אַקס, אָדער אַראָפּ אַ רעדל, אָדער דאָס וועטער איז סתם געווען שלעכט, פלעגט מען איבעררייסן די נסיעה אַז איבער־נעכטיקן אין בעדנאַראָווער איינפאַרהויז. מען האָט אויפן צעשפּרייטן שטרוי איבער דער בריק געכאַפּט אַ דרימל און אין דער פרי ממשיך געווען דאָס פאָרן אַ היים. אַזעלכע נסיעות קיין סטאַניסלאַוו פלעגן פאָרקומען צווּיי צו דריי מאָל אין דער וואָך און זענען תמיד געווען פול מיט פּאַסאַזשירן. די בעל־עגלות פון די בוידן פלעגט מען רופן מיט צונעמען: צווּיי פון זיי פלעגט מען רופן „אוטשיקעס" און די אַנדערע צווּיי „בענקאַרטס".

עס זענען אויך געווען אַנדערע בעל־עגלות וואָס זייערע דראָשקעס זענען געווען געשפּאַנט מיט איין פערד. די בעל־עגלות זענען אויך געווען צוגלייך טרעגערס. זיי זענען געווען אָרעמער פון די בעל־עגלות פון די בוידנס. מען האָט די אָרעמקייט דערקענט אין זייער אויסזען, אין די אָפּגעטראָגענע בגדים ווי אויך אין די דראָשקעס און אין די פערד. די דראָשקעס זענען געווען אַלטע און זייערע זייטן האַלב צעבראָכענע, די פערד דאַרע און אויסגעהונגערטע. די בעל־עגלות פלעגן שטיין אין מיטן מאַרק און וואַרטן אויף אַ פאַרדינסט, אָפּצופירן פּראַכט אָדער פאָרן מיט אַ פּאַסאַזשיר אין אַ נאָענטן דאָרף.

איינער פון דין בעל־עגלות איז געווען אַן אויסנאַם: ער האָט געהאַט אַ פיאַקער וואָס איז געווען ביז דער העלפט איבערגעצויגן מיט שטאָף און

געהאט א פארדעק וואס האט געשיצט קעגן דעגנס און זון. אויך די זייטן און די רעדער זענען געווען גאנצע און שטארקע. דאס פערד איז תמיד געווען א ווייס פערד און געצויגן מיט שטאלץ דעם פיאקער. דעם בעל־עגלות נאמען איז געווען משה, און ווייל זיין ווייב איז געווען א פריזערקע און זיינע צוויי זין זענען געווען צירולניקעס, פלעגט מען אים רופן משה צירולניק. פון די זין האט ער געהאט נחת, זיי זענען געווען איידעמס פון קעלבל דעם שניידער, דעם חסיד און עס איז זיי גוט געגאנגען. משה צירולניק איז ניט געווען ווי די פריער דערמאנטע בעל־עגלות: ער איז געווען אנדערש, אנדערש סיי מיט זיין אויסזען, סיי מיט זיין קליידן זיך און סיי מיט זיין פירן זיך. ער איז געווען א גרייז גרויער ייד אנגעטאן אין א לאנגער קאפאטע, א ריינער. אויך זיין פיאקער פלעגט ניט שטיין אין מארק — נאר אין שטאט אין זיין הויז. האט עמעצער געוואלט פארן מיט דעם פיאקער, פלעגט ער קומען צו משה׳ן א היים באשטעלן די נסיעה, אויסדינגען דעם פרייז פאר פארן הין און צוריק און באצאלן פון פארויס. און משה פלעגט האלטן ווארט, זיך שטעלן אין צייט צו דער נסיעה (ניט ווי די אנדערע בעל־עגלות). משה כאטש ער איז געווען אן אלטער מאן פלעגט ער זיך ניט שאנעווען. ער פלעגט טאן אליין די ארבעט ביים פיאקער און זיין אליין דער שמייסער. ביים פארן פלעגט ער אויסטאן די קאפאטע. זומער פלעגט ער זיצן אויף דער קעלניע אין הוילן העמד, דער טלית קטן פלעגט ארויסשטעקן און די ציצית נאכהענגען אין דער זייט. ווינטער פלעגט ער טראגן א שפענצער אבער דער לינקער ארבל פלעגט זיין אפן, צו קענען לייגן תפילין. משה׳ס פיאקער איז קיינמאל ניט געשטאנען ליידיק. תמיד איז ער געווען פארנומען. האט א פריץ געדארפט פארן קיין סטאניסלאוו און עס האט אים ניט געפאסט צו פארן מיט צוועלף יידן אין איין בויד, פלעגט ער דינגען משה׳ס פיאקער. א בעל־בית וואס פלעגט פארן וועגן א שידוך פאר א טאכטער אדער א זון, אדער שרייבן תנאים, אדער צו א חתונה איז א קיימא לן אז ער פלעגט פארן מיט משה צירולניקס פיאקער.

משה צירולניק פלעגט דערציילן מיט שטאלץ וועגן א צוזאג וואס עס האט אים געגעבן דער פרעמישליאנער צדיק רבי מאירל פון פרעמישליאן זצ״ל: „דער רב, רבי מנשה דער זון פון דיין רבין זצ״ל אז ער פלעגט פארן מקבל פנים זיין דעם צדיק, וויפיל מאל ער איז געפארן, איז ער געפארן אין מיין פיאקער, איך פלעג פירן יעדן טאג דעם צדיק זיך טובלען אין

טייך. דער רב מיטן צדיק פלעגן זיצן אינעווייניק אונטערן פארדעק און שמועסן און איך אויף דער קעלניע. איין מאל האט דער צדיק מיך געפרעגט — ווי אזוי עס גייט מיר אין דער פרנסה, ווען איך האב געענטפערט אז איך בין מטופל מיט קינדער און די פרנסה איז שווער, האט דער רבי מיך געבענשט און מיר געזאגט: 'איך באפעל דיר דרייַ זאכן: דיין פיאקער זאל תמיד זיין געשפאנט נאר מיט איין פערד, און דאס פערד זאל זיין א ווייס פערד, און אז דו וועסט טרעפן אין וועג אן ארעמאן גיין צו פוס, זאלסטו אים ארויפנעמען אויף דיין פיאקער אן געצאלט, וועט דיר גאט ב"ה דערהייבן דיין מזל, דו וועסט האבן נחת פון די קינדער און לאנג לעבן". דעם צדיק'ס צוזאג איז מקוים געווארן.

איבערזעצט פון העברעיש פון מ. ע.

די רבנים אין ק״ק קאלוש

צונויפגעשטעלט פון אליעזר אונגער

קאלוש האט זיך געגרויסט מיט אירע רבנים און מיט דער גזע רביים פון פרעמישליאן און נאדווערנע.

פון די רבנים אין די יארהונדערטער הט״ז־י״ז ווייסן מיר ניט, אבער פון דעם ערשטן רב וואס מיר ווייסן יא, — איז דער רב **בנימין ראפעפארט** זצ״ל, דער ברודער פון חיים כהן ראפעפארט, דער לעמבערגער רב, באקאנט אדאנק זיינע חיבורים און מיט באטייליקן זיך אין וויכוח קעגן די פראנקיסטן ימ״ש אין יאר תק״ק — (1759) מ׳גלויבט אויך אז ישראל הבעש״ט האט זיך באטייליקט אין דעם וויכוח.

רבי בנימין ראפערפארט איז געווען א מגיד מישרים אין קאלוש און דער מחבר פון ספר „גבולות בנימין״. ער איז נפטר געווארן אין יאר תקל״א (1771). אין דעם יאר האט אויסגעבראכן די גרויסע מגיפה אין קאלוש און פארשניטן פיל פון די קאלושער איינוווינער — ווייבער, מענער, און קינדער. צווישן די פארשניטענע אין דער מגיפה זענען אויך געווען צוויי פון די חשובסטע אין שטאט — דער רב ר׳ יוסף הכהן, דער פאטער פון דעם גאון, דעם בעל „קצות החושן״ און רבי שמעון.

אויך רבי בנימין ראפערפארט, דער מגיד, איז קראנק געווארן אין דער מגיפה און פאר דער פטירה האט ער געזאגט: — יוסף איז ניטא און שמעון איז ניטא און בנימין וועט מען נעמען? עלי היו כלנה (בראשית מב טו).

לויט מען האט דערציילט האט רבי בנימין זצ״ל מבטיח געווען אז מיט זיין טויט וועט זיך פארענדיקן די מגיפה. די אלטע לייט פון שטאט קאלוש וועלכע האבן געדענקט יענע צייט האבן באשטעטיקט — אז אזוי איז טאקע געווען. רבי הכהנ״ס נאמען איז געווען פארהייליקט ביי פיל פון די קאלושער יידן. פארן טויט האט דער מגיד אנגעזאגט אין זיין צוואה — אז מען זאל ניט איבערלאזן ארום זיין קבר קיין ד׳ אמות און אז מען זאל זיך נישט אויסשטרעקן מיט תפילות אויף זיין קבר. די חברה קדישא האט די צוואה געהאלטן ביז צום יאר תרל״א (1871).

זיין זון הגאון ר׳ אריה לייב הכהן ז״ל איז געווען א מחבר פון ספרים.

זיין ספר „קצות החושן״ א חיבור אויף שולחן ערוך און חושן משפט האט זיך אויסגעצייכנט מיט שארפקייט, גרויס וויסן און שטארקן פילפול. און אזוי אויך די אנדערע ספרים ווי: „אבני מלואים״ ושב שמעתת״. רבי יוסף האט אין קאלוש געלערנט ביי זיין פאטער און ביי אנדערע גרויסע תלמידי חכמים. דערנאך האט מען אים אויפגענומען פאר רב אין שטאט ראזשניטאוו (א קליין שטעטל נעבן קאלוש). און שפעטער פאר אב״ד אין שטאט סטרי און אין סטרי איז ער נפטר געווארן און געפונען זיין אייביקע רו. דער יינגערער ברודער פון בעל „קצות החושן״ איז געווען דער רב הגאון ר׳ אבא כהנא ז״ל פון סיגעט, דער מחבר פון „תרומת הכרי״, אויך ער ווי זיין עלטערער ברודער האט זיך אויסגעצייכנט מיט א שארפן מוח און גרויס וויסן אין ש״ס און אין פוסקים.

מיר גלויבן אז דער בעל „קצות החושן״, דער זיידע זיינער, איז נישט אויפגענומען געווארן פאר רב אין זיין היימשטאט קאלוש נאר אין קליינעם שטעטל ראזשניאטאוו, און ערשט דערנאך אין שטאט סטרי, ווייל אין יענער תקופה זענען אין קאלוש געווען פיל בעלי־בתים, גרויסע תלמידי חכמים — און „אין נביא בעירו״.

אין יענער צייט האט קאלוש אויפגענומען פאר אב״ד דעם גאון האדיר ר׳ יעקב לארבערבוים, דער מחבר פון „חות דעת״ און נאך פיל אנדערע ספרים.

ר׳ יעקב איז געבוירן געווארן אין זבאראוו אין יאר 1760 און נפטר געווארן אין יאר 1832. ער איז געווען פון די גרויסע רבנים און פוסקים אין פוילן אין 19־טן יארהונדערט. ער איז ניט נאר געווען א גרויסער בעל־תורה, נייערט אויך א גרויסער בעל־יחוס: — אן אוראייניקל פון גאון ר׳ צבי אשכנזי, בעל „החכם צבי״. ר׳ יעקב איז געבוירן געווארן שוין נאכן פאטערס טויט, וואס איז געווען רב אין זבאראוו, האט ער זיך אויפגעבאוועט ביי זיין קרוב הרב יוסף תאומים, רב אין בורשטין. נאך דער חתונה האט ר׳ יעקב זיך באזעצט אין סטאניסלאוו און זיך מפרנס געווען מיט פראדוצירן וויין און י״ש, אבער דאס רוב פון זיין צייט האט ער אפגעגעבן מיט לערנען תורה. ער איז געווען אן אריינגייער און א תלמיד פון הרב משולם איגרא וואס איז דעמאלט געווען אבד״ק טימעניץ, א פארשטאט פון סטאניסלאוו. הגאון רבי משולם איגרא איז געבוירן געוואן אין יאר 1753 אין ביטשאטש או נפטר געווארן אין יאר 1802 אין פרעשבורג. ער איז געווען א זון פון א רבנישער אלטער

מיוחס׳דיקער משפחה אין קאלאמיי און שוין ווי א קינד ארויסגעוויזן א גרויסן טאלאנט: ווען ר׳ איז אלט געווען 9 יאר האט ער שוין געדרשנט אין בראדע, אין דער קלויז פון די באקאנטע „בראדער חכמים״.

רבי משולמ׳ס צווייטע פרוי איז געווען די טאכטער פון הרב הגאון ר׳ יצחק הארוויץ רב אין אלטונא, האמבורג וואנדסבאך. ווען ער איז געווארן 17 יאר האט מען אים אויפגענומען פאר רב אין טיסמעניץ. — ער איז אין טיסמעניץ געווען 25 יאר מרא דאתרא. צו זיין ישיבה האבן געצויגן תלמידים פון גאנץ פוילן און אונגארן. פון די דערהויבענע תלמידים זיינע רעכנט מען: רבי מרדכי בענעט און ר׳ יעקב לארבערבוים.

זיין נאמען האט זיך צעקלונגען איבער גאנץ מזרח און צענטראל אייראפע. מען האט זיך צו אים געווענדן מיט שאלות פון הלכה און מיט אקטועלע בעיות. מיר נעמען אן אז דערפאר וואס ר׳איז געווען א מתנגד צו חסידות וואס האט זיך דעמאלט אזוי שטארק פארשפרייט אין די שטעט פון גאליציע, איז ער געווען געצוווּנגען צו פארלאזן טיסמעניץ און איז אויפגענומען געווארן צו זיין רב אין פרעשבורג, ווו ר׳איז געזעסן אויפן כיסא רבנות ביז צו דער פטירה.

אין דער צייט ווען ר׳ יעקב לארבערבוים האט געוווינט אין סטאניסלאוו פלעגט ער גיין קיין טיסמעניץ צו ר׳ משולם אייגער צו הערן זיינע תורות און אויך ארומצורעדן זיינע ספקות, וואס פלעגן אים באאומרואיקן. איינמאל זייענדיק דארט איז אנגעקומען צו רבי משולם א הארבע שאלה, וואס עס האט געשיקט פרעגן הגאון הרב טבלי פון ליסע. האט ר׳ משולם געגעבן ר׳ יעקב׳ן זיין תלמיד אז ער זאל מעיין זיין אין דער שאלה און שרייבן א תשובה. ר׳ יעקב האט דערפילט דעם רביס בקשה, זיך פאר׳טראכט אין דער שאלה און געענטפערט א תשובה כהלכה, און עס איבערגעגעבן דעם רבין משולם. דער רבי משולם האט דעם תלמיד׳ס ענטפער צוריק־געשיקט צו רב ר׳ טבלין קיין ליסע. די תשובה איז געווען געחתמעט „דער קליינער יעקב פון סטאניסלאוו״. ר׳ טבלי איז נישתומם געווארן פון דער תשובה וואס דער „קליינער יעקב״ האט געשריבן. ער האט זיין ריכטיקן נאמען נישט געקענט, נאר געוווּסט אז ער איז ר׳ משולמ׳ס תלמיד. אין דער זעלבער צייט האט ר׳ יעקב אויפגעשריבן זיין ספר „חות דעת״ אויף יורה דעה. ער איז דעמאלט געווען 18 יאר און ניט געוואגט אונטער־צושרייבן זיין נאמען. דאס ספר האט ארויסגערופן גרויס פאראינטערע־סירונג ביי אלע תלמידי חכמים איבער גאר די תפוצות און אין ישראל. דער

גאון ר׳ טבלי פון ליסע ניט וויסנדיק דעם נאמען פון מחבר איז אויך שטארק נתפעל געווארן פון דעם בארימטן ספר.

ווען ר׳ טבלי איז קראנק געווארן און געהאלטן ביים שטארבן, זיינען געקומען די פני פון דער קהילה און געבעטן אז ר׳ טבלי זאל זיי זאגן ווער עס איז ראוי איבערצונעמען זיין כיסא רבנות. האט ר׳ טבלי געזאגט: „נעמט איינעם פון די צוויי רבנים — אדער הרב יעקב פון סטאניסלאוו, וואס פערזענלעך האט ער אים ניט געקענט, נאר פון דער תשובה וואס ער האט באקומען פון הרב משולם, אדער דעם מחבר פון „חות דעת" וואס דער מחבר האט זיין נאמען נישט אונטערגעשריבן.

נאך ר׳ טבלי׳ס פטירה איז איינער פון די פני פון דער ליסער קהילה ארויסגעפארן אויפצוזוכן איינעם פון די אויבן־דערמאנטע רבנים — רבי יעקב לארבערבוים, אדער דעם „חות דעת". אז דער שליח איז געוויער געווארן אז רבי יעקב לארבערבוים איז דער מחבר פון „חות דעת" און איז אב"ד אין שטאט קאליש, איז ער גלייך געפארן קיין קאליש און ר׳ יעקב׳ן געגעבן דעם אופנעם־בריוו צו זיין רב אין ליסע. ר׳ יעקב דער „חות דעת" איז אריבערגעפארן קיין ליסע, אויפגעמאכט דארט א גרויסע ישיבה און עס האבן געלערנט אין דער ישיבה תלמידים וואס זיינען געקומען פון אלע עקן פוילן און גאליציע. דער „חות דעת" איז געזעסן אויפן ליסער כיסא רבנות א געאכפערטער.

נאך דעם וואס ר׳ יעקב לארבערבוים האט פארלאזט דאס קאלושער כיסא רבנות און איז געווארן רב אין ליסע איז קאלוש געווארן א חשובע שטאט אין גאליציע. די קהילה־לייט האבן ניט געוואלט אויפנעמען סתם אבי וועמען פאר רב אויפן ארט פון „חות דעת" האבן זיי אויפגענומען ר׳ וואלף מרדכי הלוי פאר ראש בית דין.

אזוי ווי אין יענע טעג האט זיך אנגעהויבן צו פארשפרייטן די רעפארם־באוועגונג אין די גרעסערע שטעט אין דייטשלאנד און האט אויך דערגרייכט קיין ליסע, האט רבי יעקב מורא געהאט אז איר השפעה זאל ניט קאליע מאכן זיינע אייניקלעך און די תלמידים וואס לערנען אין זיין ישיבה, האט ער מוותר געווען אויפן דערהויבענעם כבוד און גרויסן געהאלט און האט איבערגעלאזט דאס ליסער כיסא רבנות און זיך צוריקגעקערט קיין קאלוש. איצט ווי דער ליסער גאון וואס האט זיך קונה שם געווען איבער דער גאנצער לענג פון די תפוצות, האבן די קאלושער יידן צו אים זיך באצויגן א סך בעסער ווי דאס ערשטע מאל. אים אפגעגעבן

יוסף באַבד

* ה' שבט תרל"ה (11 יאנואר 1875) בלבוב —
וכעת ויא רב"ד בווינא.

Rabb. Josef Babad Wien,

חוטר כגזע גאונים, ובשנות העשרים לחייו החל לשמש בתור דיין בבית-דינם של רבני לבוב. בשנת

תר"ע נתמנה לרב אב"ד בקאלוש אשר בגליציה המזרחית, ובשנה האחרונה נבחר לראש בית דין בווינא.

בהתרועעו עם אחד מסופרי "השלח" התחיל לפרסם על ידו איזה מחקרים חשובים ב"השלח" בחתימת שמות בדוים (תוספאי, הבבלי, יהושע בן נון), ומהם יצויינו מאמריו: הרמב"ם בתור בעל הלכה, לדמותו הרוחנית של רש"י, הפלפול ומהותו, מבוא לפילוסופיא של משפט ישראל, המנהג במשפט ישראל. אח"כ פרסם ב"התור" שבירושלים מחקר ע"ד "החזרת עטרת המשפט העברי ליושנה" ובקרת על ספר המשפט העברי לגולאק.

גרויס כבוד און אנערקענונג. רבי יעקב האט מיטגעבראכט מיט זיך פיל געלט וואס ער האט אפגעשפארט פון דעם גרויסן געהאלט וואס ער האט באקומען אין ליסע. ער האט פון דעם געלט אויפגעבויט די שיל. ר' יעקב האט צום צווייטן מאל פארלאזט קאלוש צו ווערן אב"ד אין דער גרויסער קהילה פון סטרי. פאר אים איז אין סטרי געווען אב"ד ר' אנשל דער באוווסטער „ר' אנשל סטריער", דער תלמיד און ממלא מקום פון דעם גאון בעל „קצות החושן". עס זעט אויס, אז רבי יעקב האט ווידער געמוזט פארלאזן קאלוש צוליב א ייד א תקיף, זיינער א קעגנער. יענער ייד האט אים געמסרט אז ער האט ארויסגעגעבן זיינע ספרים אן דעם צענזארס הסכמה. נאך זיין פארלאזן קאלוש האבן קאלושער יידן געהאלטן פאר א חוב צו פאראייביקן זיין נאמען. זיי האבן אין שיל אויף דער מערב־וואנט (די שיל וואס מען האט געבויט פון זיין געלט) אויפגעשריבן: צום אייביקן אנדענק מיט כבוד פאר יעקב אונדזער רבי דעם בעל „חות דעת" און „נתיבות המשפט" און נאך אנדערע ספרים. רבי יעקב איז געווען רב אין סטרי נאך א פאר יאר. ער איז נפטר געווארן אין כ"ז אייר תקצ"ב (1832) און ליגט נעבן קבר פון דעם בעל „קצות החושן".

הרב ר' יוסף באב"ד זצ"ל

אין יאר 1910 האט קאלושער קהל אויפגענומען דעם רב ר' יוסף באב"ד פאר אב"ד אין קאלוש.

קאלושער יידן כאטש פיל פון זיי זיינען געווען חסידים — טשארטקע־ווער און באיאנער און אויך אנהענגער פון ר' יצחק'ל זצ"ל, זיינען אבער אויך געווען וועלטלעכע יידן, צוממיינסטנס ציוניסטן, מיטגלידער פון „המזרחי". איז געווען שווער צו געפינען א רב וואס זאל זיך ארייננפאסן און באפרידיקן די צוויי עקסטרעמע איינוווינער פון שטאט. דערפאר, ווען מען האט פארגעשלאגן אויפצונעמען פאר רב ר' יוסף באב"ד איז ער אויפגענומען געווארן איינשטימיק (מיט מערהייט פון די שטימען) ווייל ער האט געשטאמט פון א גזע פון גרויסע רבנים וואס האט זיך געצויגן דורך די דורות. ער אליין איז אויך געווען א גדול אין תורה און חכמה, און אן איידעלער מענטש מיט דערהויבענעם גייסט. דער רבי יוסף באב"ד איז געבוירן געווארן אין יאר 1875 אין גאלעגע אין מזרח־גאליציע. זיין פאטער הרב יעקב ראב"ד איז געווען א תלמיד חכם און באהאוונט אין תורה און דער איידעם פון הרב שמואל האלפערין וואס איז

געוועז דיין אין בית דין ביים הרב הגאון ר׳ יצחק שמעלקיס אב״ד אין לעמבערג דער מחבר פון „בית יצחק״. דער רב שמעלקיס איז געוועז פארערכנט צו די גרויסע בעלי תורה אין זיין דור — א פוסק אין תשובות און אין דין און משפט פון איסור און היתר לויטן נוסח און פילפול פון „בית יצחק״. איז ער געוועז דאס ליכט פאר טויזנטער לומדים אין לאנד.

דער רב ר׳ יוסף באב״ד האט געלערנט ביי זיין זיידע דער רב האלפערין און אויך געהערט תורה פון גאון ר׳ יצחק שמעלקיס. ער איז געוועז זיין תלמיד. דעם גאונ׳ס השפעה אויף ר׳ יוסף באב״ד איז געוועז קענטיק סיי אין דרך פון זיין תורה, סיי אין זיין אויסגעפארעמטער פערזענלעכקייט.

נאך זיין זיידנס פטירה איז ר׳ יוסף באב״ד געווארן דיין אין בית דין פון דעם גאון ר׳ שמעלקיס. אויף דעם כיסא רבנות אין לעמבערג איז ער געזעסן צוויי יאר.

הרב יוסף באב״ד איז געוואקסן מיט זיין קענטעניש אין ש״ס און פוסקים און געדאיעט מיט זיין ספעציפיש העברעאישן סטיל וואס איז געוועז קלאר און לייכט. עד איז געוועז א שפראכקענער און געהאט א וואנדערלעכן אופן פון איבערגעבן, ווי איינער פון די גרויסע שרייבערס. ער האט פארעפנטלעכט זיינע מאמרים אין די יארן 1906—1910 אין „השילוח״ דעם חשובסטן חודש־זשורנאל פון דער העברעאישער ליטע־ראטור וואס זיינע רעדאקטארן זיינען געווזן: אחד־העם (אשר גינזבורג) און ד״ר יוסף קלויזנער. ער האט געשריבן אונטער פסעוודאנימען, ווייל ער איז געוועז אן ארטאדאקסישער רב אין א סביבה וואס וואלט קרום געקוקט אויף א רב וואס שרייבט אין וועלטלעכע פובליקאציעס.

אין „השילוח״ האט ער געשריבן אויף די פאלגנדיקע טעמעס: „הרמב״ם בתור בעל הלכה״, „המנהג במשפט ישראל״, לדמותו של רש״י״. אין „תור״ פארעפנטלעכט „חקרי משפט״. אין „הפרדס״ געשריבן וועגן עניני הלכה. דער גאון ר׳ מאיר אריך אב״ד אין בוטשאטש און טארנעוו (טורנע) האט רעאגירט אויף דעם אין זיין „אמרי יושר״ ב, סימן ל״ה או קס״ז.

הרב יוסף באב״ד איז געוועז מרא דאתרא אין קאלוש פון יאר תר״ע (1910) ביזן יאר תרפ״ט (1929). ער איז געוועז א נוח לבריות, דאס רבנות געפירט מיט א גוט הארץ און מיט פריינדשאפט אויפגענומען איעדן וואס האט זיך צו אים געוואנדן. באב״ד איז געוועז א רב פון אלטן סטיל און טראץ דעם איז ער געוועז בקי און פאראינטערעסירט אין אלעם וואס קומט פאר אויף דער וועלט. ער האט געהאט א חוש פאר שיינקייט

און געווען א טיף עטישער מענטש. פאר די אלע זיינע מעלות האט די קאלושער עדה אים געאכפערט און ליב געהאט.

נאך דעם ווי דער רב ר' מאיר מאירסון איז צוליב זיין עלטער אין יאר 1929 געווארן פענסיאנירט, האט דאס ווינער קהל אויפגענומען דעם ארטאדאקסישן רב ר' יוסף באב"ד פון קאלוש פאר ראש ב"ד אין ווין. אין ווין האבן דעמאלט געוווינט א סך יידן פון גאליציע וואס האבן געפליכטעט אהין אין ערשטן וועלט־קריג. אויך רביים פון גזע ריזשין און סאדיגערע.

יוסף באב"ד האט נושא חן געווען ביי די דארטיקע יידן, אפילו ביי די אסימילירטע ווינער יידן. זיי האבן אפגעשאצט זיין גרויסקייט אין תורה און האבן אים געאכפערט.

אין יאר 1939 איז דער רב באב"ד אוועק פון ווין קיין אמסטערדאם און פון דארט איז ער מיט דער לעצטער שיף אין יאר 1940 אנגעקומען קיין ענגלאנד און זיך באזעצט אין מאנטשעסטער. די וואנדערונגען, מאטערנישן און די מוראדיקע ידיעות פון חורבן האבן גורם געווען אז ער איז געווארן קראנק אויפן הארץ און איז נפטר געווארן אין ב' אדר א' תש"ג (1943). דער לעצטער מרא דאתרא אין קאלוש איז געווען דער רב ר' שלמה שיקלער. ער און זיין גאנצע משפחה זיינען אומגעקומען אין קאלושער געטא הי"ד.

רביים אין קאלוש

קאלוש איז געווען א צענטער פאר חסידות און פון דעם צענטער האט זיך ארויסגערינגלט א קייט רביים — פרעמישלאן — און נאדווערנע. די קייט האט זיך געצויגן פון ר' איציקל קאלושער, דער זון פון רבי אהרון לייב פרעמישליאן.

דער ערשטער רבי וואס מיר קענען, וואס האט זיך אנגערופן אויפן נאמען פון אונדזער שטאט, איז געווען ר' דוד זצ"ל דער זון פון רבי מאיר פרעמישליאן (דער ערשטער), ר' מאיר איז פון די ערשטע תלמידים פון בעש"ט. ר' דוד האט זיך באזעצט אין קאלוש אין יאר תקל"ג (1773) ער האט פארשפרייט דעם בעשט"ס תורה אין קאלוש און אין די שטעטלעך ארום קאלוש.

דער ברודער פון ר' דוד דער רבי ר' אהרון לייב פון פרעמישליאן איז געווען איינער פון די גרויסע תלמידים פון ר' יחיאל מיכל פון

ספר

חוות דעת

על ש"ע י"ד : הוא עץ הדעת : נחמד להשכיל איסור והיתר : וטהור ואשר איננו טהור : ובו עולים שני סעיפים שם האחד **ביאורים** בו מפורש בשכל זך ובסדור נאה סברות עמוקות על הראשונים ועל האחרונים ונטייהם איש מדעהו ע"פ רוחו אשר ישאנו ללכת . ואח"כ כניח המחבר גם דעתו עליהם ומכריע את כלם ושם האחד **חידושים** עם שם חק ומשפט ומציג לפנינו כל ככר הלכה וקוטב הפלפולים לענין דין והוראה היוצא מאופני שטות כל סובבי השלחן והבדלותיהם :

מאת הרב הגאון הגדול אשר פרש כנפיו על ארבע רוחות התורה : הגאון המפורסם מוהר"ר **יעקב** נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק **ליסא** בעל המחבר **מקור חיים** על א"ח **ונתיבת המשפט** על ח"מ **ותורת גיטין** על א"ע **ומעשה נסים** על ההגדה ש"פ

בן של הרב המאור הגדול מוהר"ר **יעקב משה** ז"ל ב"מ **חידושים** על מסכת כריתות :

ועתה חברו לה יחדיו ספר **תורת השלמים** על הלכות נדה מהגאון הגדול בעל המחבר **חק יעקב** על הלכות פסח וספר **מנחת יעקב** על **תורת חטאת** וכדי שלא לתחוי כוונלות דתמיהא בעיני האנשים ליתר מה ראו על ככה לחברם יחד לכן תל עלינו להודיעם קוצא דברי אתת בא אשר ראה ראינו כי כל גדולי התורה התאוו תאוה וכלתה נפשם לטעום טעם בשרת סמיכה הראות מבעל תורת השלמים באמרם מי יתן ויתבררו תילי תילין ופלפולו מעיינותיו חוצה להיות מצוה מבית בידי הלומדים ובעלי הוראה כי השכיל לעשות דבר ד' זו הלכה הלכות קבועות שנו כאן וגם ראה ראינו שגם הגאון בעל המחבר **חוות דעת** הביא דבריו ברוב המקומות ושתה בצמא את דבריו ובנה יתדותיו עליו לכן שמנו זאת על לבנו לקובעם בדפוס ויחדיו יהיו תמים להוציא הלכה לאמיתו :

דברי המחבר ספר תורת השלמים

אמר הקטן והצעיר כבר כתבתי בהקדמת לספר **מנחת יעקב** סבת התעוררת החיבור הזה ומעשה הספר ומעשהו ועתה אדבר בקיצור מן הדברים המריכים לחבור הזה ספר **תורת השלמים** יען ראיתי שספר **תורת הבית** להרשב"א **ושערי דורא** כולם חוברו הלכות נדה ומתכונות אסורות : להיות שהלכות נדה הוא א' מן הלכות חמורות : להבדיל ולהורות יהודים אמרותיו **אמרות טהורות** : מאוד קצרות : ורוב עיני המעיינים בו סתומות : ע"כ אמרתי לפקוח עינים עוורות ולבאר ולפרש עד מקום שידי יד כהה מגעת בראיות ברורות :

ידיע להוי לכל עומד ב"ישיש תחת ידינו הסכמות מרבני גאוני ומניע לבעל ידפיס ספר **חוות דעת** עד שנת ת"ד ומחאת כי קבר האלע לא הדפסנום ונלא זה מונעתים אנחנו באתב"י שלא יסיגו גבול וכו'

נדפס ע"י הרבני מוה"ר יצחק מדפיס **תקצ"ד** לפ"ק

בסדילקאב

СЕФЕРЪ ХАВОСЪ ДААСЪ

т. е.

Поясненія и Мнѣнія,

СУДЗИЛКОВЪ

Въ Тѵпографіи И. Мадфиса.

1834

זלאטשאוו און ער פלעגט פארן אויך צו ר׳ לוי יצחק פון בערדיטשעוו. ער איז נפטר געווארן אין יאר תקע״ג (1853).

די זין פון אהרון לייב פון פרעמישליאן זיינען געווען: ר׳ איציקל פון קאלוש, ער איז געווען רבי נאך ביי זיין פאטערס לעבן און נאך דער פטירה פון זיין פעטער ר׳ דוד פון קאליש, האט מען ר׳ איציקלען פארבעטן צו פארנעמען דעם פעטערס ארט. אזוי האט זיך געשאפן די חשובע קייט קינדער און קינדס קינדער רביים וואס אין זייער שאטן האבן זיך געשירעמט טויזנטער חסידים, דאס איז די נאדווארנער רביישע קייט.

דער צווייטער זון פון ר׳ אהרון לייב איז געווען ר׳ מאירל פרעמיש־ליאנער דער מפורסמדיקער עמכהדיקער רבי. פון אים איז אויפגעקומען די פרעמישליאנער גזע. די אייניקלעך רביים באקאנטע אין גאליציע און סערביע. פרעמישליאנער און נאדווארנער חסידות האט זיך קונה שם געמאכט מיט זייער תמימות, צניעות און פארדביקותקייט, התלהבותדיק רבייש דאווענען. די אייניקלעך פון ר׳ איציקל קאלושער פראווען נאך ביזן היינטיקן טאג רביישקייט אין אמעריקע און אין ישראל.

ר׳ איציקל איז געווען א תלמיד פון ר׳ לייב שרה׳ס און מען פלעגט זאגן, אז פון אים האט ער זיך אויסגעלערנט צו פארשטיין די רייד פון עופות און ער פלעגט איבערגעבן זיינע חסידים וואס ער האט געהערט וואס די עופות דערציילן. אין אונדזער שטאט און אין דער סביבה איז ער געווען באוווסט ווי א בעל מופת מיט א רוח הקודש. צווישן אנדערע זאכן האט מען דערציילט, אז איין מאל האט ער געשיקט רופן זיינעם א חסיד וואס האט געהייסן ר׳ לייב הירש דער זון פון חוהן. און דער רבי האט אים געזאגט, אז ער האט געהערט אן אנזאג פון אן עוף אין הימל, אז אין א חודש ארום וועט ער שטארבן. דערפאר האט ער אויף אים גוזר געווען, אז ער זאל געבן א גרויסע סומע געלט פאר צדקה, און אין זכות פון צדקה תציל ממוות וועט ער קענען צונישטמאכן די גזירה. האט זיך ר׳ הירש לייב דערשראקן און האט אויף זיך גענומען צו געבן צדקה וויפל דער רבי האט גוזר געווען. אז עס איז אריבער דער חודש האט מען געהערט אין שטאט אז דער ליכטציער לייב הירש בן חנה איז געשטארבן. האט מען פארשטאנען אז עס איז אן אמת וואס דער רבי האט געהערט אין אנזאג פון דעם עוף אין הימל, נאר על פי טעות האט ער פארביטן די נעמען פון די מוטערס, פון חוה צו חנה.

איינמאל ביי א שבתדיקן קידוש האט זיך ביי ר׳ איציקלען עפעס

פארמישט און ער האט געמאכט א טעות אין קידוש. נאכן קידוש האט ער געזאגט די חסידים אז ער האט געמאכט דעם טעות ווייל ער האט דערזען אז דער רבי האט פארויס געוווסט פון דער שריפה, והא ראיה עס האט אויסגעבראכן א גרויסע שריפה אין דער גוישער גאס. האט איינער א מתנגד, ר׳ בעריש טארן דעם רבין געמסרט צו דער מלוכהשער מאכט, אז דער רבי האט פארויס געוווסט פון דער שריפה, והא ראיה ער האט מיט א טאג צופריער וועגן דער שריפה דערציילט די חסידים. האט מען דעם רבין גערופן צו דער פאליציי, געפארשט און עס איז אים אנגעשטאנען תפיסה. צום גליק איז מען געוווירער געווארן אז איינע פון די גויות איז אריינגעגאנגען אין דער האלץ־קאמער וואס איז געווען פול מיט שטרוי, מיט א ליכט אין דער האנט, און דאס ליכט איז איר ארויסגעפאלן פון האנט און גורם געווען די שריפה. און אזוי האט מען דעם צדיק באפרייט פונעם חשד.

ר׳ יצחק איז נפטר געווארן אין יאר ת״ר (1840). ברודער ר׳ מאירל פון פרעמישליאן איז געווען דער צווייטער רבי דער עמכהדיקער רבי פון פרעמישליאן.

ווער עס האט אים געקענט און געזען פלעגט ווערן פארכישופט פון זיין פערזענלעכקייט. זיין געלט פלעגט ער צעטיילן צווישן די ארעמעלייט און ער אליין מיט זיין משפחה פלעגן לעבן בצימצום.

ר׳ מאירל איז געווען אן איבערגעגעבענער תלמיד פון ר׳ מרדכי פון קרעמעניץ. אין דער יוגנט פלעגט ער פארן צום חוזה פון לובלין זצ״ל וואס איז באקאנט געווען פון זיין תורה, זאגן ווערטלעך פאלקסטימלעכע אין אוקראינישער שפראך. מען האט אים פאררעכנט פארן גרעסטן בעל מופת פון זיין דור. דאס רוב פון זיינע חסידים זיינען געווען גאליצישע און סערבישע ווייל איין שטיק צייט האט ער געווינט אין ליפקאן אין סערביע.

די קינדער און קינדס קינדער פון ר׳ איציקל האבן געירשנט דעם כיסא רבייות פון זייער פעטער פון פרעמישליאן.

מען האט געהערט פון א באגלייבטן מענטשן זאגן — אז די רביצין, ר׳ מאיר׳לס ווייב פלעגט זיך קלאגן אויף דעם ארעמען לעבנסשטייגער וואס דער רבי האט געפירט: — אויף דער ארעמער דירה אן טיש און א שטול. האט ר׳ איציקל זיך צוגעהערט צום ווייב און איר געזאגט: „אזוי ווי דער גאון ר׳ חיים אלבערשטאם דער רבי פון צאנז וועט קומען

אים באזוכן, וועט ער אים פרעגן צי ער זאל זיך איבערציען צו אן אנדערער דירה. ווען דער צאנזער האט אויסגעהערט די טענות תרעומות פון דער רביצין, האט ער געפסקנט אז ר׳ מאירל זאל זיך אריבערציען צו א נייער דירה. ווען ר׳ מאירל האט געהערט דעם צאנזערס פסק דין האט ער א זיפץ געטאן און געזאגט: „אוי און אוי״! ר׳ חיים צאנזער האט געשאפן א בית־דין של מעלה און מ׳טאר זיך אויף אזא פסק־דין ניט קלאגן. א קורצע צייט שפעטער איז ר׳ מאירל נפטר געווארן שבת כ״ט אייר תר״ס (1850).

ר׳ שלמה פון קאלוש איז געווען איציקל׳ס זון. ער איז געווען קינדער־לאז און דערפאר איז ער אוועקגעפארן קיין ישראל, ער איז נפטר געווארן אין ירושלים. זיין מצבה האט מען אנטדעקט נאך דער זעקס טאגיקער מלחמה אין י״א ניסן תשכ״ח (1968).

די ירושלימער יידן פלעגן דערציילן אז עס האט אויף אים גערוט א רוח הקודש. צווישן אנדערע זאכן האבן זיי דערציילט אז דער שבת, כ״ט אייר תר״י ווען עס איז נפטר געווארן זיין פעטער (דעם פאטערס ברודער) ר׳ מאירל פרעמישליאנער, איז רבי שלמה פון קאלוש וואס האט געפירט ראביסטווע אין חברון, האט דעם שבת נאך די שלוש סעודות נישט געצינדן קיין ליכט צו הבדלה. מיטאמאל האט ער זיך פלוצעם אויפגעשטעלט און געזאגט צו די חסידים וואס זענען געזעסן ארום טיש, „אצינד האט מען געבראכט מיין פעטער ר׳ מאירל פרעמיש־ליאנער אהער״! די חסידים האבן ניט פארשטאנען וואס דער צדיק האט געזאגט. ווען נאך א שטיק צייט איז אנגעקומען דער בריוו פון חוץ לארץ מיט דער ידיעה אז שבת כ״ט אייר, בשעת סעודת „רעוא דרעוא״ איז נפטר געווארן דער צדיק רבי מאירל פון פרעמישליאן איז זיי ערשט דעמאלט דעם צדיקס זאג קלאר געווארן.

ר׳ יצחק קאלושער׳ס צווייטער זון איז געווען ר׳ ישכר בערטשע פון נאדווערנע, וואס זיין זון איז געווען א באקאנטער עמך׳דיקער צדיק אין נאדווערנע, אין זיין הויף פלעגן זיך זאמלען טויזנטער חסידים. די אייניק־לער פון דער נאדווערנער קייט פירן ראביסטווע נאך עד היום אין אמעריקע און ישראל.

ר׳ יצחק קאלושער האט נאך געהאט צוויי זין און א טאכטער פון א צווייטן ווייב. די דאזיקע קינדער זענען שוין ניט געווען קיין רביים און ניט קיין חסידים. זיי האבן געניגט צו השכלה, צו וועלטלעכקייט. איינער

פון די אויבן דערמאנטע זין איז געווען אהרון לייב מאיר, דער נאמען מאיר איז געווארן דער משפחה נאמען פון די אויבן דערמאנטע זין — איינער פון זיי האט מצליח געווען, געווארן אן עושר, ער האט געקויפט א גוט אין גאליציע, און זיך געפירט ווי א פוילישער פריץ. ער האט געהאט א ברייטע האנט און איז געווען געאכפערט אין זיין סביבה. די משפחה מאיר איז געווען אן אנגעזעענע משפחה אין שטאט קאלוש. בעריש מאיר׳ס פאטער איז געווען שטאט רעגירער בימי עסטרייך. בעריש מאיר איז געווען אן עושר. זיינע זין: ר׳ איציע מאיר אין לעמבערג איז געווען אן אנגעזעענער ייד, א למדן. די איבעריקע ברידער אין קאלוש: ר׳ אברהם מאיר, ר׳ ישראל מאיר, ר׳ יעקב מאיר און אויך ד״ר בראניע מאיר וואס איז געווען טעטיק אין הדסה שפיטאל ביים ירושלימער אוניווערסיטעט.

איבערגעזעצט פון העברעאיש פון מ. ע.

יחיאל שאפירא שו״ב און שטאט חזן

א טשארטקעווער חסיד און א בן תורה — איינער פון די גאר חשובה בעלי-בתים. זיין צווייטע ווייב מיט קינדער, צוויי יינגעלעך, זענען אומגעקומען אין קאלושער געטא. הי״ד.

די קרן קיימת קאמיסיע פון ק"ק קאלוש אנגעפירט פון דוד האבער

זיצענדיק פון לינקס: העלמאן עדיע (עדוואַרט), נוסבוים יוסף, מעלער גדליה, האבער דוד, שאפירא שלום, גאלדשטיין חיים איציק, קורץ נתן — הי"ד.

פון די זיבן מיטגלידער פון דער קאמיסיע, האט זיך בלויז איינער געראטעוועט: שלום שאפירא. — זאל מען זייערע נעמען קיין מאל ניט פארגעסן

יצחק הופמן

קאלוש מיין געבוירן שטאט

זכרונות

איצט, נאך דעם גרויסן חורבן פרעג איך מיר: וואס אזוינס איז געווען אין שטעטל קאלוש? גאסן פארקרימטע, ארעמע גאסן — ממש קאריקא־טורן. מאנכע גאסן האבן נאך געהאט א געוויסע פוילישע היסטארישע פארגאנגענהייט, ווי צום ביישפיל: אונטערן וואל און איבערן וואל — נאדלען און פאדעם, וואס לויט דער געשיכטע שטאמען זיי נאך פון די צייטן פון פוילישן קעניג סאביעסקי, ווען ער האט עס געקעמפט מיט די טערקן. זיין דענקמאל האט באצירט די שטאט קאלוש. בכבודיק איז געווען די סאלינארע גאס. דארט איז געווען מיין זיידנס הויז און ווו מיר האבן א לאנגע צייט געוואוינט. (די גאס איז כמעט געווען די עקאנאמישע בלוט־ארטעריע פון שטאט). זי האט זיך געצויגן פון דעם „רינעק" ביז צו די זאלץ־גרובן — די „קאפאלניע" זאלץ־שאכט.

קאלוש איז באמת געווען ניט סתם א שטעטל: — דאס לעבן האט דארט געקאכט. ווער עס האט געזען דאס קאכעדיקע טעמפא פון א יריד, מאנטיק, אויפן רינגפלאץ, דער האט געזען די סימפטאמען פון אן עקאנאמישן אויפקום.

קאלוש האט געהאט סאציאלע און פאליטישע ארגאניזאציעס, בפרט יוגנטלעכע ארגאניזאציעס. איך אליין האב זיך באטייליקט אין זיי, אנפאנגענדיק פון די „פרחי אגודת ישראל" ביז צו דעם „השומר הצעיר". עס זענען אויך געווען בכובדיקע כלי־קודש מנהיגים רוחניים: דער רב, דער דיין, שוחטים, חסידישע רביים או בכלל תלמידי חכמים. זיי האבן בייגעשטייערט אז אמונה איז אין קאלוש געווען דער שטארקסטער אביעקט, א באסטיאן פון פרומקייט. אפילו די נישט פרומע האבן זיך געמוזט רעכענען מיט אט דער פרומער שטימונג אין שטאט.

חינוך אין קאלוש

דער עלטערער דור האט מיט כמעט פאנאטישער עקשנות געזארגט פאר דעם חינוך פון יינגערן דור. איך געדענק מיין אייגענע היים, ווי מיין

מאמע, ע״ה, וואס איז אליין געווען א „יודעת ספר״, און איך בין נאך קוים געווען פיר אדער פינף יאר אלט, האט אין מיר מיין מאמע איינגע־פלאנצט דעם „חיבת הלשון״, אנפאנגענדיק מיט ציילן אחת, שתים, וכו׳ בעברית. צו מיין זיידנס מרדכי שטרייט ז״ל געבורסטסטאג, אויסגעפאלן פורים (דערפאר האט ער טאקע געהייסן מרדכי), האט מיך מיין מאמע אויסגעלערנט א העבראישע פאעמע: „סבי אהובי, ליום הולדתך״, וואס איך האב פאר דעם זיידן דעקלאמירט אין טאג פון פורים. און דער זיידע האט גרויס הנאה געהאט, זיין פנים האט דאן געשטראלט פון גרויס שמחה. באמת, ממש מראה כהן.

די זארג פאר חינוך, פאר המשך האט דווקא נישט געהאט קיין סתם אפגעשטאנענעם כאראקטער, נאר עס איז געווען די נויטיקע זארג פאר דער יוגנט וואס איז אויסגעשטעלט געווארן צו דער גוישער קולטור און סביבה, צו די אזוי גערופענע „ספרים חיצוניים״, מיט די פרעמדע געדאנקען, וואס האבן געשטעלט אין א סכנה דעם נאציאנאלן פיבער, פון דער יידישער יוגנט. דער יונגער דור האט זיך געריסן צו נייע האריזאנטן, בפרט דער יונגער ציוניסטישער דור. עס איז אפט געקומען צו רייבונגען און מיספארשטענדענישן מיט דעם אלטן דור. אגב, דער אלטער דור, מיטן שארפן יידישן מוח האט אונדז גוט פארשטאנען. מיר האבן אמאל חושד געווען דעם אלטן דור אז ער איז נישט טאלעראנט, אבער אייגנטלעך האבןביידע דורות געהאט א געמיינזאמע גרויסע ליבע צום יידישן פאלק, צו זיין אמונה און צו זיין גאולה.

קענטיק איז געווען דער חינוך פון תחית הלשון ביי אונדז אין קאלוש. אין דער תלמוד תורה און אין דער בית יעקב שול האט מען אינטענסיוו געלערנט עברית, תנ״ך און דקדוק. טראץ דעם וואס דער חסידישער עלעמענט האט געהאט א גרויסן איינפלוס בעניני חינוך, דאך האט ער זיך נישט קעגנגעשטעלט לגבי געוויסע לימודים וואס האבן אומדירעקט געשמעקט מיט השכלה.

איך דערמאן זיך דעם עפיזאד ווען מען האט אויפגענומען א לערער פאר דער תלמוד תורה, זיין נאמען איז געווען מאיר רייכיל, דווקא א ליטוואק. דאס אליין איז שוין א סימן פון גרויסער טאלעראנץ אין קאלוש. מאיר רייכל האט ניט געהאט קיין חתימת זקן. ער האט דאס געסמט־ראזירט די בארד, און ער האט אפילו געהאט א שטיקל בלורית טשוב. ער איז דווקא געווען א גראדואנט פון ווארשעווער תחכמוני שול און ער

האט באדארפט לערנען מיט אונדז עברית, ספרות, דקדוק או תנ״ך. זייענדיק אן ערשט קלאסיקער פעדאגאג האט ער באשלאסן צו לערנען מיט דער בעסטער כתה אין תלמוד־תורה דעם ספר תהלים. שטעלט אייך פאר דעם טומל, די אויפטרייסלונג וואס דאס האט געמאכט. תהלים איז דאך געווען דער אויסשליסלעכער מאנאפאל פון דער חברה תהלים וואס האבן עס געזאגט שבת פארנאכט, אדער ווען עס האט ח״ו עפעס געדראט א סכנה, אדער ווען עמיצער איז געווען שטערבלעך קראנק, אבער לערנען מיט יוגנטלעכע איז געווען א מין רענעסאנס אין קאלוש.

איך געדענק דעם עפיזאד זייער גענוי, ווייל מיין זיידע מרדכי שטרייט ז״ל, וואס איז געווען דער וויצע־פרעזידענט פון דער קהלה און איז אויך געווען דער ראש־וועד החינוך. ער האט אויף זיך דאן גענומען די ראלע צו בארואיקן די קעגנער פון לערנען דעם ספר תהלים אין תלמוד־תורה. ער האט דאס זיי דערקלערט אז דאס ספר תהלים איז ניט קיין לייכטער ספר צו לערנען און נאר א גוטער פעדאגאג ווי דער לערער מאיר רייכיל איז פעיק דאס צו לערנען מיט די יוגנטלעכע. מיין זיידע איז אפט געקומען מיטן רב, אדער מיטן דיין, צו פארהערן די תלמידים און ער איז געווען זייער באגייסטערט מיט דעם לערער׳ס כוח הסברה. ספעציעל האט עס אים זייער אימפאנירט ווען בשעת א באזוך אין קלאס האט דער לערער דערקלערט די באדייטונג פוןווארט „סלה״ אדער „אמן סלה״. געוויינטלעך האבן אלע מלמדים אין שטאט דאס פארטייטשט אז עס מיינט „אויף אייביק — אמן״, אבער דער לערער רייכיל האט עס דערקלערט אז דאס ווארט „סלה״ איז א מין מוזיקאלישע נאטע וואס באדייט דאס פארענדיקן פון א געוויסער מוזיקאלישער קאמפאזיציע. פארשטייט זיך אז געוויסע אינטערפרעטאציעס, אין ליכט פון דעם מאדערנעם בקיאות, האבן נישט געהאט דעם ריכטיקן אפקלאנג אין קאלוש, און בפרט ביי דעם חסידישן עלעמענט אין שטאט... עס איז אבער אינטערעסאנט צו באמערקן אז אין די מיינסטע תפוצות הגולה איז די תלמוד־תורה געווען א צוריקגעשטאנענע אינסטיטוציע, נאר גאר ארעמע קינדער האבן דארט געלערנט. אבער קאלוש איז אין דעם געביט געווען מער פארגעשריטן. עס האבן דארט געלערנט קינדער פון אלע קלאסן פון דער באפעלקערונג; עס האט דארט געהערשט א געוויסער גייסט פון גלייכקייט. די לערער און די מלמדים זיינען מייסטנס נישט געווען לאקאלע, וואס דאס האט אויך געשאפן א געוויסע קנאה ביי די ארטיקע מחנכים און מרביצי־תורה.

יצחק האפמאן אין יאר 1945 אין בודאפעשט
בעת דעם צוגרייטן די נויטיקע דאקומענטן פאר דער „בריחה"

קאלושער ישיבה בחורים און סטודענטן

די לאזונג פון „הוה גולה למקום תורה" האט געהאט א וויכטיקן אפקלאנג אין קאלוש, הן לגבי לימודי תורה אדער לימודי חול. פיל בחורים זיינן אוועקגעפארן לערנען חוץ לעיר די וועלטלעכע לימודים אדער אין מוסדות־תורה. איך אליין בין נאך מיין בר־מצוה אוועקגעפארן לערנען אין דער סטאניסלאווער ישיבה. איך בין דארט פשוט געווען א פיאנער פון קאלוש. א יאר שפעטער איז געקומען אין דער סטאניסלאווער ישיבה נאך א בחור פון קאלוש — בערל קרייצער. די סטאניסלאווער ישיבה האט ספעציעל אימפאנירט די מאמעס פון די ישיבה־בחורים מיט דעם וואס די ישיבה האט געהאט אן אייגענע קיך אין אינטערנאט און די ישיבה־בחורים זיינען נישט געווען אויסגעוויזן אויף צו „עסן טעג", ווי עס איז געווען דער דרך אין אנדערע ישיבות.

א קורצע צייט נאך מיין אנפאנגען צו לערנען אין דער סטאניסלאווער ישיבה איז מיין טאטע געקומען קיין סטאניסלאוו און ער האט דארט געפונען א פריוואטן לערער צו לערענען לימודי חול. עס האבן ביי אים אלע אנדערע בחורים פון דער ישיבה אויך געלערנט לימודי חול. ער האט אונדז געלערנט מאטעמאטיק, לאטיין, קארעספאנדענץ, דייטש און פויליש. מיין טאטע האט עס גוט פארשטאנען אז אזוי ווי „אם אין תורה אין קמח" אזוי איז דער הפך אויך וויכטיק „אם אין קמח אין תורה". וויזט אויס ער האט עס געדאגעט אז איך זאל חלילה ניט ווערן צו פארכניאקעט אין דער ישיבה, און אז עס איז וויכטיק צו האבן אן אלגעמיינע בילדונג.

במשך פון דריי און א האלב יאר האב איך געלערנט אין סטאניסלאוו. סוף זמן, ד. ה. אויף פסח און ימים־נוראים, פלעג איך אהיימקומען מיט א סך דפים גמרא און תוספות, וואס מען האט איינגעחזרט בעל־פה. דער זיידע ע"ה, האט מיך געוויינטלעך גענומען צום רב צו פארהערן. דאן איז אין קאלוש געזעסן אויף דעם כסא הרבנות הרב שלמה שיקלער זצ"ל, וואס האט איבערגענומען דאס כסא הרבנות פון הרב יוסף באב"ד זצ"ל, וואס האט זיך אריבערגעצויגן קיין ווין. הרב שיקלער האט געשאנקען פיל אויפמערקזאמקייט די געציילטע קאלושער ישיבה בחורים. אויב א בחור האט באשלאסן צוליב א סיבה נישט ווייטער ממשיך צו זיין זיינע לימודים חוץ לעיר, האט דער רב אים תמיד מקרב געווען, געלאזט קומען צו זיין שיעור, וואס ער האט געלערנט מיט געוויסע בחורים פון שטאט, און איך בין דערנאך אויך געווארן איינער פון זיינע תלמידים. מיט זיין

חריפות ובקיאות און מיט זיין גרויסן כוח הסברה פלעגט ער מאכן זיינע שיעורים העכסט אינטערעסאנט.

קאלוש האט אויך געהאט זיינע יידישע סטודענטן. דאס יידישע השכלה לעבן און דער גייסט פון פארטשריט האט זייער אקטיוו פולסירט אין קאלוש. דאס גימנאזיום, וואס איז געווען א פריוואטע אנשטאלט ווו דער שכר לימוד איז געווען אומדערגרייכבאר פאר פיל משפחות, האבן זייערע קינדער גענומען פריוואטע לעקציעס און דאן האט מען אפגעלייגט אויפנעם עקזאמען. איך דערמאן זיך: בשעת דעם עקזאמען וויפיל מען האט באדארפט אויסשטיין אנטיסעמיטישע באמערקונגען פון די פוילישע פראפעסארן.

יוגנט ארגאניזאציעס אין קאלוש

אקטיוו, באשיידן, זיינען געווען אויף דער ארענע פון קאלוש א ריי ציוניסטישע יוגנט ארגאניזאציעס: ווי דער השומר הצעיר, גורדוניה, אגודת ישראל, ברית־טרומפלדור און נאך אנדערע. איך מיט מיין ברודער בערל (דוב) האבן זיך קורץ פאר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה אנגעשלאסן אין השומר־הצעיר. אין קאלוש האבן מאנכע לייט דאס באטראכט אז איך בין חלילה אראפ פון דרך הישר. דעם גרעסטן ענטוזיאזם און אממערסטן אדורכגעדרונגען פון חלוצישן גייסט איז אין קאלוש געווען די יוגנט פון השומר הצעיר. זייענדיק א שטיקל יודע־ספר האט מען מיך ספעציעל מקרב געווען. מען האט זיך צו מיר באצויגן מיט פיל אויפמערקזאמקייט. איך, צוזאמען מיט מיין ברודער בערל האבן זיך באטייליקט אין די מושבות־קיץ. איך האב מיך באטייליקט אין דער מושבת מנהלים אין קאראסטאוו, לעבן סקאליע. פיל ציוניסטישע מנהיגים, וואס האבן זיך דאן באטייליקט אין דעם ציוניסטישן קאנגרעס אין דער שווייץ, האבן אונדזער מושבה באזוכט און מיר האבן מיט זיי געהאט לאנגע און אינטערעסאנטע דיסקוסיעס.

דער אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג און די באזעצונג פון קאלוש דורך די רוסן האט געמאכט צונישט די פילע חלומות און אמביציעס פון דער ארגאניזירטער קאלושער יוגנט. אגב, די פיזישע געפאר פון די סאוועטן האט פון אנפאנג נישט געארט שטארק אין קאלוש גופא, ליידער אבער — די רוחניותדיקע אונטערדריקונג איז דאמאלט געווען גאנץ בארבאריש. אלע ארגאניזאציאנאלע טעטיקייטן זיינען באלד

פארבאטן געווארן. איך דערמאן זיך ווי פיינלעך עס איז געווען, ווי הילפלאז, צוצוקוקן ווען אין די סאוויעטישע מלוכה געשעפטן האבן זיך באוויזן פאפיראסן געפאקטע אין גמרא־בלעטער. צוליב מאנגל אין פאפיר האבן די מלוכה־ארגאנען פיל ביבליאטעקן פארניכטעט און גענוצט בלעטער פון ביכער פאר פאק־פאפיר. די עקאנאמישע לאגע אין קאלוש האט זיך אינגאנצן געענדערט מיט דעם נייעם סאוויעטישן רעזשים. יעדעס פאך און יעדע אונטערנעמונג איז געווען אונטער דער אויפזיכט פון די מלוכה ארגאנען. די פריוואטע איניציאטיווע וואס איז א כאראקטעריסטיש יידישע, איז זייער באגרענעצט געווארן.

אין יאר 1940 האבן די רוסן אנגעפאנגען נעמען די יוגנט צום דינסט אין דער ארמיי. פארשטייט זיך אז די געוויינטלעכע רוסישע קארופציע האט דאן געשפילט די דעציזירנדיקע ראלע — ווער עס זאל גיין אין דער ארמיי און ווער עס זאל בלייבן אין דער היים. ווי די חכמים, ז״ל, האבן געזאגט: „על כרחך אתה חי״ — מען האט נאך געמוזט אונטערשרייבן א בקשה צו דער מלוכה אז דו בעטסט זיי מען זאל דיך פרייוויליק אקצעפטירן אין דינסט אין דער ארמיי. אויף אזא אופן האבן די רוסן לעגאליזירט די מאביליזאציע פון די ניי־פארנומענע שטחים פון פוילן. אין אפריל 1941, בין איך מיט א גרויסער צאל יוגנטלעכע אוועקגעפירט געווארן ביז לעבן כארקאוו צו דינען אין דער ארמיי. מיט דעם אויסברוך פון קריג צווישן רוסלאנד און דייטשלאנד, דעם 22סטן יוני 1941, האט מען אונדז באלד אוועקגעפירט אויף דעם ווייסרוסישן פראנט, טראץ דעם וואס מיר האבן קיין גענוג מיליטערישע אויסשולונג ניט געהאט.

אין רוסלאנד בשעת דער מלחמה

דער גרעסטער קוריאז פון דער מלחמה איז געווען (און אין דעם פאל בין איך א גרויסער מאמין אין דער השגחה עליונה) — אז קורץ נאך דעם ווי מען איז געווען אויף דעם פראנט איז געקומען א באפעל אז די אלע וואס זיינען געבוירן געווארן אין די פריערדיקע שטחים פון פוילן זאל מען פון פראנט ארונטערנעמען און אוועקפירן אויף ארבעט. נאך עטלעכע וואכן, פארנדיק אין די לאסט־וואגאנען, האט מען אונדז ענדלעך ארונטערגעלאזט איבער די אוראל בערג לעבן דער שטאט סווערדלאווסק, אויף ליידיקע סטעפעס, אן קיין שום וווין־באדינגונגען. הונגער און קעלט האט אונדז געמאטערט טאג און נאכט. אין „פאלאטקעס״ האט

מען געוואוינט זומער און ווינטער. דער ווינטער דויערט דארט כמעט אכט חדשים פון יאר. אין משך פון צוויי יאר האט מען דארט אויסגע־בויט פיתום ורעמסס. געוויסע עוואקואירטע פאבריקן, וואס האבן געהאט א וויכטיקן קריגס פאטענציאל, האט מען דארט ווידער אויפגעבויט. האבנדיק א שטיקל סטראטעגישע אינטואיציע האב איך זיך פון דארטן ארונטערגעלאזט קיין דרום — קיין סאמארקאנד, מיטן געדאנק אז אפשר וועט מען זיך קענען פון דארטן אריבערקלייבן איבער דער פערסישער גרעניץ קיין ארץ ישראל. ליידער, איז פון דעם חלום גארניט געווארן, אויך דער פארזוך זיך אנצושליסן אין דער פוילישער ארמיי, וואס איז ענדלעך קיין איראן ארויסגעפארן, איז מיר אויך נישט געלונגען, ווייל זייער ווייניק יידן האט מען דאן אריינגענומען אין דער דאזיקער פוילישער ארמיי.

ביים ענד פון יאר 1944, האב איך ענדלעך באקומען פון דער באפרייטער קאלושער מוניציפאליטעט די ידיעה אז ליידער איז אין קאלוש קיינער פון מיין משפחה ביים לעבן געבליבן. די אילוזיעס מיט וועלכע מען האט זיך נאך ביז דאן ארומגעטראגן זיינען ענדלעך צונישט געווארן. דער נאקעטער און בארבארישער אמת פון אומקום פון מיין גאנצער משפחה ווי אויך פון גאנצן קאלושער ישוב, האט מיך מאראליש נידערגעשלאגן. איך האב באלד באשלאסן נישט צוווארטן אויף די צוזאגן פון רעפאט־ריאציע קיין פוילן און אין פעברואר 1945 האב איך מיט נאך עטלעכע חברים זיך שוין געלאזט אין וועג אריין. אין אפריל 1945 האב איך זיך צוגעשלאגן קיין לאדז.

בריחה טעטיקייטן

אין לאדז האב איך זיך אנגעשלאסן אין דער בריחה באוועגונג. די בריחה האט געהאט דעם ציל וואס מער יידן ארויסצופירן פון אונטער דעם אייזערנעם פארהאנג״ — פון די לענדער וואס זיינען אונטער דער סאוויעטישער השפעה און צו דערמעגלעכן זיי דורך די מיטלען פון עליה ב׳ (אומלעגאלער עליה(צו דערגרייכן די ברעגעס פון ארץ ישראל. אין שליחות פון בריחה בין איך דאן געפארן קיין אונגארן, רומעניע, טשעכא־סלאוואקיע, ווי אויך מערב דייטשלאנד. צוזאמען מיט מרדכי ראזענמאן, פון דער השומר באוועגונג, האבן מיר אויפגעשטעלט דעם צענטראלן פונקט אין בודאפעסט, פון וואנען מיר האבן פארזארגט יידן פון גאנץ

יצחק האפמאן, אין צענטער, מיט א גרופע מיטארבייטער פון דער **בריחה**
אין בודאפעשט, אין יאר 1945.

יצחק האפמאן שטייענדיק לינקס, אויף דער טשעכיש-דייטשער גרענעץ
אין שליחות פון דער בריחה אין יאר 1946

מזרח אייראפע מיט טראנספארט און געהעריקע דאקומענטן צו דערגרייכן דרום עסטרייך און איטאליע. מיין אויסשליסלעכע אחריות איז געווען די דאקומענטאציע פארזארגונג. יעדע אומלעגאלע טעטיקייט קען נאר האבן א דערפאלג אויף א צייטווייליקער באזע און עס איז קיין ספק ניט אז ביי די לאקאלע רעגירונגען האט אונדזער טעטיקייט געטראגן דעם פסעודא־לעגאלן כאראקטער. דעריבער איז עס געווען נייטיק, נאך א געוויסער צייט, פון בודאפעסט זיך אריבערצוטראגן קיין פראג אין טשעכא־סלאוואקיע. איך, מיט נאך צוויי אנדערע חברים, האבן באלד געעפנט א גרענעץ פונקט אין „נאווע אוידאלי" אויף דער גרענעץ פון דרום דייטשלאנד. דער דורכגאנג פונקט האט געהאט א גרויסן דערפאלג און געדויערט א משך פון א יאר או א האלב. דער דרוק און די רדיפות פון דער לאקאלער רעגירונג האבן געבראכט דערצו אז אין פרילינג פון 1947 האבן מיר דעם גרענעץ פונקט געמוזט פארלאזן.

אגב, עמאציאנעל האב איך דאן זייער געוואלט עולה זיין קיין ישראל וויל אין א געוויסער מאס און אויף א באשיידענעם אופן, מיט גענוג מסירת נפש און מיט ריין נאציאנאלן אלטרואיסטישן גייסט, האב איך געמאכט מיין בייטראג לתחית־העם במולדתנו החפשית. אבער די עקשנותדיקע אויפפאדערונגען פון מיין טאנטע גיטל אין פילאדעלפיע (מיין מאמעס שוועסטער) האבן גורם געווען אז אין יוני 1947 בין איך אנגעקומען קיין אמעריקע.

דער דאזיקער ארטיקל זכרונות איז א מצבה פאר מיין משפחה, האמפמאן־שטרייט, און די זעקס טויזנט יידן פון שטאט קאלוש, וואס זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם אין חורבן תש"א־תש"ה הי"ד.

פילאדעלפיע שבט, תשל"ח.

איך דערמאָן זיך

פרייטיק פאַר נאַכט, מיכל דער שמש איז אויסגעפּוצט אין שטריימל און אין בעקישע, זיין באָרד און פּאות נאָך נאַס פון דער מקוה — שטעלט ער זיך אַוועק אין סאַמע מיט שטאָט, לעבן הערש־וואַוועס שענק און רופט אויס בקול רם: „יידן, יידן, אין שול אַריין!" באַלד הערט מען אַ געררודער און אַ געפּילדער. די לאַדנס פון די קראָמען פאַרמאַכן זיך. די בעל מלאכות לייגן אַוועק זייער אַרבעט. די בעל־עגלות טרייבן אַ היים די וועגן אויף פּיאַקערס און דער מאַרקפּלאַץ ווערט ליידיק. דאָ און דאָרט זעט מען אַ פּאָר יידן לויפן אַ היים פון באָד, אָדער אַ יינגל איילן צו משה דעם וועשער אָפּצונעמען דעם טאַטעס קראַגן. דערנאָך ווערט שטיל, אַלע פאַרשווינדן, און פון די פענצטער שיינען אַרויס די שבת׳דיקע ליכט.

✶

אַ מאָל איז ער געווען אַ טרעגער, אַ גבר, אַ שטאַרקער, געזונטער ווי אַ פּרימאַ קאַרנערא. ווען ער וואָלט געווען אין אַמעריקע און געהאַט אַ גוטן „מענידשער" וואָלט ער געוואָרן אַ „העוויוועיט טשעמפּיאָן": ער וואָלט געווען אַ כבוד פאַר יידן בכלל און פאַר די קאַלושער לאַנדסלייד בפרט. איצט איז ער אַנגעטאָן אין לאַכעס און אין שמאַטעס, די הענט אין די קעשעניעס און טוט ניט אַריין די האַנט אין קאַלט וואַסער, נאָר דרייט זיך אַרום אין מאַרק און פייפט אַ לידל. שפּעט ביי נאַכט ווען די גאַסן פון קאַלוש זענען געווען איינגעוויגט אין נאַכטיקן שלאָף, פלעגט מען הערן זיין טרויעריק פייפן. קינדער פלעגן גלייבן אַז דאָס פייפן די רוחות, זיי האָבן ניט געוואוסט אַז דאָס גייט ער אַ היים צו שלאָפן אין שטאַטישן באָדהויז, אויף דער אייבישטער באַנק.

✶

פרילינגס־צייט, שפּעט ביי נאַכט, אין גרויסן בית־המדרש ברענען די ליכט. קלעזמער שפּילן, מען שרייט, מען טאַנצט, אַ גרופּע בחורים פאַר־ברענגען דאָרט. אויסגעמאַטערטע, די פּנימער בלאַסע, זייערע אויגן טיף אַריין אין די קעפּ — ווייל מען האָט שוין עטלעכע טעג ניט געגעסן. פאַר טאָג גייען זיי אַרויס אין גאַס, כאַפּן זיך אַריין צום טראַפיקאַנט אין הויף,

עפענען די קאמער און טראגן ארויס האלץ און שפייז און לייגן דאס אוועק ביי די טירן פון די ארעמעלייט. אפשר וועט דאס זיי העלפן זיך באפרייען פון פראיעם יאסל׳ס הענט.

✶

ער גייט מיט פעסטע טריט דורך די שמאלע געסלעך, א שווערד הענגט ביי זיין זייט, צוויי ווייסע שטערן באצירן דעם קראגן פון זיין מונדיר, די ברוסט איז באשפילעט מיט א מעדאל און זיין פנים איז אנגעשפיצט און ערנסט. (אמאל האט ער געכאפט א גנב) איצט טראגט ער אין זיין רעכטער האנט, א מעשענעם טרובער. קינדער לויפן אים נאך און זענען אים מקנא. ער שטעלט זיך אין מיטן פון רינג־פלאץ, נעמט דעם טרובער צום מויל און בלאזט הויך. די ווענט פון די סאדע בודקעס ציטערן, די מענטשן פארזאמלען זיך און רינגלען אים ארום, עס ווערט שטיל, לאזט ער הערן זיין קול און זאגט: „פון היינט אין א וואך וועט זיין דער יאריד אין קאלוש".

✶

עס איז זומער־צייט אין יאר פון ערשטן וועלט קריג. אין שטאט האט אויסגעבראכן די עפידעמיע, מען האט מן־הסתם דערצערנט די בייזע כוחות: ווערן די שטאט מענטשן פרום. מ׳זאגט תהילים, מ׳דאווענט מיט כוונה, מ׳גיט צדקה. די ווייבער שערן אפ די האר פון די קעפ. זיי בענטשן די שבת ליכט, זיי נעמען חלה. אבער די מגפה שטילט זיך ניט. באשליסן די פני פון שטאט צו מאכן א חתונה של מצווה: חתונה צו מאכן צוויי ארעמע יתומים און צו שטעלן די חופה אויפן בית עולם. גראד אין דער מגפה שטארבט א גאר אלטער ייד, פארוואנדעלט מען זיין לוויה צו א חתונה של מצווה.

חתן כלה שפאנען ביי דער מטה, (ארון) נאך זיי ציען קינד און קייט, מען באגלייט דאס מת צום בית־עולם. ביים אפענעם קבר שטעלט מען די חופה. דער חתן באדעקט די כלה, דער חזן זאגט דעם אל מלא רחמים, און דער חתן זאגט דעם הרי את. דערנאך גיט מען דער כלה א שליסל, דער חתן טראגט צו א שלאס, די כלה פארשליסט דעם שלאס אוןווארפט אים אריין אין קבר. דער עולם בעט אז די מגיפה זאל זיך ענדיקן. דערנאך פארדעקט מען דעם קבר, די מוזיק שפילט, מען גיט דרשה־געשאנק און דער עולם קערט זיך אום א היים. דער בית־הקברות ווערט שטיל נאר די מגיפה בושעוועט ווייטער.

אזוי איז געווען און מער ניטא

אין פאלק גייט ארום א ווערטל, אז יעדע שטאט האט אירע משוגענע, אז יעדן מענטשנס מזל איז פארקנופט מיטן חודש אין וועלכן ער איז געבוירן געווארן, דער חודש תמוז איז דער חודש פון די משוגענע און די נאכט איז זייער קעניגרייך.

אז די נאכט איז דאס קעניגרייך פון די מטורפים קען מען פארשטיין: זי איז טונקל, זי איז שטיל און פארוויגט די וועלט צו רו און צו שלאף. פילט א משוגענער אז מען האט אויפגעקנופט אלע קנופן פון די שטריק וואס בינדן אים, ווערט ער לויז און ער צעפירט זיך.

פארוואס מען האט דעם חודש תמוז, דעם שענסטן חודש אין יאר צוגעווארפן די מטורפים, איז שווער צו פארשטיין, אבער אז יעדע שטאט האט אירע מטורפים, דארף מען ניט פארשטיין, דאס איז א פאקט.

קאלוש האט אויך געהאט אירע משוגענע: אזש גאנצע פיר, דריי יידן און איין גוי. זלאטע, עטעלע, משה ווינקלער און דער גוי יאץ. זלאטע, א קליינע איינגעשרומפענע יידענע, פלעגט גאנצע טעג און נעכט שלעפן איבער די גאסן פעק מיט שמאטעס, איר האב און גאב. זי פלעגט נעכטיקן אין דרויסן, פארשטופט ערגעץ אין א ווינקל פון א הויז. מען האט זי גערופן — זלאטע מיט די שמאטעס. עטעלע פלעגט שטיין א פארשטייפטע ווי אן אויפגעצויגענע סטרונע אויף אן ארט זיך ניט רירן און מיט פארווירטע אויגן שפיזן צו דער ווייט, ווי זי זאל עפעס זוכן וואס זי האט פארלוירן און קען ניט געפינען. ביז שפעט פאר נאכט פלעגט א קינד צו קומען זי אננעמען ביי דער האנט און א היים פירן.

משה ווינקלערס שגעון איז געווען א רעליגיעזער: ווען די אבלים אין קלויז פלעגן זאגן קדיש, פלעגט משה זאגן קדיש פיר מאל. זיך אויסדרייען צו יעדער וואנט באזונדער און איר אפזאגן א קדיש. אז די אבלים האבן שוין לאנג געהאט פארענדיקט דאס זאגן, האט מען נאך אלץ געהערט משהס שרייענדיקן קדיש.

יאצס שגעון איז געווען דאס רייניקן די שטאט. ער פלעגט אין די

שפעטע נעכט קניענדיק, מיט קליינע בעזעמערס אין די הענט קריכן איבער די גאסן און זיי קערן. דער שטויב פלעגט אים אינגאנצן פארדעקן אזוי, אז מען האט קיין מענטש ניט געזען, נאר א שטויביקן קנויל וואס וואלגערט זיך איבער די גאסן — און בורטשעט „פראנצעוואטע קאלוש ארבעט״. דאס איז געווען יאצס ווערטל, זיין קען־צייכן.

ניט נאר משוגענע מענטשן האבן געהאט קען־צייכנס, נאר אויך מיושבים שטעט האבן געהאט זייער קען־צייכן. די קען־צייכנס האבן די שטעט באקומען אין שייכות מיט געשעענישן, וואס עס האט דארט פאסירט. קאלוש האט געהאט דעם קען־צייכן „פלאמפלאץ״. מה הטעם? קאלוש האט געהאט די טבע צו ברענען. עס זענען אין קאלוש געווען מערערע שרפות. אין יענע יארן האט קאלוש געהאט נאך נאר האלצערנע הייזער, האט זי לייכט געברענט. אין יאר 1873 איז געווען א גרויסע שרפה, די גאנצע שטאט איז געווארן פארברענט. מיט דער שרפה איז פארבונדן א לעגענדע. אין דער שרפה איז בלויז איין הויז געבליבן ניט באשעדיקט: לאנדסמאנס איינפארהויז. דערציילט מען אז אין לאנדסמאנס הארבעריק איז אמאל איינגעשטאנען א גרויסער צדיק. ביים אוועקפארן האט ער געבענטש דאס הויז, אז עס זאל דעם הארבעריק קיינמאל ניט געשן קיין שלעכטס. האבן יידן געזען אז ווען די שרפה איז אויסגעבראכן זענען אנגעפלויגן דריי טויבן און זיך געשטעלט אויפן דאך פון דעם הויז און דעם הארבעריק געהיט. די דריי טויבן זענען געווען דעם צדיקס שליחים.

ניט נאר די שטעט האבן געהאט קען־צייכנס, צונעמען, נאר די מענטשן אוודאי און אוודאי. אין די שטעטלער זענען געווען משפחות וואס מען האט זייער פאמיליע נאמען ניט געקענט, מען פלעגט זיי רופן נאר ביי די צונעמען. דאס האבן זייערע עלטער־זיידעס זיי איבערגעלאזט די צונעמען בירושה. זיי האבן ביי זייער לעבן עפעס אזוינס געטאן וואס זיי האבן די צונעמען כשר פארדינט. אין קאלוש זענען געווען די משפחות: פארעכעס, בענקערטעס, דאברעוועטשערס. וועגן צונאמען דאברעוועטשער דערציילט מען א קאמישע מעשה: די משפחה האט געוווינט אין גויישן פערטל, אויף דער סיוועצקי גאס. גויים האבן ניט געהאט אין זייערע באטעס בית־הכיסאות, זיי פלעגן די מענטשלעכע הצטרכות טאן אין פעלד. דער ערשטער דאברעוועטשער האט שטארק געאכפערט דעם גלח, זיין שכן. איין מאל ווען ער איז געזעסן אין פעלד צווישן די קוקורוזעס און געטאן דאס זייניקע, האט דער גלח דורכשפאצירט אויף דער סטעזשקע

האט דער ייד אויפן קול אים באגריסט — דאברע וועטשער! און אזוי איז די משפחה באנאמענט מיט דעם צונאמען.

ניט נאר האבן די שטעטלדיקע יידן געפראוועט קאטאוועס מיט עמך, נאר אויך מיט די חשובע יידן, מיט די תלמידי חכמים און רייכע בעלי־בתים. אין קאלוש האט מען זיך געוויצלט אויפן חשבון פון לייבציע שפינדל. לייבציע שפינדל איז געווען א תלמיד חכם, א גביר און דער ראש הקהל, נאר אויך א קארגער ייד, א קליינער צדקה געבער, אבער פון איין צדקה געבן האט ער יא געהאלטן: ווען ביי א בעל־עגלה איז אוועקגעפאלן דאס פערד, פלעגט לייבציע דעם בעל־עגלה תיכף אפקויפן א צווייט פערד. ווייל ער האט געוווסט אז דאס פערד איז נויטיק דעם בעל־עגלה צו פרנסה. פון דער מצווה צו העלפן צו פרנסה האט לייבציע שפינדל שטארק געהאלטן און זיך ברייט געשטעלט. די שטאט פלעגט זאגן, אז ווען לייבציע וועט איבער הונדערט יאר קומען אויפן עולם האמת, וועלן אים אנטקעגן קומען פערד מקבל פנים זיין. לויטן יידישן עטישן קוק קומען יעדן מענטשן ווען ער קומט אויף יענער וועלט, אנקעגן זיינע מצוות און זענען ביים בית דין של מעלה, פאר אים א מליץ יושר.

יא, מען האט געפראוועט קאטאוועס, מען האט זיך געוויצלט, מען האט געלעבט און געשטרעבט. אזוי איז געווען דאס יידישע לעבן אין די שטעט און שטעטלעך פון יידיש פוילן: געווען און מער ניטא.

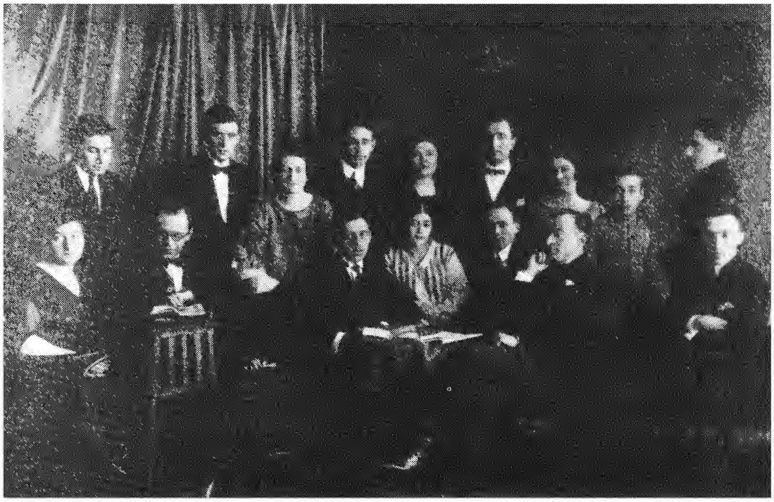
די גרינדערס פון אקאדעמישן פאראיין אור אין קאלוש

שטייענדיק פון לינקס צו רעכטס: יונה שטראסער, משה פרעס, שעיה לאדן, לאנעק נאדל, יעגער. זיצענדיק פון לינקס צו רעכטס: הערש ליזבער, די העלמאן, די פרידמאן, זוזיע נאדל, און האראוויץ.

דער אקאדעמישער פאראיין אור אין קאלוש

אין דער ערשטער שורה זיצן פון לינקס צו רעכטס: די זעמאן, די דאנקנער, די פריד-לענדער, די לאנדסמאן, ארטמאן העלקע שטראסער-מענקיס. צווייטע שורה: די האלדער, לאנדסמאן לאנעק, פרעס משה, פרידלענדער נתן, די גאלדווערגער, ריזל משה, די טייטעלבוים, האלדער. עס שטייען פון לינקס צו רעכטס: שרייער, די קינסטלער, קינסטלער טאנקע, די שעכטער, די ליטמאן, פאפער עטקע, די אשכנזי גאלדע, דער לעצטער איז יעגער — דער פאסטבעאמטער. די צווייטע שורה: זילבער הערש, היבשמאן לאלעק, גראב משה, ניימאן מאטל, זעמאן, מעלער. די לעצטע שורה: קולבערג, קרומפער, עטינגר מתת, שטראסער יונה.

דער דראמאטישער קלוב ביים פאראיין „אור" אין קאלוש

שטייענדיק פון לינקס צו רעכטס: בענטשער אליעזר, נאדעל לאנעק, דאנקנער אקע, ריזל משה, קינסטלער טאנקע, גראב ישראל דאנקנער, אוויגדאר יעקב, טראמפעטאר לזייזער. זיצענדיק פון לינקט צו רעכטס: גראב שפרה, בערנפעלד, בלייבערג מאניע, לאנדסמאן לאנעק, נאדעל זוזיע (שרה), שטראסער יונה, צוקער יאסל, עטינגער משה.

פון די זיבעצן מיטגלידער פון קלוב זענען דרייצן אומגעקומען אין חורבן — הי"ד.

ה. באבד

שרייבערס און קינסטלער קאלושער בני־עיר אין צוואנציגסטן יארהונדערט

ד״ר יעקב האראוויץ (הורביץ) — העבראישער דערציילער, עסעאיסט און ליטעראטור קריטיקער.

משה עטינגער — יידישער דיכטער און קולטור טוער.

יונה (יאנוש) שטערן — בעקאנטער מאלער, און דעקאן אין דער אקאדעמיע פון שיין קונסט אין קראקעוו.

ד״ר יעקב האראוויץ איז געבוירן געווארן אין יאר 1902 אין קאלוש. א זון פון א יחוס׳דיקער משפחה. דער פאטער הרב יהושוע האראוויץ האט קיין כיסא רבנות ניט געהאט אבער געהאט א בעקוועם נגידיש לעבן. זיין שווער, זעליג מילשטיין, יעקבס זיידע, דער שותף אין ברייהויז און לייטערהויז האט דערצו גורם געווען. די משפחה יהושע האראוויץ האט געוואוינט אויף דער באן־גאס, אין א גרויס פארטער הויז מיט א פראנט גארטן מיט בלומען.

יעקב האט ביז צו דער ערשטער וועלט מלחמה געלערנט אין חדר, אין דער פוילישער פאלקס שול און אין גימנאזיע. בשעת דער מלחמה האט די משפחה האראוויץ געפליכטעט קיין ווין און זיך מער ניט אומגעקערט קיין קאלוש.

אין ווין האט יעקב ממשיך געווען זיינע סטודיעס. ער איז אויך דארט געווען איינער פון די אקטיווע טוער אין „שומר הצעיר״.

ווי א שרייבער, זענען זיינע דערציילונגען אונטער דער השפעה פון די דייטשע עקספרעסיאניסטישע שאפונגען פון נאכן ערשטן וועלט־קריג, אין א טייל פון זיי איז דערהויבענער לויב צו דער טעראר תקופה אין דער יידישע געשיכטע פון מיטלאלטער. און אין א טייל איז דא דער ווידערקול פון ארץ ישראלדיקן לעבן.

אין בוכפארם: „עד דכא״, „שערי טומאה״, „מזמור נקמה״, „חתולתי הלבנה״.

הארץ
עתון יומי / המו"ל: הוצאת עתון "הארץ" בע"מ / תל-אביב, רחוב מזרחי [illegible] בית "הארץ"
טלפונים: [illegible] תבת דאר [illegible] לטלגרמות: הארץ תל-אביב
בתשובה נא להזכיר מס' ....

ב"ה
יא תשרי תשי"ב

לש"י עגנון הברוך בבנינים
מיטב הברכות והאיחולים שלוחים
אמנם דיומות – שמים אמודה
כי עשויות גם עשויות במיטב השקידה
גם הנהגות גם הקדמות מלוא הקהידה
כאשר לא עשויות לעצמי לשום איש מודה
ובשבה כך אף ניגנת הנעמה של שבר –
והנה אתה. קם וקרא תגר
ולפני נפו ואמר לי מה
ומה אעשה, שגרשתי מהברכים לצאת לסר
ויודעני כי בשורה הלזה אין לבצר
לכן הכפים הורות תשורה, להרחיב
אלו ויטב הדבר בעיני אדוני הנדיב
ואשר מרחוב לרחוב המתגברת
מה אעשה שאין להוגיש המסגרת
אף הכלוי הזאת מסתברות
כמחמת לה בחשר כיאות
וכיון ששערי הרחמים איש נעולים
גם לי מקרוב הרוח גם אף הבדלים
ואשר לדבר ההוא מאז הימים
כאשר הגיע לי יד עם במה ובמאורע
הרי אלה לא אבוש להודיע נאמנה
כי הימים ההם עברו ואין מאז השנה
אך עם מחזה אלה תמורה היה כתמורה
זכור אזכור את ש"י עגנון בראש האשמורה

מאת הנאמר יעקב הורוביץ

408

מכתבו של יעקב הורוביץ לש"י עגנון,
מארכיון עגנון, בבית הספרים הלאומי, ירושלים.

אחר שמתו יקירי,
כל הרגשות, הרצון, החלומים
נהפכו לאבדן
ואני נהפכתי לבודד ומבודד
זה הכל מאד נורא
אך אין ברירה
ואחר שמתו יקירי
אני נהיה כילד
מקבורים בפיטאנוד אל הדרך
מכל צד
ושליחי המשטר נאמנים
בין צחוק לצחוק
אומרים שהם קפיטנים
האמת, זה כל רק מצחיק
עד שאתה פשוט
למות

שיר, מעזבונו של יעקב הורוביץ ב"גנזים".

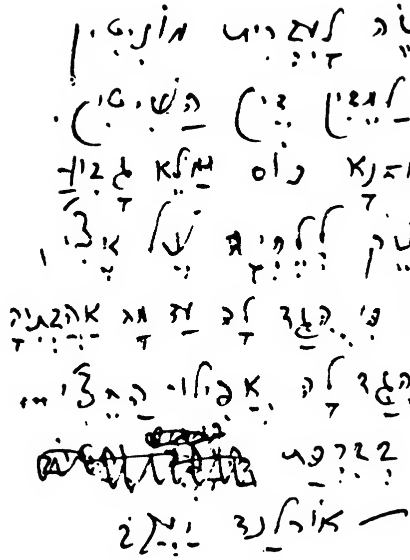
כסית
ק׳

ל״ויגה״ – היא ירח –
ודברי הלז,
בחשבון דיפלומטי
(ואות כי כי אין לאדם מה!)
באמצעות הדבר = הבית|
יענו נחם
הושב לימיני ומעוררני
ונדע כי ימכירני
ימיני מקדם ומאז
עד נשמה ונחל
מבעד החירוק והחולם
בחלים לבעיני בהלם
ובכם היות שאון כולם.

שמעתי כי עושה אתה חיל
ומוציא מן הספק של ציל!

המשך בעמ׳ הבא

שיר, ששלח יעקב אורלנד ליעקב הורוביץ, בעת שכיהן בשטוקהולם כנספח לענייני תרבות. השיר נכתב בקפה "כסית" בחברת נתן אלתרמן בארכיון הורוביץ ב"גנזים".

יעקב הורוביץ ורעייתו בשטוקהולם

(תשי"ח - 1958)

ד״ר יעקב האראוויץ איז געווען מיטרעדאקטאר אין דער וואכנשריפט „טורים״ מיטארבעטער אין דער טאג צייטונג „הארץ״ רעדאקטאר פון דער ליטעראַרישער ביילאגע, אוואו ער האט געשריבן ליטעראטור קריטיק.

געוואוינט אין ישראל און געשטארבן אין יאר 1976.

יונה (יאנוש) שטערן איז געבוירן אין יאר 1904 אין קאלוש ביי אן ארעמער משפחה. דער פאטער לייב שטערן איז געווען א קצב־ארבעטער.

יונה האט געלערנט אין חדר, אין פוילישער פאלקס שול און אין דער ערשטער העלפט פון די צוואנציקער 1922—1923 יארן שטודירט קונסט אין לעמבערג. אין די יארן 1928—1934 פארענדיקט די סטודיעס אין דער קראקעווער אקאדעמיע פאר שיין קונסט. א מענטש מיט א שטארק־עקשנות׳דיקן כאראקטער האט דער הונגער וואס ער האט געליטן אין צייט פון לערנען, אים ניט צוריקגעהאלטן פון צו דערגרייכן זיין ציל.

אין די קינדער יארן איז ער געווען אקטיוו אין שומר הצעיר, אין דער יינגסטער קבוצה, שפעטער איז ער אריין אין דער קאמוניסטישער פארטיי אין פוילן. דעם חורבן האט שטערן איבערגלעבט אין לעמבערגער געטא. ער האט דארט פארלוירן זיין ווייב. איצט איז ער אן אנערקענטער מאלער. ער האט געהאט מערערע אויסשטעלונגען אין און מחוץ פוילן, זיינע בילדער הענגען אין נאציאנאלן מוזעאום פון „סאציאליסטישן פוילן״. ער איז פענסיאנירט און וואוינט אין קראקעוו.

משה עטינגער איז געבוירן אין יאר 1904 אין קאלוש, א זון פון א סוחרישער, בעל־הבתישע משפחה. עטינגער האט געלערנט אין חדר, אין פאלקס שול, אין דער תושיה שול און אין העברעאישן לערער סעמינאר אין לעמבערג.

אין קאלוש איז ער געווען אקטיוו : אין שומר הצעיר, התאחדות, גרינדער פון י. ל. פרץ פאראיין גרינדער פון די ערשטע יידישע קורסן פאר ארבעטער־יינגלעך, פארוואלטער און ביבליאטעקאר אין דער יידישער ביכער אפטיילונג ביי דער תושיה ביבליאטעק.

קיין אמעריקע איז ער געקומען אין יאר 1938. און געווארן אקטיוו אין יידישן קולטורלעבן. געווען מיטגליד אין דער פארוואלטונג פון „קולטור קלוב פון פוילישע יידן״, א פאראיין פון ניי געקומענע, יונגע, יידישע עמיגראנטן. געווען א מיטגליד אין דער פארוואלטונג פון דער מענדעלע מוכר ספרים יידישער נאכמיטאג שול, ביים יידישן נאציאנאלן ארבעטער

פארבאנד געווען פינעף יאר פרעזידענט פון דער שול. געווען אקטיוו אין יידישן קולטור צענטעער אויף „איסט פלעטבוש אין ברוקלין" סעקרעטאר פון דער קולטור קאמיסיע. מיטגליד אין דער פארוואלטוג פון דער שלום עליכם פאלק שול נומער 15, ביים „ש.ע.פ. אינסטיטוט". מיטגליד אין דער עקזעקוטיווע פון אינסטיטוט, מיטגליד אין דער עקזעקוטיווע פון קעמפ „בויבעריק". פרעזידענט פון יידישן קולטור קלוב אין ברוקלין, אויפן נאמען פון ד"ר שלמה סיימאן. מיטגליד אין יידישן „פ.ע.ן." קלוב און מיטגליד אין דער פארוואלטונג פון יידישן „פען" צענטער אין ניו יארק.

אין יאר 1946 דעביוטירט מיט לידער אין ליטעראַרישע העפטן אין ניו־יורק, דערנאך פארעפנטלעכט לידער אין יידישע שריפטן, דער אמעריקאנער ניו־יארקער וואכנבלאט, אידישער קעמפער, די צוקופט, אונדזער צייט, זיין, אונדזער וועג, פרייע ארבעטער שטימע, די סביבה, דער וועקער, האלץ אינדוסטריאל ב"א, השבון ל"א און אנדערע.

אין אנטלאגיעס: „יידיש אין יידישן ליד" מוסטערווערק פון יידישע ליטעראטור 1964 ארג. ראדאקטאר שמואל ראזשאנסקי. „ירושלים אין יידישן ליד" י. ל. פרץ פארלאג תל אביב רעדאקטאר יוסף פאפיערניקאוו 1974. „חסד לאברהם" אברהם גאלאמב יובל בוך. „איווא" ל"א. יאר 1969—1970 רעדאקטאר משה שטארקמאן (חזקוני).

אין בוכפארעם: פייגל ביי מיין פענצטער פארלאג „זיין" נ"י 1961. אין בונד פון לעבן פארלאג „ברידער שולזינגער" 1969 נ"י. דערהויבענע טעג פארלאג „זכור" ירושלים ישראל 1979.

געשריבן וועגן עטינגערס לידער האבן: יעקב גלאטשטיין, אידישער קעמפער נ"י, אויג' 1962. ד"ר ש. ביקל „טאג מ. זשורנאל" נ"י 2טן יוני 1963. אפרים אויערבאך „טאג מ. זשורנאל" מאי 17טער 1970. משה שטארקמאן, „פרייע ארבעטער שטימע" יולי 1970. צבי שטאק „אייגן ווינקל" 1970.

עטינגערס לידער לייענען זיך גרינג, אבער דער געניטער לייענער כאפט אויף אין זיינע שורות דעם געראנגל מיט ווערטער, מיט ווארט־פארבינדונג און פארגלייכן — אלעס אין זיין גרויסער באמיאונג, ארייניצוגעבן אין קלינגענדיקע פערזן, אין פולע גראמען און האלבגראמען די אנונגען און בענקשאפטן, חלומות און האפנונגען, שמחות און אנטוישונגען פון דעם פיינפילדיקן יידישן מענטשן אין די איציטקע

טעג פון מענטשלעכן און־יידיש־פאלקישן געראנגל אויף דער וועלט ארענע". — משה שטארקמאן.

„בכלל שרייבט עטינגער אידיש תוכיקע לידער און דערפאר איז זיין לידער־בוך א מין אפפרישונג פאר דעם וואס לייענט זיך אן מיט א סך לידער: מיר האבן אין דעם בוך הויך התפעלות'דיקע ארץ־ישראל'דיקע לידער און אידישע לידער, וואס זענען אנגעהויכט מיט אונדער אייביקער מחשבה. די מעלה פון אט די לידער איז, וואס זיי זענען נישט סתם מחשבה, נאר פולע בילדעלעך דערהויבענע לידער". — אפרים אויערבאך.

ד״ר יעקב האראוויץ, העברעאישער שרייבער, ליטעראטור קריטיקער,
מיטארבעטער אין דער טאג צייטונג „הארץ״.

ד״ר יעקב האראוויץ דער שליח פון ישראל צו דער בילדער אוסשטעלונג אין אסלא, נארוועגיע. עס שטייען פון לינקס צו רעכטס: דער דירעקטאר פון דער קונסט גאלעריע אוז מירון, דער קעניג פון נארוועגיע, ד״ר יעקב האראוויץ, די פרינצעסין אסטריד, און פרוי מירון.

דאס בילד איז פון די צוויי רייכסטע יידישע משפחות אין קאלוש — **מילשטיין** און **שפינדל**, די בעלי-בתים פון קאלושער ברייהויז.

שטייענדיק אין דער צווייטער שורה פון לינקס צו רעכטס, דער פערטער, און די פיפטע — זענען יהושע און חנה האראוויטץ (מילשטיין) די עלטערן פון ד״ר יעקב **הארא‏וויץ**, דער העברעאישער שרייבער און ליטעראטור קריטיקער. דער זיבנטער — איז דוד שפינדל (מנור) דער פראמינענטער ציוניסטישער עסקן. דער צענטער איז משה **מילשטיין** — דער גרינדער פון ציון פאראיין און שול „שפה ברורה" אין קאלוש.

וואַיציער יאַנקאַוואָסקי

לעבנ־אַפירמאַציע

יונה (יאַנוש) שטערן — אַ לעגענדע פון דער איצטיקער פּוילישער מאַלעריי.

אַ לעגענדע, אָבער נאָך אַלץ אַ לעבנדיקער כוח, אַ שאַפערישער יש די דאַזיקע פּאָזיציע האָט ער דערוואָרבן אַ דאַנק דער לאַנגיאָריקער שאַפערישער אַרבעט, עקשנות׳דיקער זיכערקייט און פּאָליטישער טעטיקייט.

די קאָמפּלימענטן און ליבגעזאָנגען וואָס מען גיט אים — אַ לעגענדע, באַוואוסטער קינסטלער, מאַלערישער פּאַרגייער, זענען שטערענען דער־ווידער און פרעמד. ער זאָגט: „נו, מילא, אַזוי באַצייכענען מיך די קריטיקער, די וואָס קענען מיין שאַפונג. אָבער פיל פון זיי אַנערקענען ניט מיין שאַפונג — און דאָס איז זייער רעכט, — איך וויל ניט זיין אַ לעגענדע, איך וואָלט געוואָלט זיך פון דעם באַפרייען. אַ לעגענדע און אַ מאַלערישער פּאַרגייער, איז אַ נישטיקער ענין. איך קען זיך און ווייס ווער איך בין. איך מאָל דאָס וואָס איך פיל, דאָס וואָס איך האַלט פאַר ריכטיק און וואָס ס׳געפעלט מיר. איך האַלט זיך ניט פאַר קיין עילוי און בין ניט קיין פאָרשטייער פון קיין שום מאַלערישער ריכטונג. איך וויל בלויז זיין איך״.

מען מוז באַוואונדערן שטערנ׳ס שטעלונג צו זיינע שאַפונגען, דעם יחס פון זיינע איבערלעבנישן און זייער השפעה אויף זיינע בילדער, זיין מאַלערישער פּראָגראַם און אַרטיסטישער פילאָזאָפיע. זי איז מילד, טאָלעראַנט, לעבנספרייידיק און פול מיט הומאָר. אָבער נאָך מער פאַר־חידושט זיין גרונטיקייט, דאָס אויסמעסטן און אויסצייכענען יעדן פּרט ביז צום קלענסטן דעטאַל.

אין אָנפאַנג פון די זעכציקער יאָרן האָט שטערן אויפגעהערט צו מאָלן מיט וואַסערפאַרבן. ער האָט זיך אויך געשיידט מיט דער גראַפיק און אָנגעהויבן צו שאַפן אין דריי דימענסיעס. ער נוצט מיטלען באַשאַפענע

פון דער נאטור, ער גלייבט אז וואס די נאטור האט געשאפן אין איר לאנגער עוואלוציע איז פיזיש פולקאם און אמתע קונסט. און אויך דערפאר ווייל אלעס וואס אונטערליגט דער נאטור טוט אירע פונקציעס מיט אייגנקייט און דערגרייכט שלמות. קיין שום אינזשעניר קען אזא פולקא־מענקייט ניט מאכן, קיין שום סקולפטאר קען ניט ארויספורעמען אזא שלמות אט, דער לעבענסקוק האט גורם געווען וואס די לעצטע צוואנציק יארן האט שטערן אנגעהויבן צו שאפן פלאסטישע מאלעריי. און מיט די פלאסטישע מיטלען טייטשט ער אויס דאס רעכט פון לעבן.

אין די פריערדיקע פאזעס פון שטערנ׳ס שאפן האט די עסטעטיק געהאט א גאר וואגיק ארט. און אין די קאנקרעטע בילדער פארנעמט שוין דער אינהאלט, דעם אויבנאן. איבער די צוויי טענדענצן שוועבט כסד שטערנס׳ אידעאישער קוק. דאס איז זי וואס קנופט צוזאמען אין איין גאנצקייט אלע פאזעס פון שטערנ׳ס שאפן. כאטש שטערן גארט און באמיט זיך צו באפרייען פון דער עסטעטיק, קען ער דאך ניט אינגאנצן פון איר פטור ווערן, אבער ער איז בונטאריש אין זיין קונסט, ווי אויך אין זיין טעגלעכן האנדלען.

שטערנס רעוואלוציאנערע קונסט אנטפלעקט ער מיט פארשידענע פארמען. דער עיקר, אין שארפע פאליטישע קעמפערישע שקיצן — און אין מאלערישן קוביזם. אין קוביזם און דערנאך אין דער אבסטראקטער מאלעריי אנטדעקט ער די נייע פונקציע פון דער רעוואלוציאנערער קונסט. און מיט די פארמען און ריכטונגען האט ער זיך באמיט אויס־צודריקן זיינע שטרעבונגען, גלויבענישן און איבערצייגונגען. — זיינע בילדער האבן תמיד מאניפעסטירט דעם יחס צום לעבן, דעם מארקסיסטישן קוק אויף דער וועלט — און זיין פראטעסט קעגן דער אומגערעכטער געזעלשאפט. דאס איז דער וועג פון זיין שאפן, און אויף אים איז ער ווייט דערגאנגען.

ווען עס האט אויסגעבראכן דער צווייטער וועלטקריג איז שטערן אנטלאפן פון קראקע קיין לעמבערג. אבער נאכן איבערפאל פון דעם דריטן רייך אויף סאוועטן רוסלאנד, האט ער ניט באוויזן ארויסצופארן צום מזרח, ער איז פארהאלטן געבליבן אין לעמבערג. דעם ערשטן יוני 1943 ווען די דייטשן ימ״ש האבן ליקווידירט דאס געטא האט ער דורכגעמאכט זיין טויט.

צוזאמען מיט די 6.000 קדושים האט מען אים א נאקעטן געפירט קיין

יאנאוו צום טויטן גרוב. די קדושים האט מען אין שורות, צען אין א שורה, צוגעשטופט צום גרוב, אויף זיי געשאסן פון מאשינגעווער און די טויטע זענען אריינגעפאלן אין א ברידער־גרוב. ווען עס האט זיך דערנענטערט שטערנס שורה איז ער אריינגעפאלן, אדער אפשר אריינגעשטופט געווארן, א ניט דערשאסענער, די נאכגעפאלענע חללים האבן אים באלד פארדעקט און די מערדערס ימ״ש האבן דאס ניט באמערקט.

נאכן זון פארגיין האט זיך שטערן ארויסגעגראבן פון אונטער די טויטע. אין א פויערישער כאלופע האט מען אים געגעבן אן אלטן אפגעטראגענעם בגד, און באקאנטע האבן אים צייטווייליק אויסבאהאלטן ביי א לעמבערגער באן ארבעטער. דערנאך איז שטערן געפארן מיט דער באן צו די קארפאטן בערג, צוואנציק נעכט דארט ארומגעוואונדערט ביז ער האט זיך דערשלאגן קיין בודאפעשט אונגארן, און דארט געבליבן. ביז צום ענד פונעם קריג.

די אויבן דערמאנטע איבערלעבונג האט א שטארקן איינפלוס אויף שטערנס לעבענסקוק און זיין קונסט. ער וואלט געוואלט די איבערלעבע־ניש פארגעסן און אויסמעקן איר השפעה. אבער ער קען דאס ניט טון. ער איז מודה — „אלעס ביי מיר איז א פועל־יוצא פון מיינע איבערלע־בונגען, איך בין געווען אויפן ענד פון דער וועלט און געזען ווי דער מענטש זעט אויס ביים סוף. דאס וויל איך פארשרייבן און באווייזן... מיינע קאמפאזיציעס פון הרוגים איז דאס באוואוסטזיין אז מיר, זענען טאג איין טאג אויס קינ׳ס״.

שטערן ווייזט אונדז די וועלט אזוי ווי ער זעט זי אין זיין פארשטעלונג, זיין דמיון. ער קערט זיך שטענדיק צוריק צום טויט, אבער צייגט אן אויף דעם ספעציפישן, וועזענטלעכן צייכן פון לעבן — די כסדר׳דיקע צעשטערונג.

עס האבן שטערנען א מאל דייטשן געפרעגט — צי קען ער פארגעבן די קריגס פארברעכנס וואס מען האט געטאן. האט ער געענטפערט: „וואס הייסט מוחל זיין? דאס איז א רעליגיעזער באגריף. מוחל זיין קענען נאר די מיליאנען געהרגעטע, איך קען ניט און האב ניט דאס רעכט אין זייער נאמען אייך אייער זינד צו פארגעבן. ווענדעט אייך צו זיי״.

שטערן האט פיל ארומגערייזט. ער האט באזוכט מערערע לענדער. ווען עס איז אים איין מאל אויסגעקומען דורכצופארן דייטשלאנד, אין אן אטאמאביל, האט ער פארמאכט די אויגן ניט צו זען דאס טמא לאנד.

ער האט זיך אויך אפגעזאגט פון דער דייטשער גוטמאכונג, וואס צוויי בעלגישע אדוואקאטן האבן געוואלט דאס פאר אים דערלעדיקן. ער האט ניט געוואלט זייער טריפֿענע געלט, א באצאלס פאר פייניגונג.

ווי א מיטשאפער אין דער איצטיקער פוילישער קולטור האט שטערן איר געגעבן א חשובן צושטייער. — דערהויבענע ניט פארגעסלעכע ווערטן. קודם כל מיט זיינע בילדער און די אידעען וואס זיי דריקן אויס, און אויך ווי א לערער פאר נייע יונגע קינסטלער, וואס ער האט דערצויגן אין די צוואנציק יארן וואס ער איז געווען פראפעסאר אין דער אקאדעמיע פאר שיינער קונסט אין קראקע.

רוזשא מאלינאווסקי שרייבט וועגן שטערנען: „די שאפונגען פון אזא באוואוסטן ארטיסט איז איינע פון די דערהויבנסטע דערשיינונגען אין דער פוילישער מאדערנער קונסט. מילא, אפילו ניט שטערנ׳ס עניוות, דערווידער צו צערעמאניעס, קען ניט צוריקהאלטן דאס רעכט פון די קריטיקערס צו שאצן דעם ווערט פון שטערנ׳ס שאפונגען. פארפאלן, שטערן מוז באוויליקן און פארגעבן. דאס איז דער גורל פון יעדן קינסטלער, וואס שטעלט ארויס זיינע שאפונגען אין דער עפענטלעכקייט״.

איבערזעצט און פארקירצט פון פויליש פון מ. ע.

Prof. Jonasz Stern: *Pragnę być sobą, tylko sobą.* יונאש שטערן

Fot. B. ROSIŃSKI

זומפ — יון מצולה — יונאש שטערן

משה עטינגער

ישראל ברוך דער העברעאישער פעדאגאג

ישראל ברוך (האן) איז געבוירן געווארן אין יאר 1889 אין לעמבערג, גאליציע, ביי א יידישער פרומער משפחה, דער פאטער מנחם מענדל איז געווען א מלמד.

א יידישער מלמד, א שומר מצוות, האט אין יענע צייטן ניט געשיקט א זון אין די גוייאישע שקאלעס. ישראל האט קודם געלערנט ביים פאטער און דערנאך ביי אנדערע מלמדים. ביים פאטער האט ער געלערנט וועלטלעכע לימודים. זיין פאטער איז געווען א געבילדעטער בוכהאלטער און געווען באהאוונט אין דער דייטשער און פוילישער שפראך.

ישראל איז געווען א געלונגען קינד מיט א גוטן קאפ צו לערנען און מיט א פענאמענאלן זכרון. שוין אין עלטער פון פינעף יאר האט ער געקענט דעם גאנצן ספר דברים אויף אויסנווייניק און מיט זעקס יאר, צוועלף בלעטער גמרא אויך אויף אויסענווייניק. (און דוקא פרק „האיש מקדש"). ער איז געווען באקאנט אין לעמבערג ווי א קינד אן עילוי. שפעטער האט ישראל געלערנט אין דער לעמבערגער ישיבה. און אויך ביים לעמבערגער רב, הרב יצחק שמעלקעס. ער האט זיך צוגעגרייט צו באקומען הרמנה אויף צו ווערן רב.

אין יאר 1904 האבן אנגעהויבן בלאזן נייען ווינטן אין דער ציוניסטישער באוועגונג, מען האט אנגעהויבן רעדן העברעאיש מיט דער ספרדישער הברה — און ישראל איז געווארן מיטגעריסן מיט די נייע ווינטן. — ער האט אנגעהויבן צו לייענען די „הצפירה" און שרייבן.

ער איז געווארן א מיטארבעטער אין לעמבערגער יידישן „טאג־בלאט" רעדאקטירט פון גרשן באדער. ער האט אויך דעמאלט צוויי יאר שטודירט פעדאגאגיק און דידאקטיק און אין עלטער פון אכצן יאר — אין יאר 1907, אין טשערנאוויץ, אפגעגעבן דעם העברעאישן לערער־אקזאמען.

א צופאל האט געפירט ישראל ברוכן צו ווערן א העברעאישער לערער. ער האט אין יאר 1908 אין לעמבערג באגעגנט א יונגערמאן פון שטאט בוסק מיטן נאמען משה שאפעל, זיך ארייננגעלאזט מיט אים אין א שמועס וועגן דעמאלט אקטועלע ענינים — ציוניזם, סאציאליזם, און נאכן ענדיקן

דעם וויכוח האט שאפעל פארגעשלאגן ברוכן צו קומען קיין בוסק און צו ארגאניזירן דארט ביים העברעאישן פאראיין קורסן צו לערנען די העברעאישע שפראך. — איין קורס פון צוויי שעה אין אוונט פאר מיידלעך און א צווייטן פון איין שעה פאר בחורים. די פארוואלטונג פון ציוניסטישן פאראיין אין בוסק האט זיך פארפליכטעט צו צאלן ברוכן שכר־לימוד פופציק עסטרייכע גולדן א חודש. ברוך האט די שטעלע אנגענומען און אין חודש חשון פון יאר1908 אנגעקומען קיין בוסק און אנגעהויבן דאס לערנען. אט אזוי האט זיך אנגעפאנגען ברוכ׳ס לערער קאריערע וואס האט באגלייט הצלחה׳דיק זיין גאנץ לעבן.

דער מיידלשער קורס האט זיך איינגעגעבן. די תלמידות האבן געלערנט מיט התמדה און אין א קורצער צייט האט מען אויף די גאסן פון בוסק, געהערט רעדן עברית מיט דער ספרדישער הברה. אנדערש איז געווען מיטן קורס פון די בחורים: — דאס רוב תלמידים זענען געווען ארבעטער יינגלעך און סוחרים, זיי פלעגן קומען צו די לעקציעס מידע און שווער באנומען דאס לערנען. האט דער לערער ברוך פארגעשלאגן דעם שול־קאמיטעט איינצופירן א נאכמיטאג שול פאר קינדער, יינגלעך און מיידלעך, מען האט אויפגעמאכט אזא שול. די שול האט געהאט דערפאלג — די תלמידים האבן זיך געמערט און די שול איז געוואקסן. ודא עקא! די חדרים זענען געווארן שיטער. די מלמדים האבן זיך געכאפט — פארשטאנען ווער עס איז זיי מקפח פרנסה, געמאכט א גוואלד און דער רב פון בוסק האט גוזר געווען אויף די בעלי־בתים ניט צו שיקן זייערע קינדער אין דעם ציוניסטישן טריפה־פסול, אפילו געדראט מיט ניט צולאזן יענע בעלי־בתים צו עליה לתורה.

עס איז אויסגעבראכן א מחלוקת. עס זענען אנטשטאנען צוויי צדדים, א וועלטכער צד און א רעליזיעזער צד. דער רעליגיעזע צד האט זיך באנוצט מיט דער אלטער גוט באקאנטער מעטאדע — געמסר׳ט דעם שול־קאמיטעט צום פריץ פון דער שטאט און דער פריץ האט זיך משתדל געווען ביי דער ממשלה אז מען זאל די הנהגה פון ציוניסטישן פאראיין (דעם פרעזידענט און זיין פארטרעטער), וואס ביידע זענען געווען מלוכה׳שע בעאמטן איבערטראגן מיט זייערע פאסטנ׳ס צו אן אנדערע שטאט. די מסירה האט געטראפן אין פינטל אריין. דער שול־קאמיטעט האט זיך געמינערט, געווען שוואך און די שול האט זיך פארמאכט.

נאך בוסק איז ישראל ברוך געווען לערער אין פשעמישלע און אין

באריסלאוו. אין יאר 1912 איז ער אנגעקומען קיין קאלוש און געווארן לערער אין דער העברעאישער שול „תושיה״. ער האט דארט געלערנט צוויי יאר 1912 און 1913.

מיטן אויסברוך פון וועלט קריג אין 1914 איז ברוך געווארן מאביליזירט אין דער עסטרייכער ארמיי און געקמפט אויפן איטאליענישן פראנט. צום סוף פון וועלט קריג איז ער געווען אין סטאניסלאוו, זייענדיק דארט איז ער קראנק געווארן אויף א שווערע קרענק, די „הישפאנקע״. דאס געשעעניש האט ברוכן צוריקגעבראכט קיין קאלוש.

אין סטאניסלאוו האט ער באגעגנט א געוועזענע תלמידה — מרים קורץ, זי האט אים געעצה׳ט צו קומען קיין קאלוש וואו ער וועט געפונען זיינע פריערדיקע תלמידות און תלמידים און זיי וועלן אים העלפן ביז ער וועט געזונט ווערן.

ישראל ברוך איז געקומען קיין קאלוש, זיך איינקוואטירט אין בינ־שטאק׳ס אכסניה און זיינע תלמידות און תלמידים האבן אים געהיילט ביז ער איז געקומען צו די כוחות. ווען ישראל ברוך איז אינגאנצן געזונט געווארן האט די פארוואלטונג פון דער תושיה שול אים ווידער אנגע־שטעלט אלס דירעקטאר. ברוך האט צוגעצויגן די לערערין יאקוב. די שול איז געוואקסן און געווארן אן אמת׳ע דערציאונגס אינסטיטוציע. די שול האט זיך קונה־שם געווען. דער ועד פון „אגודת בתי ספר עבריים״ אין לעמבערג האט אין ווינטער פון יאר 1919 געהערט וועגן איר און וועגן דעם לערער ישראל ברוך, האט דער וועד ארויסגעשיקט א ספעציעלען שליח, דעם בעסטן פעדאגאג, אליעזר פורמאן (שפעטער באקאנט אין ארץ ישראל אלס אליעזר גרי גרינדער און פיל־יאריקער מנהל פון בית ספר תיכון־ריאלי אין ראשון לציון). אויסצופארשן און זען די דערגריי־כונג פון דער שול „תושיה״. אליעזר פורמאן האט געווײלט אין קאלוש צוויי וואכן, אבסערווירט דאס לערנען און פארן צוריקפארן געגעבן דעם לערער ברוך א פארבעטונג צו קומען קיין לעמבערג, צו ווערן לערער אין לעמבערגער גימנאזיאום און פעדאגאגיום. די שולעס זענען געווען ווי א פריוואטער אוניווערסיטעט — מען האט דארט די תלמידים צוגעגרייט צו ווערן לערערס אין העברעאישע מיטל־שולעס. צוויי יאר האט ישראל ברוך געלערנט אין דער תושיה שול. ביז סוף שוליאר 1920. פון יאר 1920 ביז 1930 געווען לערער אין לעמבערג, אין די אויבן דערמאנטע שולעס.

אין יאר 1930 האט די קהילה פון מאנטריאל געשיקט ישראל ברוכן א וויזע און אים פארבעטן צו קומען אלס לערער קיין קאנאדא.

ברוך איז געווען א לערער אין מאנטריאל און אין אנדערע שטעט אין די מיטל־שולעס, תלמוד־תורות, בתי־ספר, וואו העברעאיש איז געווען די אונטעריכט שפראך א לאנגע צייט. דאס לערנען אין די תלמוד־תורות האט ברוכן ניט באפרידיקט, האט ער אויפגעגעבן די הוראה און איז געווארן א סוחר. ער האט געפירט א יוֹאווועליר געשעפט אין הורט.

אין יאר 1955 האט ער פארלאזט קאנאדע און עולה געווען קיין ישראל, און געווארן א תושב. עס איז מיטגעפארן מיט אים זיין משפחה: חנה זיין ווייב און צוויי זין. איינער לעבט אין קיבוץ סאסא, דער צווייטער, א ד״ר איז באשעפטיקט אין העברעאישן טעכניאום אין חיפה.

אין מדינת ישראל האט ברוך ווידער אנגעהויבן זיין דערציערישע טעטיקייט. — ער איז געווארן לערער און מנהל אין אולפן (שול) פאר עולים, אין „בית ארדשטין״ אין חיפה.

פון יאר 1958 ביז 1969 איז ער געווען פארבונדן מיטן משרד החינוך וואו ער האט פארהערט תלמידים און געגעבן צייכנס פאר ענדיקן די מיטל־שול (לעבודות גמר של בית ספר תיכון). צום לעצט, צוליב שוואַר־קייט מיט די אויגן, געמוזט אויפגעבן די ארבעט און געבליבן בלויז מיט צוגרייטן נייע עולים צו עקזאמענס (בחינות בגרות).

ישראל ברוך איז ניט נאר געווען א לערער צו קנעלן לשון — נייערט א דערציער — ער האט א דור קאלושער יוגענט דערצויגן אין נאציאנאלן גייסט, אין ציוניזם. ער האט ארגאניזירט און געגרונטפעסטיקט די חלוצישע באוועגונג. אלע חלוצים פון קאלוש וואס זיינען עולה געווען קיין ישראל, זענען געווען זיינע תלמידים. ער איז אויך א פילאלאג א העברעאישער שפראכפארשער. ער האט געשריבן עסייען פאר דער העברעאישער אקאדעמיע, מיטגעארבעט אין העברעאישע שפראך־פובליקאציעס: „לשוננו לעם״ — קונטרסים עממיים לענייני לשון. אויך ארויסגעגעבן אן ארבעט פאר העברעאישע לערער: „כל כללי הכתיב״ (דרך חדשה לכתוב עברית בלי שגיאות) און ספעציעל פאר לערער א קליינע ארבעט: „לקט פתגמים עבריים״, א זאמלונג פון 600 שפריכווערטער.

ישראל ברוך איז א גאט־געבענטשטער פעדאגאג — ער פלעגט אנטפלעקן דעם תלמיד׳ס געניטקייט, זיך אריינלעבן אין תלמיד׳ס כאראק־טער, אים פאטערלעך באהאנדלען און אזוי אים צוציען צו זיך. פאר די אכט

תלמידים פון קאלוש וואס האבן געלערנט אין לעמבערגער העברעאישן לערער־סעמינאר, איז ברוכ׳ס היים געווען די נעסט, וואס האט זיי געוואַרעמט. צו אים זענען מיר געקומען מיט אלע אונדזערע פראבלעמען און שוועריקייטן. ער פלעגט אונדז אויסהערן און העלפן. ער פלעגט יעדן תלמיד באזארגן מיט א לעקציע און אזוי דערמעגלעכט זיין אויפהאלט אין לעמבערג.

ברוך איז פון די מענטשן וואס קענען טון און קענען דערגרייכן. ער האט באוויזן צו ווערן א קאלושער, אן אייגענער. — ווען נאכן חורבן האבן די יוצאי קאלוש אין ישראל זיך ארגאניזירט און געשריבן די ליסטע פון די לעבן געבליבענע, האבן זיי אין דער רשימה אויך פארשריבן ברוכ׳ס נאמען און אדרעס. עס איז זיי אפילו ניט איינגעפאלן אז ברוך איז געבוירן אין לעמבערג. א מאמר חז״ל זאגט: יש קונה עולמו בשעה אחת (עז ו), איך ווייס ניט צי ברוך האט געוואלט זיך קויפן עולם־הבא, אבער איך בין זיכער אז קאלושער בירגערשאפט האט ער זיך יא געקויפט.

ווען איך בין לעצטנס געזעסן אין הויז ביי מיין רבי און ידיד ר׳ ישראל ברוך אין חיפה און מיר האבן גערעדט וועגן קאלוש, האב איך כלאחר יד אים געפרעגט: אדוני, איר האט אייער משפחה נאמען געביטן אין ישראל? האט ער געטאן א שמייכל און געענטפערט: ניין, איך האב מיין נאמען געביטן נאך זייענדיק אין לעמבערג. די מעשה פון בייטן דעם נאמען איז געווען אזא: ווען איך בין געווען לערער אין פעדאגאגיום, האט דארט אויך געלערנט דער לעמבערגער רב, הרב פריינד. איינמאל האט דער רב מיך קאלעגיאל א פרעג געטאן: „פארוואס טראגט א ציוני, אן עברית לערער א למדן, א דייטשן נאמען האן?״ האב איך געענטפערט, מען האט מיך אזוי פארשריבן אין דער מעטריקע. און וויאזוי איז אייער מוטערס משפחה נאמען? האב איך געזאגט דאס איז טאקע איר נאמען. מיין פאטער האט חתונה געהאט כדת משה וישראל און ניט לויט די שטאט געזעצן, ווי דער שטייגער איז דעמאלט געווען בין איך געבוירן געווארן א „ממזר״. האט דער רב ווידער געפרעגט: „אויב אזוי, וויאזוי איז אייער פאטער׳ס משפחה נאמען?״ — האב איך געזאגט ברוך.

דערויף האט דער רב דערקלערט: „א ייד האט אזא שיינעם הברעאישן נאמען און שלעפט אויף זיך א דייטשן קרייענדיקן נאמען, איך וועל אים אייך בייטן, איך בין דאך דער אפיציעלער מסדר־קדושין אין שטאט. עס

וועט זיין זייער לייכט: איך וועל קומען צו אייך אין הויז, זעט אז אייערע עלטערן זאלן זיין אין שטוב און אלץ וועט זיין כשר". וכך הוה, אין א שיינעם אוונט איז דער רב געקומען צו אונדז אין הויז, מיין פאטער האט פארבעטן א מנין שכנים, ער האט צום צווייטן מאל געזאגט „הרי את מקודשת לי" ארײַנגעלייגט אין דער האנט פון מיין מוטער א זילבערנעם „זלאטע". מען האט געמאכט א לחיים. דער רב האט פארשריבן וואס מען האט געדארפט פאשרייבן און ארויסגעשיקט וואו מען האט באדארפט, און איך בין געווארן א בענטשענדיקער ברוך במקום א קרייענדיקער האן. נאך דעם ווי איך האב געביטן מיין נאמען, האבן אויך אזוי געטאן מיינע ברידער און די שוועסטער.

ישראל ברוך דער געניטער פעדאגאג, האט ניט נאר זיך איינגעקויפט קאלושער ערנבירגערשאפט נייערט אויך באוויזן די קונץ חתונה צו מאכן זיינע אייגענע טאטע מאמע.

דער העבראישער לערער סעמינאר אין לעמבערג א וואו עס האבן געלערנט זעקס תלמידות פון קאלוש. אין דער ערשטער שורה זיצענדיק פון לינקס: די ערשטע — רחל האפמאן, די דריטע — חוה ראזענמאן. אין דער דריטער שורה שטייענדיק פון רעכטס: די ערשטע — מינדל לאנדסמאן, די צווייטע — מרים ראזענבערג, די זעקסטע — גאלדע שרייער. אין דער לעצטער שורה שטייענדיק פון לינקס: די צווייטע — פרידע קולבערג. אין דער שורה פון די לערערס דער צווייטער פון רעכטס, זיצט דער לערער ר׳ ישראל ברוך (האן) איצט א תושב אין חיפה.

א ווארט וועגן דער העברעאישער שול אין קאלוש

אין יאר 1905 האבן אין קאלוש א פאר יונגעלייט, פאטערס פון קינדער אין שול־עלטער, אויפגעמאכט א העברעאישע נאכמיטאג שול, מיטן נאמן, — בית ספר של שפה ברורה. מיט יארן שפעטער האט מען דעם נאמען געביטן: „אגודת תושיה שול". איר ערשטער פרינציפאל איז געווען א לערער, א קאלושער יונגערמאן, מיטן נאמען יעקב פראסט. דער צוזאמענ־שטעלער פון העברעאישן טאשנווערטערבוך (מלון כיס ערבי־גרמני, עברי־פולני), א העברעאיש דייטש און פויליש ווערטערבוך, וואס איז אין יענער צייט געווען זייער פאפולער. אין יאר 1906 האבן אויך דארט געלערנט די לערער: ש. כאלימער, ח. ד. קארן פון סטרי.

די ערשטע פארוואלטונג פון דער שפה ברורה שול איז געווען: משה מילשטיין, משה שפינדל, יוסף מעלער, משה ניימאן, ד"ר פעלדמאן און לאדען. די פארוואלטונגען פלעגן זיך פון צייט צו צייט בייטן, עס זענען צוגעקומען אנדערע פארוואלטער: לייב זעמאן, הירש קלינגער, אהרון זילבער, משה ליקווארניק, פישל שעכטער, חנה האראוויץ, ד"ר שפינדל, יודל וויינרעב, יאסל פוקס. און אין גאר שפעטערע יארן זענען שוין געוועזענע תלמידים געווארן צוגעצויגן צו דער פארוואלטונג: מאטיע שווארץ, גדליהו מעלער, חיים איציק גלאטשטיין, משה עטינגער. געווען צייטן ווען עס האט געלערנט אין דער שול איין לערער און צייטן ווען עס האבן געלערנט צוויי לערערס. אויסצוהאלטן די שול איז געווען דער עול פון די פארוואלטונגען. דער פינאנציעלער מצב איז געווען א שווערער, פלעגט מען זיך ראנגלען מיט אויפהאלטן דעם קיום פון דער שול. אין 1906 האט קאלושער קהל געהאלפן מיט א סובסידיע פון 200 אסטרייכע קרוינען — אויך אין די צוואנציקער יארן האט קהל בייגע־שטייערט א קליינע סובסידיע.

אין משך פון די דרייסיק יארן וואס די שול האט עקזיסטירט האט מען באשעפטיקט צען לערערס: יעקב פראסט, ל. לימער, ח. ד. קארן, ישראל ברוך, גאלד, געמז, האכמאן, קאטלארעווסקי, מעלדונג אויך די לערערין יעקוב.

די שול האט ניט געהאט קיין אייגן לאקאל, זי איז געזעסן אין קאמערינע און אפט געביטן איר וואוינארט. אין די צוואנציקער יארן, ווי מיר געדענקען האט זי פיר מאל געביטן די דירה. די ערשטע דירה איז געווען אין רינג ביי ווינקלערן אויפן גארן, די צווייטע אין דער באן גאס ביי ד"ר נאדל, די דריטע אויף דער סאלינע גאס ביי משה אסט, און די פערטע אין הויז פון דעם אגודת־אחים פאראיין.

טראץ די אלע שווערקייטן האט די העברעאישע שול צוגעטראגן א סך צו דער דערציאונג פון דער יידישער יוגענט אין קאלוש. — זי האט געוועקט דאס נאציאנאלע באוואוסטזיין, פארשפרייט די אידעען פון ציוניזם, געפעדערט די חלוצישע באוועגונג און איר השפעה איז געווען גרויס אויף אלע איבריקע ארגאניזאציעס: התאחדות, שומר הצעיר, גארדאניא, ביתר. אירע לערערס זענען געווען איבערגעגעבענע פאראנט־ווארטלעכע מענטשן און גוטע פעדאגאגן. אבער די גרעסטע השפעה אויף דער קאלושער יוגענט האט געהאט און איבערגעלאזט דער לערער ר' ישראל ברוך (האן).

מיר דרוקן איבער אין דעם ספר א בריוו וואס תלמידות האבן געשריבן צו ישראל ברוך ווען זיי האבן אים איבערגעגעבן די געזעגענונג מתנה, טשערניכאווסקיס לידער־בוך דער בריוו איז דער בעסטער עדות, אז די אויבן דערמאנטע שבחים האט ער זיך ערלעך פארדינט.

מכתב למר ישראל ברוך מתלמידות בית ספר "תלפיות" בקאזוש

אבינו המורה הנכבד!

הנה אתה עומד לעזבנו. גזרה נגזרת עלינו להיפרד — להשובה. לא באנו כבר לשמוע את צחוקך מפיך אף להסביר מה בלבנו הפעם. אלו ידעת מה קשה עלינו הפרידה הזאת.

אבל עוד מטרה אחת הביאתנו עכשיו הנה. הנה חפצנו להביע לך הרגשת התודה העמוקה, אשר ורחש לך לבנו על עמלך, אשר עמלת עלינו. ויודעות אנחנו שיגיעת העמל אשר עמלת רבה היא עלינו. אתה זרעת את הרעיונות הראשונים של פרחי השפה העברית בלבבנו. אבל אתה לא רק זרעת ~~אותם~~ אותה גם חרשת ושקדת, אתה תקנת את רוחנו שיוכלו בו אותם הרעיונות להתפתח. אתה גלית לפנינו הרבה דברים טובים ויפים. אתה לא חשכת עמל ויגיעה ותטע רגשות נעלות ושאיפות בלבבנו. מה נעמו לנו שעות הלמוד אצלך, אבל מה מהר עברו! צר לנו! מאוד צר לנו! שכבר עברו. רק שעות מספר תהיה עוד אתנו אחרי כן תסע לך. תלמידות אחרות תמצא לך ואותנו תשכח.

אל אלוהינו שתהיה מצלחת!! בדרך אשר בה הולכת [illegible]

בת [illegible] אל תלמידותיך המספרות תמיד את

שמך ברגשי תודה.

בשם כל התלמידות

דבורה שוסלר.

לזכרון מאת תלמידותיך:

חרדה הלושטין

ברכה בערגער.

יפה זלמן

[illegible]

חנה גוטמן

מרים פדר

רבקה [illegible]

ציפורה [illegible]

[illegible] רוזלר.

פרומה טאטעלבוים

חנה שטרן

רבקה רוסר!

[illegible]

אסתר שפטער.

דבורה שוסלר.

חנה לעבלוב

[illegible]

שרה [illegible]

לאה שוסלע

שושנה שטר

מירה [illegible]

חנה ליב

רחל [illegible]

שמחה [illegible]

שושנה בראו

מינה [illegible]

[illegible]

[illegible]

אורה מסר

[illegible] 1913/14

מ. ליליען

א ביאגראפישער בליק אויף די מחברים פון ספר, — זכרונות אב ובנו — מעמוארן פון פאטעד און זיין זון

ארויסגעגעבן פון מוסד הרב קוק. ירושלים 1966

פון ר׳ מיכאל הכהן בראווער און זיין זון דר, אברהם יעקב בראווער

ר׳ מיכאל הכהן בראווער איז געבוירן געווארן אין יאר 1862 אין קאלוש, און זיין זון דר, אברהם יעקב בן מיכאל בראווער, — אין יאר 1884.

ר׳ מיכאל הכהן בראווער איז שוין יינגלווייז געוועז באוואוסט אין קאלוש ווי א שפראכן-קענער און א געניטער סטיליסט פון אויפשריפטן, פאר מצבות. ער האט זיך מיט דער ארבעט טאקע פארנומען. אויך פלעגט ער שרייבן לידער פאר די יום-טוב טעג מיט א לייכט געמיט און נוסח.
ווען עס האט אנגעהויבן ארויסצוגיין די העברעישע שריפט ״המצפה״ אין קראקע, איז מיכאל בראווער געווארן א שטענדיקער מיטארבעטער אין דער צייטשריפט. ער האט דארט געדרוקט זיין רביס, דעם זשידיט-שוויווער צדיקס ביאגראפיע, — ״גבורת ארי״. שפעטער, ווען ר׳האט שוין געוואוינט אין קאָלאָטיא האט ער געשריבן דאס ספר ״פאר יצחק״ וואס איז געדרוקט און ארויסגעגעבן געווארן אין לעמבערג, אין יאר 1928. דער צווייטער טייל פון דעם ספר מיט דער ביאגראפיע פון קאמאר-נער רבי, איז שוין ארויס אין תל-אביב, ישראל, אין יאר 1930. אויך די העפטן — ״אבן שתיה״ — דער שטיין וואס אויף אים איז געשטאנען דער ארון מיט די לוחות/. אויך דאס ספר ״צבי לצדיק״ — וועגן זשי-דיטשוויווער רבי צבי הירש, האט ארויסגעגעבן לייב טויביש, אין ווין, אין יאר 1931.

דאס ספר-זכרונות אב ובנו — אין וועלכן ר׳ מיכאל בראווער האט אפגעגעבן די ערשטע 174 זייטן אונדזער שטאט קאלוש, באשרייבענדיק דאס דארטיקע לעבן, — מענטשן, געשעענישן און מנהגים. איז דאס דער יידישער לעבנס-שטייגער פון 19-טן יארהונדערט, ניט נאר פון קאלוש, נייערט אויך פון אלע יידישע שטעט און שטעטלעך אין גאליציע אין

19-טן יאָרהונדערט. טאַקע דאַרפֿאַר האָט דאָס ספר אַ גרויסן ווערט, און פֿאַר אונדזער יזכּור-בוך איז עס אַ היסטאָרישער אוצר:

פֿאַרן אוועקפֿאָרן קיין ישׂראל, האָט מיכאל הכּהן בראַווער געוואוינט אין סטרי. אין ישׂראל האָט ער זיך באַזעצט אין ירושלים און חיונה געצויגן פֿון פּרדסים.

ר׳ מיכאל הכּהן בראַווערס קינדער זענען אַלע געווען חשובֿע יידן, און אָנגעזעענע תּושבֿים אין מדינת ישׂראל. דר, אַבֿרהם יעקבֿ בראַווער, מיכאלס בכור, דער אויבן דערמאָנטער, האָט געלערנט אין דער ווינער אוניווערסיטעט און אין בית-המדרש לרבנים. דר׳ בראַווער האָט זיך ספּעציאַליזירט אין געשיכטע און אין היסטאָריאָגראַפֿיע. ער איז געווען אַ מומחה אין די געאָגראַפֿיע פֿון ארץ ישׂראל. זיינע פֿאָרשונגען האָט מען געשאַצט און אָנערקענט. דר׳ בראַווער איז געווען דער שליח פֿון ישׂראל צום געאָגראַפֿישן קאָנגרעס וואָס איז געווען אין קאַהיר אין יאָר 1925.

דר׳ בראַווער איז געווען אַ שרייבער און אַ וויסנשאַפֿטלעכער פֿאָר- שער: — זיין ערשטע פֿאָרשערישע אַרבעט איז געווען וועגן דעם גאַ- ליצישן גובערנאַטאָר, „פֿערגאָן”, און געווען אָפּגעדרוקט אין אַ פּויל- שער צייטשריפֿט אין פּוילישער שפּראַך. אין יאָר 1909 האָט ער באַקומען דעם טיטול דר, פֿילאָסאָפֿיע. אין די יאָרן 1961—1960 איז ער געווען פּראָפֿעסאָר אין טאַרנאָפּאָל. דאָרט האָט ער געפֿונען דעם באַקאַנטן כּתבֿ- יד פֿון בערל בירקנטאַל/ בר בוליחובר/ וועגן דעם ענין פֿון יעקבֿ פֿראַנק. בירקנטאַל איז געווען פֿראַנקס איבערזעצער בשעת דעם וויכוח מיט די רבנים אין לעמבערג אין יאָר 1859.

אין אָנפֿאַנג פֿון יאָר 1912 איז דר, בראַווער געקומען קיין ארץ ישׂראל. ער איז געוואָרן פּראָפֿעסאָר אין בית המדרש למורים, מוסד של חבֿרת העזרה, און געלערנט געאָגראַפֿיע. פֿון די יאָרן 1918—1914 איז ער געווען אין סאַלאָניקי, אין קושטא — און אין 1920 צוריקגעקומען קיין ישׂראל און געוואוינט אין ירושלים. זיינע עיקרדיקע שריפֿטן זענען: — יוסף השני ויהודי גאַליציאַ, „השלח” כּרך כּג,

ער האָט געשריבן צוויי ביכער אין דייטשער שפּראַך.

חוץ דעם האָט ער געשריבן מאמרים אין צייטונגען: — הארץ, התור, אין יאָר-בוך, און אין קובץ החבֿרה לחקירת ארץ ישׂראל.

אויך דר, יצחק בראַווער, מיכאלס יונגערער זון, איז געווען פּראָפֿעסאָר

אין א ירושלימער שול. די טאכטער, דר׳ מרים בראווער, איז געווען א באקאנטע מעדיצינערין, א ספעציאליסטקע אין פרויען און קינדער קראנקייט. און געוואוינטאין ירושלים.

כאטש ר׳ מיכאל הכהן בראווער האט פארלאזט קאלוש אין יאר 1904, האבן נאך א טייל פון זיינע קרובים געוואוינט אין קאלוש, ביז צום חורבן תש״א—תש״ה.

א קלאס אין דער העברעאישער „תושיה" שול מיטן לערער מעלדונג
זיצענדיק פון רעכטס: מעלדונג, רבקה ליכט, שיינדל גלאזמאן, סאלקע זארחעניצער.
שטייענדיק פון רעכטס: מונציע ראזענמאן, פינציע זארוועניצער, אקע דאנקנער, נתן פרוכטערמאן. אין דער דריטער רץ שטייענדיק, די צווייטע פון רעכטס: די רייג.

א קבוצה פון השומר הצעיר מיטן ראש קבוצה יואל רייטער אין דער מיט
פון רעכטס צו לינקס: מ. מעלער, ל. ראזענמאן, ברענער, פאגל, ש. שרייער, י. קורץ.

די ערשטע קבוצות פון שומר הצעיר אין קאלוש — די עלטערע קבוצה
שטייענדיק פון לינקס צו רעכטס: עזריאל פלאנק, בן ציון פײנטיכל, פנינה פאפער (גרינדער און ראש קבוצה). זיצענדיק פון לינקס צו רעכטס: סענעק קולבערג, אליעזר בענטשער, ראובן קורץ, מאיר מוטערמילך. פון דער קבוצה זענען פיר אומגעקומען אין קאלושער געטא: נוסבוים, פײנטיכל, פלאנק, בענטשער — הי״ד.

די יינגערע קבוצה

שטייענדיק פון לינקס צו רעכטס: משה קורץ, שמשון פויגל, בערל טייטלבוים, יוסף נוסבוים — דער ראש קבוצה. זיצענדיק פון לינקס צו רעכטס: משה עטינגער, בערל פוקס, איזע (יצחק) האלדער, בעניע (בן ציון) בלייבערג, יונה שטערן.

דריי פון דער קבוצה זענען געבליבן לעבן: ד״ר משה קורץ אין ישראל, דער מאלער יאנוש שטערן אין פוילן, דער דיכטער משה עטינגער אין אמעריקע. אכט פון דער קבוצה זענען אומגעקומען אין חורבן — הי״ד.

די רעוויסאניסטישע יוגענט-ארגאניזאציע „טרומפעלדאר"
זיצענדיק אין דער ערשטער ריי, אין מיט, דער אנפירער יאנוש העלער.
פון ביידע עקן, רעכטס: בערל טייטעלבוים, לינקס שעיה לימאני

פאליטישע פארטייען יידישע, ארגאניזאציעס און פאראיינען
אין צוואנציקסטן יארהונדערט אין קאלוש:

סתם ציוניסטישער פאראיין

צעירי ציון פאראיין

התאחדות פאראיין

„גורדוניה" יוגענט פאראיין

השומר הצעיר פאראיין

ברית טרומפעלדאר פאראיין

„וויזא" פרויען פאראיין

„א.י.א.פ." (אלגעמיינע יידישע ארבעטער פארטיי).

„י.ל. פרץ קולטור קלוב" ארבעטער פאראיין

יד חרוצים פאראיין

אגודת ישראל פאראיין

אגודת אחים פאראיין

„אור" אקאדעמישער, סטודענטישער פאראיין

קויפמענישער (סוחרים) פאראיין

מ. ליליען

די ציוניסטישע פּאַרטיי און אירע פּראַקציעס אין קאַלוש

אין מערץ פון יאַר 1898, אדער פאַרן צווייטן ציוניסטישן וועלט קאָנגרעס, האָט די ציוניסטישע פּאַרטיי זיך שוין געגרייט צום קאָנגרעס מיט פאַרקויפן שקלים, צו האָבן שטימרעכט ביים קאָנגרעס. דעמאָלט זענען אין גאַליציע געווען 109 ציוניסטישע גרופּעס מיט 4.092 פאַרקויפטע שקלים. פון קאַלוש האָט אין דעם יאַר משה מילשטיין, דער זון פון זעליג מילשטיין, צוגעטראָגן צו דער צענטראַלע פון גאַליציע 140 נעמען פון קאַלושער משפּחות וואָס האָבן געקויפט שקלים. דאָס באַווייזט אַז עס איז שוין דעמאָלט געווען אָרגאַניזירט אין קאַלוש די סתם ציוניסטישע פּאַרטיי, אין קאַלוש האָט מען זי גערופן דער ציון פאַראיין, אין איר פאַרוואַלטונג זענען געווען צווישן אַנדערע: משה מילשטיין, חנה האָראָוויץ, משה'ס שוועסטער און מוטער פון ד״ר יעקב האָראָוויץ, דעם העברעישן שרייבער און ליטעראַטור קריטיקער, ד״ר דוד שפּינדל, משה'ס שוואָגער, ד״ר דוד פעלדמאַן, דוד האַבער, יוסף מעלער, פישל שעכטער, יודל וויינרעב, און נאָך. די מיטגלידער פון דעם ציון-פאַראיין זענען געווען פון סוחרישן שטאַנד, פאַלקס, אינטעליגענץ און פיל פון זיי אויטאָדידאַקטן. דאָס לאָקאַל פון פאַראיין וואָס איז געווען אין מיטשטאָט, איז ניט נאָר געווען אַ פּאָליטישער נעסט, נייערט אויך אַ סאָציאַלער קלוב; אירע מיטגלידער פלעגן אין די פרייע שעהן אַריינקומען — לייענען די טעגלעכע פּרעסע, שפּילן אַ פּאַרטי שאַך, אָדער גאָר כאַפּן אַ שיחת חולין.

צוויי מיטגלידער פון דער פאַרוואַלטונג, ד״ר דוד שפּינדל און ד״ר דוד פעלדמאַן, האָבן זיך קונה שם געמאַכט אין דער יידישער וועלט: ד״ר פעלדמאַן, און אַדוואָקאַט, אַ געבוירענער אין זלאַטשאָוו, האָט ביז נאָכן ערשטן וועלט-קריג געוווינט אין קאַלוש. ער איז געווען אַ לאַנגיאָריקער איבערגעגעבענער ציוניסטישער טוער, און אין די יאָרן 1922—1927 געווען געזאַנטער צום פּוילישן פּאַרלאַמענט, פּאַסעל צום סיים דערנאָך האָט ער זיך באַזעצט אין ישראל און דאָרט נפטר געוואָרן אין יאָר 1956.

אויך ד״ר דוד שפינדל, דער צווייטער קאלושער פראמינענטער ציוני־סט כאטש א בן עיר, האט אויך נאכן ערשטן וועלט־קריג שוין מער ניט געוווינט אין קאלוש. ער איז א מאל געוועזן אויף א באזוך און אפילו געוועזן דער גאסט — רעדנער לטובת דעם קרן קימת לישראל, אויף אן אסיפה אין קאלוש.

ווען נאך די וואלן צום עסטרייכישן פארלאמענט אין יאר 1911, האט די ציוניסטישע פארטיי זיך פארנומען מיט צוגרייטן דעם 10 טן ציוניסטישן וועלט קאנגרעס, האט די צענטראלע פון גאליציע אויסגע־קליבן 31 דעלעגאטן צום קאנגרעס. איינער פון די 31 איז געוועזן דער קאלושער ד״ר דוד שפינדל. שפעטער איז ער געווארן א מיטגליד אין דער פארוואלטונג פון דעם ציוניסטישן צענטראל קאמיטעט פון גאלי־ציע. אין די צוואנציקער יארן איז דוד שפינדל עולה געוועזן קיין ישראל. און אויך דארט איז ער געוועזן אקטיוו : ער איז געוועזן דער פירער פון דער יידישער אגענץ אין ישראל. ער איז נפטר געווארן אין תל־אביב אין יאר 1951. זיין משפחה נאמען איז געוועזן געביטן — פון שפינדל צו מנור.

די סתם ציוניסטישע פראקציע אין קאלוש האט אויך געהאט א יוגנטלעכע אפטיילונג — דער קלוב ״אור״. די גרינדער פון דעם קלוב זענען געוועזן 10 אקאדעמיקער. דער קלוב האט געציילט איבער 50 מיטגלידער און אויך געהאט אן אמאטאריש דראמאטישן קרייז. אין יאר 1908 האט רויזע פאמעראנץ פון לעמבערג, צוזאמענגערופן א גרופע יידישע פרויען, ציוניסטישע סימפאטיקערינס, מיטן צוועק צו ארגאניזירן אין גאליציע א פרויען פאראיין און זי דערנאך אנשליסן צו דער אלגעמיינער ציוניסטישער פרויען ארגאניזאציע.

אין 1910 האט מען שוין באוויזן צו האבן די ערשטע פרויען קאנפע־רענץ אין לעמבערג. אויף דער קאנפערענץ האט מען אנגענומען א רעזאָלוציע : — אז דער אויפטו פון דעם פאראייניקן איז צו זארגן און העלפן פארווירקלעכן די יידישע נאציאנאלע און סאציאלע אינ־טערעסן פון יידישן פאלק. אין קאלוש איז נאכן וועלט־קריג אויך געוועזן אן אפטיילונג פון דער ארגאניזאציע, אנגעפירט פון פרוי שפינדל, שלמה שפינדל׳ס ווייב. דער פוילישער נאמען פון דער ארגאניזאציע איז געוועזן וויזאָ — א ראשי תיבות־דיקער.

השומר הצעיר אין קאלוש

אין צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האבן א פאר חברים פון צעירי ציון, וואס זייערע משפחות האבן געפּליכטעט קיין ווין, ווי א סך הונדערטער אנדער משפחות, דארט ארגאניזירט דעם "השומר" אויפן מוסטער פון סקאוט. זיי האבן אבער מבטל געמאכט די בולטע סמנים וואס זענען אין דער באוועגונג פון סקאוט אין דייטשלאנד און אין פוילן, און ארייננגעפירט א דערציאונגס מעטאדע וואס איז געווען ניחא דעם צעירי ציון און דער ווייס־בלוי באוועגונג אין ווין. זיי האבן אריינגעבראכט אין זייער פראגראם דעם חלוצישן גייסט, און געפאדערט די הכשרה — דאס צוגרייטן די עליה קיין ארץ ישראל. דער שומר הצעיר האט ארומגענומען ברייטע קרייזן פון דער יידישער יוגענט, און אויף זיי געהאט א גרויסע השפעה.

דערפאר האט דער שומר הצעיר זיך דערווארבן א חשוב ארט אין דער ציוניסטישער יוגענט באוועגונג אין גאליציע.

ווען מענדל פאפערס מישפחה האט זיך אומגעקערט פון דער פלוכט פון ווין קיין קאלוש, האט די טאכטער פעפקא/ פנינה/ ארגאניזירט אין קא־לוש דעם שומר הצעיר. עס זענען קודם געווען דריי קבוצות — צוויי קבוצות בחורים און איין קבוצה מיידלעך. די פערטע קבוצה אין געווען אין דארף "זאוועטקע" — בחורים און מיידלעך, אן ערך צען, די בני פוקס, אויך שפעטער האט יואל רייטער אנגעפירט מיט א קבוצה פון זעקס שומרים. אין סך הכל האט דער שומר הצעיר אין קאלוש געציילט עז ערך 50 יוגענטלעכע מיטגלידער.

דער התאחדות אין קאלוש

די השפעה פונעם ארץ ישראל׳דיק "הפועל הצעיר" איז שוין געווען קענטיק אין גאליציע נאך פון דער צייט פון דער צווייטער עליה. אבער די ווירקונג פון דער השפעה איז ניט געווען קיין גרויסע: די טעג פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און שפעטער, האט א. ד. גארדאנ׳ס תורה זי פארפעסטיקט און מארטין בובער און זיין סביבה/ "דער יודע"/ אין צענטער פון אייראפע, די השפעה פארברייטערט און פארווירקלעכט מיט ארגאניזירן אפטיילונגען פון "פועל ציון" און דער עיקר מיט דעם פאראייניקן דעם פועלי ציון מיט דעם צעירי ציון, וואס איז פארגעקומען

אויף דער קאנפערענץ אין פראג, אין יאר 1920 — געשאפן דעם "התאחדות".

אין קאלוש איז אויך דער התאחדות געווען די וואגיקסטע און לעבנ־דיקסטע פראקציע אין דער לאקאלער ציוניסטישער פארטיי. אירע מיט־גלידער און אירע יוגנטלעכע, די "גארדאניע", האבן געהאט די גרעסטע השפעה אין שטאט. א טייל פון אירע פירענעדיקע מיטגלידער זענען גע־ווען: יוקל בערנפעלד, גדליהו מעלער, חיים איציק גלאטשטיין, נתן קורץ, משה עטינגער, פנחס עלגבויגן און אנדערע.

די רעוויזיאניסטישע יוגנט ארגאניזאציע

דער עקאנאמישער קריזיס וואס האט זיך אנגעהויבן אין יאר 1929 אין פוילן און דאס פראקלאמירן דעם זיבן יאריקן פויערים מאראטאריום אין די דרייסיקער יארן, דאס באפרייען דעם פויער פון צאלן די חובות, דעם קליינבירגלעכן יידישן סוחר, מיט דעם האט די פוילישע אנטיסעמיטישע רעגירונג פאראַרעמט דעם גאנצן יידישן קליינעם סוחרים־שטאנד. און מיטן איינפירן דאס שחיטה־געזעץ — פארבאטן די כשרה שחיטה, האט זי א גרויסע קלאס יידישע עקספארטערער, מיט איין שטראך פון דעם פעדער, מקפח־פרנסה געווען. מען פלעגט דעם אונטערשטן טייל פון דער כשר געשאכטענער בהמה ניט טרייבערן, נאר זי ארויסשיקן קיין אויסלאנד. די פארערגערונג פון דעם שוין פון לאנג עקזיסטירנדיקן שווערן עקאנאמישן, יידישן מצב, האט געטריבן די יידישע יונגט צו רעוואלוציאנערע רעאקציעס. א טייל זענען אריין אין דער עקסטרעם רעוויזיאניסטישער פראקציע פון דער ציוניסטישער באוועגונג. און א טייל האבן געזוכט די ישועה אין דער ארבעטער רעוואלוציע, גלייבנדיק אז זי וועט לעזן די פוילישע יידנפראגע.

אין יענע יארן האט זיך ארגאניזירט אין קאלוש די רעוויזיאניסטישע יוגנט גרופע "ביתר" "בית טרומפלדור" מיט 30 יוגנטלעכע אנגעפירט פון טאביאס העלער.

עס איז כדאי צו דערמאנען א קוריאז אין שייכות מיט דער ציוניסטישער באוועגונג וואס ווייזט ווי גרויס עס איז געווען דער באגער אויסצוואנדערן פון גאליציע קיין ישראל. אין קאלוש האט אין יאר 1889 דער דיין ומו"ץ משה דוד אשכנזי, געשריבן א בריוו צו ד"ר זאב הערצל, מיטן פאלגנדיקן תוכן: "אין קאלוש זענען גרייט אן ערך 50 משפחות פארמעגלעכע, אין עלטער פון 40 יאר, צו קויפן באדן אין ישראל פארן סכום פון 100.000 פלארין און איינצוצאלן פון 50.000.30 און אין משך פון פיר חדשים ליקווידירן זייער פארמעגן און אויסוואנדערן".

דער בריוו געפינט זיך אין ציוניסטישן מוזעאום אין ווין, זייט 363, ד"ר נ. גלבר — תולדות התנועה הציונית בגליציה 1875—1918.

מ. ליליען

דער "איאפ" און דער י. ל. פרץ פאראיין אין קאלוש

חוץ די ציוניסטישע פראקציע זענען אין קאלוש געווען אין די דרייסיקער יארן פון דעם יארהונדערט צוויי יידישע יוגנט־ארגאניזאציעס מיט א לינקן הינטערגרונט. דער "איאפ" און דער י. ל. פרץ פאראיין. דער י. ל. פרץ פאראיין איז געווען א קולטור ארגאניזאציע, דער "איאפ" א פאליטישע ארבעטער פארטיי. דעם פרץ פאראיין האבן ארגאניזירט: משה עטינגער און נתן קורץ. אירע מיטגלידער זענען געווען א געמישטער עלעמענט: א פאר ארבעטער געזעלן, צוויי ברייהויז אנגעשטעלטע, איציק שטערן און מאטל וויינטרויב, און א צוויי צענדליק בחורים און מיידלער פון "מיטלשטאנד". די ארבעטער געזעלן האבן אויסגענוצט דעם פאראיין מיט ניט לעגאלער ארבעט לטובת דער קאמוניסטישער פארטיי. די פארוואלטונג האט דאס געזען און געוווסט און געמאכט זיך ניט זעענדיק און ניט וויסענדיק. לאנג האט דער דער קיום פון דעם פאראיין ניט געדויערט. די סיבה פון איר אונטערגיין געדענקען מיר ניט. אין יאר 1933 איז אין דער לינקער פועלי־ציון פארטיי פארגעקומען א שפאלטונג. די מיטגלידער וואס האבן פארלאזט די פארטיי זענען אריין אין דער קאמוניסטישער פארטיי פון אוקראינע "ק.ז.פ.או.".

יעקב עגיט א געבוירענער אין באריסלאוו, גאליציע, א זון פון אן ארעמער יידישער משפחה, איז אין די גאר פריע יוגנט יארן געווארן אן ארבעטער און געווארן אקטיוו אין דער יידישער ארבעטער באוועגונג. אין די יארן 1930—1933 איז ער געווען א מיטארבעטער אין דער לעמבערגער וואכן־ צייטונג "אונדזער וועג", דער צענטראלער ארגאן פון דער פועלי־ציון פארטיי אין מזרח גאליציע. נאך דער שפאלטונג אין לינקן פועלי־ציון איז ער אויך געווען איינער פון די וואס זענען אריבער צו דער קאמוניסטישער פארטיי. און ער איז געווען דער וואס האט ארגאניזירט דעם "איאפ". ער האט צוזאמענגעשטעלט א ליסטע מיט נעמען פון ניט קאמפראמעטירטע מענטשן. אריינגעגעבן צו דער

בעהערדע א בקשה פאר א סטאטוס און באקומען די דערלויבעניש אויפצומאכן די פארטיי. נאך דעם ווי מען האט באקומען דעם סטאטוט האט מען אנגעהויבן אויפצומאכן אין די שטעט און שטעטלעך פון מזרח גאליציע אפטיילונגען פון דער אלגעמיינער יידישער ארבעטער פארטיי ״איאפ״.

אין קאלוש זענען די ארגאניזאטארן פון ״איאפ״ געווען: נתן קורץ, משה עטינגער, משה פלאנק און מענדל ביין. מען האט געדונגען א צימער ביי דער אלמנה פון יידל אדלער, דאס אונטערשטע חדר וואס דער אריינגאנג איז געווען פון הויף. און צוזאמענגעקומען אן ערך פון דרייַ צענדליק מיטגלידער, ארבעטער, לערנייִנגלעך, ארבעטער געזעלן און א פאר קליינבירגערלעכע ניט באשעפטיקטע בחורים און מיידלעך. די פאליציי האט געוואוסט אז די פארטיי איז א צובוי און א קאמופלאזש פאר קאמוניסטישער טעטיקייט. און די פאליציי פלעגט זייער אפט באפאַלן דאס לאקאל מיט מאכן רעוויזיעס, אבער צום גליק האט מען קיין מאל ניט געפונען קאמפראמיטירט מאטעריאל.

אין זומער 1934 האט דער ״איאפ״ אין קאלוש זיך געגרייט צו פייערן דעם ערשטן מיי מיט א גאסן ארויסטריט. מען האט געמאכט א פאן — אויף א גרויסן רויטן טוך האט מען אויסגעשטיקט מיט גאלדענע פאַדעם די ראשי־תיבות ״איאפ״, אריינגעגעבן צו דער פאליציי א בקשה אויף א דערלויבניש צו א דעמאנסטראציע, אבער די פאליציי האט די בקשה אפגעווארפן, נוצענדיק דעם פאראגראף נומער 2 — וואס האט געהייסן אז די זיכערקייט פון ארדנונג איז באדראט.

איז א פראטעסט דעלעגאציע פון צוויי חברים, מענדל ביין און משה עטינגער געגאנגען צום סטאראסטע, און אים איבערצייגט אז אונדזער פארטיי אין קאלוש האט קיינמאל ניט פאראורזאכט אומרו, האט דער סטאראסטע געגעבן די דערלויבניש צו פייערן דעם ערשטן מיי יום־טוב, נאר אין א געשלאסן לאקאל און ניט אין דער זעלבער צייט וואס די ״פפס״ וועט אין שטאט פייערן. האט מען געדונגען דאס פראנט־צימער אין שענק פון משה פרוכטערמאן אין רינג, פון א זייגער 9־ביז 11 פארמיטאג דארט צו מאכן די פייערונג. דעם ערשטן מיי אין דער פרי האט מען זיך פארזאמלט אין לאקאל פון ״איאפ״, און די דריי צענדליק חברים בראש מיטן פאן טרעגער האבן ארויסמארשירט איבער די גאסן צום רינג אריין, אין שענק און געעפנט די פייערונג. פון סטאראסטווע איז

געוועז א פארטרעטער, דער איינציקער בעאמטער, לייב האלפערן. משה עטינגער האט געהאט דאס אריינפיר ווארט און נתן קורץ האט געהאלטן די פעסט רעדע.

אלעס איז אדורך רואיק און כשר. דער פארזאמלטער עולם האט ווידער אין רייען, און אין דעם זעלבן סדר זיך אומגעקערט צום לאקאל פון דער פארטיי. דאס איז געווען דאס ערשטע מאל וואס קאלוש האט געזען א יידיש ארבעטער ערשטער מיי גאסן ארויסטריט.

משה עטינגער

מלמדים און וועלטלעכע לערעס אין קאלוש אין 20-סטן יאָרהונדערט

דרדקי מלמדים:

משה פרום/ קי/

חיים לייביש פרום/ קעלבל/

אלטער פעלץ

שמואל גראס

ישראל גראס

סנדער מלמד.

תנ"ך מלמדים:

חיים לייב צוקער

בערציע פריש

משה'לע וועבטער

מענדל שמחה'ס/ שרייער/

מרדכי הערש מלמד

ברענער מלמד/ פאפעכאטש/

גמרא מלמדים:

מאיר גאַט

מלך קארנבליט

משה פרענקל/ משה דער צלעכעס/

וועלטלעכע לערערס

מלכותל שטראמוואסער

זעליג לוסטמאן

יעקב פראָסט/ העברעאישער לערער, מחבר פון "מילון כיס"/

מלוכהשע רעליגיע לערערס

משה דוד מילשטיין

ד. קאמפעלמאכער.

קלויזן בתי־מדרשים און מנינים

אין 20־סטן יאָרהודערט אין ק״ק קאַלוש

די שיל, סינאַגאָגע,

דאָס גרויסע בית־מדרש

דאָס קליינע בית־מדרש׳ל, זשעדיטשוויווער שטיבל,

עס אין געווען א תלמוד־תורה א בית יעקב שולע און ״תושיה שול״.

די אלטע קלויז

די נייע קלויז

שבתי מענדל׳ס קלויז

ר׳ ישראליציעס —, סטרעטינער קלויז,

די טשארטקעווער קלויז

דאָס ברייהויז קלויז.

רביאישע שטיבלער

פערעהענסקער רבי׳ס שטיבל, ראפערפאָרט,

רבי יולעס שטיבל

מנינים-פאר שבת **יומטובדיקן דאווענען**

בעריש מאיער׳ס מנין

אגודת אחים מנין

יד חרוצים מנין

שמשון פויגל׳ס מנין

נייקאלושער מנין.

קאלושער בני-עיר, פראָפעסארן וואָס האבן געלערנט אין יידישע און העברעאישע גימנאזיעס אין דער ערשטער העלפט פון 20-סטן יארהונדערט אין די שטעט: — ווילנע, גראָדנע, קאָוונע, ביאלעסטאָק און סטאניסלאָוו.

פראפ. גראָב ישראל

פראפ. לאדען שיע, יהושע,

פראפ. נאדעל לעאָן, לייב,

פראפ. ריזעל משה

פראפ. ראזענמאן פעפקא, פערל,

אלע זענען אומגעקומען אין חורבן!

פראפעסאר פעפקא ראזענמאן האט געלערנט אין העברעאישן גימנאזיע אין ביאלעסטאק און איז אומגעקומען צוזאמען מיט די ביאלעסטאקער יידן, אין דארטיקן געטא.

מצבת עד — צום אייביקן אנדענק

משה עטינגער

קאלוש אין יידישן ליד

פליענדיקער סוחר

דער קרעמער מנשה־בער שמעקט מיט געווירץ.
א קליינער, א האָרבאטער, באגארטלט מיט א שירץ
ער פליגלט אין קראָם איבער צעשטעלטע זעק
פון באגינען ביז שפּעט אין די נעכט.
פייגע זיין ווייב, דער פאררייסענער זשאנדאר,
ברוגזדיק שוימט מיט לאווע פון צער —
"קוים וואָס ער לעבט, מומיק און דאר
און די נויט פון שטאט ברענט אין אים ווי זשאר!
פארטאָן אין די זעק ר׳ מנשה־בער
שערט איר רוגז מיט א שמייכלדיקער שער. —
"ווען איך בין א משרת ביי שמערלן געווען
ווער האט געוואוסט, ווער געקענט זען,
אז געלט ווערט זיך מערן ווי א טערנע אין געוועט?
שמערל הורטאָווניק א בייזער ייד און קארג
פלעגט ליגן אויפן געלט, ווי א געשוואָלענער בארג.
ציילן דאס מינץ מיט גראָב־פליישיקע הענט
און שטאָפּן די קאסע מיט געלד פון פּראָצענט.
האב איך געהלומט אין א חלומדיקער נאכט
אז כ׳בין ביי שמערלן אין קאסע פארמאכט,
— דאס געלט בעט זיך — ברודערל נעם!
א שטאָט איז אין נויט, א שטאָט איז אין קלעם!"
נאר מיין מאמע׳ס הענט האלטן מיך צוריק;
זי זאגט — "פע, דאס איז גנב׳שע שטיק
העלפן, אדרבה, נאר מיט אייגענער מי! —
און זי טשעפּעט מיר צו פליגל פון מי".

דעם בייטל מאכערס חלום

משה דער אשר׳קעס האָט בייטלען געקלעפּט
די נעץ פון זיין קעלער — אין זיי פאַרוועבט.
געלייגט אין שטויסן, געבונדן אין פּעק,
זיי געטראָגן איבער גאסן אין צעריסענע זעק.
צו קרעמערס אין קלייטן געגעבן אויף באָרג,
צו ווייבער ביי שטעלעס, זיצערינס אויף טאָרג.
געשמייעט אין טעג מיט קלעפּן פּאַפּיר
נאָר די נעכט צעהאָנגען אויף א חלומדיקן שנור.
אין שלאָף האָט דער שוואם געבליט ווי בלומען.
דער טוכלער ריח געשמעקט ווי בשמים.
דער קוקער פון קעלער געלויכטן ווי צוהר
נח, איז דער מיינסטער — פון תיבה דער בויער.
עס רעגנט מיט נויט. עס צאָרנט דער מבול,
נח ביי דער תיבה איז זיינע שכנים מקבל.
א פמליא ציט — דער געהויבענער דלות
בראש מיט א רייניקייט — געוויקלט אין א טלית: —
טוביה דער שמש אין רויטער פּאַטשיילע,
חיה די גבאיטע, די טוקערן ביילע,
ברוך דער בעקער, לייבציע דער בעדער,
ריזיע אויפן פּיאַקער מיט די גומענע רעדער.
נאָך זיי א כנופיה תינוקות של בית רבן.
בערל באַהעלפער מיט קאַנטשיק איז מלווה
און איציקל שפּילט אויף דעם באס דעם לאַנגן
דאס ליד פון גלוסטונג־וואס האָט דעם מענטשן געפאַנגען.

גבורה

אין זומערדיקע טעג, אין ווינטערדיקע נעכט,
מיט פסוקים פון תהילים — אין שטילן געפעכט,
וועבט הערש קוציעס די טעג פון זיין לעבן.
ער יאגט א צעפעכטער
פון חתונות צו בריתן,
פון סעודת מצווה
צו נאשן א ביסן.
ביים כאפן שיריים
פון רביס טישן —
שטורעמט ער אויף
ווי זיגזאגישע בליצן
און בענטשט בציבור
דער הונגער אריבער.
אין די טרויעריקע טעג פון "ימח שמו"
איז ער אמלענגסטן געשוואלן געווען;
וואס מיט אים איז געשען?...
דער הונגער האט קדיש געזאגט
און געחוזק׳ט פון שונא.

הושענות

אברהם הערש דער דיין פיזמונ׳ט די הושענות.
א בלאסער, געבויגן, איינגעהילט אין טלית
ציט בראש פון צעלולב׳טער עדה.
א מידער ער קרעכצט בעת דעם זאגן:
"הושע־נא למענך, הושע־נא!"

להבדיל ער וואלט געצויגן א וואָגן
באלאָדן מיט עבירות.
ער שפּיצט זיין לולב צו מזרח, צו מעריב,
שאָקלט צו דרום, טרייסלט צו צפון,
די ווענט צעהילעכטע ווידערקוליק רופן —
למענך בוראנו! למענך בוראנו!
ביי דער זיבעטער הקפה — אינגאנצן געבויגן
ער פאלט צום דיל ווי א שלאפער פויגל
און איבער אים שלאקסן הושענות
מיט יידישע בקשות, צום אפענעם ארון־קודש.

דער קלעזמער און די נאכט

מוציקע דער קלעזמער באדט זיך אין דלות,
ער קליידט אים און צירט אים מיט קלעזמער מידות.
ער בערגלט די באקן, שפרייט די נאזלעכער
צעוויגט אין התלהבות זיין גוף פול מיט פרייד,
שפרינגגען די פינגער איבער קלעפלעך פון פלייט,
ער בערגלט די באקן, שפרייט נאזלעכער
און פליט א צעשפילטער — איבער ארעמע דעכער.
טרעלן די גאסן מיט נאכטיק גערודער,
זיין פלייט ווערט שיכור פון פלייטיקן פיבער;
זי ציט אויס א שיר־המעלות ניגון —
פון תפילות שיינע ארום קימפעט־וויגן.
דער ניגון נערט ער טראגט געהויבן
קוישן פולע מיט, לעקעך און טרויבן.
מוציקע א פארחלש׳טער נאשט פון די קארבן
און זעטיקט די נאכט מיט ניגון פון מארגן.

ניט דערלעבט

שמואל־הערש דער מעקלער
איז מטופל מיט קינדער
און מיט דלות.
זיין ווייב שווייגט
ווען עס הונגערט דער שבת.
פּייוויש דער רימער
שטאַפּט די זאָטלען,
ער קוקט אַ פרומער
צו די שטעקעלער פון בייטשן
וואָס שטייען אין ווינקל
ווען טאָג ווערט טונקל —
און ער דאַוונט מנחה.
ציפּע די בעקערין
נעמט ניט קיין חלה.
איר אויוון שטייט פּוסט,
דער מולטער וויסט,
קאָטשערע, לאָפּעטע, קלאָגן.
בערל דער שניידער
גלעט דעם אונטערשלאַק
פון בגד אָן אַלטן.
ער רייבט די דאַרע פינגערס,
זיי האָבן לאַנג שוין
קיין נאָדל געהאַלטן.
זיבאַלע די שדכנטע
ציילט די פאַרזעסענע מיידן.
זי געדענקט ניט די צייט
ווען קלעזמער האָבן אַ וואָרע געמאַכט.
אַברום־הערש דער דיין

האט ניט וואו צו לייען —
ער איז יוצא מיט א קרעכץ.
פארגליווערט שטייט
דאס טעפל
פון געקעכטס.
דער "אמר אביי"
אין תלמוד־תורה קלינגט.
זימל דער שניידעריונג ווארט —
אויף א וועלט א נייער.

יזכור

טאטע מיינער! פאטער מיינער!
יזכור זאג איך איין־אליינער,
אלע קינדער לאנג פארשניטן —
נאר איך איינער בין געבליבן
דיין באוויינער.
ניטא קיין בערגל, ניטא קיין קבר;
אפגעשניטן איעדער אבר
פון דיין שטאם.
איז צו וועמען זאל איך קלאגן?
און צו וועמען קדיש זאגן?
אז געבליבן איך אליינער;
ווייִ איז צו אזא באוויינער,
טאטע מיינער!

די וויג פון מיין ניגון

מיט ליימענע דילן, מיט שינדלענע דעכער,
פרומע ווי אַ קידוש־בעכער
זענען שטיבלעך געשטאַנען
אויף די לאַנען
אין יידישע שטעטלעך,
פון די קאַרפּאַטן־בערג.
מיט האָלצערנע דילן, מיט בלעכענע דעכער,
צעלייגטע ווי אַן אָפענער פעכער
זענען הייזער געשטאַנען
געצוימטע אין צאַמען

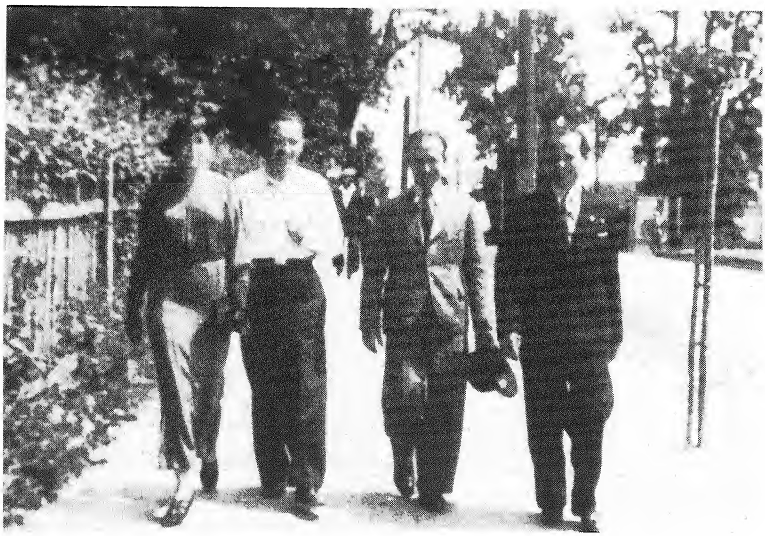
אויף ליקלעך ענגע,
אויף שמאָלע גאַסן,
געווענדטע מיט בליקן
צום קיום בלאָסן
אין היימשטאָט מייַנער —
צו פוסנט פון די
קאַרפּאַטן־בערג.
אין יענע הייזלעך, אין יענע שטיבלעך,
אַז דער בושיק פלעגט צעשנאָבלען די ווייגעלעך —
פלעגט מען די ווייגעלעך מיט ניסלעך באַוואַרפן,
די ווענט, מיט שיר המעלותן באַהענגען.
חדר־ייִנגלעך, פלעגן אל מלך נאמן זינגען;
אַ קריאת שמע לייענען דער שמחה צעקלינגען.
דער ווינט דאָס לייענען פלעגט כוואַליעדיק טראָגן.
די ביימער זיך וויגן און זמרדיק צוואָגן
די שיכורע נעכט, די ניכטערנע טאָגן
פון ייִדישן, קאַרפּאַטישן, בערגישן לעבן.
אין יענע ווייגעלעך האָב איך מילך געזויגן:
פון יענער אווירה מייַן ניגון געצויגן.

א שפאציר אויף דער קלויסטער-גאס קאסציעלנא
הענא פיינטיכל מיט איר פלימעניצעביילע ראזענבערג

א ווינטערשפאציר אין קאליש. פון רעכטס: גאלדע קורץ, משה עטינגער, יהודית פרעי.

א זומערשפאציר אויף סטאניסלאווער גאס

פון רעכטס: נוציע שטעג, יוסף נוסבוים, משה עטינגער, הענע פיינטיכל

מרים העלפגאט־מוסיע פיינטיכל

מענטשן פון קאלוש און איר אומגעגנט

וואלט איך געקענט קאלוש נאר פון פאר דער צווייטער וועלט מלחמה, וואלט איך אפשר באוויזן טיילמאל זיך אומצוקערן אין געדאנק צו אירע מענטשן, היימען און גאסן, איך וואלט שטיל געעפנט אירע טירן און מחשבהדיק געכאפט א בליק אין אירע פרידלעכע פענצטער. איך וואלט מיט לייכטע קינדערישע טריט ווידער באטראטן דעם וועג צו דער שול כדי נאך אמאל צו זען אין א לויטערן יולי פרימארגן, די בליטשענדיקע קעסט וואס זענען אראפגעפאלן פון דיביימער נאך דער פרישער, קילער נאכט. אין געדאנק געטונקען מיין קינדעריש פנים אין שוים פון די ליליעס און ווייסן בעז וואס שטארטשען שפעדיק ארויס דורך די פארקאנעס פון גערטנער אויף דער צווינטער גאס. אויך וואלט איך גאלאפיק געלאפן פון דער וויסאטשאנקע שארנדיק מיט די פיס די טרוקענע בלעטער, דעם מאך, און אריין אין טיפן, גערדיכטן וואלד וואס איז צעשמעקט מיט ריחות פון פאפראץ־בלעטער און פאזעמעקס — אדער אפשר א ווייל זיך איינהערן צו אונדזערע אידעאישע ערנסטע ערנסטע שיחות אין לאקאל פון שומר הצעיר — אויף דער באן גאס, זיפצן ביים מוחן זיך מיט די פראבלעמען און נאך שקלא וטריא פון ניט געפינען קיין ענטפער זיי לאזן שטיין און ווארטן אויף "תיקו". איך וואלט געוואלט אויפפרישן אין מיין זכרון יענע ווארעמע אוונטן לעבן די צעבליטע ליפע ביימער אויף דער סטאניסלאווער גאס, ווו מיר פלעגן זיך כסדר גריבלען וועגן לייזונג פון די יידישע נאציאנאלע און די אינטערנאציאנאלע פראגעס, באפרייאונג פון דער מענטשהייט, אלע אונטערדריקטע אן אונטערשייד פון דאסע און קאליר און שאפן א נייע, שיינע וועלט. יא, קאלושער יוגנט אן א מארגן! אפפערוויליקע, פארפירטע, אפגענארטע און אויסגענוצטע! איר נאריש אומברחמנותדיק האנדלען לגבי די אייגענע און לגבי זיך אליין.

זי האט זיך געריסן צו דער ווייטער וועלט, צו דער גרויסער שטאט,

צו דער "פרייהייט" צום קאמף פאר גלייכהייט און גערעכטיקייט, אבער ועל כולם האט זי געגארט דאס לעבן צו פארשטיין: צו באנעמען וויסן און דערגרייכן וויסן.

איך אבער געדענק קאלוש פון דער מלחמה צייט, ווען אלע אירע גאסן זענען פאר אונדז געווען איין צוזאמענגעגאסענער בית עולם. און די פענצטער פון אונדזערע היימען זענען געווען ליידיקע, לעבע־ריקע, ווי אויסגעשטראכענע אויגן.

דער פאר איז מיר אזוי געוואלדיק שווער צו טראכטן וועגן יענע יארן די שוין פארשיטענע מיט שטויב און מיסט.

דער טאג פון 26טן אויגוסט 1941, די דאזיקע דאטע, וועט קיינמאל ניט ווערן אפגעווישט פון מיין זכרון: אין יענעם טאג האבן אויף דער סטאניסלאווער גאס בראש מיט דער אוקראינישער מיליץ ארויסגערעדלט לאסט־אויטאס אנגעפילטע מיט נאקעטע יידישע מענטשן. געווען איז דאס די ערשטע אויסראטונג־אקציע; אין וועלכער עס איז אומגעקומען די גאנצע יידישע אינטעליגענץ פון שטאט קאלוש. פון אונדזער היים אויף דער סאלינע גאס, האט מען דעמאלט ארויסגעפירט דעם ד"ר ברידער האפמאן און זיי פרוי, מיין שוואגער, דעם אדוואקאט ד"ר יעקב ברענער, מיין ברודער מאיר פיינטיכל (אן א טיטל) ער פלעגט שרייבן העברעישע און יידישע לידער.

ווי לאנג כ'וועל לעבן וועט די סטאניסלאווער גאס זיין פאר מיר דאס בילד פון ברויזנדיקע, וואגלענדיקע הונגעריקע יידישע קינדער. נאכן שווערן ווינטער פון 1941, האבן אין א טאג פון חודש מאי פון יאר 1942 אויף דער סטאניסלאווער גאס זיך פלוצעם באוויזן יידישע קינדער, אויסגעמוטשעטע, זענען זיי געקראכן, קוים נאכעשלעפט די געשוואלע־נע, צעיאטערע, רויטע, פיסלעך און גענישטערט צו געפינען א ביסל עסן.

אויך אייביק וועל איך געדענקען דעם מאנטיקדיקן יריד אויף דער באן גאס פון 26טן אקטאבער 1942, ווען מ'האט די 136 יידן, די לעצטע פון געטא, געטריבן צו דריי אין א ריי צום "קריפא" קעלער, וואס איז געווען אין רובטשאקס הויז: די פויערים זענען געשטאנען ביי די פורן, געשטשירעט אויף די געטריבענע יידן און די פערד געהאלטן ביי די ציימלען, אז דער "ספעקטאקל" זאל די פערד חלילה ניט פלאשען. על פי נס האבן זיך דעמאלט געראטעוועט — שלום שאפירא און זיין

משפחה, רויזע היפשמאן — אונגער, דוד האלפערין און איך מיט מיין טעכטערל.

א גאר גרויסער נס איז געווען דאס וואס אין אונדזער שווערער גורלדי־קער שעה, האבן מיר זיך אנגעשלאגן אויף די פלאקסיס, אויף קריסטלעכע מענטשן מיט מוט און הארץ. זיי האבן אלעס געטאן צו העלפן אונדז צו ראטעווען. זיי האבן איינגעשטעלט זייער אייגן לעבן און רו. זיי האבן דאס געטאן ניט חלילה צו ווערן באצאלט, נאר לשמה.

וועגן די דאזיקע מענטשן, זייער גוטסקייט און געוואגקייט שרייב איך איצט און דערמאן, אז מען זאל געדענקען און עס זאל ניט ווערן פאר־געסן! איך ווייס אז זיי האבן זיך פארדינט אויף א בעסערן שרייבער פון מיר.

אויף א געהויבענער מצבה — ווי די, מיין שרייבן. אָבער, דערפאר ווייל מיר שרייבן איצט וועגן אונדזער היימשטאָט, דערצייל איך וועגן זייערע מעשים ווי אַ באווייז, אז מיר געדענקען זיי און אכפערן זיי די גאָטפּאַרכטיקע און ערלעכע מענטשן. ווייל אין זכות פון אזעלכע מענ־טשן האט די וועלט און איר פולקייט א קיום.

מיין קומען אין געטאָ

נאָך דעם ווי כ׳האב שוין א שטיקל צייט ניט געוואוינט אין קאלוש, בין איך דעם 8־טן יוני 1941, צוריקגעקומען א היים, צו זיין ביי דער לוויה פון מיין פאָטער, — אברהם דוד פיינטיכל ע״ה. מיין פאָטער איז געווען א שטילער מענטש, אן ענו, אָבער אן ערלעכער און אָנגעזעענער סוחר אין סוחרישן קרייז, איז די לוויה טאקע געווען א גרויסע. איך דערצייל דאָס בכיוון־ווייל ווי מ׳וועט שפעטער זען, איז דאָס געווען די לעצטע נאָרמאלע יידישע לוויה, אין קאלוש.

צוויי וואָכן שפעטער, דעם 22־סטן יוני 1941, אין אנהייב פון דייטש־סאָוועטשין קריג, זענען זעקס מענטשן דערהרגט געוואָרן פון די דייטשע באמבעס, איינער פון זיי, געדענק איך, איז געווען אונדזער שכן שמעונצ׳יע קאהאנע. ער איז געשטאנען אין אטשערעד ביי בערמאנס נאציאָנאליזירטער בעקעריי, פינעף א זייגער פארטאָג האָט, אים א באָמבע דערהרגט. איך געדענק ניט גענוי ווען מ׳האט געמאכט דאס געטאָ אין קאלוש; — אָבער אין חודש אָקטאָבער פון יאר 1942, איז שוין דארט געווען מיין איבערגעבליבענע, נאָך דעמאלט לעבעדיקע

משפחה. מיר האבן אלע צוזאמען געוואוינט אין איין צימער, אין א פרעמדער שטוב, — מיין מאמע שרה פיינטיכל, מיין שוועסטער רחל ברענער מיט צוויי קינדער, ד"ר. ברענערס שוועסטער, בעטי פייערמאן. זי פלעגט יעדן זומער קומען פון לעמבערג קיין קאלוש, צום ברודער אויף וואקאציע. איך און מיין צוויי און א האלב יאָר אלט טעכטערל, מאַיאַ. אויך דוד'ציע גלאזמאן, ברענערס פלימעניק איז געווען מיט אונדז. דוד'ציע פלעגט ארבעטן אין סאנהיימ'ס מיל. ער איז געווען א ברייטביינינקער גבר, געטראָגן שטיוול ווינטער און זומער און געווען ענלעך צו א גוי, דערפאר האט ער געקענט פריי זיך באַוועגן מחוץ פון געטא. ווען ניט ער וואלטן מיר שוין פון לאנג געשטארבן פון הונגער:

אין געטא האבן זיך צעטראגן שמועות אז מען פלאנט צו מאכן די אומקום־אַקציע פאר די אלטע מענטשן. די אזוי גערופענע "אומפראַ־דוקטיווע עלעמענטן". דעמאלט האט שוין דער הונגער געבראכט מיין מאמען זיינע סמנים: אירע פיס זענען שוין געווען געשוואלן. נאך פריער, פאר דער שמועה, האט מען שוין ארויסגעפירט אלע אלטע יידישע מענטשן.

דער ניט דערבאקענער טרעגער, שמעקער, האט די אויסגעהונגערטע יידן געשלעפט אויף זיין האנטוואגן צום בית־הקברות, צו ווערן דערשאסן. אויף דעם זעלבן האנטוואגן אויף וועלכן ער האט פאר דער מלחמה צעפירט די זעק מעל, צו די געוועלבן פון די מאנטשערס. אין געטאָ האָט מען געהערט דאָס שיסן, געציילט דאָס קנאלן פון די קוילן — און ווער ס'האָט געזען די הויפנס יידן וואָס שמעקער האָט ארויס־געפירט האָט געזאגט, אז עס זענען ווייניקער קוילן ווי מענטשן, אז די דייטשן י"ש האָבן געזשאלעוועט אמוניציע און די קרבנות, די קדושים, זענען זיכער ניט דערשאָסענע אריינגעפאלן אין די ברידער קברים.

אין דער זעלבער צייט האָט מען אין געטאָ אריינגעבראכט די יידן פון דער אומגעבונג, פון די קליינע שטעטלעך און פון די דערפער ארום קאלוש. מיין טאנטע, דאָרא לויפער פון האָלין, איר מאן שלום און צוויי קינדער, מיידלעך, דאָראס ברודער יעקב רעטיק און זיין ווייב הינדע האלפערן. אין האָלין האבן הינדע און שלום געהאט א שטיקל בעל הבתישקייט, א ביסל הינער און מילכיקס, גרינצייק און אויפסט. דעם שפייז האָבן זיי ניט באדארפט קויפן, מען האָט עס געהאט אין שטוב. אין געטאָ אריין האָבן זיי מיטגעבראכט וואָס זיי האָבן באוויזן

צו פאַרנעמען פון דער שפּייזקאַמער. פון סאַד און פון גאָרטן. אין געטאָ האָט געהערשט דער הונגער: האָט דאָרא זיך געטיילט מיט יעדן ביסן. איין מאָל ווען איר מאַן שלום, איז אַרויסגעגאַנגען צו דער אַרבעט אין טאַרטאַק, האָט ער זיך שוין מער ניט אומגעקערט. דעם זעלבן טאָג האָט מען פון געטאָ אַרויסגעפירט הינדען מיט איר טאָכטער רות, דאָרא מיט אירע צוויי מיידלעך. די קינדער ווי געווינטלעך זענען געגאַנגען פאַררויס אַנגעהאַלטן ביי די הענטלעך, געזעצטע און רואיקע.

אין דער נאַכט פון 4־טן אָקטאָבער 1942 האָט מען מיין מאַמען אַרויסגעפירט, אין דער אַזוי גערופענער אַקציע פאַר אַלטע מענטשן. די מאַמע איז דעמאָלט אַלט געווען 61־ציק יאָרן.

דעם צווייטן טאָג האָב איך געבראַכט אַ ביסל עסן דער מאַמען, אַ פּאָר פּוסנע, קאַלטע, קאַרטאָפל אין אַ טעפּל די מאַמע איז נאָך געשטאַנען צווישן עולם ווייבער, אויפן פאַרצאַמטן פּלאַץ, אין פראָנט פון מרחץ. דער מיליציאַנט האָט מיך צו איר צוגעלאָזט. די מאַמע האָט ביי מיר צוגענומען דאָס טעפּל און מיך האַסטיק אַרויסגעשטופּט צום טויער. און מיט אַ ציטערדיק קול אַריינגעמורמעלט אין מיין אויער — „אַנטלויף, עס ברענט אַ פייער, גיי צום קינד!" — דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל וואָס כ׳האָב געזען מיין מאַמען.

צו מאָרגנס האָט די טאָכטער פון דער הייבאַם, עהרענבערג, וואָס האָט געאַרבעט אין דער קיך פאַר אָרעמע לייט ביים יודענראַט, געבראַכט דער מאַמעס לייוונטע טאָרבע און אין דער טאָרבע איז געווען: דאָס טעפּל, אַ סידור, ברילן און דער מאַמעס קעמל. מיר האָבן אויך געפונען אַ שטיקל פּאַקפּאַפּיר און אויף אים געשריבן אין פּוילישער שפּראַך: „ליבע, טייערע, איך דאַנק אייך פאַר אַזאַ געשמאַקן מאָלצייט, איך האָב געהאַט גענוג פאַר מיר צו עסן און אויך זיך צו טיילן מיט אַנדערע, זייט געזונט, אייער מאַמע".

אין דער ערשטער פּאַזע פון געטאָ, האָבן מענטשן וואָס זענען געוואויגנט געווען צו זיין טעטיק אין געזעלשאַפטלעכן לעבן, דער עיקר, די אינטעליגענץ, שוין קאַלושער, זיך באַמיט צו שאַפן אין ראַם פון יודענראַט, קליינע הילפס אינסטיטוציעס. אַזוי האָט מען געשאַפן די קיך פאַר אָרעמע לייט. דוד׳ציע גלאַזמאַן וואָס האָט געהאַט אַן אַרבעטסקאַרטע, פלעגט צושטעלן דער קיך מעל און גרויפּן. די קיך האָט לאַנג

ניט עקזיסטירט: ד״ר, פייערמאַן די לאַנגיאָריקע דירעקטאָרין פון יידישן גימנאַזיום אין לעמבערג, א טאַלענטירטע פעדאַגאָגין, און כלל טוער-רין, האָט אָרגאַניזירט דאָס זאַמלען וואַרעמע קינדער קליידער. אין א שאַפע מיט דריי פּאָליצעס האָט זי צוזאַמענגעלייגט און סאָרטירט פּאַראַכטענע בגדים, וועש, פאַרצערעוועטע זאָקן. ליידער! די זאַכן האָבן שוין דאָס רוב קינדער ניט באַדאַרפט: ...מען האָט אויך צוזאַמענגעשטעלט א קליין שפּיטאָל, בלויז א פּאָר בעטן. אין שפּיטאָל האָט געאַרבעט א דאָקטאָר פון דאָלינע, א קראַנקנשוועסטער, זי איז געווען די שיינע אלמנה פון ד״ר. ברידער האָפמאַן, דער שפּיטאָל דאָקטאָר האָט דערציילט — ״אַז אין שפּיטאָל, די קראַנקע, זיי האָבן ניט געהאַט קיין שום סימפּטאָמען פון געוויינטלעכע קראַנקהייטן, ער האָט פעסטגעשטעלט אַז זיי זענען פשוט אויסגעגאַנגען פון הונגער״. איינמאָל האָב איך אין שפּיטאָל באַזוכט מיין שול-פריינדין, א שכנטע, יאַנציע ווירט.

איך האָב געזען: יאַנציע איז געלעגן אין א ריין בעט מיט ווייסן בעטגעוואַנט, נאָר זי איז געווען א סקעלעט, א לעבענדיק מת. — די דייטשן האָבן שטאַרק מורא געהאַט פאַר אַן עפּידעמיע, זיי האָבן זיך ניט באַדאַרפט שרעקן; זיי זענען דאָס געווען די עפּידעמיע!

ווען אין געטאָ האָט מען אָנגעהויבן צו הערן פון אַן אַקציע אויף קינדער, האָב איך געפונען דאָס העקל וואָס מיין ברודער מאיר, האָט א מאָל פון ערגעץ א היים געבראַכט. ער האָט דעמאָלט געזאָגט ״מען וועט דאָס אפשר קענען נוצן אין שטוב״ און איך האָב געטראַכט אַז מען וואָלט געקענט דאָס איצטער נוצן. אין יענער צייט, אין אַן אָוונט, ווען מאַמאַ האָט שוין געשלאָפן און מיר אַלע זענען נאָך געווען וואַך, האָב איך געזאָגט: — ווען איך וואָלט געקענט, וואָלט איך מיין קינד אָפּגעפירט אין א דאָרף כדי זי דאָרט אויסצובאַהאַלטן. קיינער האָט ניט רעאַגירט אויף די מיינע רייד: צו מאָרגנס, האָט דור׳ציע דער שותק, מיך געפרעגט ״מיינסט דאָס ערנסט וואָס האָסט לעצטע נאַכט געזאָגט?״ ווען איך האָב געענטפערט מיט א יאָ, האָט ער מיר געזאָגט — ״איך גלויב אַז אונדזער אַמאָליקע גוייאישע דינסט קאַסיע, וואָלט דאָס קינד גענומען צו זיך אין דאָרף אַריין״. דעם 8—־טן אָקטאָבער 1942 איז אין א מיטאַגצייט קאַסיע אַריינגעפאָרן אין געטאָ און אויף איר פור, איז געלעגן א בינטל מיט קינדער קליידער. עפּעס האָט מיר געטון א ריס אין האַרץ, איך האָב אַרויסגעאיילט פון צימער מיט צוויי קאַנען

אין די הענט און געלאָפן צו דער פלומפּ. שטייענדיק ביי דער פלומפּ האָב איך געזען די פור ארויספאָרן, קאסיען האלטן די לייצעס פון די פערד און מיין שלאָפענדיק קינד צוגעטוליעט צו איר.

איך ראטעווע זיך

א טאג, אדער צוויי, פאר דעם 13—טן אקטאבער 1942, האט מען אין געטא געדעדט אז די סטאניסלאווער געסטאפא האט ארויס־געגעבן א באפעל דער קאלושער מיליץ, אז זי מוז צושטעלן 2000 יידן צו אן ארויספיר אקציע. די מיליץ האט דעם באפעל אויסגעפירט: — אין יענער אקציע זענען אומגעקומען די גרעסטע צאל קאלושער יידן. אפילו די מיליץ האט דעמאלט די געסטאפא פונאנדערגעלאזט. זי האט די מיליץ שוין מער ניט בעדארפט. ווער עס האט ניט געהאט א גאר געזיכערט באהעלטניש, — למשל ווי מיר, דער האט געוואנדערט אין דער פינצטער פון דער נאכט און גענישטערט צו געפינען א באהעלט־ניש, אן אָרט, ערגעץ אין דער פרעמר, אויף א חרוב געוואָרענעם, פאר־לאזטן בוידעם. אדער אין א סטויג היי אויף א גוייאישן פעלד. דעם זעלבן טאג איז דוד'ציע ארויסגעגאנגען פון געטאָ — זייענדיק זיכער מיט זיין ארבעטקארטע און זיך מער ניט אומגעקערט.

זאכאריאש פלאקסי א "טעספ" באאמטער, דוד'ציע'ס אן איבערגע־געבנער פריינד, האט זיך באמיט מיט פּראָטעקציע, ביי דער געסטאפּאָ, דוד'ציען צו ראטעווען — אָבער עס איז שוין געווען צו שפעט: דער טראנספּארט מיט די אומגליקלעכע יידן איז שוין אוועק.

איך האב די משפחה פלאקסי פאר דער מלחמה געקענט בלויז פון זען; זיי זענען געווען שכנים, געוואוינט ביי יאסל פוקס אין הויז. קיין קינדער אייגענע האבן די פלאקסיס ניט געהאט. די פלאקסיס, — זאכא־ריאש און זיין פרוי בראניסלאווא, זענען געווען עלעגאנטע, שטאלטיקע, הויכגעוואקסענע מענטשן, פון יענעם סאָרט וואָס ווארפן זיך אין די אויגן און מ'קען זיי ניט פארגעסן.

בראניסלאווא, א שיינע, מילדע, קלוגע, פרוי — זי האט ניט גערעדט א סך, אבער ווען זי האט שוין עפעס געזאגט איז דאס געווען מיט

הומאָר און געטראָפן ווי אין פּינטעלע אריין. זי איז אויך געווען אַן עקרת־הבית, געפירט א באַלעבאַטישקייט ציכטיק, פּינקטלער, אַלץ האָט דאָרט געקלאַפּט ווי אין א זייגער. זאכאַריאַש איז געווען א פּאַר־ניפּטיקער און א וויצלער, א מענטש מיט א שאַרפזין און גוטן זכרון און אויך א באַריידעוודיקער. ער האָט געדענקט געשעענישן, מענטשן און זייערע מעשים. ער איז געווען טאָלעראַנט און ניט געהאַט קיין פּאַר־אורטייל ביים שאַצן מענטשן. ער פלעגט צו זאָגן: — "שלום שאפּירא איז אַן ערלעכער סוחר, פּלוני בן אלמוני איז א ליגנער, דר. ברענער איז א פיינער מענטש, וכדומה".

די פלאַקסיס זענען געווען רעליגיזע קריסטן. זיי האָבן ליב געהאַט די נאַטור. זומער פלעגן זיי באַשטייגן די בערג, אפילו נאָך דער מלחמה פלעגן זיי פאָרן צום דונאַיעץ כאַפּן פיש. זיי פלעגן איינשטיין ביי זייערן א באַקאַנטן "גאַסדע" — פויער —. ער האָט פאַר זיי געהאַט צוגעגרייט א באַזונדער צימער. די פלאַקסיס זענען ניט געווען אַנטי — און אויך ניט פילאָסעמיטן. סתם געווען פאַראינטערעסירט און נייגעריק אויף דער אַנדערשקייט פון יידישן לעבנסשטייגער. עס פלעגט זיי געפעלן א יידישער וויץ. און צו דוד'ציען האָבן זיי געהאַט אן אמתן וואַרעמען יחס. ער האָט זיי אין צייט פון דער סאָוועטישער אָקופּאַציע געטון טובות. זיי האָט וויי געטאָן וואָס ער איז אומגעקומען — ווייל ר'האָט געהאַט די מעגלעכ־קייט זיך צו ראַטעווען.

זייער אייגענע קליינע מלחמה מיט די נאַציס האָבן די פלאַקסיס אָנגע־הויבן מיט אויסטיילן וואַרעמע זופּ צו יידישע קינדער — נאָך איידער כ'בין געקומען צו זיי. א פּאָר וואָכן פריער, פלעגן פרוי פלאַקסי מיט איר שטיפטאָכטער — לינציא, יעדן טאָג אין א באַשטימטער שעה אַרויס־טראָגן א גרויסן טאָפּ מיט זופּ אויף די טרעפּ און יעדעס יידישע קינד וואָס איז צוגעקומען מיט א געשיר, האָט באַקומען א פּאָרציע זופּ.

צו דער היים פון פלאַקסיס, וואָס האָבן געקענט לעבן אין וואָוילטאָג און רו, ווען ניט זייער איינשטעלערישע הילף, האָב איך אין 29־סטן אָקטאָ־בער 1942 נאָכן ליגן דריי חדשים אין קעלער ביי דער "קריפּאָ" און נאָכן אַנטלויפן פונעם טראַנספּאָרט, אָנגעקלאַפּט אין זייער טיר.

דעם איינפאַל צו אַנטלויפן האָט מיר נאָרייעט מיין שוועסטער ווען מ'האָט אונדז געטריבן צום וואָקזאַל, זי האָט געשפּאַנט ביי מיין זייט צוזאַמען מיט אירע צוויי קינדער.

איך האב זיך צוריקגעצויגן הינטערוויילעכץ צו דער לעצטער ריי און ווען די "קריפא" איז געווען פארנומען מיטן היטן די טויערן פון די וואַגאָנען, האב איך אָנגעטון מיין ברודערס מאנטל, וואָס האָט ניט געהאט די געלע לאטע, — איך האָב אים געטראגן אויב מיין האנט — און אריין, און זיך אויסגעמישט מיט גויים וואס זענען געשטאנען ביים וועג און געגאפט אויף דעם וויסטן געשעעניש. דערנאָך בין איך געגאנ־גען מיט דער באן גאס צום רינג און צו דער סאלינע גאס און זיך פארקערוועט צו קאָלאָמיעצעס הויז. דאָרט האָבן געוואוינט די פלאקסיס.

איך האב אנגעקלאפט אין דער טיר און די פרוי פלאקסי האט געעפנט די טיר. זי איז געשטאנען מיט פארקאטשעטע ארבל און ארומגעגארטלט מיט א פארטעך. מען האט גראָד דעמאלט בייז זיי געוואשן דאס גרעט. איך האב איר געזאָגט אז איך בין דער ברענערס שוועסטער, איך בין געקומען פרעגן צי ס'איז דאָ פאר מיר א בריוו פון קראָקע. — אין געטאָ האָט מען ניט אריינגעלאָזט קיין פאָסט. — האט דוד'ציע געפועל'ט ביי די פלאקסיס אז בריוו געשריבענע צו אונדז, זאלן קומען אויף זייער אדרעס. קיין בריוו איז ניט געווען: אָבער די פרוי פלאקסי האָט מיך ניט געלאָזט אוועקגיין. זי האָט מיר דערלאנגט א שיסל מיט ווארעם וואסער איך זאָל זיך ארומוואשן און ווען כהאָב פארענדיקט זיך צו וואשן האָט זי אנידער געלייגט א ברויט, אן אייערשפייז און א טעפל הייסע מילך. ווען דער הער פלאקסי איז נאָך דער ארבעט א היים געקומען, האָב איך מיך ראפטום א הויב געטאָן אוועק צו גיין. אבער זיי האָבן פארשלאָסן די טיר און מיר געזאָגט — "ניטאָ קיין גיין, מ'כאפט יידן אין גאס." אין דער היים וואס האט געשמעקט פון בלומען און ריינקייט.

און מיט ריחות פון א גוטער קיך, האָב איך פארבראכט דריי וואָכן. נאָך די דריי וואכן האָט דער הער פלאקסי, איינשטעלענדיק זיין לעבן, מיך אָפּגעפירט אין א לאסט־וואָגן פון דער פירמע "טעספ" קיין לעמ־בערג, צו זיינע קרובים. דאָרט האט שוין אויף מיר געווארט א געקויפטע מעטריקע אויפן נאָמען פון — מאריא ווּעסלאָווסקא צורקא יוזעפא אי זאָפיא. מיט דעם קריסטלעכן נאָמען האָט מען מיך ארויסגעפירט קיין עסטרייך אויף ארבעט, וואו איך בין פארבליבן ביז צום סוף פון דער מלחמה.

ווען איך האָב זיך אומגעקערט קיין פוילן, איז די מזרח גרענעץ געווען

פארמאכט פאר דער ציוויל באפעלקערונג. אין ווארשע אין סאָוועטישן קאָנסולאַט, האָט מען מיך העפלער געלאָזט וויסן אז מיין מי צו באקומען א וויזע, מוז זיך אָנהייבן מיט פאַרלייגן אן "ארויסרוף" פון מיין טאָכ־טער. אז איך האָב ניט געוואוסט צי זי לעבט, אין בעסטן פאַל האָב איך בלויז געאָנט וואו זי קען זיך געפונען אויב זי לעבט, חוץ דעם איז זי דאמעלט אלט געווען 6־יארן. ווי אזוי האט א קינד געקענט שיקן אן "ארויסרוף"? אָבער נאָך לענגערן באמיען זיך האָב איך ענדלעך באקומען א וויזע מיט אן אויפהאלט פון 10־טעג. אין משך פון דער צייט האָב איך געמוזט געפינען און ארויספירן מיין קינד. דער איינציקער מענטש וועלכען האָט געקענט קאסיע'ס אדרעס איז געווען א מילנער, א פּאָלאַק. א פּאָר טעג פאר מיין קומען קיין קאלוש, האָבן אים די באנדעראָווצעס דערשאָסן. זיי האָבן דעמאלט געשאלט אין דער גאנצער געגענט. האט מען מיך געווארנט ניט ארויס צו פאָרן פון שטאט, ניט אליין זיך אונטערנעמען זוכן. בין איך געבליבן אפהענ־טיק: צום גליק האָט פּראָפעסאר נתן שפיגל וואס האט דאמעלט גע־וואוינט אין קאלוש ביי דער רייטמאן משפחה, וואו איך בין גראָד איינגעשטאנען האט ער געטאָן אלץ וואָס איז געווען אין זיין כוח מיר צו העלפן. דעם 13־ן מערץ 1946 א טאָג פארן אויסגיין פון מיין וויזע, איז געקומען קיין קאלוש קאסיע מיט מאיאן אין דער באגלייטונג פון צוויי פויערים. דעם געשעפטלעכן עינין מיט די פויערים, האט דער־לעדיקט בלומע רייטמאן. דאס ערשטע מאָל נאָך דריי און א האלב יארן וואָס מאַיאַ האט זיך געבאָדן אין א וואנע, איז געווען אין דער דירה ביי רבקה שאפער אויפן "טעספ".

קאלושער קריסטן מחסידי עולם

איך ווייס גאָר ניט וואָס איז געשען מיט קאסיע דיאטשענקאָ: צי זי האט געקויפט די קו וואָס זי האט געהאט בדעה צו קויפן, צי זי לעבט, צי אירע צוויי קינדער לעבן, צי די סאָוועטן האָבן זי ניט ארויסגעפירט מיט דער אומזידלונג, איך האָב פון דאָרטן מער קיין שום צייכן פון לעבן ניט באקומען.

קאסיע האט מיר דערציילט אז די ערשטע וואָכן וואָס דאָס קינד איז געווען ביי איר, האָט דאס קינד שטארק געוויינט פון בענקעניש. א שכנטע, א מילנערין, וואָס האָט געוואוסט פון סוד, אז זי באהאלט

א יידיש קינד, האָט איר געזאָגט — "צו וואָס מוטשען זיך מיט דעם יידישן בענקארט? פיר זי ארויס אין וואלד און ווער אירע פטור", אָבער איך, האט קאסיע געזאָגט — "עפעס, האב איך דאס ניט געקענט טון".
קאסיע, וואָס זי האָט ניט געקענט פארשטיין און פאָרמולירן די סיבה פון איר האנדלען, האָט אבער יאָ געקענט דערהייבן זיך צו דער העל־דישקייט וואָס האָט געפאָדערט אזא גרויס געוואגטקייט צו באהאלטן א יידיש קינד, אין אזא שווערער צייט פון מלחמה, שרעק און הונגער.

די פרוי פלאקסי איז געשטארבן אין יאר 1956. זי האָט געהאט א גרינגן טויט: געשטאָרבן אין שלאָף. יאָרן לאנג האָט זי געליטן פון שלאפלאזיקייט און די לעצטע יאָרן געליטן פון איבער־אקטיוו, פון שילדדריס. זיי האָבן טאקע דערפאר די לעצטע צייט, אויפגעהערט צו באשטייגן די בערג. דער הער זאכאריאש פלאקסי, האָט נאָכן ווייבס טויט, נאָר געלעבט 12־לף יאָרן. דאָס זענען געווען יאָרן פון טרויער און רעמיניסצענץ. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1968 אין קראָקעווער שפיטאל, אויף א ראק, אין די לינגען. פלאקסי איז געווען זיין גאנץ לעבן, א ליידענשאפטלעכער רייכערער. די לעצטע חדשים פון זיין לעבן האָט ער שטארק געליטן פון הוסטן און שטיקן זיך. די פלאקסיס האט מען מקבר געווען אין קראָקעוו, אויפן קראָקעווער צווינטער, איינס לעבן צווייטן האָבן זיי דאָרט געפונען זייער אייביקע רו. זיי האָבן אין די לעצטע יאָרן פון לעבן געוואוינט אין קראָקעוו. זייער דירה האָט איבערגענומען זייער שטיף־טאָכטער, וואָס וואוינט דאָרט איצט.

אין דער צייט ווען די פלאקסיס האבן מיך אויסבאהאלטן, אין זייער דירה, האָב איך זיי געפרעגט: פאר וואָס שטעלט איר איין אייער לעבן מיט העלפן די יידן? האָבן זיי געענפערט "ווייל מיר האָבן תמיד מיטגע־פילט מיט די באעוולה׳טע און אונטערדריקטע".

דאס קריסטלעכע פארפאלק אין קאלוש, זאכאריאש פלאקסי און זיין פרוי
בראניסלאווא פלאקסי, מחסידי אומות העולם — פארשרייבן מיר צום אייביקן אנדענק,
פאר זייערע מעשים טובים אין צייט פון חורבן תש״א — תש״ה.

משה עטינגער

טורא בטורא לא פגע... א חורבן עפיזאד

מיינע א יוגענט־פריינדין, א בת עיר, רחל די טאכטער פון סימע, האט מיר דערציילט די דאזיקע חורבן איבערלעבונג: אייגנטלעך, האט זי ניט געוואלט דערציילן. זי האט זיך ביי מיר געבעטן ניט צו פרעגן — ניט צו רעדן וועגן חורבן, כ׳ווער קראנק. כ׳פיל ווי איך שטארב ווען כ׳דערצייל דאס". אבער ווען איך האב זיך אויף איר אנגעזעצט, איז זי ווייכער געווארן און געזאגט: — "נו, גוט, כ׳וועל דיר דערציילן א געשעעניש פון צוויי בערג, עס וועט אויסזען ווי א מעשה — אבער גלויב מיר, ס׳איז א וואר".

דער זאג האט מיר תיכף דערמאנט י. ל. פרצ׳ס חסידישע לעגענדע "צווישן צוויי בערג". יענע מעשה פון דער דערהויבענער תקופה פון חסידות און מתנגדות. איך האב פארשטאנען אז רחל׳ס צוויי בערג איז א מעשה פון א פארשאלטענער ירידה אין צייט פון חורבן תש"א—תש"ה און איך האב געזאגט: דערצייל.

רחל האט א שמייכל געטאן. אירע מילדע אויגן האבן זיך צעלויכטן און געקוקט צו דער ווייט ווי זיי זאלן עפעס זוכן און קענען עס ניט געפינען. זי האט צוביסלעך און פאמעלעך אנגעהויבן צו דערציילן. "דו פרעגסט מיך ווען איז די מעשה געשען? כ׳געדענק ניט גענוי: כ׳מוז מיך דערמאנען, כ׳מוז מיר קלאר מאכן. ווארט, כ׳וועל אויסרעכענען: אין וועלכן יאר איז דאס געווען? יא — אין יאר 1943 האט מען מיך פון וועסטעבורגער זאמעל־לאגער אין האלאנד, ארויסגעפירט קיין דייטש־לאנד און געבראכט אין בעלזען־בערגער ארבעט׳ס לאגער. דארט האב איך געארבעט אן ערך פון צוועלף, אדער אפשר פערצן חדשים, האט דאס געמוזט פאסירן אין יאר 1943: כ׳האב געארבעט אין "רעוויר"־ניבע אזא קראנקהויז". ווי אזוי איז געווען די ארבעט? איז זי געווען שווער? — "אך, מיין גאט! אומגעהויער שווער! די מענטשן זענען געשטארבן פון טיפוס און הונגער, און געפאלן ווי די פליגן. אין בעל־זענבערגן איז א יעדע ארבעט געווען אומפארטרעגלעך שווער — און

דער הונגער האט פארמוטשעט צום טויט. די ראציע, דאס עסן, איז באשטאנען פון צוויי קארטאפל, א קליין דאר שטיקל שווארץ ברויט און איין מאל אין דער וואך א טעלער שיטערע זופ. די לעצטע צוויי וואכן האט מען בכלל שוין ניט געגעבן קיין עסן!

איין מאל אין מיטנאכט האט מען אונדז, א קליין הייפל נאך לעבן געבליבענע אויפגעוועקט און ארויסגעטריבן פון די באראקן — און האלב נאקעטע געשטעלט אויפן הויף פון לאגער. קראנקע און פון ארבעט אויסגעמוטשעטע, פון הונגער געשוואלענע, האט מען אלע, די קראנקע און ניט קראנקע ארייגעשטופט אין איין לאסטוואגן, א פאר־מאכטער פערד׳ס וואגן, מען האט יעדן געגעבן צוויי קארטאפל, פאררוקט די טירן פון וואגאן און פון דרויסן פאררינגלט. אין וואגאן איז געווען טונקל, ענג און דושנע. מיר זענען געווען שטארק צוזאמען געשטופט. די טיפוס קראנקע זענען געלעגן כמעט איינער אויפן אנדערן. די "גע־זונטע" זענען געזעסן מיט פארלייגטע פיס הינטער זיך אויף דער בריק פון וואגאן. דער צוג האט געטאן א פייף און זיך ארויסגעשלענגלט פון לאגער צו א ריכטונג, וואס קיינער האט ניט געוווסט ווו אהין:

מיר זענען געזעסן דערשראקענע, צעטומלטע, און פראבירט אויס־רעכענען ווו אהין מען פירט אונדז. א טייל האבן געזאגט: אז מען פירט אונדז קיין טערעזיענשטאט, אז דארט זענען די באדינגונגען לייכ־טערע, אנדערע להפך, האבן געמיינט אז מען פירט אונדז פארברענען. דערווייל האט דער צוג זיך געשלעפט ווי אויף פרעמדע פיס. דו פרעגסט ווי לאנג דאס פארן האט געדויערט? כ׳ווייס ניט אויף זיכער; כ׳מיין צען טעג — און אפשר צוויי וואכן:

דער צוג פלעגט זיך אפשטעלן פון מאל צו מאל, ניט ביי א באנס־טאנציע — נאר אין א מיטפעלד, אדער ביי א ראנד פון א וואלד. זעלטן אין א מיטטאג, מייסטנס אין דער נאכט. ווען ער פלעגט זיך אפשטעלן פלעגט מען אויפמאכן די טירן אז עס זאל אריין א ביסל לופט, מען זאל קענען אפכאפן דעם אטעם.

איין מאל אין א פארנאכט האט דער צוג זיך אפגעשטעלט אין מיטן פון א פעלד. מען האט אויפגעמאכט די טירן, כ׳בין דעמאלט געלעגן נאענט צו דער טיר. שוין געווען געשוואלן פון הונגער. האב איך אויסגעדרייט מיין קאפ און געקוקט צום פעלד. האב איך דערזען ווִי אין א נעפל צוויי בערג: עס האט זיך מיר געדאכט אז דאס זענען יא בערג

און ניט בערג. אז דאס זענען צוויי הויפנס, א געלער און א ברוינער. האב איך מערער ארויסגערוקט דעם קאפ און דערזען אז דאס זענען געלע און ברוינע ריבן. אייגנטלעך רויטע בוריקעס.

האט זיך אין מיר אויפגעוועקט דער הונגער וואס איז געווען שוין לאנג אנטשלאפן. כ׳בין שוין געווען אזוי אנגעשוואלן און אפגעשוואכט, אז דער גוף האט שוין ניט געמאנט קיין עסן: איצט ווען איך האָב דערזען די ריבן, האט זיך אין מיינע געדערים צעפלאקערט א העליש פייער פון הונגער. אנגעצונדן מיין פאנטאזיע און דאס טראכטן ווי אזוי כ׳קען צוגנבענען א פאר פון די ריבן כ׳האב געוווסט אז כ׳קען מיר דערכאפן דאס חיות, אבער ווי אזוי טוט מען דאס? — אז מען ליגט ווי אָ שטיק ליים און מען קען זיך ניט רירן.

האב איך מיט כל אמצי־כוחות זיך אויפגעזעצט, זיך צוגערוקט צו דער טיר און צו ביסלעך אראפגעלאזט מיינע געשוואלענע ווי די קאנען פיס, זיי לייכט געשטעלט אויפן באדן פון פעלד און אנגעהויבן שטעלן טריט. דו פרעגסט ווי ווייט עס איז געווען דער גאנג פון וואגאן צו די צוויי הויפנס? כ׳רעכן אפשר דרייסיק, אדער אפשר פערציק מעטער. אלנפאלס בין איך לאנג געגאנגען, ווייל די פיס האבן זיך קוים געשלעפט. האט מיר דער וועג אויסגעזען זייער ווייט. כ׳בין געווען שוין נאענט צו די ריבן, האב איך פלוצעם דערזען א דייטשן זעלנער מיט א ביקס שטיין אויף דער וואכט. ער האט געהיט די הויפנס ריבן: כ׳בין געגליבן שטיין טויט דערשראקן; געוווסט אז דאס איז דער סוף, ער וועט מיך שיסן. צוריק לויפן אדער צוריק גיין האב איך ניט געקענט: בין איך געשטאנען און געווארט. אבער געשען איז עפעס אויסערגעוויינלעכס. דער דייטש האט מיר געזען, אויף מיר געקוקט און זיך אויסגעדרייט אין א זייט, געמאכט זיך ניט זעענדיק. כ׳האב פארשטאנען אז ער וועט ניט שיסן און לאזן נעמען א פאר ריבן. כ׳ בין צוגעקראכן צו די ריבן, אראפגענומען פון קאפ דאס קאפ־טיכל און מיט ציטערדיקע הענט שנעל ארייגעלייגט ריבן אין טיכל. כ׳האב שוין דעמאלט ניט געהאט די האר, מיין קאפ איז שוין געווען אפגעגאלט: ווען כ׳האב דאס טיכל מיט ריבן צוגעדרוקט צו מיין קערפער, האב איך דערפילט א ניי לעבן: — עפעס ווי פריש בלוט וואלט גערונען אין מיינע אדערן. און מיט שנעלערע טריט בין איך צוריק־געגאנגען צום פערד׳ס וואגאן.

אז כ׳בין אריין אין וואגאן, האב איך געזאגט: מענטשן! דארט איז

דא ריבן, מען לאזט נעמען, אבער קיינער האט ניט רעאגירט אויף מיין ריידן: דו פרעגסט פארוואס? כ׳מיין אפשר דערפאר ווייל די מיינסטע קראנקע זענען שוין געווען טויט: און אפשר איז דער פיבער געווען אזוי הויך אז זיי האבן ניט געהערט, אדער ניט געקענט ענטפערן, ניט געקענט רעדן, לעבן מיר איז געלעגן מיינע א באקאנטע, גיטל, דעם דיינ׳ס אלמנה. דעם דיין האט מען נאך אין בערגנבעלזן דערהרגעט. גיטל איז אויך געווען קראנק אויף טיפוס; זי האט זיך אבער שוין געבעסערט, די היץ איז שוין אראפ. האב איך זי געטארעט און איר געזאגט: — דארט איז דא ריבן, קום וועלן נעמען, וועסט דיר דעו׳-קוויקן דאס חיות. כ׳האב זי אויפגעזעצט, איר רעכטע האנט ארויפגעלייגט אויף מיין אקסל און מיט מיין לינקער האנט ארומגענומען איר טאליע, און זי צוגעשלעפט צו דער אפענער טיר.

מיר האבן זיך אנידער געזעצט און ארונטער געלאזט אונדזערע פיס: מיינע צוויי געשוואלענע קאנען און גיטל אירע צוויי אויסגעדארטע, דינע, פארטריקענטע שטעקאלעך. כ׳האב זי אונטערגעשטופט און מיר האבן געשפאנט צו די בערגלעך פון די ריבן. דער זעלנער האט אונדז דערזען, און ער האט זיך ווידער אויסגעדרייט צו א זייט, געמאכט דעם אנשטעל אז ער זעט גאר ניט. מיר האבן אויסגעטאן די קאפטיכ־לעך און קניענדיק שנעל אריינגעלייגט די ריבן. די רויטע בוריקעס, גיטל, די געלע ריבן. און צוריק געגאנגען צום וואגאן.

אין וואגאן האבן מיר די ריבן באהאלטן אונטער די קליידער. ווען דער הונגער האט שטארק דערקוטשעט, פלעגן מיר פון די ריבן שניידן קליינע שטיקלעך און זיי קייען רויערהייט. דאס רויע קייען האט ניט נאר געשטילט דעם הונגער אין די געדערים. נאר אויך געמוטיקט די האפ־נונג אז מיר וועלן בלייבן לעבן, און דערלעבן דעם דייטש׳ס מפלה.

דער צוג האט זיך געשלעפט, געפייפט, און פון מאל צו מאל ווידער געב־ליבן שטיין, עפעס ווי ער זאל זיין קראנק און זיך בארען מיטן טויט. — ביז איין מאל אין דער מיט נאכט האבן מיר דערהערט א שיסן. פון מינוט צו מינוט איז דאס שיסן געווארן העכער און שטארקער. דאס שיסן האט אזוי געדויערט אפשר א שעה — און פלוצעם שטיל געבליבן. עס האט זיך אונדז געדאכט ווי די גאנצע וועלט איז פארשטומט און פארשטייפט געווארן.

מיר האבן פארשטאנען אז מיר זענען אריינגעפארן אין א פייער

ליניע, אבער אין וועלכער, האבן מיר ניט געוואוסט: צי מיר זענען אין דער דייטשער אדער אין דער אליאירטער פייער־ליניעס ס׳איז ניט געווען קלאר, ניט געווען זיכער: האבן מיר אויפגעשטעלט די אויערן, איינגעהערט זיך און געוואלט דערוויסן וואס עס איז געשען. אבער אומזיסט! מיר זענען גאר ניט געוואיער געווארן. האבן מיר אביסל אויפגערוקט די טירן פון וואגאן און ארויסגעקוקט. עס איז געווען טונקל: פיר מענער האבן באשלאסן ארויס צו גיין און אויסצושפירן.

עס האט לאנג ניט געדויערט האבן מיר באמערקט צוויי שאטנס גיין. דאס זענען געווען די מענער פון וואגאן: ווען זיי האבן זיך דערנע־נטערט, האבן זיי אויפגעהויבן די הענט און געשריגן אויפן קול — מיר זענען באפרייט!״.

משה, כ׳קען ניט איבערגעבן אין ווערטער די פרייד פון דעם מא־מענט; עס האט זיך אין מיר אויפגעפראלט א קוואל פון פרייד און טרערן: — כ׳האב אזוי הויך און לאנג געוויינט, אז כ׳בין זיכער אז מיין געוויין איז דער־גאנגען צום כיסא פון כביכול.

באלד דערויף איז געקומען צום וואגאן א רוסישער זעלנער און אונדז געזאגט: ״איר זייט באפרייטע״. נאך אים זענען אנגעקומען דריי רויטארמייער און אונדז געלאזט וויסן אז מיר מוזן ניט זיצן אין פערד׳ס וואגאן, מיר זאלן ארייננגיין אין נאענטן דארף, וועט מען אונדז געבן עסן און אן ארט צום שלאפן. ״יא, נאך עפעס וויל איך דיר זאגן: — ווען כ׳בין באפרייט געווארן האב איך נאך געהאט מיט מיר אזש דריי פון די געלע ריבן״.

ווען רחל האט פארענדיקט דאס דערציילן האב איך געטראכט וועגן דעם אראמעישן פאלקס משל: ״טורא בטורא לא פגע״, איין בארג מיטן צווייטן קענען זיך ניט צוזאמענקומען, אבער צוויי בערג אין צייט פון חורבן זענען זיך יא צוזאמענגעקומען און געראטעוועט דאס לעבן פון צוויי יידישע טעכטער.

א שמועס מיט א לאנדסמאן א פּליט

עס זיצט ביי מיר אין שטוב מיינער א לאנדסמאן, א ייד אין די פופ־ציקער מיטן נאמען יוסף הערמאן, א זון פון א קאלושער בעל־מלאכה, א רימער. ער דערציילט מיר זיינע איבערלעבונגען פון דער צייט פון דער נאַצי־אָקופּאַציע, וואס ער האט דורכגעמאכט, וויפיל ער האט זיך אנגעליטן און ווי אזוי יעדע געשעעניש, אומנאטירלעכע צופאלן — איינער נאך דעם צווייטן, האבן זיך אריינגערינגלט ווי רינגען אין א קייט און געפירט צו דעם אז ער איז לעבן געבליבן.

איך הער זיך צו צו זיין רעדן און כאטש אזעלכע דערציילטע איבער־לעבענישן זענען ניט דווקא ניי פאר מיר, זיץ איך ווי דערשיטערט, ווי איך וואלט זיי צום ערשטן מאל געהערט. עס דאכט זיך מיר אז דאס זענען אויסגעטראכטע מעשיות פון טויזנט און איין נאכט.

"מיסטער עטינגער, אזוי איז דאס געווען: ווען די דייטשן האבן די יידן פון דער שטאט אריינגעטריבן אין געטא, האט מיין משפחה געמוזט פארלאזן די דירה ווו מיר האבן געוווינט אין הויז ביים ד"ר סאפיר אויף דער סאלינא גאס. מען האט אונדז אריינגעשטופט אין אן ענגער שטוב, אין א כאטע אויפן "איבערוואל". וווינענדיק דארט א קורצע צייט האבן מיר אין א מיטן טאג פלוצעם דערהערט א גרויס גערודער און א לויפעניש. די מאמע איז צוגעגאנגען צום פענצטער זען וואס עס איז געשען. מיר האבן פארשטאנען אז עס איז ווארשיינדלעך א כאפּ־אקציע. קוקנדיק האט די מאמע דערזען ווי א בחור לויפט א דערשראקענער און זוכט א באהעלטעניש. האט די מאמע אויפגעמאכט די טיר פון אונדזער שטוב און דער בחור איז אריין צו אונדז. דאס איז געווען יצחק מאנדעלבוים, א דארפיש יינגל. זיין משפחה האט פאר דער אקופאציע געוווינט אין דארף פאטהאריק. ער פלעגט פון צייט צו צייט אריינקומען אין שטאט אויפקויפן אלטע זאכן, אלטע קליידער און בראכווארג. דאס איז געווען זיין מסחר. אזעלכע סוחרים פלעגט מען רופן שמאטעלאטעניקעס. ער האט זיך ביי אונדז אויסבאהאלטן א

פאר טעג ביז עס האט זיך פארענדיקט די אקציע, דערנאך האט ער פארלאזט אונדזער שטוב און מיר האבן אים מער ניט געזען.

אין דעצעמבער 1942 האבן די נאציס געמאכט א גרויסע אקציע. א סך א גרעסערע פון די פריערדיקע. זיי האבן באלאגערט דעם געטא און ארויסגעטריבן פון די שטיבער א גרויסע צאל יידן און זיי געזאמלט אויפן אומשלאג־פלאץ. מיין משפחה איז אויך געווען מיט דער גרופע יידן: דער פאטער, די מוטער און איך. די יינגערע שוועסטער און יינגס־טער ברודער האבן שוין ניט געלעבט. מען האט אונדז געפירט צו דער באן־סטאנציע און געבראכט קיין סטאניסלאוו, צום הויפט־קווארטיר פון דער געסטאפא. דארט האט מען אונדז געהאלטן א גאנצן מעת־לעת און דערנאך, פארמאטערטע און הונגעריקע, אפגעפירט אין געטא און איינגעקווארטירט אין א קליינער מיל אויף דער קשיווער גאס.

"מיסטער עטינגער, איך וויל אייך דערציילן עפעס וואס איז פאר מיר אליין שווער צו פארשטיין. זייענדיק אין געטא אין דער מיל האט מיין מאמע אין איין אינדערפרי, ווען זי איז אויפגעשטאנען פון שלאף מיך צוגערופן און מיר געזאגט: "יוסל, די נאכט איז מיין מאמע, דיין באבע, געקומען צו מיר אין חלום און האט מיר געזאגט: זיי וויסן, אז יאסל וועט זיך ראטעווען און בלייבן לעבן. ער וועט זיך טרעפן מיט ישראלן, וואס איז אין רוסלאנד, אבער שיק אים תיכף ארויס פון דער מיל, זאל ער שטיין אויפן הויף". די מאמע האט איינגעפאקט פאר מיר א קליין פעקל, א העמד און א ביסל אונטערוועש און געהייסן שנעל ארויסגיין פון דער מיל. אין הויף זענען שוין געשטאנען רייעס מיט מענטשן. איך האב מיך צו זיי צוגעשטעלט. שפעטער האבן צוויי עס־עס לייט אריינ־מארשירט אין הויף און געגעבן א קאמאנדע: אכטונג! ארויסגענומען א ליסטע און אויסגערופן נעמען. יעדער וועמענס נאמען מען האט אויסגערופן האט באדארפט ארויסטרעטן און זיך שטעלן אויף דער לינקער זייט. צווישן די ארויסגערופענע נעמען איז אויך געווען מיין נאמען, יוסף הערמאן; איך האב זיך געשטעלט אויף דער לינקער זייט.

ווען די דייטשן האבן פארענדיקט דאס רופן די נעמען איז געבליבן אויף דער לינקער זייט א קליינע גרופע מענטשן, איך גלויב א דריי צענדליק יידן. מען האט אונדז ארויסגעפירט פון געטא און געבראכט צו דער העיליטשער גאס, צו א הויז וואס איז געווען אן ארבעטס לאגער מיטן נאמען "ראהשטאף ערפאסונגס לאגער". דאס איז געווען א גרויס

פיר שטאקיק הויז, מיט א גרויסן הויף און פיל קעלערס. אין דעם לאגער האבן געארבעט א פאר הונדערט יידן באשטענדיק.
האב איך דארט נאך געטראפן ארבעטן אנדערע קאלושער יינגלעך: דאס הויז איז געווען ווי קאסערן, די יידן וועלכע האבן דארט געוווינט זענען געווען בעסער באשיצט, זיכערער מיטן לעבן ווי די יידן אין געטא. עס איז געווען א פריווילעגיע דארט צו וווינען, האבן די פריווילעגיע געהאט די יידן וועלכע האבן שוין דארט לאנג געארבעט. די רעשט יידן פלעגט מען נאכן פארענדיקן די ארבעט פארנאכט פארן שליסן די טויערן פון געטא, צוריק פירן אין געטא.

— מיסטער הערמאן, פון וואס איז באשטאנען די ארבעט אין דעם לאגער? — "פון צוזאמענגעמען, אויפקלייבן און סארטירן די זאכן פון די יידישע הייזער, נאכדעם ווי די יידן האבן זייערע וווינונגען פאר־לאזט, אדער נאך דעם ווי מען האט זיי אוועקגעפירט אין די פארניכ־טונגס־לאגערן, אדער זיי דערשאסן אויפן בית־עולם".

— מיסטער הערמאן, וואס פאר א זאכן האט איר אויפגעקליבן און וואס האט מען געטאן מיט די אויפגעקליבענע זאכן? — "מיר האבן געזאמלט שמאטעס, דאס הייסט, קליידער פון די דערהרגעטע יידן. פון די שטיבער האבן מיר ארויסגענומען אלץ וואס עס האט געהאט עפעס א ווערט, באזונדערס, מעטאלענע זאכן, בראכאייזן און אנדערע זאכן. דאס אלץ האט מען געבראכט אין דעם לאגער אריין. דארט פלעגט מען דאס סארטירן, פאקן און מיט דער באן ארויסשיקן קיין דייטשלאנד, ווו מען פלעגט ווארשיינדלעך דאס איבערארבעטן און נוצן פאר דער דייטשער קריגס־אינדוסטריע. מיר פלעגן פאקן די שמאטעס אין באלנס, ווי מען פלעגט אמאל פרעסן היי אין בינטלעך. מען פלעגט אונדז טאקע רופן די שמאטעלאטניקעס. מייניסטע פון די יידן וואס האבן אין דעם לאגער געארבעט האבן פארן קריג געהאנדלט מיט אלטע אייזן און שמאטעס, בראכווארג און אלערליי אלטע זאכן.

דער דירעקטאר, דער לייטער פון דעם ארבעטס־לאגער איז טאקע געווען א סטאניסלאווער ייד וואס האט פארן קריג געהאנדלט מיט אלט אייזן שמאטעס, א ייד מיטן נאמען יאקוב מאנדעל. זיין רעכטע האנט, דער הויף־העלפער איז געווען דער פאטהאריקער בחור יצחק מאנדעל־בוים, וואס האט זיך ביי אונדז אויסבאהאלטן דעמאלט ווען עס איז געווען די כאפ־אקציע אין קאלושער געטא, דעמאלט ווען מיין מאמע

ע״ה האט פאר אים שנעל געעפנט די טיר צו אונדזער שטוב. א חוץ אים מאקס לעננבערג, יצחק גאלדשטיין. מיסטער עטינגער, איך פארשטיי איצט אז דאס האט זיכער דער פאטהאריקער מאנדעלבוים מיין נאמען אריינגעשריבן אין דער ליסטע וואס די געסטאפא האט געהאט ווען זי איז געקומען אין געטא אפקלייבן די יידן צו דער ארבעט אין דעם לאגער. איך וויל אויך אייך זאגן אז עס האט מיר צוגעשפילט דאס מזל וואס איך בין געבליבן ביי דער ארבעט. ווען מען האט אונדז, די גרופע יידן פון געטא אריינגעפירט אין דעם לאגער, האט דער לייטער, דער יאקוב מאנדעל, איבערגענומען די מענטשן, זיי דורכגעקוקט און אויס־געפרעגט וואס זיי האבן געטאן, מיט וואס זיי האבן זיך באשעפטיקט פארן קריג. ווען ער האט מיך דערזען, האט ער בייז אויסגעשריגן: ״וואס טוט דא דאס יינגל, איך וויל אים ניט״ — האט זיך אן עלטערער אר־בעטער פאר מיר אנגענומען. ער האט דעם לייטער געבעטן ער זאל מיר איבערלאזן. ער האט אים געזאגט: פאניע מאנדעל, איר זענט אויך א טאטע פון קינדער, האט רחמנות, ער איז דאך שוין דא, לאזט אים זיין. ער וועט ארבעטן מיט מיר אויפן וואגן, מיר העלפן מיט די פעק. דאס איז געווען דער וואגן וואס פלעגט פירן דאס מאטעריאל פון לאגער צו דער באן־סטאנציע.

מיסטער עטינגער, לאזט מיר אייך דערציילן ווי אזוי דער אטעניער רבי (ישראל האגער — מ. ע.) ער מיט דער משפחה זענען אומגעקומען כמעט שוין ביים ענד פון ליקווידירן דאס געטא.

געווען איז דאס אין חודש יוני אין יאר 1943, איז אין לאגער אריינ־געקומען דער נאצי, ״שופא״ קין, באגלייט פון אן אוקראינישן מיליציאנט. דער נאצי דאט מיטן פינגער אנגעוויזן אויף זעקס ארבעטער, זעקס יינגלער, איך בין געווען איינער צווישן זיי, איינער פון די זעקס. דער מיליציאנט האט אויף אוקראיניש צו אונדז געזאגט: ״יינגלער, קומט מיט אונדז״. זיי האבן אונדז צוגעפירט צו א הויז אויף דער קאזימער גאס, מיטן נומער 30—28. ווען מיר זענען אריין אין הויף האט איינער פון די יינגלער געזאגט אז מען האט אויפגעדעקט דעם אטעניער רביס בונקער.

פאר אונדזערע אויגן האבן מיר געזען אן אויפגעבראכענעם בונקער און צוויי אוקראינישע מיליציאנטן שטיין ביי דער עפענונג פון בונקער.

דער נאצי, דער אוקראינער מיליציאנט און מיר זענען אריין אין

בונקער. האב איך געזען ליגן א יונגע פרוי, א טויטע (אוודאי די טאכ־טער פון רבין). דער רבי איז געווען שווער פארוואונדעט, עס האט זיך פון אים געגאסן בלוט. חוץ זיי איז דארט געווען די רבצין, א מיידל, א יונגערמאן (א זון אדער דער איידעם פון רבין) און אן עלטערער ייד, דער גבאי.

די רבצין, דערזעענדיק אונדז, האט געזאגט: קינדער, בעטס דעם קאמאנדאנט אז ער אזל אונדז דערשיסן און ניט איבערגעבן צו דער געסטאפא.

האבן מיר דאס געזאגט דעם "שופא" קין, האט ער זיך בייז צעשריגן: "אויב זי וויל דאס זאל זי אונדז זאגן ווו זיי האבן באהאלטן דאס גאלד, וועלן מיר איר צוליב טאן". די סביצין האט זיי געגעבן דאס גאנצע געלט. דער נאצי האט אריינגערופן די צוויי מיליציאנטן, וואס זענען געשטאנען אין הויף. אלע פיר האבן אויסגעשטרעקט די ביקסן און די גאנצע משפחה דערשאסן.

מיר האבן געבעטן דעם נאצי ער זאל אונדז לאזן ברענגען די מתים צום יידישן בית עולם. מיר האבן אים געזאגט ווייל ער איז געווען א הייליקער רבי ווילן מיר דאס טאן, האט ער אונדז געגעבן דערלויבעניש.

מיר האבן אין בונקער געפונען טליתים, די הרוגים איינגעוויקלט אין די טליתים (דאס הייסט קודם אראפגעצויגן די בגדים — מ. ע.), זיי ארויפגעלייגט אויף א פור. צוויי אוקראינישע מיליציאנטן זענען אויף א ברישקע געפארן הינטער אונדז, ווייל אן זייער באגלייטונג וואלט מען ניט געקענט דורכפארן די גאסן. מיר האבן די טויטע געבראכט צום בית עולם. דארט איז שוין געווען אן אפענער גרוב, מיר האבן די זעקס דערהרגעטע באגראבן אין דעם גרוב. איינער פון די יינגלעך וואס אין געווען אין כאר פון סטאניסלאווער חזן האט קדיש געזאגט און אזוי האט זיך פארענדיקט זייער לעבן.

— מיסטער הערמאן, ווי אזוי האט איר געפילט ווען איר האט אריינגעווארפן, ווי נבלות, דעם צדיק מיט זיין משפחה אין אן אפענעם גרוב? נאך א ווייל טראכטן האט ער געענטפערט: "איך האב גארניט געפילט. איך ווייס, איר וועט דאס ניט פארשטיין. איך וועל אייך אויפ־קלערן פארוואס איך האב גארניט געפילט. איך בין שוין געווען אינ־עווייניק טויט. איר ווייסט ניט איבער וויפיל טויזנטער טויטע איך האב געשפאנט און שוין אפילו געשטאנען אין דער רייע צו ווערן דערשאסן

און ארייננצופאלן איז אזא גרוב. און איך ווייס ביז איצט אליין ניט פארוואס און ווי אזוי איך בין נצול געווארן".

— טאקע, ווי אזוי האט איר זיך געראטעוועט? — "ווען מיר האבן באגראבן דעם רבין מיט דער משפחה האבן מיר דעמאלסט באמערקט ווי מען גראבט נאך מערער אזעלכע גריבער. האבן מיר פארשטאנען פאר וועמען די גריבער וועלן זיין. ווען מיר זענען צוריקגעקומען אין לאגער, האבן מיר אנגעהייבן טראכטן ווי אזוי זיך צו ראטעווען ווען די נאציס וועלן ליקווידירן דעם ראה שטאף לאגער.

אין דעם לאגער האט אויך געארבעט א סטאניסלאווער בחור, אן אינזשיניער, מיטן נאמען קובא הארן. ער האט געקענט די שטאט קאנא־ליזאציע, האט ער פארגעשלאגן א פלאן. אזוי ווי דער שטאט־קאנאל ציט זיך ניט ווייט פון לאגער, זאל מען דורכן קעלער אויסגראבן א טונעל צום קאנאל און אז מען וועט באדארפן וועט מען קענען דורך דעם טונעל דערגרייכן דעם קאנאל און זיך אזוי ראטעווען.

מיר האבן אנגעהויבן די ארבעט. מען פלעגט גראבן אין די נעכט, מיט הענט געמאכטן ווערקצייג (פון שטיקלעך אייזן, לעפל און מעס־ערס). געגראבן שטיל, מען זאל ניט דערהערן פון דרויסן, ביז מען האט דערגרייכט דעם קאנאל. די קאנאל רערן זענען געווען פון צעמענט און געווען ברייט, האבן מיר אין איין רער אויסגעהאקט א לאך, צו קענען ארייַנשטופן זיך אין קאנאל.

אין א פארטאג פון מיט־יולי 1943 האבן מיר דערהערט א געשריי אין פוילישער שפראך — מען האט אונדז ארומגערינגלט! איך און מיין חבר סענדער וויינגארטן, מיר זענען שנעל אראפ פון געלעגער, געכאפט בלויז די הויזן און אריין אין קעלער צום טונעל. הינטער אונדז זענען נאכגעלאפן אנדערע, ניט קיין סך (אפשר א דריי צענדליק), ווייל די נאציס זענען שוין אריין אין די שלאף־קאמערן און פארשטעלט דעם וועג צום קעלער. די מערהייט האבן ניט באוויזן זיך צו ראטעווען. און אפילו די וואס זענען אריין אין טונעל איז בלויז א קליינע טייל פון זיי געבליבן לעבן.

די נאציס האבן באמערקט דעם טונעל און פארשטאנען ווו דער קאנאל פירט. דער הויפט שטאט־קאנאל האט זיך געענדיקט ביים סוף פון דער העיליטשער גאס. האבן זיך די נאציס דארט אוועקגעשטעלט

און א יעדן איינצעלנעם וואס איז ארויסגעקראכן פון קאנאל, אויפן ארט דערשאסן״.

— מיסטער הערמאן, איז, פארוואס זייט איר ניט געווארן דערשאסן?

״ווידער די זעלבע פראגע! אן אומפארשיזונדלעכע מזל זאך: דער קאנאל האט זיך צעצווייגט אין פארשידענע ריכטונגען. די מערסטע זענען געקראכן מיט דער הויפט ריכטונג און די האבן די נאציס דער־שאסן. איך און וויינגארטן, מיר האבן זיך פארנומען אויף א זייטיקער ריכטונג. פרעגט ניט פארוואס, איך ווייס ניט. מיר זענען געווען אין קאנאל א מעת־לעת. ערשט אין מיט פון דער צווייטער נאכט האבן מיר אויפגעהויבן א ביסל דאס דעקל פון דרויסנדיקן אריינגאנג צום קאנאל און מיר האבן געזען אז עס איז טונקל און עס רעגנט שטארק, האבן מיר באשלאסן אז איצט איז גוט ארויסצוגיין — און מיר האבן אזוי געטאן.

ארויסקומענדיק זענען מיר געלאפן אין דער ריכטונג צום דארף ראַ־דשא וואס איז אכט קילאמעטער ווייט פון סטאניסלאוו. פאר דער מלחמה האבן וויינגארטנס עלטערן דארט געוווינט. זיין פאטער איז געווען א גוטבאזיצער. מיר האבן זיך דערשלאגן צו דער כאטע פון א פויער מיטן נאמען באזיא ראשאנסקי. דער פויער האט געקענט וויינגארטנס משפחה. ער האט אונדז אריינגעלאזט אין דער שטאל און געבראכט עפעס צו עסן, געלאזט זיין בלויז אויף דערווייל.

צוויי טעג שפעטער איז ער אריינגעקומען און אונדז געזאגט: ״איך האב מורא אייך צו האלטן, איך האב א ווייב און קינדער און אז מען וועט אייך געפינען וועלן די דייטשן מיך מיט מיין משפחה אומברענגען. גרייט אייך אויף דער נאכט צו פארלאזן די שטאל״. א פאר שעה שפעטער איז ער ווידער אריינגעקומען און געזאגט: ״כלאפצי״. יינג־לעך, איר וועט בלייבן. איך וועל זען וואס מען קען טאן. איך האב מיך בעראטן מיט מיין גלח, דער פוילישער גלח, און ער האט מיר געזאגט אייך צו באהאלטן, אז איך טו א גוטע און מענטשלעכע זאך״.

דער פויער האט אונדז אריבערגעפירט אין שייער, געמאכט דארט א פארשטעלט באהעלטעניש, און יעדן טאג אונדז געבראכט א טאפ געקאכטע קארטאפל און א טאפ וואסער. און מיר זענען דארט געווען באהאלטן ביז צום נאצי צוריקצוג, ביז די סאוויעטישע ארמיי האט אונדז באפרייט״.

מיין לאנדסמאן האט פארענדיקט דאס דערציילן. איך בין געבליבן זיצן געפלעפט, אין מיין אויער האט געקלונגען זיין געלאסענע, געדעמפטע שטימע וואס וויל פארדעקן די צעבושעוועטע אומרו וואס עגבערט זיין לעבן.

איך קוק אויף מיין לאנדסמאן און טראכט: וואס פאר א טראגישער אבער אויך גליקלעכער דור איז אונדזער דור; וואס פאר א פאראדאקסאלע איבערלעבענישן האט דער דור דורכגעלעבט. דעם גרעסטן און שרעקלעכסטן חורבן אין די לעצטע צוויי טויזנט יאר, וואס אונדזער נאציאנאלע געשיכטע האט פארשריבן, און די גרעסטע פרייד פון אויסגעבענקטן חלום וואס צוואנציק דורות פאר אונדז האבן אויסגעחלומט און ניט דערלעבט און ניט באוויזן דעם חלום צו זען. דאס תחית האומה און הקמת מדינת ישראל.

אויך דער מוטערס חלום איז מקוים געווארן: דער ברודער ישראל האט זיך אומגעקערט פון רוסלאנד, א ניט באשעדיקטער, יוסף האט חתונה געהאט מיט א מיידל וואס ער האט זי נאך געקענט אין געטא, א סטאניסלאווער קראסהאר. זי האט אים געבוירן צוויי קינדער — א טאכטער און א זון. די טאכטער וווינט אין פתח־תקוה און עס איז דא צוויי אייניקלעך, צברות, עס איז דא א המשך. אויך ישראל האט חתונה געהאט. ביידע ברידער וווינען אין ניו־יארק, פירן א בעלי־בתיש משפחה לעבן, און דערציען קינדער יידישלעך.

סענדער וויינגארטן איז א תושב אין חולון. אויך קובא הארן לעבט אין אמעריקע.

א באמערקונג:

דער עפיזאד פון אטעניער רבין ווערט אויך דערמאנט אין סטאניסלאווער יזכור־בוך "ערים ואהמות בישראל" — ספר סטאניסלאוו, אויף זייט 167 (פרק חמישי) פון מוסד הרב קוק ישרושלים 1952.

דארט דערציילט דעם עפיזאד א פליט מיטן נאמען צבי לאקריץ, אבער די ווערסיע איז א ביסל געענדערט: לפי עניות דעתי, איז יוסף הערמאנס דער־ציילן א גענויערע, א מער באגלייבטע.

משה עטינגער

עס קומט צו מיר אַ חרובע יידישע וועלט

ווען צום דיכטער מאטעס אליצקי קומען ניט קיין לידער
גייט ער צו מאני לייבן, ראלניק, רילקע
און איך — צו שלמה איבן גבירול;
צום זשעדיטשויווער שטיבל,
צום כהן ברוך־שמואל מיט די זיבן זין,
צום בעל־תפילה וואס רופט — כוהנים! —
און זיי ענטפערן — עם קדושיך! —
צו אונטערן טאטעס טלית וואס האט געשירעמט מיינע אויגן
ווען פלעגן דורך די שפאלטן זוכן
דאס אויסדערוויילטע הייליקע פאלק
וואס כ׳האב דעמאלט נאך ניט געקענט,
אבער מיין ליבשאפט צו אים —
האט שוין אין מיר געברענט:
ווען צו מיר קומען ניט קיין לידער,
קומען שאטנס פון א חרובער וועלט:
— בית עלמינס אן מצבות,
אותיות פורחות וואס ברענען
און ווערן ניט פארברענט.
ווען צו מיר קומען ניט קיין לידער
גיי איך אין חסידים־שטיבל
צו די אוראייניקלער פון איבן גבירול,
נעם זיין ספר — ״כתר מלכות״ —
און מיין קאפ קרוינט זיך
מיט מאמע לשונדיקן איכה
און מיין הארץ יאמערט
מיט וויסטע קלאגנדיקע לידער.
צו מיר קומען ניט קיין מונטערע לידער:
צו מיר קומט א גאנצע יידישע חרובע וועלט!

דער קאלושער יזכור-בוך קאמיטעט אין אמעריקע

זיצענדיק פון לינקס צו רעכטס:: סאלקע שאפירא, משה עטינגער, פעני אקסעלראד.

שטייענדיק פון לינקס צו רעכטס: ליפע (אליעזר) פלאנקהעשל באבאד, עקיבא ליטמאן.

דאנקשאפט

דער קאמיטעט אויף ארויסצוגעבן דאס קאלושער יזכור־בוך

דאנקט דעם קאלושער פאראיין אין ניו־יורק

קאלושער יונג מענס בענעוואלענט סאסאאיטי

זיינע מיטגלידער און פונקציאנארן:

יוליאוס אקסעלראד — פרעזידענט

עקיבא ליטמאן — וויצע — פרעזידענט

לואי האבער — עקזעקעטיוו סעקרעטאר
סעם פרידמאן — סעקרעטאר

סעם ווינטערפעלד — קאסירער

אסקאר יודענפריינד

סעם ליכט — פארוואלטונגס מיטגלידער

פאר דעם אויסערגעוויינטלעך פינאנציעלן צושטייער
לטובת דעם יזכור־בוך

יישר כוחכם!

דער יזכור־בוך קאמיטעט דאנקט

דעם חשובן לאנדסמאן און ברייטהארציקן נדבן

ר׳ אייזיק (אירווינג) גרינבערג

פאר זיין בייטראג צום יזכור־בוך

יישר כוחך!

ואלה יעמדו על הברכה

די מנדבים אין אמעריקע צום קאלושער יזכור־בוך
(לויטן אלף בית)

אקסעלראד פעני, פ.ד.ה. פרידמאן

אונגער — ד„ר בראניא, מאיער

אורמאן גאלדע, פ.ד.ה. שרייער

בלעך קלאר, פ.ד.ה. לאנדסמאן

באבד העשל

באבד אטיע וואלאדעווער

גרינבעג אייזיק (אירווינג)

געלער פייע (פעני)

דיטשעק יוסף

הערמאן יוסף

האפמאן יצחק

היבנער יוכבד (יוליא) פ.ד.ה. עטינגער

וויינבערג לאלא

וואלדער לינא

טיטמאן גאלדע, פ.ד.ה. זארוועניצער

יאקובס עמנואל

יודענפריינד (אסקאר) יהושע

ליטמאן עקיבא

לערער עדה פ.ד.ה. האלפערן

ליכט שמואל

עטינגער משה

ערדשטיין ברוך (בערנארד)

פרעס ד״ר משה

פרעס זלמן (סידני)

פלאנק ליפא

פראנקפורטער לייב

פרידמאן שמואל (סעם)
קורץ יוסף

רייף פנחס

שאפירא שרה (סאלקא) פ.ד.ה. זארוואניצער

שרייער יהושע (אסקאר) ע״ה

שטראסער יונה

שטראסער צילא

שטראסער ד״ר צבי (הערואלר)

שטרייט וועווע

שטיין אברהם

שליפקאוויץ סעלמא

שפינדל זיגציע

חורשה
לזכר קדושי קהילת
קאלוש והסביבה
הי"ד
שהושמדו ע"י הנאצים
קרן קימת לישראל

דפי יזכור
יזכור בלעטער

לצערנו הרב לא עלה בידינו לכלול ברשימה את שמותיהם של כל קדושי קאלוש שניספו בשואה.

תהיינה נפשות כולם צרורות בצרור החיים

צום באדויערן געדענקען מיר ניט די נעמען פון אלע קדושים פון **קאלוש**. זאל מען אונז דאס מוחל זיין.

יזכור אלהים

את יהודי קאלוש — אנשים, נשים, זקנים וטף
שנהרגו, שנשחטו, שנחנקו, שנשמדו ונקברו חיים
בידי הצוררים הגרמנים ועוזריהם בימי השואה

א

אבוש בעריש
אבוש הינדה
אדלר יהודה ומשפחתו
אדלר לייב ומשפחתו
אייזנברג (אגדרן) סימקה
אייזנברג פנחס
ד"ר אייזנברוך מאוריצי
אייזנברוך לוסיה
אייזנברוך מושקה
אייזנשטיין יעקב
אייזנשטיין שרה
אייזנשטיין צבי
אפל יהודה
אקשטיין נוסיה
אקשטיין דוד
אקשטיין השיו
ארדשטיין אברהם
ארדשטיין (ברנפלד) בלומה
ארדשטיין זושקה
ארדשטיין טונקה
ארדשטיין (ליטבאק) פלורקה
ארדשטיין פליקס
ארטמן (זעמאן) אטל
ארטמן אייזיק
ארטמן סושיה
ארטמן (פרוכטרמן) סימה
ארטמן יששכר ומשפחתו
ארטמן ליאו ומשפחתו
ארטמן (פרל) ומשפחתה
ארטמן חנה
ארטמן שמואל
ארטמן יצחק
ארטמן ינטי
ארטמן זיסל
ארטמן שיינדל
הרב אשכנזי מרדכי
אשכנזי גיטל
אשכנזי הניה

ב

באומל אליהו ומשפחתו
באומל יצחק ומשפחתו
באומל לייב
באומל גוסטה
בארון דבורה
בארון יחזקאל
בארון מאטל
בארון פייגה ובעלה
בארון גולדה ומשפחתה
בארון זיסל ומשפחתה
בארון בתיה
בארון חיה והילדים
בוקסגאנג דוד ומשפחתו
בוכהאלטר יהושע
בוכוולטר אפרים
בוכוולטר חנה
בוכוולטר דוד
בוכוולטר מינה
בוכוולטר גיז׳יה
בזן ומשפחתו
ביגלאייזן ומשפחתו
ביטמן מלכה
ביטמן נפתלי
ביטמן ישראל
ביטקובר חיה ובעלה
ביטקובר אהרון
ביטקובר יהודה
ביין וולוול
ביין מאקס ומשפחתו
בינדר דוד ומשפחתו
בינגפלד לייב ומשפחתו
בינגפלד רייזל
בינגפלד שמעון
ביקל אלתר
ביקל גרשון

ביקל זופיה
ביקל שרה
ביקל לייב
ביקל שרה
ד"ר ביקל אליעזר, עו"ד
ביקל הרמאן
ביקל לאה
ביקל אטקה
ביקל אסתר
בלאושטיין וולוול ומשפחתו
בלאושטיין יעקב ומשפחתו
בלאושטיין גולדה
בלאושטיין בראנציה
בלאושטיין פרץ
בלאושטיין מני
בלאושטיין סינק
בלאושטיין פפי
בלאושטיין יהושע
בלאושטיין פנחס
בלאושטיין טושקו
בלומנגארטן רחל
בלאט מאטל
בלאט יוסף
בלאט שמואל
בלאט בריינה
בלייברג משה ואשתו
בלייברג מניה
בלייברג בנימין
בלייברג לאון ומשפחתו
בנצ'ר אלעזר
בנצ'ר רחל והילדים
בנצ'ר אהרון ומשפחתו
בגלייבטר לייב
בגלייבטר ליבה
בער בעריש ואשתו
ברגוורק ומשפחתו
ברוך שלמה
ברוך ליבה

בארטפלד ומשפחתו
ברייטבארט ליפא
ברייטבארט לייב
בריל יהודה
בריל לייב ומשפחתו
בריל בלומה
בריקל דורה
בריקל שמואל והילדים
ברמן מאיר
ברמן ליאורה
ברמן הערש ומשפחתו
בארניק חיים
בארניק פייציה
בארניק וילהלם
בארניק פפקה ואחיה
ד"ר ברנר יעקב, עו"ד
ברנר רחל
ברנר אנה-דורוטה
ברנר אדמונד
ברנר מוטל
ברנר ביילה
באלטוך (לוסטמן) חנה

ג

גאנץ (חייט)
גוטסמן לייב
גוטסמן יצחק
ד"ר גולד מאוריצי, עו"ד
גולדוורגר רוזיה
גולדוורגר דוסיה
גולדוורגר ז'אניה
גולדברגר (קופלר) ברטה
גולדשטיין משה ומשפחתו
גימפל יונה ומשפחתו
גלובטר ברטה
גלובטר זיגציו
גלובטר חנה

גלובטר שרה
גלאזמן מנדל
גלאזמן דוד
גלאטשטיין מינקה
גלאטשטיין דוד
גלאטשטיין שמואל
גלאטשטיין אסתר
גלאטשטיין אלקה
גלאטשטיין ברל
גלאטשטיין חיים יצחק
גלאטשטיין (קולברג) דוניה
גלאנץ ברל
גלאנץ פולה
גלאנץ אברהם
גלאנץ דוד
גלר פעסל
גלר בעריש
גלר חנה
גלר אוניה
גלר הערש
גלר מאיה
גלר מוטל
גלר נעמי
גלר יואל
גלר אברהם
גלר לאה בת אברהם
גלר ליפקה בת אברהם
גלר רבקה בת אברהם
גלר גצל
גלר מטילדה
גלר נחום
גלר פפי
ד״ר גפל, רופא
גרוב מניה
גרוב שנציה
גרוב אנדזיה
גרוב פאנציה
גרובר אטי
גרובר אדלה
גרובר יחזקאל
גרובר חמדה
גארטנברג ומשפחתו
גרינברג לייב
גרינברג רוזה
גרינברג חנה
גרינברג ראובן
גרינשלאג אדולף
גרינשלאג חנה
גרינשלאג רוז׳קה
גרינשלאג דוד
גרינשלאג ראובן
גרינשלאג גניה בת עקיבא והילדים
גרינשלאג גניה בת וולף
גרינשלאג יעקב
גרינשלאג נוניק
גרינשלאג שמעון
גרסטמן מארק

ד

דויד חיים ואשתו
דיאמנט ומשפחתו
דאנקנר בנימין
דאנקנר ליאונטינה
דאנקנר ליאון (אריה)
דאנקנר שלמה (טושיק)
דיטשעק ברל
דיטשעק דבורה
דיטשעק זיגציו
דיטשעק לאה
דיטשעק לייב
דיטשעק מלכה
דיטשעק משה
דירינגער גיציע
דירינגער יוסף
דירינגער ריטא

ה

האוזר אדולף
האוזר (לאנדסמן) פפה
האוזר בצלאל
האוזר גולדה
האוזר דבורה
האוזר דינה
האוזר הערש צבי
האוזר מלכה
האבר מאטל
האבר דוד
האבר פייגה
האבר ינטה
האבר יעקב
האבר יצחק
האבר יעקל
האבר מאיר ומשפחתו
האבר מרים
האברמן הערש
האברמן חיים
האברמן יוסף
האברמן יעקב
האברמן לייב
האברמן מלכה
האברמן משה
האברמן סימה
האברמן רחל
האוזמן מאיר ומשפחתו
עו"ד הולדר איזידור
הולדר אנה
הולדר ברנארד
עו"ד הולדר דוד
הולדר חוה
הולדר רוזיה
הולדר סלקה
הולדר רחל
הולדר איזיו בן ברנארד
הולץ אדולף

הולץ בטקה
הולץ לולה
הולץ שמעון
הולר מרדכי
הולר רחל
הוניג אברהם
הוניג סלקה
הוניג לייב
הוניג מנשה בער
הוניג פייגה
הופמן אליהו
הופמן אסתר
ד"ר הופמן מכאל (ברודר) ואשתו
הופמן ברנארד
הופמן דבורה
הופמן השיו
הופמן טובה
הופמן יעקב
הופמן לאה
הופמן לולו
הופמן ליפא
הופמן מוניו
הופמן מכלה
הופמן מלכה
הופמן נתן
הופמן שלום
הופמן טונקה (מנקס)
הופמן לוסיה (פרנקל)
הופמן סלקה (לרר)
הורוביץ נושיק
הורניק דוד ומשפחתו
הורניק שלום ומשפחתו
הרניק (גרובר) רבקה
היבשמן דורה
היבשמן אבוש
היבשמן צ'יוניה
היבשמן אבא
היבשמן באבציה

היבשמן בוניה
היבשמן וולף
היבשמן זליג
היבשמן חוה
היבשמן חייקה
היבשמן חנה
היבשמן מושיה והבנות
היבשמן מינדל
היבשמן מרדכי
היבשמן משה
היבשמן פתחיה
היבשמן כתריאל
הירשברג לייב
הירשברג מרים
הירשברג שיינדל
הלפרן אברהם ומשפחתו
הלפרן ביילה
הלפרן (רעטיג) הינדה
הלפרן זיסל ומשפחתה
הלפרן יוסף
הלפרן יעקב
הלפרן יצחק
הלפרן ישראל
הלפרן ליפשה
הלפרן מאיר ומשפחתו
הלפרן מרדכי
הלפרן משה
הלפרן נכה
הלפרן פולה
הלפרן רבקה
הלפרן שלום
הלר נחמן ואשתו
הלר יאנוש
הלר (הלפרן) חנה
הלרינג לייב ואשתו
הלמן ישראל ומשפחתו
עו"ד הלמן אדזיו
הרמן גיזלה
הרמן דוד
הרמן הניה
הרמן יחזקאל
הרמן לייב
הרמן פייגה
הרמן רוזה
הקלר שמחה ומשפחתו
הרץ לאה
הרץ מרדכי
הרץ מלכה

ו

ויגדורביטש אלקה
ויגדורביטש בנדיט
וידר בריינה ומשפחתה
וידר סנדר ומשפחתו
ויינברג אברהם
ויינברג הענע איידל
ויינברג לאה
ואלטר ישראל בן זאב
ואלטר חיים
ויניץ לייב ומשפחתו
וייסמן חיה
וייסמן יוסף ואשתו
וייסמן ברוניה
וייסמן רוזה
וייסמן מוניו
וייסמן שמואל
וייסמן חוה
וולוול הפחח (בלעכער)
וינקלר זיגציו
וינקלר זלדה
וינקלר וולוול
וינקלר טוליק
וינקלר יוליה
וינקלר ישעיהו
וינקלר לייב
וינקלר מניה

וינקלר משה
וינקלר סילביה
וינקלר פרומציה
וינקלר קופל
וינקלר רוזה
וינקלר באשה
וינקלר ברוך
וינקלר גיציה
וינקלר הדסה
וירט אטקה
וירט בלציה
וירט יאנציה
וירט פפה
וירט רבקה
וירט מתתיהו ומשפחתו
וועבער אתי
ווערבער (ארליך) רוזה
ווערבער קאפל
ד"ר ואסרמן, רופא
ויינטראוב יואל ומשפחתו
ד"ר ויינטראוב
ויינטראוב צביה והילדים
ויינטראוב בלימציה
ויינטראוב גולדה
ויינטראוב יונה
ויינטראוב אלתר
וינטרפלד ומשפחתו

ז

זיידמן והמשפחה
זילבר (לאנדסמן) רוזיה
זילבר צסיה
זיסר והמשפחה
זילבדראט והמשפחה
זארוואניצר ישראל
זארוואניצר מאציע
זארוואניצר רבקה
זארוואניצר פישל
זארוואניצר שלמה
זארוואניצר מרדכי
זארוואניצר רוזיה
זארוואניצר צבי
זארוואניצר שמחה
זעמאן אטקה
זעמאן אסתר
זעמאן זלמן
זעמאן חיים
זעמאן ישעיהו
עו"ד זעמאן נתן
זעמאן סימה
זעמאן שושה

ח

חונא ומשפחתו (סטודזיאנקה)

ט

טאובר דינה
טאובר יחיאל
טאובר לאה
טאובר עמליה
טאובר הערש
טאובר יהודה לייב
טאובר יעקב
טאובר אסתר
טאובר קלארה
טאובר ברודר ואשתו
טאובר סופקה
טאובר לאה
טאובר בלה
טאובר וודי
טאובר מרדכי
טאובר שרה
טאובר אהרון
טאובר שלום
טאלנפלד הינדה
טאלנפלד אפרים בן זאב

טאלנפלד אטה
טאלנפלד אידה
טאלנפלד מלכה
טאלנפלד צבי בן אפרים
טאלנפלד אדולף
טאלנפלד פולדי
טאלנפלד מינה
טאלנפלד רחל
טאלנפלד חיים
טאלנפלד לונציה
טאלנפלד מרדכי בן זאב
טאלנפלד יהושע
טאלנפלד דורה
טאלנפלד סימה
טאלנפלד משה
טודפלד אליעזר יעקב
טורטלטאוב גולדה
טייטלבאום משה ואשתי
טייטלבאום משה
טייטלבאום ברל
טייטלבאום (דיטשעק) אסתר
טייטלבאום שלמה
טייטלבאום צפורה
טייטלבאום גדליה
טייטלבאום יעקב
טייטלבאום ברנארד
טייטלבאום דולה
טטיילבאום ייסף
טנה שבתאי
טנה רבקה
טנה שמואל
טנה חנה
טנה פאניה
טננבאום נחום בן ליפא
טננבאום חנה בת אברהם
טננבאום מטילדה
טננבאום ליפא
טפר הודזיה
טפר וולף
טרייטלר (גלר) דינה
טרייטלר מרדכי
טרייטלר (גלר) סבינה
טרייטלר (ביקל) מלכה
טרייטטלר יהושע
טרייטלר לוסיה
טרייטלר דוד
טרייסר אימק
טרייסר (קורץ) דבורה
טרייסר משה
טוביה השמש

י

יגר (פיינטיכל)ביילה
יגר ברל
יגר לוסיה
מגר׳ יולס
יודנפריינד ומשפחתו
יונגרמן פייגה
יוגנרמן מרדכי
יונגרמן רוזה
יונגרמן מאוזי
יונגרמן זיגפריד

כ

כהנא שימצי ומשפחתו

ל

לאופר דבורה
לאופר שלום
לאופר רות
לאופר רוז׳קה
לדר חנה
לוסטיג יואל
לוסטיג (פלאנק) פפה
לוסטיג סלה
לוסטמן הערש

לוסטמן יחזקאל
לוקר משה
לוקר דריזיה
לוקר דב
ליבליך שיינדל ומשפחתה
ליברמן איציק
ליברמן שמואל
ליברמן וווציו ומשפחתו
ליטבאק קופל
ליטבאק ברטה
ליטבאק לייב
ליטמן פישל
ליטמן פריידל
ליטמן לייב
ליטמן מאטל
ליטמאן משה ואשתו
ליטמן לידה
ליטמן פרל
ליטמן איטה
ליטמן וולף
ליטמן טייבל
ליטמן הערש
ליטמן פייגה
ליטמן ברוך
ליטמן דוניה
ליטמן הרצל
לייבנהאופט ומשפחתו
ליכט שלמה
ליכט (אשכנזי) גולדה
ליכט אידה
ליכט גוסטה
ליכט דוניה
ליכט רבקה
לימוני שיקו ומשפחתו
לימר שלום ומשפחתו
לימר מלכה
לימר פייגה
לינק הערש ומשפחתו

לינדנבאום משה קלמן
לינדנבאום זלדה
לינדנבאום אליהו
לינדנבאום ינטה
לינדנבאום יצחק
לינדנבאום פריידל
ליקוורניק משה זושא
ליקוורניק דבורה
לנדאו בנימין
לנדאו קלארה
לנדאו רחל
לנדאו אדלה
לנדאו שבתאי
לאנדסמן בלומה
לאנדסמן לאון
לאנדסמן מיניו
לאנדסמן (זילבר) רוזיה
לאנצמן משה
לרר ברודר
לרר (פרידלר) שרה
לרר יטקה
לרר אנדה
לרר שמואל
לרר ישראל
לרר (הופמן) סלקה
לרר פייגה
לרר לייב ומשפחתו
לרר שמעון בער
לרר יואל
לרר (שלייפר) אסתר
לרר יהודה זאב
לרר יעקב
לרר זכריה
לרר איציק
לרר הערש
לרר פאיה
לרר דוד

מ

מאייר יעקב
מאייר לאה
מאייר משה
מאייר ינטה
מאייר בעריש
מאייר חיה
מאייר סבינה
מאייר ישראל ואשתו
מוטרמילך שרה
מוטרמילך יהודה
מוטרמילך חוה והילדים
מוטרמילך והילדים
מוסברג (לוסטמן) אסתר
מיטלמארק ומשפחתו
מיילען הערש ומשפחתו
מילשטיין משה ומשפחתו
עו"ד מילשטיין נחמיה
מילשטיין דוד
מילשטיין (דער אשרקיס) משה
מאלטר ומשפחתו
מלר גדליה ומשפחתו
מלר דבורה
מלר משה
מנדלבאום וילהלם ומשפחתו
מנדלבאום נורברט ומשפחתו
מנדלבאום פישל ומשפחתו
מנדלבאום ישראל ומשפחתו
מנדלבאום יהודה ומשפחתו
מנדלבאום גדליה ומשפחתו
ד"ר מנדל ומשפחתו, עו"ד
מנקס לוסיה

נ

ד"ר נאדל זיגמונט
נאדל לוניו ומשפחתו
נאדל מאצ'ק
נוסבאום יוסף
נוסבאום שלמה
נוסבאום הינדה
נוסבאום משה
נוסבאום שרה
נוסבאום מילכה
נוסבאום אולקה
נוסבאום הערש
נוסבאום אטי
נוסבאום שלום
נוסבאום מלכה
נוסבאום וולוול
נוסבאום רוציה
נוסבאום אסתר
נוסבאום חייקה
נוסבאום (ליברמן) חנה
נוסבאום קוניו
נוסבאום ברוניה
נוסבאום שרה
נוסבאום לוצה
נוסבאום (שטייף) רחל
ניימן משה
ניימן מאטל
נימס (זארוואניצר) פינציה
נימס מ'
נימס אריה
נימס יוסף
נימס יהודה

ס

ד"ר סוקאל מאקס ואשתו
ד"ר ספיר לודוויק ומשפחתו
סאמט (האופה) ומשפחתו

ע

עטינגער איציק
עטינגער קלארה (חיה)
עטינגער לאה

עטינגער מאטעס
עטינגער ליזה (לאה)
עטינגער יולעק (ישראל)
עטינגער סטעלא (שרה)
עקשטיין שלום
עקשטיין עטל

פ

פאנצר (נאדל) זוזיה ובתה
פוגל ביילה
פוגל איזיו
פול סנדר ומשפחתו
פולאק בייניש ומשפחתו
פופר מנדל
פופר דושקה
פופר (פרידמן) אטקה
פוקס איטה
פוקס ברל
פוקס פישל
פוקס רחל
פוקס מוטל
פוקס אניה
פוקסגלב ישראל
פוקסגלב ברײנה
פוקסגלב מוטי
פוקסגלב לייב
פוקסגלב יוסף
פוקסגלב דונציה
פיינטוך זיגמונט
פיינטוך פייגה
פיינטוך בלה
פיינטוך לאון
פיינטוך ברוניה
פיינטוך אטקה
פיינטוך חיים ואשתו
פיינטוך טולו
פיינטוך הנקה
פיינטוך ויקטור
פיינטוך איזיו
פוצר יעקב
פוצר מלכה
פוצר הניה
פוצר אברהם
פוצר לייב ומשפחתו
פיפס (רוקחת)
פיינטיכל שרה
פיינטיכל מאיר
פיינטיכל בנציון
פיינטיכל (הוניג) צילה
פיינטיכל הנציה
ד"ר פיירמן בטי
פילר ומשפחתו
פינגרהוט ומשפחתו
עו"ד פינקלשטיין מאקס
עו"ד פינקלשטיין איגנאצי
פינקלשטיין הרמינה
פלבר עובדיה
פלבר שרה
פלדשטיין ומשפחתו
פלאנק אייזיק
פלאנק לאה
פלאנק (זארוואניצר) ליבציה
פלאנק משה
פלאנק מנדל
פלאנק שמואל
פלאנק חנה
פלאנק דבורה
פלאנק זיסל
פלאנק עזריאל
פלאנק (הלמן) צילה
פאסברג גולדה
פאסברג אייזיק
פאסברג ביילה
פאסברג בעריש
פאסברג מאקס
פאסברג יוסף

פאסברג פולה
פאסברג גיטל
פאסברג דוד
פאסברג יהושע ומשפחתו
פעלזען ומשפחתו
פענדל מוטי ומשפחתו
פרגר יצחק
פרגר פערל
פרגר לאה
פרגר בניו
פרגר מנדל
פרוווירט ומשפחתו
פרוכטמן הרמן
פרוכטמן סלקה
פרוכטמן ישראל
פרוכטמן קלארה
פרוכטמן טונציה
פרוכטמן נפתלי
פרוכטמן פפי
פרוכטרמן אברהם
פרוכטרמן רעכל
פרוכטרמן נתן
פרוכטרמן דוניה
פרוכטרמן חנה ומשפחתה
פרוכטרמן זיסל
פרוכטרמן ביילה
פרידלר אליעזר
פרידלר מלכה
פרידלר אברהם
פרידלר ברטה
פרידלר משה
פרידלר מנדל
פרידלר עזריאל
פרידלר (קראוטהאמר) דגינה
פרידלר סילביה
פרידלר אלתר
פרידמן בתיה
פרידמן בלומה

פרידמן משה
פרידמן ישראל אליהו
פרידמן הניה
פרידמן צילה
פרידמן פריידל
פרידמן פיניה
פרידמן פפה
פרידמן צילה
פרידמן פרץ
פרידמן מנחם מנדל
פרייליך לייב ומשפחתו
פראנקפורטר אסתר
פראנקפורטר יעקב
פראנקפורטר מינציה
פרס יצחק
פרס וולוול
פרס יהודית
פרס טאובה

צ

צוקר יוסף ומשפחתו
צוקרברג זלמן
צוקרברג ישעיהו
צוקרברג יונה
צוקרברג טובה
צוקרברג ז'ניה
ציגל חנה ומשפחתה
ציגל בנציון
ציגל משה
צייג גרשון ומשפחתו
צייג שמעון

ק

קאנר בעריש
קאנר ישראל
קאנר שיינדל
קארטן מאיר
קולברג בנימין זכריה

קולברג אביבה
ד"ר קולברג חיים תיאודור
קולברג חנה
קולברג יצחק
קולברג בילה
קולברג שושנה
קולברג אירנה
ד"ר קולברג זכריה
קולברג ריבה
קולברג פנינה
קולברג לאה
קומורן טובה
קומורן חנה
קורומן מאיר
קולבושובר ומשפחתו
קומורניק וולף
קורל גיטל
קורל אליהו
קורל נתן
קורל קובה
קורל וולף
קורל סלווה
קורל חיים שלמה
קורן ווה
קורץ אברהם
קורץ חנה
קורץ מיכאל
קורץ לימא
קורץ זרח
קורץ טובה
קורץ לייב
קורץ ליבה
קורץ נתן
קורץ גולדה
קורץ ישראל
קורץ יהושע
קורץ עדה
קורץ רוזה

קורץ ישעיהו
קורץ יצחק
קורץ פפה
קורץ משה
קורץ (הלר) רוזיה
קורץ לייב
קורץ איתמר
קורץ אלתר
קורץ יונה
קורץ ברטה
קורץ רבקה ומשפחתה
קילשטוק ומשפחתו
קינדמן ביילה
קינדמן מלכה
קינדמן רבקה
קינדמן פייגה
קינדמן פרץ
קינדמן פישל
קינדמן אברהם
קינדמן חנה
קינצלר אייזיק
קינצלר לייב
קינצלר טונקה
קליין ישראל
קליין אסתר
קליין סימה
קליין פייבל
קליין פנחס
קליין לייב הערש
קליין אברהם
קליין פייגה
קליין פייבל
קליין סושיה
קליין שלמה
קליין סלה ובנה
קליין חיים
קליין בינה
קלינגר פרומציה

קלר זיידה
קלר חיה
קלר דוד
קלר חנה
קלר ליבה
קלאררייך זוסיה
קלאררייך ישראל
קנול יוסף
קנול טונקה
קנול חנה
קנול אברהם
קנול קלארה
קניגסברג ומשפחתו
קסטנבאום זינדל
קסטנבאום שרה
קרצנר משה
קרצנר חנה
קרומפר פרל
קרומפר לייב
קרומפר רגינה
קרומפר הלל
קרומפר לוטקה
קרומפר גוסטאב
קרומפר רוזיה
קרומפר סימה
קרומפר שמואל
קרומפר ניסן
קרומפר ישראל והילדים
קרייצר משה
קרייצר איידזיה
קרייצר שמואל
קרייצר ינציו
קרייצר ארטק
קרייצר חנה
קרייצר ברנארד
קרייצר אלתר ואשתו
קרייצר מונדק
קרייצר נותק
קרייצר גינקה
קרנר ומשפחתו
קרפל אייזיק
קרפל חנה
קרפל דוניה
קאמפלמאכר אבנר ואשתו
קאמפל דוד

ר

רובין אברהם
רובין (ברנפלד) פרידה
רובין יהודית
רובין ברל
רובין יצחק
רובין מרים
רובין זוסיה
רובין רגינה
רובין חיה
רוזנמן יעקב
רוזנמן פפי
רוזנמן אליהו
רוזנמן משה
רוזנמן נחמן ואשתו
רוזנמן אליעזר
רוזנמן פרל
רוזנמן איידל
רוזנמן בלה
רוזנמן ישראל ומשפחתו
רוזנקראנץ ומשפחתו
רוטנשטרייך פישל ומשפחתו
רוטר ינטה
רוטר חנה
רוטר רבקה
רוטר יפה
רוטר זליג
רוטשטיין שרה ומשפחתה
רויטמן פרל
רויטמן אלימלך

רויטמן צבי
רולר צפורה
רטיג (קולברג) פרידה
רטיג חיים
רטיג רות
רטיג דב
רטיג אברהם
רטיג יעקב
רטיג (הלפרן) הינדה
רטיג דורה
רטיג רבקה
רטנר בנימין ומשפחתו
ריגר חיים
ריגר רוז׳יה
ריגר אברהם
ריגר יודק
ריזל משה
ריזל בילה
ריזל הניו
רייבר הערש
רייבר ינטה
רייבר אסתר
רייבר לייב
רייבר שמעון
רייבר יעקב
רייג הערש
רייג חנה
רייג מלכה
רייג אטי
רייג אייזיק
רייג אברהם
רייטמן זליג ומשפחתו
רייטמן סופיה ומשפחתה
רייטמן אהרון
רייטמן מאשה
רייטמן רוז׳יה והילדים
רייטמן לונקה
רייטר ישראל

רייטר זיסל
רייטר זלמן
רייטר דבורה
רייטר שרה
רייטר משולם
רייטר אסתר
רייטר אברהם
רייטר מינדל
רייטר לייב
רייטר מרים בת משולם
רייטר אברהם בן זלמן
רייטר (מסינג) נסיה
רייטר זוניו בן אברהם
רייטר מינציה בת אברהם
רייטר מונדק
רייטר פראנצישקה
רייטר יהודה בן זלמן
רייטר חסיה
רייטר זוניו בן יהודה
רייטר מרים
רייטר ברונקה
רייטר יצחק
רייטר נתן
ריינהרץ לאה
ריינהרץ צבי
ריינהרץ מנחם
ריינהרץ ישעיהו
ריינהרץ טאובה
ריינהרץ מינציה
ריינהרץ צילה
ריינהרץ מוטה
ריינהרץ שרה
ריינר ירחמיאל ומשפחתו
רייס מוטל
רייס סלקה
רייס יהושע
רייס דובריש
רייס בני

רייס חייקה
רייס שרה
רייס רייזל
רייס מלכה
רײנהרץ צילה
רײנהרץ רחל
רײנהרץ מרים
רײנהרץ יצחק
רײנהערץ הערש
רייף שיינדל
רייף מלכה
רייף מירציה
רייף טייבל
רייף הילדה
רייף ברל
רייף שערלי

ש

ד"ר שוואלב אדמונד, עו"ד
שוואלב דורה
שוואלב אירנה
שוואלב מולק
שווארץ מרדכי
שווארץ דוד חיים
שווארץ מירציה
שווארץ רייזל
שווארץ ישראל
שווארץ שמואל
שווארץ פאיה
שווארץ גיטל
שווארץ רבקה
שווארץ מאיר
שווארץ שיינדל
שווארץ רוזה
שטעג נתן
שטעג הניה
שטיגליץ לייב
שטיגליץ (זגג)
שטיגליץ (צלם)
שטיין חנה
שטיין יעקב
שטיין גולדה
שטיין הניה
שטיין פייגה
שטיין יצחק
שטיין רינה
שטיין פריידל
שטיין רבקה
שטיין פרידה
שטיין רגינה
שטיין פישל ומשפחתו
שטאדלר משה ומשפחתו
שטנגל עמנואל
שטנגל סלה
שטנגל רגינה
שטנגל וילהלם
שטרייט מוטל
שטרייט בילה
שטרייט לייב ואשתו
שטרייט ישראל
שטרייט (רייג) לוטקה
שטרייט בלציה
שטרן (רטיג) מלכה
שטרן (הרץ) גולדה
שטרן ברוך
שטרן משה
שטרייפר (פלאנק) פולה
שטרייפר אהרון
שטרייפר יונקה
שטרייפר מלכה
שטראסר יהושע
שטראסמן מרדכי
שטראסמן פרל והילדים
שטראסמן ומשפחתו
שיינר רעכל
שיינר מרדכי

שיינר רחל
שיינר זיסל
שיסלר אשר ומשפחתו
שיסלר פסיה רחל
שיסלר צפורה ומשפחתה
שיסלר איטה ומשפחתה
שיסלר אוסקר ומשפחתו
שיץ דוד ומשפחתו
שיץ הערש ומשפחתו
שכטר רוזיה
שכטר (בוכוולטר) שנציה
שכטר יעקב ואהיו
שכטר מלכה
שלייפר פייבל
שלייפר (טודפלד) סימה
שלייפר יצחק
שלייפר מיכאל
שלייפר דוד משה
שניצר מרים ובעלה
שניצר אליהו ומשפחתו
שניצר שמעון ומשפחתו
שנווייס משה ומשפחתו

שפילברג ומשפחתו
שפיגל יעקב
שפיגל אטקה
שפיגל גינקה
שפיגל נחמיה
שפיגלר משה ומשפחתו
שפיגלר חיים
שפילגר שלמה
שפס ומשפחתו
שפאץ לונק
שפאץ לייב
שפאץ אנדזיה
שפר דוד
שפר לייב
שפר פייגה
שפר חיים
שראגר ומשפחתו
שרייר משה ומשפחתו
שרייר לייב יוסף
שרייר חיים
שרייר פרידל
הרב שיקלר שלמה ומשפחתו

דפי הנצחה

אנדענק בלעטער

לזכרון עולם

אבי ישראל רייטר
אמי זיסל רייטר
אחי זלמן רייטר
אשר ניספו בשואה
תנצב"ה

המנציח:
יואל רייטר

לזכרון נצח

אבי יעקב בן שמריהו אייזנשטיין
אמי שרה (בת זלמן) אייזנשטיין
אחי צבי אייזנשטיין
שניספו בשואה
ואחי סלומון (זוניו) אייזנשטיין
יהי זכרם ברוך

המנציח:
איציו אייזנשטיין

לזכרון נצח

אבי אברהם גרובר
אמי אטי גרובר
אחותי רבקה הוניג וב"ב
אחותי דבורה חמדה וב"ב
אחי יחזקאל גרובר
אחותי אדלה גרובר
קרובי וידידי:
בני משפחת זיגמונט פיינטוך
יצחק רובין
יצחק קינדמן
יוסף טלנפלד
שניספו בשואה, הי"ד

המנציחה:
בתיה טבעוני

לזכרון עולם

בני משפחת רייג
הרש, חנה, מלכה, אטי, אברהם
אייזיק ואשתו לוטקה
אשר ניספו בשואה, הי"ד

המנציח:
ליאו רייג (בלגיה)

לזכרון עד

אמנו דבורה מבית קנול הופמן
אחותנו טונקה, בעלה מיצ׳ק
וילדיהם סידזיה ולוסיה מנקס
אחותנו סלקה, בעלה ישראל ובנם
נחמן לרר
אחינו השיו הופמן
דודנו אברהם קנול ובני משפחתו
אשר ניספו בשואה, תנצב״ה

המנציחים:

חיים הופמן, הניה הופמן-מורנו

לזכר עולם

סבי וסבתי אליעזר וטובה טודפלד, אבי ואמי פייבל וסימה שלייפר
אחי דוד ומיכאל שלייפר ואחותי אסתר שלייפר
שניספו בשואה, הי"ד

המנציחה:
שרה שלייפר

לזכרון עולם

אבי יהושע לדר
אמי חנה לדר
אחי דז'ונק לדר
קרובי משפחתי:
אייזיק קינסטלר
מאיר קינסטלר
טונקה קינסטלר
משה בוכוולטר
אפרים בוכוולטר
חנה בוכוולטר
שנציה בוכוולטר
דוד בוכוולטר
מינציה בוכוולטר
גיזיה בוכוולטר
שניספו בשואה, תנצב"ה.

המנציח:
סנציו לדר

לזכרון נצח

אבינו ואמנו אייזיק ולאה פלאנק, אחותנו פולה שטרייפר ובנותיה ינקה ומלה, אחותנו פפה לוסטיג ובתה ואחינו משה פלאנק שניספו בשואה, הי"ד

המנציחות:
חנה וובר, איטה ברן ומלה גולדברג

לזכרון עולם

אבי לייב ביקל
אמי אסתר ביקל
מכלה ביקל ומשפחתה
רוזיה שכטר
גולדה פאסברג
אחותי שרה ביקל
שנרצחו בשואה, הי"ד

המנציחה:
ברטה פאסברג

גל-עד לנשמות יקירי

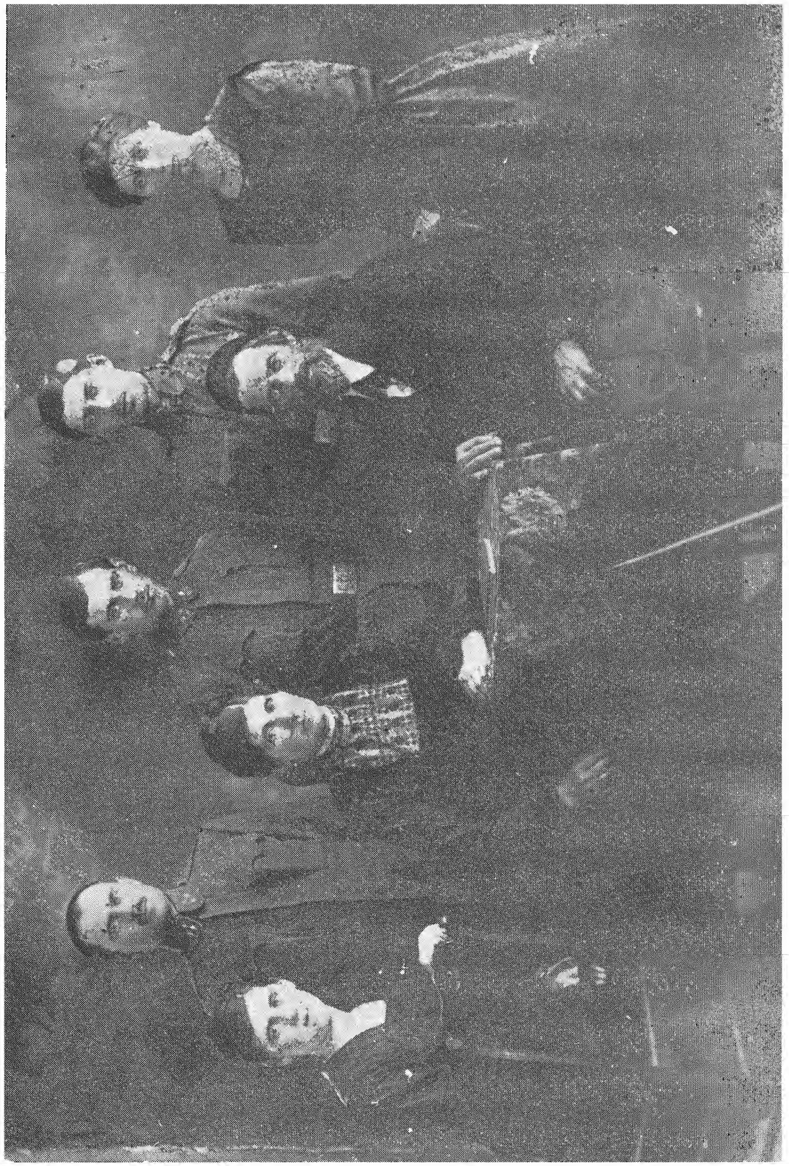
גוסטאב, רוזה, שמחה ויצחק למשפחת קרומפר, פרל, יצחק, מנדל ולושה למשפחת פרגר, שיינדל, חנה, יצחק, שמואל, איזק, ינטה וזיסל לבית ארטמן, וילי והודזיה טפר
שניספו בשואה, הי"ד

המנציח:
מרכוס טפר

לזכרון נצח

אבינו יעקב רוזנמן
אמנו פפי רוזנמן
אחינו אליהו (אלוש) רוזנמן
שנפל בקרבות סטאלינגראד
אחינו משה (מוניו) רוזנמן
קרובי משפחתנו:
לאה ויעקב מאייר וילדיהם
בלומה ולונק לאנדסמן ובנם
מיניו
ברקו ואסתר טייטלבאום
וילדיהם
נחמן רוזנמן ומשפחתו
אשר ניספו בשואה, הי"ד

המנציחים:
חייקה רוזנמן-גולדוורט, יהודה רוזנמן
לונק רוזנמן

לזכרון עולם

אבי פישל פוקס
אחותי רחל (אוציה) פוקס
אחותי בילה, בעלה משה ובנם
הניו ריזל
שניספו בשואה, הי"ד
ואחי ברקו פוקס
שנפל כחייל בצבא ארה"ב במערכה
על צרפת
תנצב"ה

המנציחה בכאב ובצער:
חיה פוקס-מאייר

לזכרון עולם

אבי נתן הופמן
אמי מלה הופמן
ואחי שלום, לולו, מוניו הופמן
שניספו בשואה, הי"ד

המנציח:
חיים (אלכסנדר) הופמן

לזכרון עולם

אבי ואמי שמואל ובראנה, אחי ואחותי יוסף ומאטל לבית בלאט
וקרובי משפחתי בצלאל, שרה, אטל, גיטל, הניה, איידל, טובה
ויוסף גלר

שניספו בשואה, הי״ד

המנציח :

בנציון בלאט

לזכר עולם

אמי שרה, אחיי ד״ר אליעזר ואברהם, אחותי לאה — לבית ביקל

שניספו בשואה, תנצב״ה

המנציחה :

הלה ביקל-הורוביץ

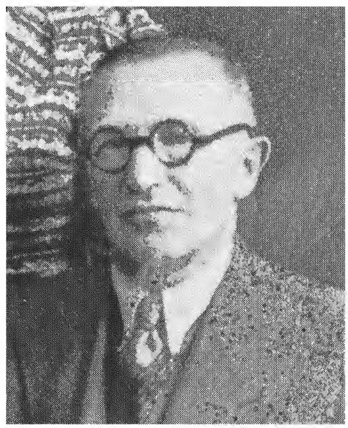

לזכרון עולם

אבינו יונה קורץ
אמנו ברטה מבית האוזר קורץ
אחותנו דבורה, בעלה משה ובנם
אימק טרייסר
גיסתנו רוז'יה מבית הלר קורץ
ובנם הפעוט יוזק קורץ
שניספו במחנה בלז'ץ

המנציחים :
יוסף קורץ וקלרה קורץ-הופמן

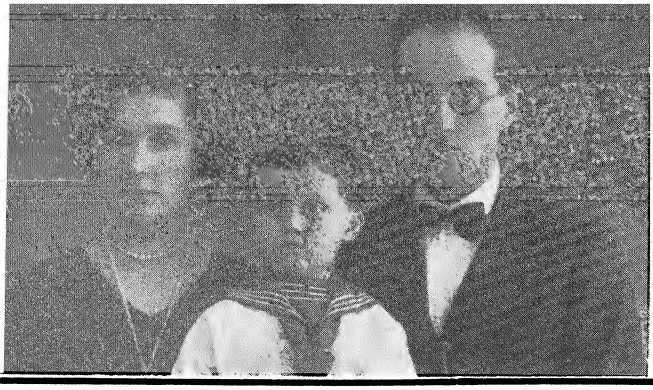
לזכרון עולם

אבינו יהושע בלאושטיין
אמנו גולדה בלאושטיין
אחינו מני, גיסתנו פפי ובנם סינק
אחותנו ברוניה ובני משפחתה
שניספו בשואה, הי"ד

המנציחות:
סלקה קומר ונטקה גוטפרוינד

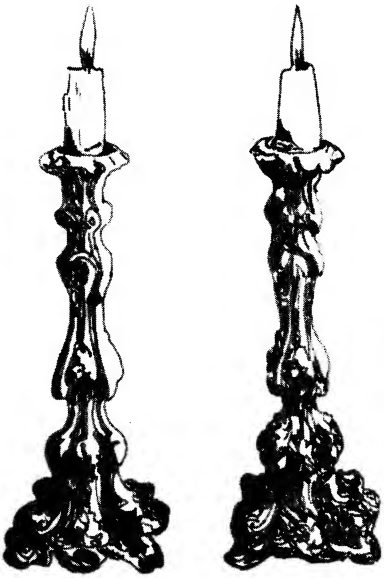

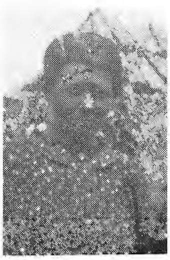
לזכרון עולם

אבי משה הלפרן
אמי רבקה הלפרן
אחותי פולה הלפרן
אחותי חנה ובעלה יאנוש הלר
שניספו בשואה
יהי זכרם ברוך

המנציחה:
נעמי הלפרן/בר־ניסן

לזכרון עולם

אבי שבתי לנדאו
אמי אדלה לנדאו
אחותי רחל לנדאו
אחי בנימין לנדאו
בן־דודי ישראל פוקסגלב
שניספו בשואה, הי"ד

המנציח:
אהרן לנדאו

לזכרון עולם

אבי יהודה לרר
אמי פייגה לרר
אחי זכריה לרר
אחי יעקב לרר
שניספו בשואה, הי"ד

המנציחה:
צילה הירש

לזכרון עולם

אבי בנימין דאנקנר
מזכיר הקהילה היהודית בקאלוש
אמי ליאונטינה דאנקנר
מנהלת החשבונות של הבנק
היהודי בקאלוש
אחי שלמה (טושיק) דאנקנר
אחרי אריה (לונק) דאנקנר
שניספו בשואה
יהי זכרם ברוך

המנציחה:
זוסיה דאנקנר־טרופצ׳ינסקי

לזכרון נצח

אבי יחיאל טאובר
אמי לאה (לייצי) מבית נוסבאום טאובר
אחי צבי טאובר
אחי יעקב טאובר
אחותי עמליה טאובר
אחותי אסתר טאובר
אחותי קלרה טאובר
שניספו בשואה, יהי זכרם ברוך

המנציח:
לוי טאובר

לזכרון עולם

אחותי רחל, בעלה דוד בינדר וילדיהם
אחיותי מינדל ומוסיה ואחי ירחמיאל למשפחת היבשמן
שניספו בשואה, יהי זכרם ברוך

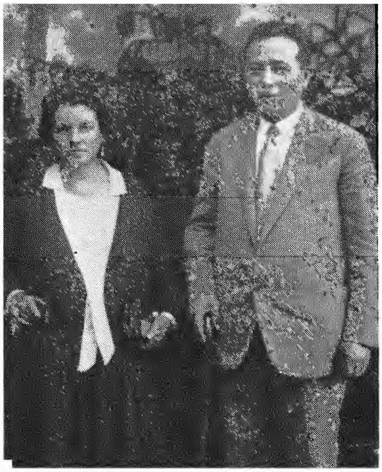
המנציחה:
נעמי היבשמן

לזכרון עולם

דודתי גיטל, בעלה אליאס קוראי
ובניהם נתן ויעקב קוראל
דודי חיים שלמה קוראל
דודתי סלבה קוראל
ובת דודתי דוניה פרוכטרמן
שניספו בשואה
תנצב"ה

המנציחה
מנצי (מרים) רוזנברג־הרשברו

נר תמיד

לזכר יקירינו
מניה גרוב
שנציה גרוב
פניה גרוב
אנדז׳יה גרוב
טובה סליטר (קומורן)
חנה קנר (קומורן)
מאיר קומורן
שניספו בשואה, הי״ד

המנציחה:
אסתר (קומורן) ברנר

לזכרון עולם

הורי מרכוס וגוסטה פוקס
ואחותי ארנה פוקס
שניספו בשואה, הי״ד

המנציחה:
בלומה פוקס-קנופף

לזכר עולם

די משפחה פון הרב הגאון יוסף באב״ד, וואס איז
אומגעקומען אין חורבן תש״א—תש״ה

הי״ד

די עלצטע טאכטער — חייה טייטעלבוים, דעם דיינס פרוי
דער דיין — גדליהו טייטעלבוים
יעקב טייטעלבוים — זייער זון

די צווייטע טאכטער — פערל רויטמאן
מלך רויטמאן — איר מאן
חיים צבי רויטמאן — זייער זון

די דריטע טאכטער — הענע אידל וויינבערג
ד״ר מאיר אברהם וויינבערג — איר מאן
לאה וויינבערג — זייער טאכטער

די לעבנגעבליבענע — העשל באב״ד
איטע וואלאדעווער באב״ד

נר תמיד

צום אייביקן אנדענק

רויזע ווייסמאן — מיין עלצטע שוועסטער

אירע טעכטער:

בראניע ווייסמאן

מאניע ווייסמאן

גיטל קאנער-ווייסמאן — די יינגערע שוועסטער

ישראל קאנער — איר מאן און צוויי קינדער

לייב גרינבערג — מיין ברודער און זיין משפחה

הי״ד

דער לעבנגעבליבענער — אייזיק גרינבערג

מצבת עד

איציק (יצחק) עטינגער — אונדזער פאטער

קלארא (חיה) עטינגער — אונדזער שוועסטער

מתת עטינגער — אונדזער ברודער

לאה (ליזה) עטינגער — זיין ווייב

יולעק (ישראל) עטינגער — זייער זון

סטעלא (שרה) עטינגער — זייער טאכטער

אונדזערע קרובים:

רויזע וועבער — ערלער

קאפעל וועבער — איר מאן

אייזיק קרעפל

חנה קרעפל

דאניע (דבורה) קרעפל

הי״ד

די — לעבנגעבליבענע:

משה עטינגער

יולא (יוכבד) היבנער-עטינגער

צום אייביקן אנדענק

ליטמאן פישל
ליטמאן פערל
ליטמאן מאטל
ליטמאן משה — און זיין ווייב
ליטמאן פערל
ליטמאן וואלף
ליטמאן ברוך
ליטמאן דאניע
ליטמאן משה
קארלינער שמואל

ליטמאן פריידל
ליטמאן טייבל
ליטמאן ליפע
ליטמאן לייב
ליטמאן איטע
ליטמאן פייגע
ליטמאן הערצל
ליטמאן ברוך
ליטמאן פישל
קארלינער דאניע

קארלינער אלעקסנדער

ברייטבארט אסתר איטע
ברייטבארט לייב
גרינבערג רויזע

ברייטבארט ליפע
גרינבערג ראובן
גרינבערג חנה

הי״ד

דער לעבנגעבליבענער — עקיבא ליטמאן

מצבת עד

צום אייביקן אנדענק

געלער פעסל — מיין מוטער

געלער בעריש — מיין ברודער

געלער חנה (אננא) — זיין ווייב

געלער מרים (מאיא) — זייער טאכטער

טורטעלטויב גאלדע-געלער — מיין שוועסטער

און די צוויי קינדער:

געלער אוניא — מיין שוועסטער

געלער צבי (הערש) — איר זון

געלער מרדכי (מאטל) — און זיי ווייב

געלער נעמי — די שוועגערן און צוויי קינדער

די לעבנגעבליבענע:

פייע געלער

מצבת עד

שלום האלפערן

ליפשע האלפערן

זיסל האלפערן

הינדע רעטיק

יעקב רעטיק

רבקה רעטיק

זכר עולם לנשמות משפחתי הנאהבים שהושמדו בשואת תש"א—תש"ה

הי"ד

המנציחה: עדה מוריה הלפרן

לזכר עולם

אונדזער פאטער — דוד הערמאן

אונדזער מוטער — פייגע הערמאן

אונדזער שוועסטער — רויזע הערמאן

אונדזער ברודער — חזקאל הערמאן

הי״ד

די לעבנגעבליבענע:

יוסף הערמאן, ישראל הערמאן

לזכר עולם

מיין פאטער — יעקב שטיין

די שוועסטערס — גאלדע שטיין

חנה-הענא שטיין

פייגע שטיין

דער ברודער — יצחק שטיין

זיין ווייב — רונה שטיין

זיינערע טעכטער — פריידל און רבקה שטיין

די מומע דבורה בעראן און איר משפחה:

מאטל — פייגע

חיים בראן — חזקאל

גאלדע — זיסל

בתיה

דער לעבנגעבליבענער — אברהם שטיין

לזכר עולם

פיינטיכל שרה — מיין מוטער

פיינטיכל מאיר — מיין ברודער

רחל ברענער-פיינטיכל — מיין שוועסטער

ד״ר יעקב ברענער — מיין שוואגער

זייער צוויי קינדער

ד״ר פייערמאן פון לעמבערג — ברענערס שוועסטער

דוד גלאזמאן ברענערס — פלימענעק

לויפער דבֿורה — מיין טאנטע

לויפער שלום — איר מאן

רעטיק יעקב — מיין פעטער

רעטיק הינדע — זיין ווייב (אלפערן)

זייער טאכטער — רות

רעטיק דארא — זייער טאכטער און אירע צוויי קינדער

אלא זענען אומגעקומען אין בעלזשיצער טויטנ-לאגער

די געראטעוועטע:

גאטהעלף מרים-מוסיע פיינטיכל

לזכר עולם

מיין פאטער — יהשוע וואלף שטראסער

מיין שוועסטער — גיציע דירינגער

מיין שוואגער — יוסף דירינגער

מיין פלימעניצע — ריטא דירינגער

מיינע קרובים

לייב גרינבערג

רויזע ווייסמאן

גיטל קאנער

ישראל קאנער

שיינדל קאנער

בעריש קאנער

הי״ד

דער לעבנגעבליבענער — יונה שטראסער

לזכר עולם

אבי — אליהו בן נתן נטע הופמן

אמי — טובה בת מרדכי שטרייט

אחי — דוד (בערציע) הופמן

דודתי — ביילע (בלהה) בת מרדכי שטרייט

דודתי — אסתר הופמן

ילדיהם — ליפא ולאה

דודנים: לאה ריינהארץ, מנחם ריינהארץ
צבי ריינהארץ

המנציח: יצחק הופמן

צום אייביקן אנדענק

קורץ אברהם
קורץ חנה — זיין ווייב
קורץ מיכאל — דער זון
קורץ לימא — די טאכטער
קורץ זרח
קורץ טויבע — זיין ווייב
קורץ לייב — דער זון
קורץ ליבע — די טאכטער
קורץ משה — דער זון

קורץ ישראל
קורץ יהשוע — דער זון
קורץ עדה — די טאכטער
קורץ רויזע
קורץ ישעיה — דער זון
קורץ יצחק
קורץ פעפע — זיין ווייב
קורץ ליבע — די טאכטער
קורץ לייב — דער זון

דער לעבנגעבליבענע — **יוסף קורץ**

צום אייביקן אנדענק

לינדנבוים משה־קלמן —
לינדנבוים זעלדע — זיין ווייב, מיינע עלטערן
לינדנבוים אליהו — זייער זון
לינדנבוים יענטל — זייער טאכטער
לינדנבוים יצחק — מיין ברודער
לינדנבוים פריידל — זיין ווייב שפאץ פון דעם היים
זייערע צוויי טעכטער
קעסטנבוים זונדל
קעסטנבוים שרה — זיין ווייב, מיין שוועסטער
זייערע צוויי זין
בעגלויבטער לייב
בעגלויבטער ליבע — זיין ווייב, מיין שוועסטער
זייערע צוויי זין

הי״ד

די לעבנגעבליבענע — **לינא וואלדער־שפאץ**

מצבת עד

אבי שלמה זרבניצר

אמי מציא זארוועניצער — גלזברג

אחותי פינציא נימס — זארוואניצער

גיסי מישאל נימס — מבולחוב

הבנים: יוסף יהודה ואריה

הי"ד

המנציחה: שרה שפירא

לזכר עולם

רייף שיינדל — מיין מוטער
רייף מלכה — שוועסטער
רייף מיקציע — שוועסטער
רייף טייבל — שוועסטער
רייף הילדע — שוועסטער
רייף בערל-הערש — דער אנקל
רייף שערלי — קאזינס
רייף הילדע
שעכטער יעקב
שעכטער מלכה — הי״ד

פנחס רייף

מצבת עד

אברהם (אדולף) קערנער — דער פאטער
פייגע קערנער-האמערשלאג — די מוטער
שלום קערנער, ישראל קערנער — ברידער
חיה קערנער, ברוניה קערנער — שווסטער
הי״ד

די לעבנגעבליבענע:
אסתר עלשטיין — קערנער
אייזיק קערנער

מצבת עד

פרידמאן יעקב — מיין פאטער
פרידמאן פיניע — מיין מוטער
פרידמאן משה — דער ברודער
פרידמאן הענע — זיין ווייב
זייערע קינדער
פרידמאן פעפע
פרידמאן ציליע
פרידמאן פרץ
פרידמאן בתיה
פרידמאן יעקב
פרידמאן העניע — שוועסטער
פרידמאן ישראל אליהו — ברודער
פרידמאן מנחם מענדל — דער ברודער
פרידמאן ציליע — זיין ווייב
ויענע קינדער
פרידמאן פריידל
פרידמאן פיניע
גלאטשטיין כובקע — מיין שוועסטער
גלאטשטיין דוד — איר מאן
ווייענע קינדער
גלאטשטיין שמואל
גלאטשטיין אסתר
שעל חייה — מיין שוועסטער
שעל מנחם מענדל — איר מאן
שעל פיניע — זייער טאכטער
די לעבנגעבליבענע, פייגע אקסעלראד — פרידמאן

הי״ד

מצבת עד

צום אייביקן אנדענק

מאיר סאבינא — לוסיעס און בראניעס מוטער
פוקס בערל — לוסיעס מאן
קאהאנע איציע
מאיר סראלקע — און זיין ווייב
מאיר יאקוב
מאיר לוצע טייטלבוים
און זייערע צוויי קינדער

הי״ד

די לעבנגעבליבענע:

לוסיא פוקס-מאיר

ד״ר בראָניא מאיר — אונגער

IN MEMORIAM

Samuel Flank my husband

הי״ד

Survived by Helen Flank

מצבת עד

וועלוול ווינקלער
פרומציע ווינקלער
מוני ווינקלער
ברוך ווינקלער
גיציע ווינקלער
רויזע ווינקלער
משה גאלדשלאג
פערל גאלדשלאג
יצחק גאלדשלאג
הערשל לינק

הי״ד

דער לעבנגעבליבענער — יהשוע יודענפריינד

צום אייביקן אנדענק

מיין פאטער — אברהם קינדמאן
מיין מוטער — חנה קינדמאן
מיינע שוועסטער:
ביילע
מלכה
מרים
רבקה
פייגע
מיינע ברידער:
פרץ
פישל

די לעבנגעבליבענע — סאלע וויינבערג

מצבת עולם

בערל דיטשעק
מלכה דיטשעק
משה דיטשעק
לאה דיטשעק
דוד דיטשעק
לייב דיטשעק
זיגציע דיטשעק
אסתר טייטעלבוים
בערל טייטעלבוים

משה ליקווארניק
דבורה ליקווארניק
אברהם קנאל
קלארא קנאל
יוסף קנאל
טאנקע קנאל
חנה קנאל
דבורה דיטשעק
הענקא פיינטוך

טולציע פיינטוך

הי״ד

דער לעבנגעבליבענער — יוסף דיטשעק

צום אייביקן געדענקען

יצחק פרעס
יהודית פרעס דייטשער
טויבע פרעס

וועלוול פרעס
איטע פרעס
פרומציע קלינגער

מיינע קרובים די פארשניטענע אין חורבן

ד״ר משה פרעס

לזכר עולם

פרידמאן בלומע — און אירע קינדער
פרידמאן משה
פרידמאן דבורה — און זייערע קינדער
עקשטיין שלום
עקשטיין עטל-פרידמאן — און זייערע קינדער
ליטמאן הערש
ליטמאן הערצל — אוי די קינדער

הי״ד

דער פארשרייבער — סעם פרידמאן

מצבת עד

שרייער לייב-יוסף — דער פאטער
ד״ר שרייער חיים — דער ברודער
פריידל שרייער — די שוועסטער

הי״ד

די פארשרייבער:

גאלדע אורמאן שרייער, יהשוע שרייער

מצבת עד

צום אייביקן אנדענק

פראנקפורטער אסתר

פראנקפורטער מינדל

פראנקפורטער יעקב — הי״ד

די לעבנגעבליבענע :
לייב, חנה, בלומע פראנקפורטער

מצבת עד

זארוואניצער ישראל — דער פאטער

זארוואניצער רבקה — די מוטער

פלאנק ליבקע-זארוואניצער — די שוועסטער

פלאנק משה ליבקעס מאן — דער שוואגער

די לעבנגעבליבענע גאלדע טיטמאן זארוועניצער

דער קדוש ר **יצחק עטינגער** — ער איז געווען א ראדניק אין דער שטאט-פארוואלטונג (מאגיסטראט), א **מיטגליד** אין דער פארוואלטונג פון סוחרישן פאראיין, א **חשובער** בעל-הבית און ערלעכער סוחר — ער איז אויסגאאנגען פון הונגער אין קאלושער געטא. הי״ד.

די קדושים: מתת עטינגער, זיין ווייב לאה עטינגער, זייער זון ישראל עטינגעו
זיין טאכטער סטעלא עטינגער
אלע זענען אומגעקומען אין בעלזשעצער טויטנלאגער — הי״ד

אויפן בילד — שטייענדיק פון לינקס איז פינציע נימס די מוטער און פאטער,
אלע דריי זענען פארשניטן געווארן אין חורבן.
די משפחה זארוואניצער איז געווען א בעל הבתישע אלט-געזעסענע משפחה
אין ק"ק קאלוש.

אויפן בילד — זיצענדיק: ישראל און רבקה זארוואניצער דער פאטער און די מוטער
שטייענדיק פון רעכטס: ליבקע פלאנק.

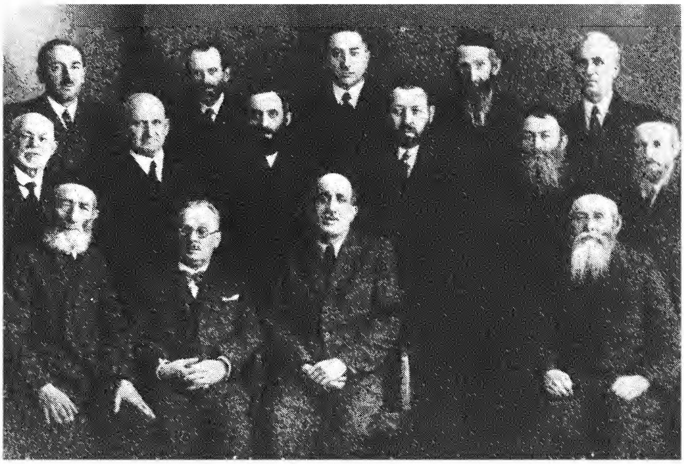
די גרופע ביי דער באנסטאנציע וואס האט באגלייט משה עטינגער צום ארויספארן קיין אמעריקע. פון דער גרופע האט זיך בלויז איינער געראטעוועט, דער פערטער פון לינקס — מאטל קארנבליט. די דריטע פון לינקס — קלארא (חייה) עטינגער אין אומגעקומען צוזאמען מיט די ערשטע 300 יידן וואס זענען פארמוטשעט געווארן צו טויט און זייערע ביינער ליגן אין א ברידער-קבר אין פילער וואלד. הי״ד.

די משפחה פון יעקב פרידמאן — יעקב ישראל עלי״ס

דער קדוש ר׳ מרדכי שטרייט — אן אנגעזעענער בעל-בית, א דעה זאגער
אין קליינעם בית-המדרש׳ל, וויצע פרעזידענט אין דער קהילה,
ראש ועד החינוך אין קאלוש — הי״ד

די מיטגלידער פון לעצטן ועד פון קהל פון ק״ק קאלוש

זיצענדיק פון לינקס צו רעקטס: זילבער פישל, ד״ר מאקסעמיליאן פינקלשטיין, שפינדל שלמה, מיילען הערש. די ערשטע רייע שטייענדיק פון לינקס: פאלאק ביינישׁ, ביין מאקס, צייג גרשום, קאהאנע שימציע, באראן איציק, קורץ סומער. צווייטער רייע שטייענדיק פון לינקס צו רעכטס: שווארץ מאטיע, רייטער אברהם, רייס שיע (יהושע). נוסבוים שלמה, פיינדעל (א פרויען שניידער). פון די פופצן יידן איז נאר איינער געבליבן לעבן:
דער ראש הקהל שלמה שפינדל — הי״ד

IN MEMORIAM

Chana Flank	my mother
Ezriel Flank	my brother
Cyla Flank	my sister-in-law
David Flank	my nephew
Susi (Flank) Klarreich	my sister
Israel Klarreich	my brother-in-law
Deborah Flank	my sister
Bruder Tauber	my uncle
Pesia Tauber	my aunt
Lea Tauber	my cousin
Zofie Tauber	my cousin
Berish Tauber	my cousin
Woody Tauber	My cousin
Mordechai Tauber	my uncle
Nechi Tauber	my aunt
Aron Tauber	my cousin
Issac Flank	my uncle
Lea Flank	my aunt
Ezriel Flank	my cousin
Mendel Flank	my cousin
Fula (Flank) Streifer	my cousin
Aron Streifer	my cousin's husband
Junka Streifer	my cousin
Mala Streifer	my cousin
Manya Flank	my cousin's wife

ה"יד

Survived by Lipa (Eliezer) Flank

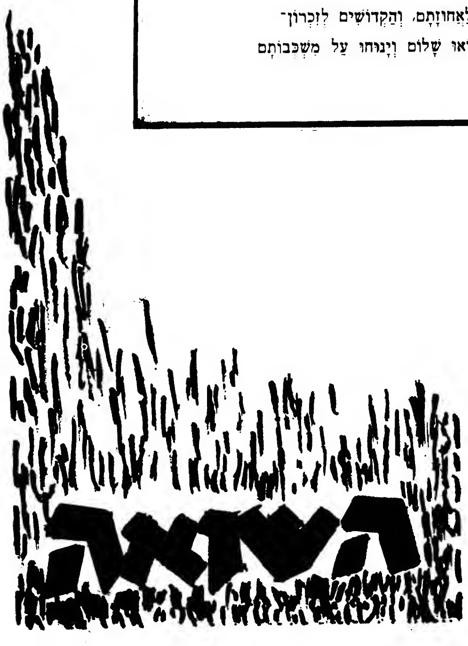
אֵל מָלֵא רַחֲמִים

אֵל מָלֵא רַחֲמִים שׁוֹכֵן בַּמְּרוֹמִים, דַּיַּן אַלְמָנוֹת וַאֲבִי יְתוֹמִים,
הַמְצֵא מְנוּחָה נְכוֹנָה עַל כַּנְפֵי הַשְּׁכִינָה, בְּמַעֲלוֹת קְדוֹשִׁים
וּטְהוֹרִים כְּזֹהַר הָרָקִיעַ מְאִירִים וּמַזְהִירִים, אֶת נִשְׁמוֹת
הַקְּדוֹשִׁים, שֶׁנֶּהֶרְגוּ וְשֶׁנִּשְׂרְפוּ וְשֶׁנֶּחְנְקוּ וְשֶׁנִּקְבְּרוּ חַיִּים
בִּידֵי הַנָּאצִים וְעוֹזְרֵיהֶם, בָּהֶם צַדִּיקִים, אַנְשֵׁי מִדּוֹת וְאַנְשֵׁי אֱמוּנִים,
תִּינוֹקוֹת שֶׁל בֵּית רַבָּן, עוֹלָלִים וְיוֹנְקִים, בְּגַן עֵדֶן
תְּהֵא מְנוּחָתָם.

לָכֵן בַּעַל הָרַחֲמִים יִצְרֹר בִּצְרוֹר הַחַיִּים אֶת נִשְׁמָתָם, ה׳
הוּא נַחֲלָתָם, וְיִזְכֹּר לָנוּ עֲקֵדָתָם, וְתַעֲמֹד לָנוּ וּלְכָל יִשְׂרָאֵל
זְכוּתָם.

אֶרֶץ אַל תְּכַסִּי דָמָם וְאַל יְהִי מָקוֹם לְזַעֲקָתָם.

בִּזְכוּתָם נִדְחֵי יִשְׂרָאֵל יָשׁוּבוּ לַאֲחֻזָּתָם, וְהַקְּדוֹשִׁים לְזִכָּרוֹן־
תָּמִיד, נֶגֶד עֵינֶיךָ צִדְקָתָם, יָבוֹאוּ שָׁלוֹם וְיָנוּחוּ עַל מִשְׁכְּבוֹתָם
וְנֹאמַר אָמֵן.

them. "Whoever saves the life of even one Jewish soul in time of Holocaust is as though he were to save the entire world."

How much blood did our people have to shed? How many victims did it have to sacrifice to teach the world this axiom? In Kalush, a Christian official of the "Tesp" — Zachary Plaksy and his wife, saved several Jews. At risk of their own lives they used every means and not, G-d forbid, for renumeration. They hid the Jews and paid for their food. The family of Sholom Shapiro; David Halpern, a pious Jew who now lives in Bnei Brak; Nussya Feintichl and her daughter who also reside in Israel. To honor the memory of Plaksy and his wife, who are deservedly in Heaven, we bow our heads with gratitude...We remember our beloved kinsmen, our nearest and dearest, the 7,000 martyrs who died terrible deaths at the hands of the vicious beasts, and we don't know where their remains lie buried. We record, with pain in our hearts and trembling hands, a chronicle of 300 years of Jewish life — living and striving, joy and suffering, of our town of Kalush, of eternal, blessed memory.

Translated from Yiddish by

ADAH B. FOGEL

After this the Jews were driven into the ghetto: a total of 7,000 — including Jews from Kalush and its suburbs: Voynilov, Razhentov, Broshniev, Perehinsk, and the Jews from the villages.

The Jews were herded into two streets: the Untervoll and the Obervoll, and part of Sivetzky Street.

Crowded to suffocation, the Jews fought off death, performed the possible and the impossible to hold onto life, to survive and see better days...This ghetto was the headquarters of the Judenrat and the military. Here the Nazi Commissar of Kalush, and the Military Commander Memmelis — an Austrian Jew, ruled with a despotic, heavy hand.

A second Judenrat was appointed, and this self-autonomous group had no choice but to assist the enemy in its heinous deeds. Several extermination Actions were carried out. Every Action sacrificed hundreds of Jews. The martyrs were taken to the cemetery, shot, and tossed into the graves. Those who were still alive, suffocated when the earth was thrown over them. The Judenrat was forced to pay for the bullets used to murder the Jews.

Further Actions took place in March and April of 1942: Jews were rounded up and sent to Belzec. The last and biggest extermination Action occured on September 15-17th. For two days and two nights the Jewish military, gentile police and the Germans raged in the ghetto without pause: they tore up every bunker, uncovered every hole, shattered and scattered the belongings of every household and rounded up 3,000 Jews on the Umschlagplatz. The victims sat on the ground for two days and two nights without food and water; exhausted and half-fainting, they were forced to walk to the railroad station, and were crushed into cattle cars, which were then sealed and boarded up. When the cars rolled, creaking and groaning, out of the Kalush station toward Belzec, the infamous Death Camp, the Germans (may their names be obliterated) announced that now Kalush was finally Judenrein.

A handful of people miraculously escaped, only to expire later on in the Ugerstaller Labour Camp and in Rudolf's "torture mill" in Stanislav. NOTE: 17 people of 7,000 is "barely" a ¼ percent. 2½" would be 170.

Only 17 of the 7,000 Jews in the Kalush ghetto were able to save Themselves: Barely one quater of one procent of the total Jewish population of Kalush.

During the Hitler era the world was incredibly cruel: it looked, saw, knew, kept silent, and helped. Even the highest Christian hierarchy took no action and did not raise its voice. Except for a very few humane Christians, who still had a spark of benevolence. They gave aid to Jews and rescued

Soviet soldiers pounced greedily on Jewish goods, never having seen their like in Russia; they bought up everything with worthless paper rubles, and the shops, stripped bare of merchandise, were forced to close.

Some of the Jewish communists usurped community posts and ruled with a high hand. But their "paradise" was short-lived, for the Soviets promptly ousted them and substituted Ukrainian nationals — former "Unu" members and rabid anti-Semites.

The Soviets exiled two Jews to Russia: Dr. Friedlander, president of the local Committee of the Zionist Organization; and Lang, a former communist whom the Soviets suspected of Trotzkyism.

Before the Nazi Occupation, the Soviets gave the Jews an opportunity to find refuge in Russia. Those who fled Kalush survived.

After the Soviets departed the town, the first to enter was the Hungarian Army. Then our neighbours, the Ukrainians, displayed their true anti-Semitic countenance: they murdered all the Jewish inhabitants of the village of Zavye, a large Jewish community.

Early in July, 1941, the Hungarians left Kalush and the Germans took over. Then the Ukrainian lawyer Vorobetz, a treacherous and vicious gentile who earned a living from Jewish clients and even spoke Yiddish, gave the Nazis a list of names of 300 Jews of the town. These Jews were assembled in the Polish day-school and savagely beaten. At night, they were tossed half-dead into rickety carts, dragged to the Pilla forest and thrown into an open grave. The peasants of Pilla witnessed this and related it. The Jews of Kalush refused to believe this tale of horror, for the human mind cannot conceive of such brutality. The Jews were convinced that the victims had been sent to a labour camp and were alive.

This writer's younger sister Clara (Chaya) perished with that group. His father Itzik Ettinger died of starvation, and was buried in the Jewish cemetery. The cemetery was desecrated and totally demolished; the defilers dug up the tombstones, crumbled them to bits, and used them to pave the streets.

After this massacre the Nazis drafted the first Judenrat. The Jewish appointees eagerly accepted their posts, naively believing that self-autonomy would preserve order, and that if they obeyed enemy commands they would be in a position to feed off further punitive edicts. This "trust" was rooted in hundreds of years of historical experience. Unfortunately it turned out otherwise. The Jews had no inkling of the Nazi master plan — the Final Solution — to completely exterminate East European Jewry.

Three months later the Nazis dissolved the first Judenrat. Its members and their families were sent to Stanislav, and there, in Rudolf's Mill, they were tortured to death. Rudolf's Mill was a real Hell.

and Spindl families. The brewery provided a livelihood for about 20 Jewish families in the town: office workers, deliverymen, whdesalers and salesmen.

The brick factory, which had belonged to the Winkler family before the war, was taken over by the gentiles when Poland regained its independence. On the other hand, Jewish industry was enriched by a steam-mill operated by the Goldvert family; two saws, belonging to the Halder and Zarvanitzer families; two tanneries operated by Yosl Weintraub. Later the owner was Berish Abish. Liballe's tannery was run in partnership with the Lehrer family. There was also a soda water factory, and stalls were set up in the "ring" to sell it. This belonged to the Reitman family.

Yankl Meyer had a locksmith shop, where he taught his trade to the first Kalush Halutzim to emigrate to Palestine.

These major industries were not the only source of livelihood that put bread into the mouths of the Jews of Kalush. There were also craftsmen and storekeepers: tailors, shoemakers, carpenters, tinsmiths, bakers, harness-makers,an upholsterer, a bricklayer, but no blacksmith. There were transport workers: carriers and coachmen. To the credit of this class of workers we are proud to say that almost all of them, without exception, were decent, honest family men. They reared their children, taught them to be law-abiding, and educated them to become doctors, dentists and professors.

It was said that Kalush had one Jewish thief. We personally never encountered him.

There were various categories of tradespeople. Some merchants were prosperous; others barely earned enough for their daily bread. There were "Marksitzerkes" female stall-keepers; women who delivered milk; chicken and egg dealers, owners of small stores, and male stall-keepers. There was a large firm of grain wholesalers — the corporation Bentcher, Bukbaum and Lieblech. There was a lively export of eggs, which supported 12 families. Thus Kalush struggled with its bitter competition and the paralyzing taxes imposed by the Polish government. When in 1932 the government declared the Peasant Moratorium, and enforced the edict prohibiting ritual slaughter, all Jewish trade in Poland was destroyed; and the centuries-old Jewish life in all the towns and cities, including our native town of Kalush, began to flicker. The year 1939 brought with it the Soviet Occupation, which effected overwhelming changes in the Jewish condition.

During their 1939-1941 occupation of Kalush, the Soviets dissolved the Kehillah Council, banned all Jewish political parties, the youth associations and institutions. Jewish trade was automatically destroyed;

Synagogue all year, would come into the shul for Kol Nidre, to intone together with the dayanim (judges of the Court) the special Kol Nidre prayer Al Das Hamokim ("With the Consent of G-d and with the Consent of the Kehilla.)" Afterwards he returned to his own place of worship.

This writer and his family prayed in the small synagogue, the former Zheditchever shtibl. I would always go into the shul to hear Yehiel chant the Kol Nidre. The memory of it still arouses in me feelings of exaltation and intense yearning. I still see the Rabbi, enveloped in his prayer shawl ornamented with its silver collar, covering his face, so that only the tip of his beard was visible. The rabbi would enter quietly and stand beside the lectern. The gabbai, carrying the Sefer Torah, stood beside him. The Rabbi, in a thin, quavering voice like the strings of a violin, intoned the Al Das Hamokim. When he was finished, Yehiel began to chant the first Kol Nidre. A hush enveloped the shul; one could hear a fly buzzing, and when Yehiel said Kol Nidre for the third time the walls of the shul rang with his words — reverberated like a bell, and the congregation trembled with awe of the Day of Reckoning.

Both Yehiel and the rabbi were priveledged to die a natural death. Yehiel contracted a pneumonia and died in Kalush before the Holocaust. Rabbi Joseph Babad fled to England during the Hitler era and subsequently breathed his last in Manchester. Yehiel's second wife and her sons perished in the Holocaust. Sholom — his only son from his first wife, together with Salke (Sarah Zarvenitzer) and their son Chaim, survived because they were given refuge in a bunker belonging to a gentile in Razhniatov, or, as it was coloquially described: "In Edzye's hole". After the war Sholom and his family, who by this time had a daughter, came to America. Their daughter Mina is married and now lives in Israel. Chaim is an engineer in America, still a young man who has reared a traditional Jewish family.

The economic status of Jews in Kalush was not unlike that of other Jewish towns which had no major industries. Kalush had a salt-mine which did not produce salt, but did produce poison gas for military purposes, as well as potash and artificial fertilizer. This salt-mine was the second of its kind in Europe: a government enterprise funded by foreign capital. Jews were forbidden to work there.

The sparse handful of Jewish industries consisted of a brewery and a distillery. Its owners were the Milstein, Spindl and Weissman families. After World War I the distillery was taken over by the government, and became a Polish monopoly.

However, the brewery did succeed in expanding. Kalush beer was famous throughout the land. By this time its owners were only the Milstein

keepers, and male stall-keepers. They would borrow from the bank a small sum of money at a low rate of interest, pay back in installments, and then borrow again. The bank director was Leibush Stein, a benevolent and kindhearted man, who had much compassion for the Jewish poor.

Kalush was blessed with many kindhearted, generous Jews, men of good deeds who were also great scholars: Herzele Budyes, Herz Akstmeyer — a descendant of the Gaon Zvi Chochem. He lectured in the synagogue without pay; Jacob Nussbaum, a strict, observant Hassid, spiritual leader of the Chortkover synagogue; Reb Mendl Link, the wise old man to whom all members of the small synagogue came for advice; Jonah Kurall, and others. There were other simple Jews who performed good deeds: Menashe Ber Honig (Honey) whose nature bore out his name. No indigent Jew ever left his grocery-store on Sabbath eve with empty hands. Moshe Osherkis; Moyshe Millstein, the paperbag maker, who lived in a damp cellar and shared his frugal meals with every needy beggar. He also carried kosher food to the Jewish prisoners in the town jail, even when they were not residents of Kalush.

Kalush was justificially proud of its long line of disti guished rabbis — Gaonim: The Liss Gaon Rabbi Jacob Lorberbaum; the Gaon Isaac Babad, who was Rabbi of Kalush for 47 years; his son the Gaon Joseph Babad, rabbi of Kalush for many years until 1930, when he was invited to Vienna to be Rabbi of the Kehilla.

The Babad family was descended from the illustrious Gaon Rabbi Heshl. The dayanim Abraham Hersh Weintraub and Moyshe Ashkenazi were Zheditchever Hassidim who prayed in the small synagogue. Rabbi Moyshe Ashkenazi was blessed with a merciful death: during the procession with the Torah Scrolls on Simchas Torah he fell to the floor and died instantly.

The three men who performed the ritual slaughter were: Itzik; Eliezer-Jacob; and Yehiel Shapiro. Itzik was the oldest. Eliezer-Jacob was a frail man of middle height. When he walked in the street he looked like a shadow gliding past. Yehiel Shapiro loomed over the other two. He was one of those men who could not escape notice. He was tall, with blue eyes set in a rotund, radiant face. His beard and sidelocks were a coppery light brown, and his voice was ringing and resonant. Yehiel was a Chortkover Hassid, who prayed in the Chortkov synagogue. He was a scholar and also the town cantor; on the High Holy Days he conducted the services in the shul. The shul was the official town synagogue, and the members who prayed there were not Hassidim. The members of the Yad Harutzim prayed in the ante-room, but because the shul was the official synagogue, Yehiel sang there on the High Holy Days. Even Rabbi Joseph Babad, who prayed in the Great

guild of gentile craftsmen. The barber Max Bein, a Jew, who was the president of the guild, genuinely merited his important position. He was a wordly and intelligent man; kindly, generous, and soft-spoken, and a respected family man.

Max Bein had a natural bent for the law. Had he not been born into an impoverished family, he would undoubtedly have become a prominent attorney. His principal goal in life was to help the needy — Jews as well as non-Jews. He gave legal advice, and wrote lawsuits and briefs without pay. His barbershop was always crowded with people waiting to consult him about a problem. Bein was also the town magistrate, and a committee member of the Jewish kehilla.

Melech melamed Kornblitt was a man of an entirely different type. He also belonged to the Yad Charotzim, not because he was a labourer, but for the purpose of inculcating its members with religious tenets. Melech, a calm, serene folksmentsh, used to entertain the workers every Purim in the Synagogue ante-room by chanting the Megillah in Ukrainian with the Megillah niggun (melody); relate the story of Purim, and complete every sentence with the traditional "tu" as in the Akdomes (an Aramaic poem read during Shevuoth prayers). Melech was always the one who chanted the El Mole Rachamim (Prayer for the Dead) at funerals. In Kalush, as in most Polish towns, the Rabbi was never called to funerals, nor did the family hire anyone to eulogize the dead. The corpse was prepared for burial at home. Then the funeral procession passed by the synagogue where the deceased used to pray, paused, and Melech Melamed would intone the El Mole Rachamim.

The Agudas Achim was a middle-class society. Its members were merchants, Zionists, and Zionist sympathizers. After the world war the Agudas Achim put up its own building. It had an auditorium with a stage, and three rooms. The structure housed the Toshia School and the library. On holidays a minyan (ten men) gathered there to pray, and at the Reading of the Torah the worshippers pledged support of the Jewish National Fund. On Simchas Torah all the members participated in a collation. During the procession with the Torah scrolls, they "sold" the portion "Ato Huraysu" (You Taught Us) also for the benefit of the Jewish National Fund. There were also two youth organizations: I.L. Peretz and AYAP (General Jewish Workers' Party). Both were Communist-inclined and did not last long. In the late twenties the Merchants Association was established, under the total jurisdiction of the Kehilla. The head of the Kehilla — Shloyme Spindl, and its secretary Benjamin Danker, were the undisputed rulers. A major aid institution was the credit-bank, formerly the Baron Hirsch Bank. It kept alive the small shopkeepers, female stall-

collected funds to support Halutzim emigration to Palestine. Altogether, four pioneer groups emigrated. The first two individual Halutzim were Moyshe Fuchs and Moyshe Bentcher.

The Toshia school played a significant and prominent role in the Kalush Jewish community. The Chanuka and Purim celebrations prepared by the students brought a renewed sense of life and energy to the community. The teachers of Toshia spared no efforts, and put their whole souls into preparing these festivals. The teacher Israel Boruch Hann even translated and produced Goldfaden's operetta "Bar Kochba". The Toshia school, which was founded before World War I, disseminated Hebrew knowledge for a period of 40 years. It served as a fortress which shielded the young generation from illiteracy.

Kalush had no yeshiva. And a cheder is always a matter of luck: it depends on the melamed and on the pupil. If the pupil is capable and willing, he absorbs Jewish learning in the cheder. If not — he goes out empty. This writer can recall only two melamdim who were scholars: Meyer Gott and Melech Kornblitt.

Girls generally did not attend cheder. If not for the Hebrew School, there would rarely have been learned women. Girl students in Kalush knew Hebrew and the Bible. When the Hebrew Teachers Seminary opened in Lemberg, it had 8 students from Kalush: 6 girls and 2 young men.

Toshia was a private school. The school committee bore the brunt of supporting the school and ensuring its existence. In the twenties, the congregation, kehilla, provided a small subsidy, but funds for the teacher's salaries were never easily come by. The school's administrators and teachers were idealists, and fulfilled their responsibilities with love and devotion. The school committee included active Zionists, some of whom were: Fishl Schechter; Yudl Weinreb; Yossl Fuchs; Mattye Schwartz. At certain times the school employed two teachers, at others only one. We inscribe their names with gratitude and great esteem: Jacob Frost; Israel Boruch; Gold; Hochman; Kotlorevsky; Meldung; Gemms, and a woman teacher — Yakub.

All the teachers were excellent pedagogues; but the most outstanding was Israel Boruch. He was a G-d gifted teacher, a scholar, who conducted the school with compassion and understanding. It is to him that this writer owes his knowledge of Hebrew, and to him he bows his head with love. Today Israel Boruch is an old man in his eighties, and resides in Haifa.

In those years two Jewish trade unions which had existed prior to World War I resumed their activities. They were the Agudas Achim and the Yad Charotsim. Both were fraternal aid societies.

The Yad Charotsim, the craftsmen's union, was connected with the

Yossl Zucker organized the Hashomer Hatzair Drama Group. He directed and acted in Jacob Gordin's "G-d, Man and Devil". Then, in conjunction with the Poale Zion, he staged Ossip Dimov's "Shema Yisroel" and Pinsker's "Yankl the Blacksmith". The Drama Club of the Yad Harutzim produced Zolotarefsky's "The Yeshiva Bocher", directed by Schneider Weinstock with the assistance of Moyshe Ettinger. Ettinger also staged Peretz Hirshbein's "Nevole" (Infamy) with a group of young people. The first performance of "Nevole" took place in Voynilov, and the second in Kalush. The OR Drama Club, which Yossl Zucker piloted after Dr. Nadel left, was the longest-lived. Now there sprang up a plethora of professional theatre groups, both Yiddish and Ukrainian. The amateur drama clubs, having fulfilled their mission (by laying the groundwork) — were dissolved. In the summers touring theatrical troupes performed in Kalush: Zygmunt Turkov's Theatre; Jonas Turkov's troupe; the Artistn Vinkl; even the Stanislav Goldfaden Theatre visited our city. Kalush began to benefit from the riches of Polish-Jewish culture. We received the Yiddish and Polish-Yiddish daily newspapers. In Yiddish: The Warsaw "Hajnt: and Moment". Various literary publications such as Nachman Maisel's "Literarische Bletter". In Polish: Slonimski's "Viadomeshtchi Literatzke," and others.

There arose an urgent need and hunger for education and knowledge. Study groups were formed. Dr. Brenner gave lectures and inaugurated literary discussions. The Toshia library, which had not functioned during the war, was re-opened. Books which had been scattered in various places were gathered together, and new ones were purchased. Yiddish books were introduced into the library, which had formerly stocked only Hebrew, Polish and German volumes. The administrator of the library's Yiddish section was the author of this article. He also established courses for worker's apprentices in Yiddish language and Jewish history. Class-consciousness was intensifying, and political parties were organized. It was an age of consolidation of political awareness and the forming of social responsibility and cooperation. At that time two separate parties: Zeare Zion and Poale Zion, united and formed the Socialist-Zionist Alliance — Hitachdut.

The Hitachdut and its youth faction — the Gardania, was a major influence in Galician Jewish life. In Kalush particularly, it was the most vital link in the Zionist movement, attracting the majority of the young people.

Other functioning, activist groups were the General Zionists, whose membership was older; the re-organized Jewish National Fund Committee, headed by David Haber; the Ezra, an aid organization which

celebrated May 1st, the Labour Holiday, with a parade of several hundred workers, led by a brass band in black uniforms with plumed shakos on their heads — the garb of the miners — and marched into the "ring" to listen to the May 1st speeches.

In the new, independent Poland, the same band led the parade on May 3rd to celebrate the Polish Constitution.

The drumbeat and the wind instruments of this band could in no way compare with Itzikl the musician and his group: the sweet, caressing sound of the fiddle that awakened the townspeople in the gray dawn as the players accompanied the bride and groom and the in-laws home from the wedding.

Itzikl Gutenplan's band was renowned in the entire neighbourhood. These musicians were hired for the most elegant weddings and lavish balls.

The jubilant celebration in honour of the Balfour Declaration could not be darkened or disrupted even by the heavy downpours and deep mires. On that Sunday morning, all the organizations participating in the street demonstration gathered in front of Dr. Nadel's dwelling, which at that time housed the Hebrew School which had moved from Winkler's house on the second floor.

The student club OR, Shomer Hatzair, Yad Harutzim, the pupils of the Hebrew School, and the townspeople — all participated. At the head of each organization marched its flag-bearer. The throng, clad in holiday finery, marched joyously into the large, brightly-lit shul, which was already jammed with men, women, and children. There were also representatives from the local town council, and a delegation of government authorities. Even the Polish priest sent a telegram of congratulations.

When Independent Poland was first established, the cities of Eastern Galicia were still culturally separate from Greater Poland. In this interval of social recess, the community filled its need for culture and entertainment by calling on its local talent, amateur drama groups and theatre clubs were born.

In Kalush the pre-war amateur theatre group staged Jacob Gordin's "Mirele Efros". Participants in the production were Dr. Reuben Nadel and his wife: Faygele Haber; Dr. Brenner and Mrs. Tossik. This writer played the role of the grandson. Then the Culture Association of OR founded a dramatic club, under the aegis of Dr. Nadel, whose home was a gathering place for activists and lovers of Yiddish culture. Dr. Nadel and his family were warm, unassimilated Jewish folk intelligentsia. The Saturday afternoon rehearsals followed by the generous repasts served by Mrs. Nadel are unforgettable. The OR Drama Club produced the following plays: The "Batlen"(Idler); the two "Kuni-Leml" plays; "Chinke-Pinke"; "The Yorshim"(Inheritors), A. Veiter's "Der Shtumer" — (The Mute).

knowing what fate awaited them. But the Russians occupied Kalush peaceably; several weeks later a large Russian army marched through the streets of the town, reaching for the Carpathian Mountains, confident that they would effortlessly conquer the capital city of Austria, Vienna and the war would be over.

The Russians suffered an ignominious defeat in the Carpathians. At the end of 1915 the Austrian Army drove the Russians out of Kalush. But in 1917 they re-entered. Kerensky's army broke through the front lines, and this time the battle raged in the very heart of the town, continuing for three days. The Russians plundered homes, raped women, burned down 200 dwellings in the centre of the town. There was one civilian death a Cossack shot down a Jewish woman — Breintsye Likvornik, sister-in-law of Moyshe Zussye Likvornik.

The Ukrainian State was established at the end of World War I, but despite its military regulations it was unable to maintain order. Petlura's hordes were rampant and pogromized entire towns. Fortunately, Kalush escaped the atrocities, but peasant bandits plundered and robbed Jewish families. The Fogel family, village dwellers, were attacked and their belongings stolen by three armed peasants, who were later caught and sentenced to death: they were executed in the gentile cemetery by Ukrainian soldiers.

Kalush organized a Jewish militia, a defence group of armed young men who patrolled the city at night.

The Ukrainian government lasted only half a year, ultimately defeated by the Polish legions of General Haller's army. Haller's troops were no better than Petlura's: they pogromized and beat up Jews, cut off their beards and sidelocks, and ridiculed them. In April, 1919 they carried out a savage pogrom in Vilna, during which the Yiddish writer and dramatist A. Veiter was shot to death in the street. Thus the newly-formed government of Poland revealed its anti-Semitic visage from its very inception.

The simultaneous impact of two opposing phenomena anti-Semitism on the one hand and the Balfour Declaration on the other, aroused intense nationalist consciousness and pride, obliterating the pre-war tendencies to assimilation. Steps were taken to revive Jewish cultural activities and re-establish a way of life. Gold, the Hebrew teacher, was appointed and classes in the Toshia School re-opened. Mendl Popper's family returned from Vienna, to which they had fled. Their daughter Pepka (Pnina) organized the Shomer Hatzair, and student youth founded the Zionist Club OR.

There were frequent mass street demonstrations in Kalush: the "banyeners", the PPS — members of the Polish Socialist Labour Party.

The Kalush coat-of-arms consisted of three cones of salt with the inscription: Royal Free City of Kalush. A tall pole with the town crest nailed to its top stood in the hurn of the "ring" opposite Train Street until 1939, the year of the Soviet Occupation.

By 1650 there was already a Jewish community in Kalush. According to the 1765 census, 1,087 Jews were paying taxes, and about 130 dwellings belonged to Jews. By 1880, the Jewish community numbered 4,363 souls, or half the entire population. By that time Kalush already had six synagogues and other religious institutions.

In 1939 the Jewish community totalled 6,000. The population growth was due to the incorporation and addition to the town of the suburbs of New Kalush, Zhaerye, Hotzien, which had originally been separate communities. Thus Kalush expanded to a total population of 15,000: 6,000 Jews, 6,000 Ukrainians, and 3,000 Poles.

The political, economic and cultural situation of the Jews in Galicia, which belonged to Austria until World War I, was totally different from that of the Jews under the Czarist regime.

Jews in Galicia enjoyed the privelege of living wherever they wished; freedom of trade; free purchase of land and property; membership in the guilds and industries; held government positions, and had full religious and cultural autonomy.

In Eastern Galicia, Jews had special privileges because of the political situation. In the middle of the 19th century the Mayor of Kalush was a Jew — Moyshe Meyer, the father of Berish Meyer, with the title "ruler".

However, political and cultural freedom led to language assimilation; there arose a negative reaction to Yiddish (mame-loshn). Yiddish was still spoken by the majority, but scholarly youth and intellectuals inclined to German and Hebrew. One need only mention the Haskalah writers of Brod, the Stanislav author Reuben Fan, the publisher and bookseller Robinson.

Jacob Frost, a Hebrew teacher and native of Kalush, compiled and published a Hebrew-German pocket dictionary, which enjoyed great popularity in its time. In his later years, Jacob Frost returned to Kalush and was a teacher in the Toshia School.

In 1914, at the outbreak of World War I, Kalush hung out the white flag of surrender, yielding the town to the Russians without a single shot being fired. The police changed into civilian clothes. Reif, the Jewish policeman, whose nickname was Makalondra, the former Austrian horn player, suddenly looked broken and pathetic, a man stripped of his glory. Whoever was able, fled the town, and those who remained waited anxiously, their hearts filled with dread, for the Russian troops, not

Salina Street stretched from the "ring" to the salt mines. Actually these mines had been in use as early as the beginning of the 15th century.

The Jews of Kalush were occasionally granted the concession to sell the salt. The mines were the oldest direct and indirect source of income for the town's Jews.

Gentiles from the surrounding villages — "banyeners" as they were called, worked in the salt mines. They, as well as the office employees, were the customers of the Jewish storekeepers and craftsmen. They bought goods on the installment plan and paid on the first of the month after receiving their wages.

If memory serves — only three Jewish families drew a livelihood from the salt mines. The Hellering family, which had the salt concession; attorney Hersh Mandel; and the tinsmith Mondshein. After the establishment of Independent Poland, only the lawyer and the tinsmith profited directly from the mine. There was no other alternative, because there was no gentile tinsmith in the town. Furthermore, lawyer Mandel had been the representing attorney since the time of the Austrian Emperor Franz Josef, and was thoroughly versed in all the inner workings of the enterprise.

Stanislav Street ran through Kalush to the suburb of Hotzien, and continued on directly to the metropolis of Stanislav. Only a handful of Jewish families lived on this street.

From Train Street to Sivetzky Street, which led to the big ritual slaughterhouse and the Jewish cemetery, sprawled the Volln trenches Streets: the Obervoll and the Untervoll. Also the Synagogue Street, which ended at Sivetzky Street. This section of the town was inhabited by the craftsmen and the Synagogues: the small synagogues and the large synagogues; the Great Shul — a tall, imposing old brick structure which the Rabbi of Liss, the Gaon Jacob-Ashkenazy Lorberbaum, erected at his own expense, and completed in 1825. The Great Synagogue; the old synagogue; the Stretener Synagogue; Shabsai Mendel's synagogue; the Hassidic "shtibl" of Rabbi Rappaport of Perehinsk; the new synagogue; the small synagogue, the cheders, the Bath and the tiny, ancient slaughterhouse.

The Volln were linked to the centre of Kalush via four short, connecting streets.

General Jan Subieski fought with and defeated the Turks in 1673, and in 1674 was crowned King of Poland. Legend has it that during the battle, when Subieski's troops entered the area of the town, and his cannons and artillery wagons sank into the mire, Subieski exclaimed: "To ci Kaluza!"(Oh, so much mud!) and thus, from the Polish word KALUZA he crowned Kalush with its name.

Kalush — Our Native Town

A General View

By Moyshe Ettinger

The town of Kalush lies at the foot of the Carpathian Mountains. On a bright summer day, when one walks up the Visachanke Hill and stands on the steps of the town's water reservoir, one sees in the distance the mist-shrouded peaks of the Beskidos Mountains. The Lomnitze River springs from the crevices in the Sevolle Mountain. It makes its foaming, churning way down the mountain, and winds through the towns and villages, encircling the Kalush suburb of Hotzien. Three branches pour out of the Lomnitze and supply water for the brewery, the ritual slaughterhouse, and the mill. They flow into the town, drive the water turbines, and provide the inhabitants of Kalush with livelihood in abundance.

When one stands on the eastern edge of the Jewish cemetery, which lies on the flatlands of the city on Zagrebske Street, and looks westwards towards the town, one sees its houses climbing terrace-like to the sky. On the blue horizon the two crucifixes of the Polish Church and the Greek Orthodox Church tower over the houses. One has the illusion that Jewish Kalush had resolutely entrenched itself in the graves of the Jews who had built the town, had reared it with paternal concern and tenderness and guided it toward a life of peace and harmonious coexistence with its gentile neighbours.

Kalush was built like most Galician towns which had their origins in the 16th and 17th centuries. Its hub, or "ring" was the square market-place. All around its four sides stood one and two-storey buildings, with shop fronts and cellars, the properties of the more prosperous householders. The "ring" was the trading centre, from which radiated the streets and alleys of the town.

The three main streets which linked Kalush with the outside world were Train Street, Salina Street, and Stanislav Street.

Train Street climbed steeply toward the railroad station, two kilometers from the centre of town. Several Jewish families — coachmen — earned their livelihood by bringing passengers to and from the station.